

ПОЛЬЩА
НАРИС

ІСТОРІЇ

ПОЛЬЩА – НАРИС ІСТОРІЇ

Інститут національної пам'яті
Комісія переслідування злочинів проти польського народу

ПОЛЬЩА – НАРИС ІСТОРІЇ

за редакцією Владзімежа Менджецького та Єжи Брацісевича
Переклад з польської Івана Сварника

Варшава 2022

Автор підрозділів Про що варто розмовляти та Календар історії Польщі
Єжи Брацисевич

Рецензенти
д-р Анджей Завістовський
проф. Леонід Зашкільняк

На обкладинці: графічні елементи ілюстрації з Shutterstock

Оформлення обкладинки
Ельжбета Ваґа-Краєвська

Редакція польської версії
д-р Дорота Мазек
Ромуальд Нєдзєлько

Редакція української версії
Катерина Сєнь

Коректа і технічна редакція
ТОВ «Тирса»

Іменний покажчик
ТОВ «Тирса»

Карти
Ян Голєнь

Верстка і макет
ТОВ «Тирса»

© Інститут національної пам'яті – Комісія переслідування злочинів проти польського народу, Варшава 2022

ISBN 978-83-8229-479-8

Запрошуємо на нашу інтернет-сторінку
www.ksiegarniaipn.pl

WYDAWNICTWO
INSTYTUTU PAMIĘCI NARODOWEJ

Зміст

	Кароль Навроцький, Передмова	7
	Влодзімеж Менджецький, Вступ	9
1	Марія Старнавська Польща – держава середньовічної Європи	11
2	Пйотр Кролль Річ Посполита Обох Народів	51
3	Ігор Конколевський Річ Посполита багатьох народів, релігій і культур	89
4	Ярослав Чубати «Королівський калач». Причини, обставини і наслідки поділів Польщі	127
5	Томаш Кізвальтер Модернізація польських земель за умов відсутності власної держави	159
6	Мацей Яновський Сироти Речі Посполитої. Від станового суспільства до сучасних націй 1795–1918	193
7	Влодзімеж Менджецький II Річ Посполита	225
8	Марек Ґалензовський Польща під час Другої світової війни	257
9	Єжи Ейслер Народна Польща	291
10	Антоні Дудек Польща у 1986–2012 роках	327

Календар історії Польщі	353
Рекомендовані Інтернет-сторінки	359
Іменний покажчик	361
Джерела ілюстрацій	367

Передмова

Польща – нарис історії – це публікація спеціально призначена для українців. Ідея цього видання народилася у 2009 році під час візиту до Києва покійного Януша Куртики, голови Інституту національної пам'яті. Тоді ніхто й не підозрював, що так скоро виникне ситуація, яка раптово приведе до Польщі 3 млн українських біженців – людей, які тікають від відкритої агресії Росії проти їхньої незалежної держави, від жорстоких бомбардувань і ракетних обстрілів населених пунктів, селищ і міст. Книжка повинна була просто допомогти ближче пізнати один одного та представити українцям сусідню країну і націю – слов'янську націю, багато в чому схожу на українців, але у багатьох аспектах зовсім іншу. Сьогодні така книжка стає ще потрібнішою, оскільки 2022 рік нагадав обом націям, що історія ніколи не закінчується. Відкрита війна, яка може перевизначити категорії мислення цілих націй, знов стала фактом.

У Польщі раптово з'явилося багато українських національних прапорів. Поляки, хоча їхній погляд на українську націю був і залишається пов'язаним із пам'яттю про незагоєні рани Другої світової війни, з розпростертими об'їмами зустріли мільйони українських біженців. Героїзм українських воїнів став предметом повсякденних розмов простих людей, які відчувають, що ця вій-

на і ця оборона свободи України є нашою спільною справою. Ключова роль Польщі у забезпеченні української армії зброєю, як польською, так і з інших країн, є важливим елементом міжнародних відносин. Спонтанний порив допомоги, підтриманий державою та місцевими самоврядними управліннями, свідчить про те, що наступні покоління мають шанс побудувати новий етап у відносинах двох народів.

Тим важливіше цим народам пізнати і зрозуміти один одного, а для цього необхідно припинити замовчувати та фальсифікувати історію в публічній дискусії в дуже чутливих питаннях. Продовжувати це робити є дорогою в нікуди. Об'єктивний опис подій та їх наслідків з указанням на чорні сторінки історії дозволяє у повному блиску показати також і світлі сторони нашої спільної історії. Сьогодні вони можуть бути орієнтиром, джерелом натхнення і зразком для наслідування. Тільки правда про спільний досвід відкриває шлях до справжнього примирення і дружби народів.

Книга є спробою показати як саму Польщу, так і польський погляд на минуле. Водночас – оскільки вона адресована українцям – більше уваги приділяє представленню спільного досвіду. Звісно, це лише нарис справжньої історії – спроба синтезувати події тисячоліття в доступній, багато ілюстрованій формі не може

бути вичерпним викладом усіх аспектів того, що було.

Було б добре, якби й українці колись представили полякам свій погляд на історію власної громади. Бо варто зроби-

ти так, щоб поляки також могли ближче пізнати своїх сусідів, за чиєю боротьбою за свободу вони зараз із захопленням стежать, бажаючи Україні перемоги.

д-р Кароль Навроцький
голова Інституту національної пам'яті

Влодзімеж Менджецький

Вступ

Суттєве значення в історіях держав і народів, а також у взаєминах між ними має минуле і його інтерпретації. Для кожної спільноти історія є невичерпною скарбницею власних знань, джерелом гордості за історичну спадщину, початальником героїв, які реалізують приклади бажаних рис, позицій і поведінки. Часто вона є узаконенням сучасних прагнень і національних цілей. Тому нічого дивного, що інтерпретації минулого часто є полем суперечок між різними суспільними й політичними середовищами, як всередині окремих народів, так і між різними державами й народами.

Складно знайти кращий приклад суперечок про минуле, які віддавна ведуть між собою поляки й українці. Дискусії навколо оцінки постаті Богдана Хмельницького точилися ще в Речі Посполитій, подальші десятиліття відкривали нові поля полеміки, що стосувалися, зокрема, Барської конфедерації, Січневого повстання, взаємин у 1917–1921 рр. чи оцінки трагічного для обох народів періоду Другої світової війни.

Незалежно від реального історичного багажу, суперечки про минуле завжди залишаються функцією сучасності. Лише таким чином можна пояснити факт, що порівняно швидко після закінчення Другої світової війни вдалося розпочати справжній діалог між євреями й німцями чи між німцями й поляками. Цей діалог став можливим і плідним передусім

тому, що обидві сторони не зосереджувалися на виставленні рахунків і бичуванні іншої сторони, а на пошукові такої площини для майбутніх стосунків, котра, враховуючи багаж минулого, запевнить відносини, оперті на рівноправності партнерів і взаємній пошані.

Важливою умовою відкритого до партнера діалогу є розуміння його перспективи погляду на спірну проблему, способу мислення, системи цінностей, мотивації. Ця публікація ставить собі за мету полегшення українському Читачеві розуміння польської перспективи погляду на минуле Польщі, яке століттями було тісно сплетене з історією України. Завданням чергових текстів є якомога систематичніша інформація про найважливіші події і постаті в історії Польщі, а також показання інтерпретацій найсуттєвіших явищ та історичних процесів, що складають історію цієї країни. При цьому слід підкреслити, що кожен із десяти розділів має власного автора, котрий має право презентувати власний, індивідуальний погляд на обговорювані проблеми. Отож книга до певної міри є виявом різних способів оцінки історичного процесу й рефлексії на дискусії, що провадяться навколо розмаїтих фактів і явищ у польському історичному середовищі.

Ця праця готувалася з думкою про реалізацію двох найважливіших цілей. Першою є ознайомлення українського Читача – передовсім учителя гуманітарних

дисциплін, студента й учня, що цікавиться історією – з основними знаннями з ділянки історії важливого сусіда незалежної України. Другою є представлення польської перспективи бачення власної історії, показ у ній місця українців і України, а також польського розуміння численних спільних епізодів нашої історії. Хочемо дуже сильно підкреслити, що не йдеться про спробу накинути польську точку зору Читачеві з України. Ми переконані, що таким чином збільшуємо шанс на справжнє взаєморозуміння обох наших народів.

Книжка з'явилася як реалізація ініціативи, висунутої під час зустрічі представників польського Інституту національної пам'яті і його українського відповідника, яка відбулася в Києві в листопаді 2009 р. Ідея здобула підтримку Міжнародної польсько-української комісії для вдосконалення шкільних підручників з історії і географії. Хочемо висловити надію, що в можливо недалекому майбутньому українське історичне середовище підготує схожу публікацію, призначену для польського Читача.

Марія Старнавська

ПОЛЬЩА – ДЕРЖАВА СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

1. Виникнення держави Мешка I та її вступ до сфери християнської Європи _____	13
2. Ранньосередньовічна польська держава та її лад _____	16
3. Ранньосередньовічна Польща у сфері латинської Церкви й культури _____	21
4. Великі зміни XIII століття – господарство і суспільство _____	25
5. Великі зміни XIII століття – Костел і культура _____	31
6. Поділ Польщі на удільні князівства _____	34
7. Об'єднане королівство _____	36
8. Польща і Велике Литовське Князівство під правлінням Ягеллонів _____	42
Розділ 1. Про що слід розмовляти _____	49

Генеалогічне дерево П'ястів і д'Анжу на польському троні

Містить лише найважливіших чи згадуваних у тексті осіб (* – дружина/подружжя)

Мешко I (пом. 992)		* 1. 965 Дубравка чеська княжна		* 2. бл. 980 Ода маркграфіня Північної Марки	
Болеслав Хоробрий (966–1025) князь з 992 р., король з 1025 р.					
Безприм чернець, князь польський 1031–1032, пом. 1032	Мешко II (король від 1025, пом. 1034) * 1013, Рихеза , пом. 1063 племінниця Оттона III	Н.Н. донька черниця	Н.Н. донька * перед 1013 Святополк князь руський		
Казимир Відновитель (пом. 1058)		* бл. 1041 Добронега Марія княжна руська			
Болеслав Щедрий (князь з 1058, король з 1076, пом. 1081 або 1082)		Владислав Герман (князь з 1079–1080, пом. 1102)			
Болеслав Кривоустий (1086–1138)	* 1. 1103 Збислава пом. бл. 1114, княжна київська		* 2. 1115 Саломея , пом. 1144 графіня німецька		
Владислав II князь сілезький, пом. бл. 1163	Болеслав Кучерявий князь мазовецький, пом. 1173	Мешко Старий князь великопольський, пом. 1102	Генрик князь сандомирський, пом. 1166	Казимир Справедливий князь краківський, сандомирський, ленчицький, мазовецький, пом. 1194	
князі великопольські					
Болеслав Високий князь сілезький пом. 1201		Лешек Білий пом. 1227 князь краківський і сандомирський		Конрад пом. 1247 князь мазовецький, куявський, ленчицький, серадзький	
Генрик Бородатий князь сілезький і краківський, пом. 1238		Болеслав Соромливий князь краківський і сандомирський, пом. 1279		Казимир князь куявський, пом. 1267	
Генрик Побожний князь сілезький і краківський, пом. 1241 (убитий татарами)		Владислав Локетек князь серадзький, краківський, сандомирський, великопольський, король польський з 1320, пом. 1333		Болеслав II князь мазовецький пом. 1313	
				Тройден I князь мазовецький, пом. 1341	
князі сілезькі			князі мазовецькі		
Ельжбета (пом. 1375) * Карл Роберт Анжуйський угорський король		Казимир Великий король польський з 1333, пом. 1370		Болеслав Юрій князь галицький і володимирський, пом. 1341	
Людвик Великий угорський король, польський король з 1370, пом. 1382					
Ядвіга польська королева з 1384, пом. 1399		* 1386 Владислав Ягайло великий князь литовський, польський король з 1386, пом. 1434			

1 Виникнення держави Мешка I та її вступ до сфери християнської Європи

Польська держава, звана на початку державою Мешка I – від імені її першого історичного володаря, а з перелому X й XI ст. – Польщею (лат. *Polonia*), з'явилася на політичній карті Європи й увійшла до кола європейської цивілізації лише в X ст. Територія, на якій формувалася держава Мешка I, не входила до складу Римської імперії (римський лімес ішов по Рейнові й Дунаю), не підлягала й владі Карла Великого (лімес імперії Каролінгів у IX ст. визначала

Ельба). Мешканці польських земель увійшли до сфери європейської культури, а точніше – її західного, латинського варіанту, вже після формування її основних рис у Каролінзькій монархії. Це сталося в той же час, у який творилися і через християнізацію у східному обряді включалися до кола європейської культури інші слов'янські країни (IX–X ст.).

У IX й X ст. малозаселені й у значній частині вкриті лісами терени пізніших

Карта 1. Держава Мешка I під кінець його правління

польських земель були заселені кількома слов'янськими племенами, хоча наука досі сперечається про їхнє розміщення, назви, чисельність і внутрішню організацію. Через переміщення східного кордону Каролінзької монархії у IX ст. до Ельби й християнізацію слов'ян на Балканах і в Моравії мешканці земель над Віслою і Одером стали сусідами теренів, включених до сфери європейської цивілізації, що уможливило контакти з нею, а потім прискорило включення до її кола. В кінці IX ст. перші зв'язки з християнською цивілізацією започаткував володар країни над Віслою, мабуть вождь племінного

у слов'янському обряді. Ця подія, записана в житті св. Мефодія, не призвела, однак, до хрещення мешканців земель пізнішої Польщі в цьому обряді, який уже на переломі IX й X ст. був замінений у Великоморавській державі латинським, а 960 р. розпалась і сама Великоморавська держава. Це унеможливило поширення на землях пізнішої Польщі християнства слов'янського обряду й можливе подальше включення їх до Східної Церкви й східного кола європейської культури, як це сталося з мешканцями Русі, Болгарії і Сербії.

Край віслян, підпорядкований владі цього нещасливого князя, охоплював не

Денарій Мешка I; зображення хреста підкреслює християнський характер держави

союзу віслян на півдні польських земель, переможений князем Великої Моравії й охрещений у полоні, як припускають,

встановлені істориками до кінця терени на півдні польських земель і не став зародком пізнішої польської держави. Ця

роль випала політичному організмові, котрий сформувався в середині X ст. над середньою й нижньою Вартою і зміцнив свою позицію завдяки створенню між 940 і 960 рр. кількох потужних городищ, зокрема Гнезна й Познані. Вигідне географічне розташування й добре організована дружина воїнів уможливили цьому осередковій експансії на сусідні терени й остаточне опанування до кінця X ст. басейнів Вісли й Одери. Правління в цій державі, що динамічно розвивалася, належало династії, яку вже в новітню епоху назвали П'ястами від імені легендарного прародича. Перший відомий на ім'я її представник, Мешко I, правив уже 963 р.

Мешко I (пом. 992), перший історичний і християнський володар держави в басейні Вісли й Одери, яку вже після його смерті назвали Польщею. Згадується у джерелах з 963 р., ще як поганин разом з братами володів великою територією від середнього Одери й Варти аж до кордонів Русі й землі прусів, суперничав із могутніми саксонськими і слов'янськими велетами за вплив на полабських слов'ян. Початки його політичної діяльності схожі на інших дрібніших слов'янських князів, втягнутих у регіональні конфлікти. Переломом стало одруження 965 р. (з метою розриву чесько-велетського союзу) з чеською княжною Дубравкою. Союз із чеською державою, що займала міцну позицію у християнській Європі, уможливив Мешкові зусилля для запевнення своїй державі подібної позиції. Завдяки прийнятому 966 р. хрещенню, Мешка почали вважати повноправним володарем імператор Оттон I та його ленники, він отримав почесний

титул «приятель імператора» (*amicus imperatoris*). Виявом рівноправності Мешка з німецькими князями було його друге одруження з маркграфинею Одою, ймовірно родичкою імператора. Певну незалежність від імператора Мешкові давали контакти з папством. 973 р., коли він був змушений віддати в заручники імператорові свого неповнолітнього сина, Мешко попросив папу опікуватися ним, на знак чого вислав йому волосся хлопця. Близько 990 р. Мешко з Одою й синами урочистим актом віддав під зверхність й опіку папи свою державу (документ, званий *Dagome iudex*). За час панування Мешка територія його держави збільшилася, досягнувши узбережжя Балтики, а на півдні Карпат і Судетів.

З огляду на сусідство полабських слов'ян (терен між Ельбою і Одером, тепер частина Німеччини), які були предметом експансії Римської імперії, саксонських вельмож і Чехії (Чехія була леном імператора), держава Мешка також опинилася в орбіті впливів імператора Оттона I, хоча уникла безпосередньої політичної залежності. Здобуття стабільної міжнародної позиції вимагало прийняття хрещення в латинському обряді. Після укладення шлюбу з чеською княжною Дубравкою, Мешко і його найближче оточення охрестилися 966 р. Цей акт започаткував християнізацію всієї держави й зумовив її включення у сферу західної цивілізації, яка остаточно захопила ще кілька слов'янських народів: чехів, угорських слов'ян – предків нинішніх словаків, хорватів і словенців.

2 Ранньосередньовічна польська держава та її лад

Утвердження в державі П'ястів християнства латинського обряду і входження її до кола європейських держав закріпили події, що сталися після мученицької смерті й канонізації празького єпископа Войцеха. Войцех, приятель імператора Оттона III, загинув 997 р. під час організованої за підтримки Мешкового наступника Болеслава Хороброго християнської місії до балтійського народу прусів, які заселяли терени між

нижньою Віслою і Німаном. Болеслав викупив тіло мученика у прусів і урочисто поховав його в головному центрі своєї держави – Гнезні. У 1000 р. могилу мученика відвідав Оттон III і під час зустрічі з Хоробрим визнав суверенність його держави. Гнезненський з'їзд викликав широке відлуння в усій Європі, прославляючи не лише нового святого, але й нову християнську державу, звану відтоді Польщею.

Важливу роль у формуванні ідентичності молодій державі відіграло мучеництво св. Войцеха. Войцех (в Європі відомий під іменем Адальберта), празький єпископ, нащадок чеського вельможного роду Славніковичів, споріднений з німецькою аристократією, під час перебування у Римі зустрівся з найвидатнішими постатями тодішньої Церкви й здобув прихильність імператора Оттона III. У цьому середовищі ширилася думка про розширення меж християнського світу шляхом навернення поган, а Оттон прагнув перетворити імперію на загальноєвропейський союз держав і надати в ньому відповідне місце слов'янам, котрі межували з поганськими народами. Войцех вирушив до прусів у місійну подорож, організовану за допомогою князя Болеслава Хороброго й загинув мученицькою смертю. Князь, відповідно до поширених тоді поглядів, що присутність реліквії святого забезпечує його опіку спільноті, котра його вшановує, викупив тіло Войцеха у поган і урочисто поховав його в Гнезні. Урочиста проща імператора Оттона III 1000 р. на могилу Войцеха, визнаного святим, стала нагодою для визнання суверенності держави і заснування архієпископства. В описах, які розповідали про цю подію в різних країнах, почали використовувати нову назву держави – Польща. Кафедра у Гнезні стала важливою святинєю, до якої прибували палігрими також і з-поза кордонів держави, а до початку XIV ст. була також місцем коронації польських королів. У кінці XII ст. при вході до кафедри повісили відлиті з бронзи двері, що зображали історію життя св. Войцеха.

Лад нової держави формувався відповідно до стандартів, прийнятих у Західній Європі. Завдяки визнанню суверенності Оттоном III Польща здобула статус королівства, хоча лише деякі володарі коронувалися на королів (Болеслав Хоробрий 1025, Мешко II 1025, Болеслав

Щедрий 1076). Держава, як і інші держави ранньосередньовічної Європи, мала патримоніальний характер, тобто була власністю династії.

Основою збройних сил Польщі, як і інших європейських країн, була дружина воїнів, розселена у найважливіших

Сцена викупу останків св. Войцеха князем Болеславом Хоробрим, XII ст.; двері кафедри у Гнезні

За панування Болеслава Хороброго (992–1025), який завдяки переможним війнам і вмільй дипломатії значно збільшив територію держави, приєднавши зокрема Моравію, частину території Полаб'я і польсько-руського прикордоння, позиція Польщі на міжнародній арені постійно зміцнювалася. Свідченням престижу польських володарів у цей час є чудовий дарунок від лотаринзької княжни Матильди, котра належала до найвищої німецької аристократії, спорідненої з кількома імператорами, який, незабаром після своєї коронації 1025 р., отримав Мешко II (пом. 1034), син і наступник Болеслава, одружений із племінницею імператора Оттона III. Цим дарунком була багато оздоблена літургійна книга, мініатюри якої символічно зображали акт дарування книги та присвяту, що прославляла заслуги Мешка як опікуна Церкви. На жаль, подальше панування Мешка II виявилось нещасливим, Польща втратила території, приєднані його батьком, а держава переживала серйозну кризу через внутрішні заворушення.

Мініатюра у літургійній книзі, подарованій королеві Мешкові II лотаринзькою княжною Матильдою

городищах держави. Дружинники не мали власних маєтків. Володар запевняв їм утримання і озброєння. Так само урядовці, призначені монархом, і духовні фінансувалися з державної скарбниці.

Складнощі, пов'язані забезпеченням ефективності й фінансуванням зростаючого державного апарату, невдачі Польщі у війнах з сусідами 1031–1038 рр. та внутрішні заворушення спричинилися до серйозної кризи монархії П'ястів. Протягом наступного десятиліття її подолали, однак відбудована держава була організована інакше. Збройні сили організували таким чином, як це поширилося у Західній Європі в XI ст. Від тепер воїни отримували від володаря на т.зв. лицарському праві земські маєтки. Взамін вони були зобов'язані з'являтися на заклик володаря на воєнні походи з власним конем і озброєнням. Від кінця XI ст.

в Польщі був відомий західноєвропейський звичай висвячення воїнів у лицарі, хоча його не використовували повсюдно. Духовенство й державних урядовців так само почали забезпечувати земськими маєтками. Прибутки, які з цього належали, становили форму винагороди за виконання обов'язків щодо держави й монарха.

Король чи князь був найвищим джерелом права, суддею і військовим командувачем, а найвищим урядовцем у державі був воєвода (лат. *comes palatinus*), керівник княжого двору і всіх його урядовців. Окрім того, що здійснення влади потребувало від володаря і його двору

Карта 2. Польща з кінця X ст. до 1138 р.

Болеслав Хоробрий значно посунув кордони держави порівняно з територією, що належала Мешкові I, приєднуючи, зокрема, Мільсько і Лужицю на Полаб'ї, Моравію, Словаччину й терени на прикордонні Русі з головними містами Червен і Перемишль. Однак утримання цієї здобичі перевершувало військові можливості держави, тому внаслідок серії сусідських нападів і внутрішніх заворушень у 1031–1038 рр. вони відпали від Польщі. Не стала тривалою і влада над Західним Помор'ям, яке у XII ст. певний час було леном Польщі. Інші терени в басейнах Вісли й Одери залишалися територією Польщі до 1320 р.

постійних подорожей, у державі існували головні городища, володіння якими було необхідною умовою панування над усією територією. Функцію найважливішого осередку влади спочатку виконувало Гнезно, а після 1039 р. – Краків. Через протяжність держави її поділили на провінції, керувати якими доручали молодшим князям чи вельможам, титулованим комесами. Невизначені засади виділення цих діляниць викликали численні конфлікти, отож князь Болеслав Кривоустий (пом. 1138) врегулював їх за допомогою статуту, який обмежив право керувати провінціями лише для членів династії. Вищу владу мав здійснювати найстарший за віком член княжого роду, який володів Краковом і призначав своїх молодших родичів для керівництва окремими діляницями. Ця система, схожа на порядок успадкування, що панував на Русі, не втрималася, однак, у формі, передбаченій статутом. Від другої половини XII ст. князі, які правили окремими діляницями, почали перетворювати їх на спадкові князівства, що призвело в першій половині XIII ст. до роздроблення країни на кілька окремих князівств (феодална роздробленість).

Мережа городищ слугувала для оборони території і для сховку населення

в разі нападу неприятеля. Призначені князем керівники городищ, каштеляни, здійснювали військову й судову владу, стягали податки в округах городищ. Близькі співробітники володарів, які займали важливі посади, і лицарі, які відзначилися у війнах, отримували великі земські надання, часто розкидані в різних регіонах країни. Створений таким чином прошарок знаті, монополізував доступ до світських і церковних посад. Представники цієї елітної суспільної верстви охоче підкреслювали свій престиж, переймаючи звичаї, характерні для знатних панів Західної Європи, такі як фундування костелів і монастирів, що було виразною ознакою могутності родини, прощі до Святої Землі, участь у хрестових походах. Вони підтримували власні контакти з володарями і знаттю Русі, Чехії чи Полабської Слов'янщини, часом посилені родинними зв'язками. Знать брала участь у політиці держави не лише в ролі призначених князями урядовців, але й завдяки використанню інтриг між окремими членами династії, що стосувалися успадкування трону чи надання їм уділів в управління. З одного боку бунти, підняті угрупованнями знаті інколи приводили до покликання володарів на трон чи їх повалення, а з другого

– учасники невдалих бунтів часто каралися володарями вигнанням, конфіскацією маєтків, осліпленням чи іншим скаліченням.

Польща і Русь підтримували між собою політичні контакти, як військові, так і дипломатичні, торговельні та культурні. Багато польських володарів одружувалися з доньками руських князів (напр., Казимир Відновитель, Болеслав Кривоустий) чи видавало доньок за тамтешніх князів (напр., Болеслав Хоробрий, Мєшко II). Подружжя з русинками укладали й деякі вельможі. Виховані у східному обряді русинки часто разом із чоловіками підтримували інституції латинського Костелу, зокрема тому, що до IV хрестового походу 1204 р. Церква на Русі, попри різницю обрядів, визнавала зверхність папи. Прикладом такої польсько-руської пари є Пйотр Влостович, воєвода другої чверті XII ст., і руська княжна Марія. Пйотр, володар великих земельних маєтків, який часом провадив незалежну від князів політику, фундував кілька костелів і монастирів. Його головну фундацію прикрасив уміщений над входом рельєфний тимпан, що зображав Марію і їхнього сина Святослава, які вручали Богоматері, що сидить на троні, модель костелу. Композиційна схема цієї сцени наслідує мозаїку X ст., що зображає імператорів Костянтина і Юстиніана як фундаторів міста і святині в соборі Ая-Софія в Константинополі. Цей взірєць могли знати в родині Марії, матір якої походила з візантійської знаті. Ця схема повторилася в кількох інших пам'ятках, фондованих родичами Пйотра Влостовича.

Фундаційний тимпан з костелу Пресвятої Диви Марії на Піску у Вроцлаві з зображенням фундаторів: Марії Влостовичевої і її сина Святослава; середина XII ст.

3 Ранньосередньовічна Польща у сфері латинської Церкви й культури

Важливу роль у прищепленні в Польщі західноєвропейських звичаїв і в правлінні країною відігравали структури латинської Церкви. Від моменту християнізації держави Церква, подібно як до часів григоріанської реформи вісімдесятих років XI ст. у Західній Європі, була державною Церквою. Володар призначав єпископів, наділяв їх інвеститурою шляхом вручення жезлу, хоча призначуваного також висвячували і помазували святою оливою інші єпископи під час цього обряду. Єпископи, яких часто обирали з кола найближчих співробітників володаря, зосереджених у канцелярії, брали участь у політичному житті країни як радники князів, посланці чи посли, яких висилали з дипломатичними місіями. З огляду на присягу вірності, складену під час інвеститури, володарі могли визнати всі прояви непослуху й спротиву з боку єпископів за порушення присяги і зраду. Через це 1079 р. король Болеслав Щедрий (також званий Сміливим) скарав краківського єпископа Станіслава за бунт з невідомої нині історикам причини карою відрубання членів, тобто правої руки і яких інших частин тіла, що спричинило смерть засудженого. Жорстоке ставлення до єпископа стало причиною бунту, позбавлення володаря корони й вигнання останнього. Навіть прихильники короля були обурені фактом скалчення тіла єпископа, намащеного святою оливою, що уважали святотатством, хоча

до вибуху бунту могли спричинитися й інші, невідомі нині обставини. Жоден з володарів згодом уже не застосовував такого жорстокого покарання для єпископів, хоча їх аж до початку XIII ст. трактували як державних урядовців.

Церковні структури на польських землях від моменту хрещення співпадали з державними кордонами. З 968 р. вся територія держави Мешка I підпорядковувалася одному місцевому єпископові, а під час прощі Оттона III до могили св. Войцеха 1000 р. в Гнезні утворили митрополію (архієпископство), що ділилася на кілька єпископств (зокрема в Кракові і Вроцлаві). Хоча вже з середини XI ст. центр політичного життя перемістився до Кракова, Гнезно залишилося релігійною столицею Польщі аж до нашого часу. Виникнення архієпископства полегшило польським володарям здобуття королівського сану, оскільки лише архієпископи мали право коронувати королів. Наявність реліквії св. Войцеха в Гнезні запевняла країні, як вірили, заступництво цього патрона перед Богом. Церковну мережу доповнювали менші парафіяльні святині, ще нечисленні до кінця XII ст., і монастирі, організовані популярними в латинській Церкві орденами бенедиктинів, регулярних каноніків і цистерціанців.

Більшість духовних осіб на польських землях були чужинцями, зокрема з Німеччини, Італії і Франції, які завдяки

приїздові до Польщі здобували високі посади, недоступні для них на батьківщині. Ці прибульці ділилися здобутим досвідом, сприяючи поширенню взірців, що панували в їхніх країнах. Так, наприклад, в середині XII ст. плоцький єпископ Александр з Малонне (на терені нинішньої Бельгії) замовив у Магдебурзі для своєї кафедри бронзові двері, прикрашені рельєфними квадратами, що ілюстрували істини віри, схожі на оздоблені романські двері, збережені в багатьох європейських кафедрах. Ці двері вже в середньовіччі були вивезені з Плоцька й опинилися в церкві Мудрості Божої у Великому Новгороді, однак не зрозуміло, за яких обставин це сталося. Найправдоподібніше, вони були захоплені 1262 р. литовцями й подаровані союзному Новгороду. Від перелому X й XI ст. мешканці польських земель також вступали в духовний сан, а гідним наслідування прикладом могло бути те, що Болеслав Хоробрий віддав у монастир доньку й сина. В останньому випадку головню з метою усунути його від наслідування трону. В XI ст. деякі представники духовенства польського походження були вже настільки підготовані до виконання церковних обов'язків, що займали навіть посаду єпископа, як Станіслав, жертва королівського гніву 1079 р. Однак лише в XIII ст. єпископат складався майже виключно з поляків.

Засади віри поширювалися серед мешканців Польщі поступово. Церковна й державна влади стежили за дотриманням основних вимог церковного права: поховання померлих на цвинтарях при

костелах без тілоспалення, дотримання постів, утримання від роботи у святкові дні. Свідченням цієї останньої заборони є прийнята в польській мові, подібно як і в інших слов'янських мовах назва неділі, тобто дня, вільного від роботи. Принаймні серед князів і вельмож поширився звичай просити заступництва святих шляхом відвідання їхніх могил чи посилення до них дарів. У кінці XII ст. з метою здобуття нового патрона, окрім св. Войцеха, князь і краківський єпископ випросили у папи тіло мученика з римських часів св. Флоріана, яке перевезли з Італії і склали у краківській кафедрі (він став патроном Кракова, а вже у новітні часи також пожежників). Віруючі з Польщі не обмежувалися, однак, вшануванням святих, останки яких спочивали в країні, оскільки відомі випадки відвідувань чи надсилання дарів до святих св. Ульріха в Аугсбурзі, св. Егідія з Сен-Жиль чи св. Готарда в Гільдесгаймі. Про різний ступінь християнізації окремих суспільних верств свідчить те, що в XII ст. більшість представників суспільної еліти мали християнські імена, натомість селяни використовували традиційні слов'янські імена. Як і в цілій латинській Церкві літургію відправляли на латині, але прийняття християнства внесло певні новації у польську мову. Витворилася церковна лексика, значною мірою під впливом чеської мови, яка раніше засвоїла відповідні латинські терміни: костел (лат. *castellum*), єпископ, пробощ, майстер.

За посередництвом духовенства до Польщі проникала латинська

інтелектуальна культура. При єпископських кафедрах і деяких інших більших костелах виникали школи й утворювалися бібліотеки, у XII ст. ще нечисленні. Бібліотека Краківської кафедри уможливила навчання на рівні *trivium*, тобто нижчому рівні вільних мистецтв, які охоплювали граматику, тобто науку латини, риторичку, тобто науку мовлення й основ права, а також діалектику, тобто мистецтво провадити дискусії й логічно міркувати; інші школи мали, напевно, нижчий рівень. З середини XII ст. дуже нечисленні поляки виїжджають на навчання до Болоньї чи Парижа. Перші літературні тексти, писані на польських землях – життя св. Войцеха і П'ятьох Братів Мучеників – за твором чужинця, св. Бруно Кверфуртського (пом. 1009), саксонського місіонера, який працював у Польщі, на Русі і серед спорідненого з прусами племені ятвягів. Найстарішу польську хроніку склав на початку XII ст. (одночасно з руською *Повістю временних літ* і чеською хронікою Космаса) іноземець з кола княжих канцеляристів, названий умовно Галлом Анонімом. Щойно на переломі XII й XIII ст. з'явився хроніст польського походження – краківський єпископ Вінценті Кадлубек, який здобув освіту за кордоном. Династична легенда, що міститься в обох польських хроніках, виводить рід володарів від орача на ім'я П'яст, так само з особою орача пов'язана традиція чеських Пшемислідів чи слов'янських князів Каринтії, і відгукується до різноманітних сюжетів, наявних у традиційній індоєвропейській культурі, таких як ієрогамія, тобто святий зв'язок протопластів

династії – П'яста і Жепки, що забезпечив суспільству успіх і достаток. Вікентій, відповідно з течіями т.зв. ренесансу XII ст., з якими він познайомився під час навчання за кордоном, вплив праісторію польської держави в історію стародавньої Європи, komponуючи війни й союзи легендарних польських володарів з Олександром Великим і Юлієм Цезарем.

Костели будували за європейськими взірцями, завдяки чому на польських землях з'явилися невідомі доти архітектурні форми. Будівництво святинь з дикого каменю чи оброблених блоків, архітектура яких нагадувала про загальність Церкви й символізувала спільноту вірних, які обтісували свої душі для отримання спасіння, було новиною в країні, багатій на дерево, яке до прийняття християнства було єдиним будівельним матеріалом. З каменю збудували також кілька резиденцій володарів, за зразком оттонівських палатій (палаців). Протягом XI ст. в кам'яній архітектурі поширився романський стиль, запозичений у Західній Європі, однак, польські костели загально досить примітивно наслідували європейські святині й характеризувалися простим, схематичним плануванням. Малі костели охоче будували у формі ротонди, за зразком, запозиченим з Чехії і ранішньої архітектури Великоморавської держави. Однак дерево залишалося найпоширенішим будівельним матеріалом. Городища укріплювали дерев'яно-земляними фортифікаціями. Житлові будинки, навіть знаті, були дерев'яні, переважно з відкритим вогнищем всередині будинку,

а бідніший люд жив у напівземлянках чи мазанках. Чужинці, які відвідували

Польщу в XII ст., звертали увагу на рідку мережу доріг і примітивну забудову.

Костел Пресвятої Діви Марії і св. Олексія у м. Ленчиця; середина XII ст.

Святиня, що мала ранг колегіати, освячена 1161 р., є однією із найкраще збережених у Польщі пам'яток романської архітектури. В об'ємі костелу виразно помітні типові риси романської архітектури. Костел збудований з каменю. Масивність будівлі зумовлена тим, що стіни несуть увесь тягар конструкції, тому середину освітлюють лише невеликі вікна з півкруглим завершенням. Святиня – це видовжена тринавова будівля на плані базилики, тобто кожна нава має окремий дах і окреме освітлення. Зі сходу головну наву замикає напівкругла апсида, всередині якої міститься головний вівтар. Це відповідає церковним правилам, які вимагали, щоб костел був орієнтований, тобто повернутий, на схід. Апсиди, що замикають бічні нави, є і в інших романських костелах, однак це не є обов'язковою рисою романського стилю. Західний фасад фланкують дві потужні вежі. Романські костели в Польщі відзначаються великою стриманістю в оздобленні. Будівля святині геометризована, складається ніби з приставлених один до одного об'ємів. Художню цінність мають ритмічне розміщення вікон і типова для романського стилю форма вікон у вежах, які мають вигляд двоотвірних чи триотвірних прорізів. Менші романські костели у Польщі мали зазвичай подібний план і об'єм, але кількість нав і веж скорочували до однієї.

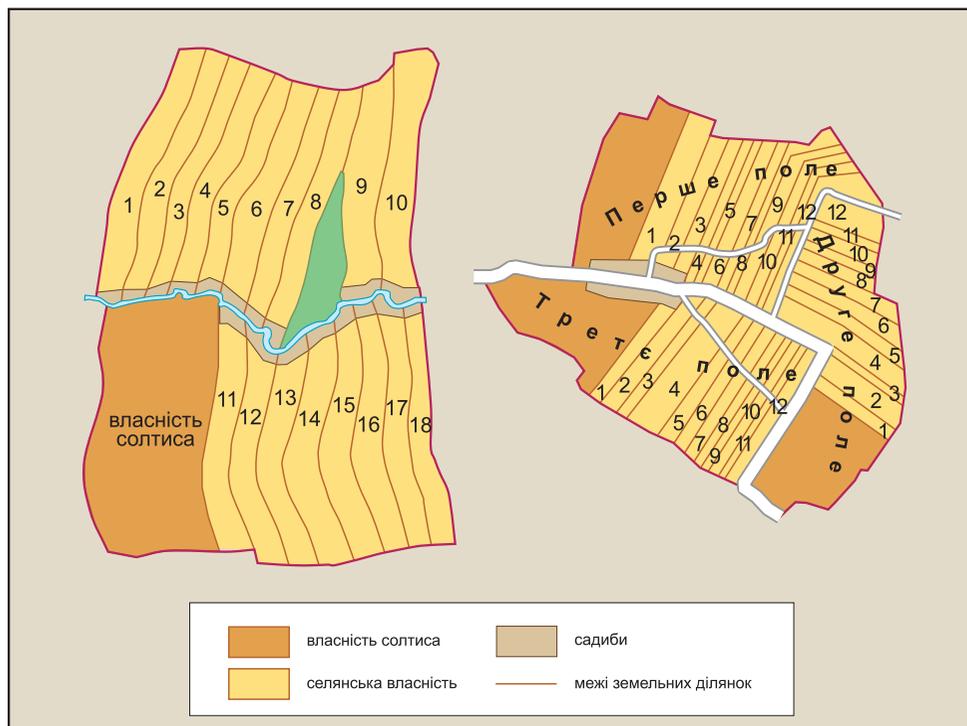
4 Великі зміни XIII століття – господарство і суспільство

Протягом XIII ст. Польща стала ареною господарських, суспільних, культурних і релігійних змін, що охопили в той час усю Європу. В кінці XII ст. почався вплив осадників з перенаселеної Німеччини, які принесли з собою нові способи господарювання. Завдяки вмінню осушувати болота й корчувати ліси, вони займали під обробіток нові терени, а завдяки застосуванню трипілля отримували вищі врожаї. Для переселення у Польщу їх заохочували наданням вигідних умов, т.зв. німецьким правом. Підприємець, що займався заснуванням таких сіл, званий засадцею (лат. *locator*), після отримання локаційного акту, що підтверджував згоду володаря і власника землі, спроваджував осадників і надавав кожному з них однакову ділянку оброблюваної землі, т.зв. лан (бл. 24 чи 16 га). Засадця, після здійсненої локації, залишався в селі, виконуючи обов'язки солтиса, збирав грошову належність (чинш) і натуру на користь власника села й володаря, а також, разом із покликаними з селян лавниками, здійснював над ними судочинство. Організоване таким чином село було спільнотою рівноправних господарів, які будували свої хати поруч, як правило уздовж дороги, що йшла через село. Влаштування села на німецькому праві виявилось настільки корисним як для власників великих земських володінь (князів, вельмож, лицарів і Церкви), так і для селян, що це право почали надавати

також місцевим селянам, які раніше мали дуже різний правний статус, а їхні господарства переважно були розкидані поодинокі на більших територіях.

Протягом XIII ст. на німецькому праві почали організовувати міста. Створення самоврядних міських громад у Польщі було процесом, аналогічним до західноєвропейських явищ, лише на півтора століття пізнішим. Мешканці міст на німецькому праві, подібно до мешканців сіл, підпорядковувалися принесеному з рідних країв магдебурзькому, а не польському, праву, і судові засадці, котрий після локації отримував посаду віята. Так, як і сільському солтисові, йому в цих функціях допомагала лава, складена з призначених міщан і доповнювана шляхом кооптації. Однак уже з кінця XIII ст. міщани, наслідуючи вирішення, опрацьовані в німецьких містах, створювали в містах владу, обрану собою, яку звали радою, на чолі з бурмістром.

Оскільки міщанам надавали ділянки однакового розміру, щоб вони збудували на них будинки, закладання нових міст вимагало їх нового просторового розпланування. Виникали міста з регулярним планом, визначеним сіткою взаємно перпендикулярних вулиць, з квадратною чи прямокутною площею, призначеною для ведення торгівлі, званою ринком, посередині. При ринку містилися також найважливіші публічні будівлі: осідок міської влади, званий ратушею (нім.

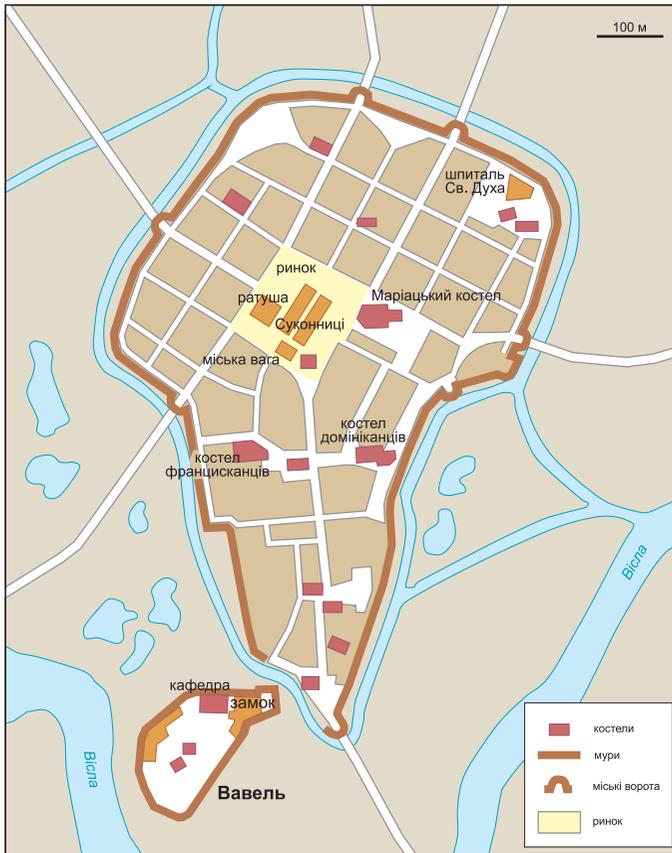
Карта 3. Просторова структура сіл, локованих на німецькому праві

Села, локовані на німецькому праві, в котрих усім осадникам надавали лани однакової величини, мали характерну просторову структуру. Будинки й загороди господарів будували уздовж дороги, тому такі села звалися також вуличними. В горах дорога часто проходила уздовж річки чи струмка, який вирив яр. З задньої сторони кожної загороди вгору тягнувся лан, приналежний до даного господарства у вигляді, перпендикулярній дорозі, смуги. Ареал усього села складався з ланів видовженої форми паралельних смуг оброблюваної землі, що надавалися окремим селянам, які відходили вгору обабіч дороги перпендикулярно до неї. На низинних теренах ареал кожного села ділили на три ниви і кожному осадникові виділяли належну йому ділянку в кожній з нив. Це полегшувало застосування трипілля, бо на одній із нив усі господарі в один рік вирощували озиме збіжжя, на другій яре, а третя залишалася під паром. Солтис отримував більше, кількаланове, господарство.

das Rathaus – дім міської ради), парафіяльний костел, званий фарою (нім. *die Pfarrei*), часто також міська вага, прангер (ганебний стовп), при якому виконували кари, або суконниці з крамницями для торгівлі сукном. Міста оточували

мурами й вежами, як для їхньої безпеки в разі війни, так і для позначення терену, на якому діє міське право.

Значна частина мешканців міст, принаймні найбагатшої верстви – патриціату, тобто купців і багатших ремісників,

Карта 4. План Кракова після локації на німецькому праві

На плані Кракова, локаваного 1257 р., видно типові риси просторової структури міста на німецькому праві. Місто оточене мурами й ровом, тому виразно відокремлюється посеред навколишнього простору. В межах мурів залишаються мешканці міської громади, натомість городище, а пізніше замок володаря на Вавельському узгір'ї і кафедра єпископа всередині городища залишаються поза мурами, оскільки на їх терен не поширюється міське право. Вулиці всередині міста перетинаються під прямим кутом, створюючи структуру шахівниці. Посередині міста, на квадратному ринку височіють найважливіші об'єкти: ратуша, суконниці (торгові ряди) і міська вага. При ринку є й головна міська фара, Маріацький костел. На певній відстані від ринкової зони, заселеної найбагатшими міщанами, височіють костели жebraучих орденів: францисканців і домініканців, які спеціалізувалися на роботі серед мешканців міст. На краю міста, неподалік від мурів, у районі, заселеному біднішим людом, міститься шпиталь, що виконує функцію притулку для вбогих. Частина міста з нерегулярною забудовою, між ринком і Вавелем, це простір, заселений перед локацією міста, який з огляду на наявні шляхи й долокаційну забудову, не вдалося припасувати до правильного плану локаційного міста.

становили німці; німецька мова часто була обіговою. Тому цією мовою виголошували проповіді, як у Кракові в головному парафіяльному костелі до XVI ст., вели міські судові книги, рахунки, видавали документи. У польській мові багато слів, що відносяться до міського життя, походять з німецької – війт (*wójt – der Vogt*), ринок (*rynek – der Ring*), ратуша (*ratusz*), фара (*fara*), ремісничі терміни: слюсар (*ślusarz – der Schlosser*), ливарник (*giser – der Gießer*), латник (*płatnerz – der Plattner*), верстат (*warsztat – die*

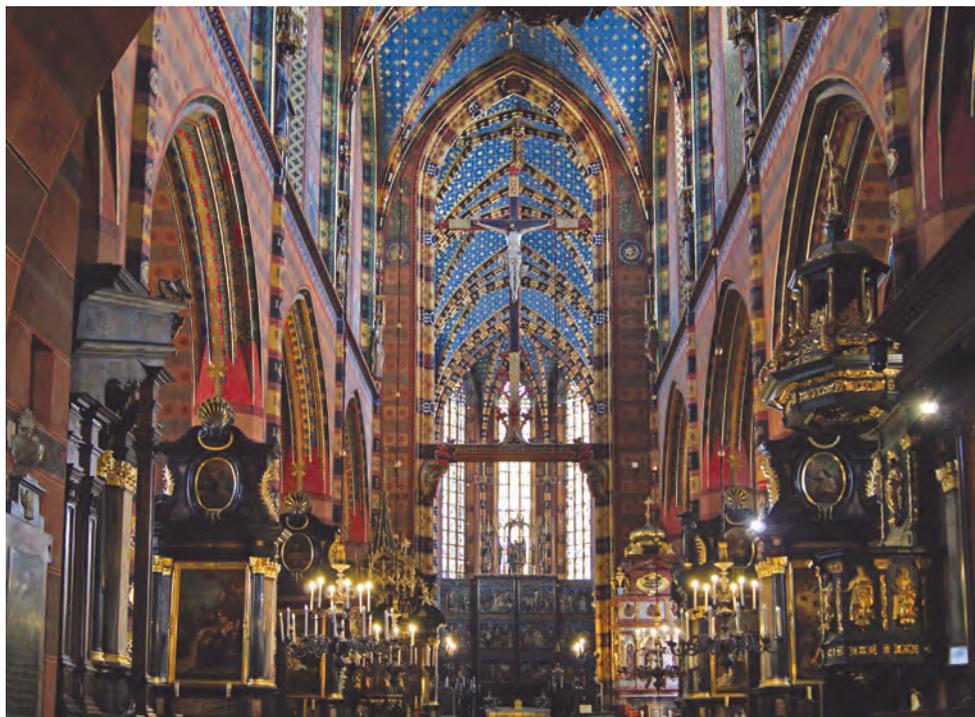
Werkstatt), майстер (*majster – der Meister* чи *majstersztyk*, тобто річ, яку мусив виготовити челядник при складенні екзаммену на майстра – *das Meisterstück*). Дуже характерною рисою середньовічних міст на польських землях була багатомовність їх мешканців: попри німецьке походження, вони все-таки мусили послуговуватися польською мовою, щоб порозумітися з польськими клієнтами, а участь у богослужіннях давала їм контакт з латиною. З XIII ст. в польських містах оселялися й євреї.

Костел Пресвятої Діви Марії в Кракові, XIV ст.; вигляд з північно-західного боку

Вигляд польських земель у XIII ст. змінювався не лише внаслідок корчуння лісів і збільшення поверхні оброблюваних полів та зміни просторової структури міст і сіл, локонаних на німецькому праві, але й завдяки появі готичного стилю, який поширювався у цей час в усій Центральній Європі. Цей стиль потрапив на польські землі завдяки орденам цистерціанців, францисканців і домініканців, які споруджували костели за взірцями, прийнятими в їхніх спільнотах. У XIV й XV ст. в готичному стилі будували також ратуші, суконниці й кам'яниці в містах. Поступово замінювали переважаючі доти дерев'яні будинки. Мурованими були також фортифікації

Костел Пресвятої Діви Марії у Кракові є чудовим прикладом готичної архітектури. На відміну від Франції, де виник цей стиль, у Польщі, а також в Німеччині, готичні будинки будували із значно легшої щодо купівлі й дешевшої цегли. Зміна принципів конструкції, яка полягала в тому, що вагу будівлі тримали не стіни, а стовпи й прилегли до внутрішніх мурів контрфорси, уможливила будівництво значно вищих і стрункіших будівель. Отож стіни, позбавлені конструктивного значення, прорізали великі вікна і в деяких місцях, наприклад, в апсиді, вони роблять вигляд мереживних. Вікна мають гострокутне завершення й оздоблені кам'яним візерунком, званим масверком. Вони заповнені кольоровими вітражами. Завдяки цьому костел, так як і інші готичні святині, значно краще освітлений, ніж романські костели, а їхні відвідувачі захоплюються чудовою грою світла. Закінчення контрфорсів також оздоблені різьбленим орнаментом. Нави костелу прикриті склепінням, спертим на ребра, які переносять його вагу на стовпи, а водночас є важливим елементом оздоблення. Костел ПДМ у Кракові має традиційний базиліковий план, але, на відміну від романських костелів, має дуже видовжену апсиду, замкнену багатокутником. Вежі, будовані в різний час, мають різну висоту, що також досить часто в готичних костелах. У готиці траплялося також будівництво костелів залового плану (всі нави однакової висоти), одно- чи двонавових, а також без веж.

Костел Пресвятої Діви Марії в Кракові, XIV ст.; інтер'єр

навколо міста, але їхнє спорудження тривало часто кілька століть. З XIII ст. почалося повсюдне використання цегли

як будівельного матеріалу, що дозволяло швидше й дешевше будувати муровані будинки.

У період готики почали будувати не лише муровані костели, а й світські будівлі. Кожна міська громада прагнула збудувати належно пишну садибу міської влади, тобто ратушу. Ратуші, будовані на ринку, завжди мали вежу, яка символізувала незалежність міської громади. Краківська ратуша, збудована в другій половині XIV ст., була розібрана на початку XIX ст., але збережена вежа має дуже виразні риси готичної архітектури. Вона майже вся збудована з цегли, з невеликим додатком каменю. Її стрункість і висота підкреслені не лише гострокутними вікнами, а й орнаментами з різьбленого каменю. Досить характерною рисою світської готичної архітектури є також еркери, що уможливають особам, які знаходяться всередині ратуші, кращий доступ до денного світла.

Вежа ратуші в Кракові, перед 1383 р.

5 Великі зміни XIII століття – Костел і культура

XIII ст. принесло також важливі зміни в галузі культури й релігійного життя. На початку цього століття в Польщі запровадили засади григоріанської реформи – від неї єпископів вибирали капітули, тобто зосереджені при кафедрах елітарні групи духовенства, а не володарі. Мережа парафіяльних костелів по селах почала дуже згущуватися, а єпископи і їхні урядовці (архідиякони) регулярно здійснювали їх візитацію й контролювали діяльність. У містах виникали монастирі жебрущих орденів: домініканців і францисканців, які тоді переживали свій розквіт в Європі, притягуючи вірних

прикладом убогого життя й виголошенням проповідей.

Відповідно до постанов IV Латеранського собору 1215 р. у більшості парафій почали виголошувати проповіді мовою вірних (польською чи німецькою). Свідченням такої практики є фрагментарно збережений найстаріший текст проповідей польською мовою, т.зв. Свентокшиських проповідей. Від вірних також вимагалось раз на рік відбувати сповідь, що ставало нагодою для повчання їх у справах віри. Внаслідок цього визнання віри світськими людьми ми полягало в чимраз більшій мірі не

Замок у м. Мальборк; резиденція великих магістрів Тевтонського ордену в 1309–1457 рр.

Тевтонський орден, який з 1228–1230 рр., після оселення на Хелмінській землі здійснював підкорення балтійських прусів і ятвягів, збудував на цьому терені потужну державу, збільшену в 1308–1309 рр. завдяки анексії Гданського Помор'я. Того ж року великий магістр Ордену переніс осідок з Венеції до замку в Мальборку, над одним із гирл Вісли – Ноґатом. Таке розташування уможливило Ордену контроль над судноплаством на Віслі, а води Ноґату охороняли замок від можливого нападу. Замок складався з кількох частин і поєднував у собі риси монастиря, фортеці, осідка влади й резиденції. На світлині з правого боку видно т.зв. Високий замок у формі правильного чотирикутника, що перегукується з плануванням монастирів. Ця будівля мала, однак, і виразний оборонний характер. Зліва від Високого замку видно Палац Великих магістрів – елегантну резиденцію з вишуканою архітектурою. Життя осідка влади й численнішої, аніж в інших замках, лицарської залози, концентрувалося у видному за палацом Середньому замку. Видно також потужні укріплення, що захищають замок. Оборонні якості цієї фортеці пояснюють, чому вона ніколи не була здобута. Король Владислав Ягайло 1410 р., після перемоги під Грунвальдом, відмовився від невдалої облоги Мальборка, а його син Казимир Ягеллончик 1475 р. викупив замок у найманій залозі. Після 1475 р. замок став осідком королівських урядовців, званих старостами.

Смерть Генрика Побожного в битві з татарами під Ліґницею; мініатюра у Легенді про св. Ядвіґу

лише у виконанні наказів і ритуалів, але й на особистому переживанні. Велике значення для формування національної і релігійної ідентичності поляків

мав поширений з початку XIII ст. культ єпископа Станіслава, страченого королем Болеславом Щедрим (Сміливим) 1079 р. Ця хронологічно віддалена

Традиція про поразку в битві з монголами під Лігницею 1241 р. нагадувала про нову загрозу, яка з'явилася у XIII ст. Напад татарів на Угорщину й Південну Польщу був повною несподіванкою. Він спустошив південь країни, дійшовши до розташованої на західному краю Лігниці, де з ними став до битви великий сілезький і краківський князь Генрик Побожний. Але битва закінчилася поразкою, а самого князя, взятого в неволю, незабаром стяли. Попри те, що татари відступили з Польщі через боротьбу за владу, що точилася у них, заподіяне ними спустошення і страх перед загрозою нового набігу, надовго закарбувалися в пам'яті. Висловом цієї пам'яті є мініатюра, вміщена в кодексі, виконаному 1353 р., який описує історію життя св. Ядвіґи, матері Генрика Побожного. На відміну від дійсності, зображено героїчну смерть князя на полі битви. Сцену заповнюють постаті перемішаних між собою, але виразно інакших щодо одягу польських лицарів і монгольських воїнів на конях. Голови поляків закриті горщикоподібними шоломами, які з'явилися лише в XIV ст., а татари мають шпичасті шапки й бороди. Під копитами коней видно відрубані частини тіл, зокрема голови, що свідчить про запеклість битви. Князь, дещо правіше від центру композиції, у синіх латах і зі щитом, на якому чорний орел, падає з коня від удару, завданого монголом. Вгорі справа видно відкриті небеса й ангелів, які збираються прийняти душу мученика.

подія стала важливим аргументом, що свідчив про небезпеки, пов'язані із втручанням світської влади у справи Церкви. Легенду про мучеництво Станіслава літературно оформив Вінченці Кадлубек, один із перших єпископів, обраних капітулом. Культ канонізованого 1253 р. Станіслава й кількох інших осіб, які жили в Польщі у XII й XIII ст. і вшановувались як святі, породив виникнення літературних текстів, житій і пісень латинською мовою. Зростання релігійної свідомості світських людей викликало й те, що почали складати молитви польською мовою. Очевидно, у XIII ст. виникла найстарша релігійна пісня польською мовою – *Богородиця*,

яку співали лицарі, вирушаючи у бій в особливо важливі моменти історії. Зростанню рівня освіченості сприяла також розбудова мережі парафій і створення щораз більшої кількості парафіяльних шкіл, принаймні у містах. Розвиток міст і сіл, локованих на німецькому праві, вимагав створення судових книг, записування складу міської ради чи рахунків, що стосувалися видатків усього міста. Та й перед княжими судами чимраз частіше вже не вистачало зізнань свідків, і треба було подавати письмову документацію. Це вимагало все ширшого застосування письма й навчання все більшої кількості людей, хоча б на елементарному рівні.

6 Поділ Польщі на удільні князівства

Подібно, як і в усій Європі, XIII ст. було часом швидкого цивілізаційного розвитку. Але поглиблення поділу Польщі на кілька князівств, які з другої чверті XII ст. практично вже зовсім не залежали одне від одного в політичному плані, мало негативні наслідки. Це спричинилося до втрати Польщею деяких територій. Особливо погані наслідки мала передача Тевтонському ордену Хелмінської землі, що межувала з землями, заселеними прусами, задля забезпечення польським князівством оборони від цього войовничого й усе ще

поганського люду та можливого завоювання пруських земель. Орден створив незалежну державу й розпочав вдалу експансію не лише на територію прусів, але й на Гданське Помор'я, яке захопив у 1308–1309 рр., відрізавши Польщі доступ до моря. Держава Тевтонського ордену була добре організована й укріплена, а сам орден заселявав здобуту територію, запрошуючи на неї осадників. Виникнення динамічного державного організму поруч із Польщею і частково за її кошт, змінило співвідношення політичних сил над Балтикою.

Карта 5. Польща в період удільного роздроблення 1138–1320 рр.

Сцена зрощення останків св. Станіслава, яких стережуть орли, початок XVI ст.; вівтар Пресвятої Диви Марії і св. Станіслава, Старе Бельсько, парафіяльний костел

Сцена зрощення тіла св. Станіслава (пом. 1079) подана відповідно до легенди, вперше записаної у хроніці Вінценти Кадлубека на переломі XII й XIII ст. За легендою король Болеслав Щедрий (Сміливий) особисто вбив єпископа, коли той відправляв богослужіння, а слуги короля порубали тіло. Останки, які надприродним сяйвом освітлювали темряву ночі, стерегли від хижаків чотири орли, а під ранок тіло чудом зрослося. Ці дива, згідно з християнською символікою, провіщають майбутнє воскресіння тіл на Страшному суді. Від середини XIII ст. цю оповідь визнавали також пророцтвом об'єднання роздробленої на уділи Польщі, зокрема тому, що багато польських князів у цей час прийняли орла як гербовий знак. Орел також став гербом об'єданого королівства. Культ св. Станіслава набирав чимдалі різноманітніших форм, наприклад, урочистих процесій з Кракова до костелу на Скалці під Краковом, який уважали місцем убивства. З початку XVI ст. король вирушав туди на прощу напередодні коронації, а сама коронація відбувалася при гробниці св. Станіслава у краківській кафедрі. Образ, намальований на початку XVI ст., підтверджує життєвість легенди. Співучість орлів у зрощенні останків святого підкреслює зв'язок чуда з національною символікою. Попри те, що ця легенда не узгоджувалася зі справжніми обставинами смерті єпископа, засудженого лише на скалічення й померлого після екзекуції, вона становила важливий елемент, що формував національне самоусвідомлення.

Розбита на уділи держава не змогла ефективно протистояти загрозі, що виникла після підкорення Київської Русі в 1237–1240 рр. монголами, званими також татарами. З 1241 р. татари з території Русі здійснювали грабіжницькі набіги на польські землі, від яких не могли захистити своїх підданих князі, часто між собою посварені. Так само боротьба, що велася між окремими князями, спричинялася до спустошення їхніх уділів і зниження рівня безпеки купців, які мандрували з товарами.

Усвідомлення цих негативних наслідків політичного роздроблення наростало протягом XIII ст. Постійна конфронтація з новими німецькими осадниками дозволяла мешканцям польських земель збагнути власні етнічні й культурні риси, завдяки чому розвивалося відчуття національного самоусвідомлення всіх поляків. Досить часті з'їзди єпископів з усієї Гнезненської митрополії, т.зв. синоди, а також з'їзд

князів і єпископів з нагоди оголошення канонізації св. Станіслава, нагадували про єдність Польщі. Приписуване мученикові чудо буцімто зрощення тіла, яке за легендою порубали вбивці, було визнане за пророцтво щасливого об'єднання Польщі, а її роздробленість – за кару Божу за це вбивство. Тому св. Станіслав став другим, поруч із св. Войцехом, патроном Польщі. В цих умовах кілька князів у кінці XIII й на початку XIV ст. намагалися здійснити об'єднання під своєю владою якнайбільшої кількості земель і відродження Польського Королівства. Володарем, якому врешті вдалося не лише коронуватися королем Польщі 1320 р., але й утримати цей титул і переказати його наступникові, був Владислав Локетек. Повне об'єднання польських земель в один політичний організм у пізньому середньовіччі нагадує створення централізованих станових монархій у деяких європейських країнах цього часу (Франція, Англія).

7 Об'єднане королівство

Не всі території ранньоп'ятівської монархії увійшли до складу відродженого Польського Королівства. Ядром об'єданого королівства стали Мало-польща (Краківська і Сандомирська землі) й Великопольща. Мазовія, поділена між кількома князями, хоч і зберегла свою окремішність, від середини XIV ст. була леном Польщі і в міру вимирання тамтешніх гілок династії, приєднувалася до польської держави (аж до початку

XVI ст.). Відчутною була втрата Сілезії. Цей один із найбагатших і найбільш урбанізованих регіонів Європи, у XIII й на початку XIV ст. потрапив у ленну залежність від Чехії.

Відроджена держава консолідувалася під час довгого правління сина Владислава Локетка – Казимира Великого (1333–1370). Це стало можливим завдяки добрій господарській кон'юктурі для усієї Центральної Європи, яку значно

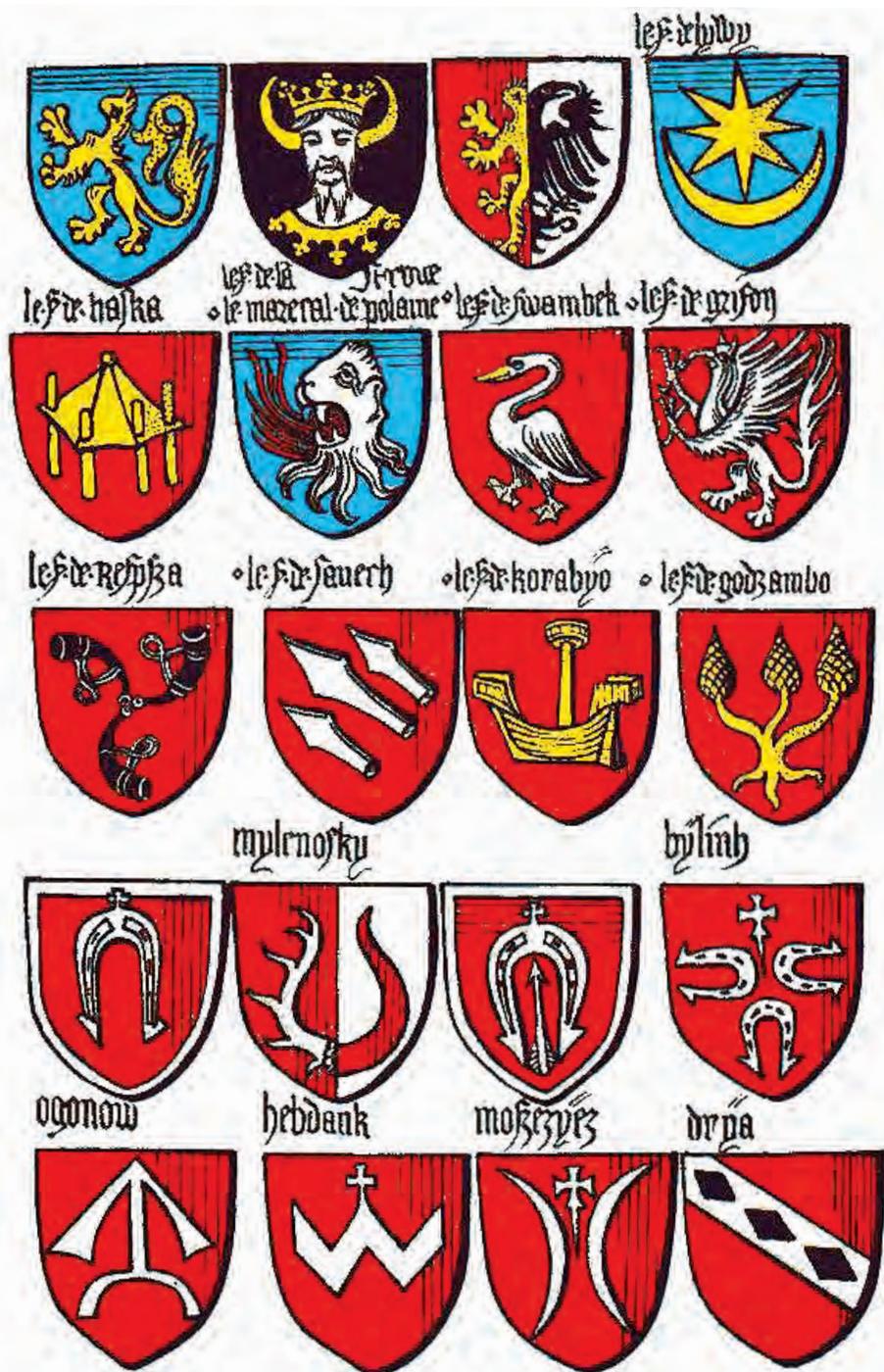
Руїни замку, збудованого Казимиром Великим в Ольштині на Краківсько-Ченстоховській височині

Під час довгого правління Казимира Великого (1333–1370) відбулися важливі реформи держави, які наблизили її лад до інших європейських монархій. Печатка короля зображає володаря, який сидить на троні, з символами влади: короною на голові, скіпетром і яблуком у руці, які символізують справедливість виконуваної ним влади. Навколишній напис печатки містить титули володаря і перелік земель, що входять до складу королівства. Величний вигляд печатки відображає престиж, яким користувалася монархія Казимира в Європі. Згадані в королівській титулі землі з часів Казимира вважалися невід’ємними частинами території держави. Про турботу володаря щодо господарської успішності країни свідчить срібний квартник. Ці монети вагою 1,6 г срібла, карбували після реформи грошової системи за взірцем чеської монетної системи, що спиралася на срібло. Два квартники складали гріш, а 48 грошів – гривню. Назва гроша у польській монетарній системі протривала до наших днів.

Замок в Ольштині складає ланку ланцюга фортифікацій, споруджених Казимиром Великим на прикордонні Сілезії, яка вже у XIV ст. належала Чехії, і відображає турботу володаря про військове забезпечення країни.

менше, ніж Західну Європу, зачепила господарська криза й наслідки епідемії, званої чорною смертю (1348), а також завдяки вмілій політиці короля, який подбав про врегулювання стосунків з сусідами й віддавав перевагу мирному

вирішенню конфліктів. Дуже численні в цей час локації міст і сіл сприяли подальшому господарському розвитку. В містах будували все більше мурованих будинків, поступово замінюючи давнішу дерев’яну забудову, завдяки чому вони

Герби польської шляхти в бургундському гербовнику Золотого руна, середина XV ст.

Герб був відзнакою, сформованого у XIV ст., шляхетського стану і важливим елементом культури. Гербові символи розвинулися із власницьких знаків лицарів і лицарських родин, які вміщували на різних речах і на печатках, а також на щитах, що дозволяло здалеку розпізнати лицаря, обличчя якого часто закривав шолом. У XIV ст. герби стали спадковими і, як правило, в незмінній формі передавалися нащадкам. Після обмеження доступу до шляхетського стану в статутах Казимира Великого виключно для нащадків шляхетських родин використання герба стало розпізнавальним знаком, що відрізняв шляхту від осіб іншого стану. На відміну від Західної Європи, одним гербом часто користувалися кілька десятків родин. Родини, що використовували один герб, уважалися спорідненими між собою і творили т.зв. геральдичний рід, хоча їх спорідненість була фіктивною. Мальовані на щитах герби дозволяли ідентифікувати лицарів не лише у битвах, але й під час турнірів, тому, для вжитку герольдів, які провадили турніри, складали гербовники, як поданий бургундський гербовник Золотого руна. Польська шляхта високо цінувала право користуватися гербом, тому ці знаки зображали не лише на щитах, а й на надгробках, коштовностях, ними прикрашали будинки, посуд та інші предмети. Перстені з очком з напівкоштовного каменю, на якому був вирізьблений герб, т.зв. сигнети, слугували для засвідчення документів і запечаткування листів. Звичай використання гербів культивувався в шляхетських родинах до XX ст.

Печатка Казимира Великого, аверс

ставали схожими до тісно забудованих кам'яницями міст Західної Європи. Король дбав про фортифікування країни – збудував кілька десятків мурованих замків, зокрема, на Краківсько-Ченстоховській височині, що межувала з підпорядкованою Чехії Сілезією. Ця модернізація системи фортифікації, як попередньо спиралася на дерев'яно-земляні городища,

Срібний квартник Казимира Великого, реверс

утвердилася у вислові, що Казимир Великий застав Польщу дерев'яною, а покинув мурованою.

Оголошені Казимиром Великим статuti, перше польське право, записане замість давнього звичаєвого, слугували уніфікації права в усіх уділах королівства й визначали засади військової служби, покладаючи обов'язок участі в посполитому

рушенні (ополченні) на земських власників і запевняючи їм більшу правну охорону, ніж решті підданих. Це упривілювання зафіксувало формування шляхетського стану, який охопив нащадків лицарських родин. Приналежність до

цього стану була відтепер обумовлена походженням із шляхетської родини, яке підкреслювалося використанням родового гербу. Внаслідок турботи короля про збільшення чисельності лицарів право, наближене до шляхетського, охопило

Фара в Дрогобичі, 1392 р.; інтер'єр

Фара в Дрогобичі, 1392 р.; вид з південного сходу

Включення Галицької Русі до Польського Королівства спричинилося до поширення на цю територію структур Католицької церкви і будівництва католицьких костелів у готичному стилі, доти не знаному на Русі. Чудовим прикладом такої будівлі є парафіяльний костел у Дрогобичі, споруджений 1392 р. завдяки фундації короля Владислава Ягайла. З огляду на невелику кількість католиків, костел був додатково обдарований королем земськими маєтками. Досить великий розмір будівлі, попри те, що відвідувати його могло небагато осіб, вказує, що володареві залежало на підкресленні рангу католицької святині на терені міста. Костел має типові риси готичної будівлі: він має тринавову залу (всі три нави однакової величини, освітлення через вікна бічних нав) і має замкнуту багатокутну апсиду, великі, завершені гострим кутом вікна, забезпечують добре освітлення святині і, попри великі розміри, дають відчуття легкості. Нави накріті склепінням, спертим на ребра, які опускаються на стовпи. Склепіння у наш час вкрите фресками з XVIII ст.

й групи нижчого лицарства: дрібних земських власників і солтисів. У результаті шляхетський стан у Польщі був значно чисельнішим, ніж в інших європейських країнах і охоплював т.зв. дрібну шляхту, представники якої особисто обробляли землю, так само, як і селяни.

Заснування королем університету в Кракові 1364 р. сприяло піднесенню престижу володаря й королівства і означало, що Польща не відрізнялася від інших країн Центральної Європи, в яких також у XIV ст. виникли університети (Чехія – Прага, 1348; Угорщина – Печ, 1367; Австрія – Відень, 1365). Організація цих генеральних студій наслідувала університет у Болоньї, тому в них домінували правничі кафедри. Такий профіль університету повинен був забезпечити навчання відповідної кількості правників для твореного згідно зі статутами систематично організованого судочинства.

У часи Казимира Великого з'явився також новий елемент у зарубіжній політиці держави, котрий набув більшого значення вже після смерті короля, а саме експансія у східному напрямку. Казимир

в силу заповіту останнього володаря Галицької Русі, який походив із П'ястів – князя Болеслава Юрія захопив Галицьку Русь. Ця анексія була не випадковою, оскільки за впливи в цій багатій країні уже з XIII ст. боролися краківські князі й королі Угорщини, але щойно в середині XIV ст. вона стала частиною Польського Королівства. Внаслідок включення до складу країни територій, що належали до сфери східної культури й були населені сповідниками православ'я, Польське Королівство втратило свій дотепер одноманітний у релігійному, етнічному й культурному сенсах характер. На Русі почала створюватися мережа католицьких костелів, міста отримували німецьке право, часто вони заселялися міщанами німецького й польського походження, що напливали з Заходу, а польські вельможі отримували там земські надання. Однак більшість населення залишалася при давній вірі й культурі. Проблема багатокультурності й багаторелігійності держави стане ще поважнішою з кінця XIV ст., після союзу Польщі з Великим Литовським Князівством.

8 Польща і Велике Литовське Князівство під правлінням Ягеллонів

Після закінчення династії П'ястів унаслідок смерті Казимира Великого 1370 р. трон, на підставі попередньої угоди, зайняв його племінник, угорський король Людовик з династії Анжу, а після його смерті 1382 р. – одна з його

доньок, Ядвіґа. Надзвичайно важливим рішенням, ухваленим польськими можновладцями від імені юної королеви, був вибір для неї чоловіка – великого князя Литви Ягайла, що започаткувало багатівіковий союз Польщі і Литви.

Король Владислав Ягайло навколішки перед Богоматір'ю, 1418 р.; фундаційна сцена фрески в замковій каплиці в Любліні

Велике Литовське Князівство в той час охоплювало корінні литовські землі (Авкштоту і Жмудь), яким загрожувала експансія Тевтонського ордену, а також великі руські землі. Панівна династія і її оточення були поганями, хоча зазнавали культурних впливів православних русинів, які склали більшість населення князівства. Хрещення Ягайла 1386 р. в католицькому обряді, під час якого він прийняв ім'я Владислава, започаткувало християнізацію литовських

поган у тому ж обряді, а коронація не-офіта на короля Польщі об'єднала обидві держави. Причини цього важливого кроку слід шукати у спільній для обох держав загрозі з боку тевтонів, а також у планах польської панівної еліти продовжувати експансію на схід, розпочату приєднанням Галицької Русі, та у прагненні литовської панівної еліти зберегти окремішність від православних русинів шляхом включення до сфери латинської цивілізації.

Генеалогічне дерево Ягеллонів (найважливіші особи)

Владислав Ягайло
польський король з 1386,
пом. 1434

* 1. 1386 **Ядвіґа**
королева, пом. 1399

* 2. 1402 **Анна**
Цельська,
пом. 1416

* 3. 1417 **Ельжбета**
Грановська,
пом. 1420

* 4. 1422 **Софія**
Гольшанська,
пом. 1461

Владислав Варненчик
польський король з 1434,
угорський король 1440,
пом. 1444,
(загинув у битві з турками
під Варною)

Казимир Ягеллончик
великий литовський князь,
польський король з 1447,
пом. 1492

Владислав
чеський король з 1479,
угорський король з 1490,
пом. 1516

Ян Ольбрахт
польський король з 1492
пом. 1501

Александр
великий князь
литовський з 1492,
польський король з 1501
пом. 1506

Зигмунт Старий
польський король з 1506,
пом. 1548

Союз Польщі і Литви викликав не лише важливі політичні зміни, але й спричинився до проникнення впливів культури східного й західного світів на терені обох держав. Хрещення в католицькому обряді поганських до того часу жителів Великого Литовського Князівства, котрі, зрештою, були меншиною в цій величезній державі, увів їх до сфери латинської культури. Король Владислав Ягайло палко підтримував Католицьку церкву як у Литві, так і в Польщі. Він фінансував оздоблення фресками кількох польських костелів. Однак під впливом руської культури, що домінувала у Великому Литовському Князівстві, для виконання цих фресок він запросив руських малярів, які творили в стилі, характерному для церковного мистецтва. Найкраще збереженим прикладом такого малярства є фрески в замковій каплиці в Любліні. Серед зображень Бога, ангелів і святих не забракло там і зображення фундатора, який стоїть навколішки перед Богоматір'ю. Розвиток структур Католицької церкви у Литві й Галицькій Русі вимагав приготування для цього великої кількості духовенства. Це було однією з причин, що королева Ядвіґа Анжуйська, подружжя якої з Ягайлом започаткувало унію, вирішила відновити діяльність Краківського університету, який занепав після смерті засновника, Казимира Великого. За традицією вона пожертвувала для цього свої коронаційні клейноди. Справді, її поховали з регаліями, виготовленими з дерева й шкіри, але володарів часто ховали з такими імітаціями, отож це не конче підтверджує правдивість традиції.

Однак, університет справді фактично відновили незабаром після передчасної смерті Ядвіґи.

Королівські регалії з гробниці королеви Ядвіги Анжуйської, померлої 1399 р.

Створення союзу Польщі й Литви докорінно змінило співвідношення сил у Центральній і Східній Європі і спричинилося до появи нових проблем у польській політиці. Унія двох таких різних держав набирала різних правових форм, зокрема через неточне формулювання найранішого документа, що окреслював її засади, виданого у Крево 1385 р., що уможливило різні інтерпретації. Зазвичай владу в Литві здійснював хтось із представників династії з титулом князя, а ступінь його залежності від короля Польщі впливав не лише з укладених угод, а й залежав від особи князя. Литва перебирала деякі взірці ладу з Польщі, такі як визнання шляхетських прав кількадесяти литовських родів 1413 р. в силу т.зв. Городельської унії, однак уніфікація настільки різних країн у XV ст. була ще неможливою.

Об'єднання сил Польщі й Литви поступово уможливило вирішення

проблеми тевтонців. Явна перемога польсько-литовських сил над тевтонцями під Грунвальдом 1410 р. в одній із найбільших битв середньовіччя не принесла безпосередніх суттєвих політичних результатів, окрім повернення захопленої Орденем Жмуді (Жемайтії), але зламала могутність тевтонської держави і спричинилася до розгляду справи конфлікту тевтонців з Польщею і Литвою на міжнародному форумі під час собору в Констанці 1414–1418 рр. Завдяки черговій перемозі над Орденем тевтонців (війна 1454–1466) Польща повернула Гданське Помор'я і Хелмінську землю, а Орден визнав зверхність Польщі.

Польсько-литовська експансія у східному напрямку принесла не лише панування над чимраз новими руськими землями, але й впливи над Чорним морем у формі ленної зверхності над Молдовою і Волощиною, що існувала протягом

Велика перемога польських і литовських сил над тевтонцями під Грунвальдом була результатом як реформ держави, здійснених у XIV ст., так і об'єднання сил Польщі й Литви. Битва, в якій брали участь близько 30 тис. лицарів з польсько-литовського боку та близько 21 тис. лицарів з боку тевтонців, відбулася на території Ордену, між селами Грунвальд і Танненберг (пол. Стембарк), тому в німецькій науці її зовуть битвою під Танненбергом. Перебіг битви був щедрим на драматичні моменти, такі як атака одного з лицарів-тевтонців на короля, але врешті закінчився поразкою тевтонців і загибеллю багатьох із них, в тому числі Великого магістра Ульріха фон Юнгінгена.

Попри те, що безпосередні результати перемоги (повернення Жмуди) були досить скромними, однак поразка Ордену спричинилася до тривалої кризи держави тевтонців. Однак найважливішим було ідейне значення перемоги. Річниця битви, 15 липня, стала першим польським національним святом. Здобуті хоругви тевтонців вивісили у краківській кафедрі, а хроніст Ян Длугош описав їх у творі *Banderia Prutenorum* (*Пруські прапори*), прикрашеному мініатюрами з їхнім зображенням. Вішла пропаганда польської делегації на соборі в Констанці уможливила польсько-литовській стороні заперечення закидів про напад на християнський Орден війська, складеного частково з поган і мусульман. Численні згадки про битву в багатьох європейських хроніках, часто прихильні до Польщі й Литви, підтверджують розголос, який вона мала, і успіх польської пропаганди.

певного часу. Внаслідок дворазової кризи влади в Угорщині у XV ст., трон цієї

Хоругва Великого магістра за репродукцією у творі Яна Длугоша *Banderia Prutenorum* (*Пруські прапори*)

країни посідали представники династії Ягеллонів: у 1440–1444 рр. Владислав, старший син Ягайла, водночас польський король, і 1490 р. Владислав, син Казимира Ягеллончика, з 1479 р. також чеський король. Однак ця великодержавна політика спричинилася до багатьох проблем у закордонних стосунках, які продовжувалися і в новітню епоху. Участь в експансії на руські землі втягнула Польщу уже в XVI ст. в конфлікт з Великим Московським Князівством, суперником Литви на терені Русі, і з татарами, позбавленими зверхності над черговими руськими землями. Участь польського короля Владислава в захисті його другого королівства – Угорщини – перед експансією турків на Балканах завершилася поразкою угорських військ у битві під Варною і смертю володаря (1444). Після узалежнення від Туреччини Кримського ханства 1475 р. і здобуття фортець над

Чорним морем: Кілії і Білгорода, південні землі польсько-литовської держави також опинилися у сфері зацікавлень експансивного сусіда, що вже в кінці XV ст. призвело до конфліктів з Туреччиною і турецького нападу 1498 р. на терени Галицької Русі (турецькі війська дійшли до Львова).

Польсько-литовський союз і поширення влади на території, які були попередньо як поганськими, так і перебували в сфері східної культури, мали також великий вплив на розвиток культури й інтелектуального життя. Увесь простір Великого Литовського Князівства і Русі охопили структури Католицької церкви, а для руських земель створили окрему від Гнезненської митрополії в Галичі (1375), згодом перенесену до Львова (1412). Ця організація була паралельною до давніших структур Православної церкви, а в деяких місцях також Вірменської. Багаторелігійність польсько-литовської держави часом породжувала різні суперечки, наприклад, теологічні дискусії, чи православних русинів, які приймають католицизм, слід повторно хрестити (цьому піддалася навіть королева Софія Гольшанська, четверта дружина Владислава Ягайла), чи ні. Водночас із розбудовою мережі католицьких костелів у Литві й Русі, туди проникала культура західної сфери, промовистим свідченням чого є готичні святині, наприклад, у Вільні, Львові, Кам'янці-Подільському чи Дрогобичі. Певні впливи східної культури проникали також на корінні землі Польського Королівства. З першої половини XV ст. одним із найважливіших об'єктів

католицького культуру в Польщі стала привезена з Белза ікона Богоматері, вміщена у Ясногірському монастирі (паулінів) у Ченстохові. Король Владислав Ягайло, католик, був шанувальником руського малярства і замовляв фрески в східному стилі, композиція яких нагадувала порядок ікон в іконостасі, до улюблених костелів у Сандомирі, Вісліці, однієї з каплиць кафедри в Кракові чи замкової каплиці в Любліні.

Потреба навчання великої кількості священиків для створюваних католицьких структур у Литві й Русі спричинилася до відновлення 1400 р., після перерви, викликані смертю Казимира Великого, Краківського університету й реорганізації його за взірцем Паризького університету, що уможливило відкриття теологічних студій. Реформований університет, який донині звуть Ягеллонським, став значним науковим осередком. Високого рівня досягли там філософські студії, а також навчання в галузі математики й астрономії, яке в кінці XV ст. проходив молодий Миколай Копернік, доки не поїхав до Болоньї продовжувати навчання. Ректор університету, Павел Влодковіц, на соборі в Констанці виголосив відважний, як на середньовіччя, погляд про те, що поган не слід наvertати силою й захоплювати їхні землі. Польську історичну традицію заклав Ян Длугош, автор монументальної хроніки, що висвітлювала історію Польщі від виникнення держави аж до 1480 р., каталогів єпископів польських єпархій та інших історичних праць. До Польщі прибували іноземні гуманісти: італійський поет Філіп Каллімах і німець Конрад Цельтіс,

Вівтар Віта Ствоша в костелі Пресвятої Діви Марії в Кракові (Маріацький)

Велике політичне значення Польщі в XV ст. знаходило також відображення у розквіті культури і встановленні інтенсивних контактів з європейською культурою. У Краківському університеті навчалися студенти не лише з Польщі і Литви, але й з Чехії та Німеччини. Краківські теологи, філософи й правники брали участь, разом із вченими всієї Європи, в т.зв. консліаристичному русі, який проголосив вищість собору над папою. Через це представники університету брали активну участь в роботі соборів у Констанці (1414–1418) і Базелі (1431–1439). Університетське середовище користувалося також великою повагою гуманіста Енея Сильвіо Пікколміні, згодом папи Пія II. Дуже високого рівня досягла астрономія, професори якої, під впливом філософських теорій Жана Бурідана, схилилися до критики геоцентричної системи.

Завдяки меценатству короля Казимира Ягеллончика прибув до Польщі і працював тут багато років один із найвидатніших різьбярів пізнього середньовіччя Віт Ствош родом із Нюрнберга. Митець вирізьбив чудовий вівтар у костелі ПДМ у Кракові, що зображає сцени з життя Марії та Ісуса, а також надгробок короля і вченого гуманіста Філіпа Каллімаха.

який заснував літературне товариство за взірцем італійських товариств. Хоча головною мовою літературної і наукової творчості надалі була латина, з'являлися поетичні твори й польською мовою. Серед відомих нині польських віршів, крім релігійних текстів, таких як дуже популярні

пісні, які складав бернардинський монах Владислав з Гельньова, з'являлися й твори на світську тематику, що описували життя двору й етикет, як вірш шляхтича Слоти *Про поведінку при столі*, чи ті, що стосувалися актуальних подій, як *Пісня про вбивство Анджая Тенчинського*.

В останній чверті XV ст. у Кракові виникли друкарські майстерні, що дало можливість поширювати тексти, писані польською й латиною. Цікавим свідченням багатокультурності польсько-литовської держави є також нетривала діяльність у Кракові німця Швайпольта Фіюля, який друкував кириличні книги для потреб

Православної церкви на руських землях Польщі й Литви.

Зміни, яких протягом середньовіччя зазнала польська держава, спричинилися до її перетворення з невеликого західнослов'янського князівства в басейні Вісли й Одери на багатонаціональний союз двох держав – Польщі і Литви, який охоплював також значні території, заселені русинами й балтами, що лежали на пограниччі західної і східної культур.

Об'єднане 1320 р. Польське Королівство охопило Великопольщу, Малопольщу (Краківська й Сандомирська землі), Куявію і землі: Ленчицьку й Серадзьку. До складу королівства не увійшли ні Сілезія, ні Мазовія. Казимир Великий приєднав до держави Галицьку Русь разом із Поділлям і узалежнив від себе мазовецьких князів. Після війни з тевтонцями 1466 р. Польщі повернулися Гданське Помор'я, Хелмінська земля і Мальборк – до теперішньої столиці держави тевтонців, а частина держави Ордену на давніх територіях прусів (Вармія), підпорядкована вармінському єпископові, стала залежною від Польщі. Новою столицею Орденської держави став Королевець (Кенігсберг). Протягом усієї другої половини XV ст. й на початку XVI ст. до Польщі приєднували також чергові терени Мазовії, яка цілком увійшла до Польщі 1526 р. Завдяки унії Польща вступила в тісний союз з великою за територією Литовською державою.

Глобус зоряного неба краківського професора Мартина Биліці з Олькуша

Карта 6. Польща і Литва в пізньому середньовіччі

Розділ 1. Про що слід розмовляти

- Внаслідок рішення Мешка I (966) польські землі опинилися в латинській культурній сфері, а також на границі тодішнього західного світу. Своєю чергою Київська Русь внаслідок рішення Володимира Великого (988) прийняла християнство з Візантії і опинилася на окраїні цієї цивілізації. Обом нашим народам відомий історичний досвід існування на границі культурної сфери. Слід подумати, як таке протилежне розташування і досвід, що з цього виникав, впливали на історію наших суспільств і їхню ментальність.
- У наш час стає популярною альтернативна історія. Поміркуймо, як могла б розвиватися історія Польщі, якби Мешко I прийняв християнство з візантійської культурної сфери. Також подумаймо, як могла б відбутися історія Київської Русі, якби Володимир Великий прийняв християнство з латинського світу. Як у цих альтернативних сценаріях могли б скластися польсько-руські стосунки – хоча б у середньовіччі?
- Генеалогічне дерево династії Рюриковичів, наприклад, для періоду від хрещення Русі до монгольської навали XIII ст., дає багато цікавих відомостей про політичні й культурні кола, з якими Рюриковичі охоче зближувалися. Слід вишукати відомості про родинні зв'язки Рюриковичів з володарями Польщі – П'ястами. П'ясти

складали значну частину політичних і родинних зв'язків Рюриковичів. Варто звернути увагу, що Рюриковичі з X до XIII ст. дуже часто укладали зв'язки з європейськими династіями латинського культурного кола.

- Безпосереднє сусідство держави П'ястів з Київською Руссю спричинялося до того, що східна (візантійська) культура проникала на польські землі – зокрема в пізні середньовіччя. Неминучим був також процес проникнення латинської культури на руські землі. Варто віднайти репрезентативні приклади на підтвердження цього. З польського боку особливим прикладом є каплиця св. Трійці у Люблінському замку. Запрошуємо на віртуальні відвідини цієї пам'ятки: <http://www.zamek-lublin.pl/index.php?r=1798&l=pl>.
- Розгляньмо схожість і відмінності в середньовічній історії Польщі й Київської Русі. Порівняннями варто охопити: політичне життя, суспільну структуру, культурні й господарські явища, зовнішні стосунки. Порівняймо хоча б записи руських літописів про поділ Київської Русі (1054) з заповітом Болеслава Кривоустого (1138). Іншою цікавою темою є монгольські напади XIII ст. Поміркуймо, як монгольська навала вплинула на польсько-руські стосунки: як політичні, культурні, так і господарські.
- Розділ 1-ий дає багато інформації про стосунки середньовічної Польщі з Західною Європою. Політичне життя, суспільна структура, культурні й господарські явища в середньовічній Польщі формувалися у тісному зв'язку з Заходом. Слід ознайомитися з просторовим плануванням і видом польського міста, що виникло в середньовіччя. Найкращим прикладом є Краків. Запрошуємо на віртуальну прогулянку цим містом: <http://wirtualnypacer.krakow.pl/#/52619/>.
- Ще одне заохочення до створення альтернативної історії. Польські, литовські й українські історики не раз аналізували мотиви рішення Владислава Ягайла про християнізацію Литви в латинському обряді. Поміркуймо про можливість альтернативного вирішення – християнізацію Литви у східному, православному обряді. Чи таке взагалі було можливе? Як у цьому альтернативному історичному сценарії могли б виглядати стосунки: польсько-литовські, польсько-орденські, литовсько-орденські, литовсько-московські чи, врешті, стосунки великих литовських князів з їхніми руськими підданими?
- У XIV ст. король Польщі Казимир Великий приєднав до своєї держави Галицьку Русь. Після польсько-литовської унії, укладеної 1385 р., підданими Ягеллонів, королів Польщі й великих литовських князів були русини, які становили більшість мешканців Великого Князівства. Слід з'ясувати, яку політику щодо сповідників православ'я, а отже щодо руського населення, провадив останній П'яст – Казимир Великий, а яку наступні Ягеллони. У польській історіографії підкреслюється відкритість і толерантність польських володарів щодо русинів і православ'я. Чи такий самий погляд є в українській історіографії?

Пйотр Кролль

РІЧ ПОСПОЛИТА ОБОХ НАРОДІВ

1. Польща як шляхетська держава _____	52
2. Шляхетська демократія _____	57
3. Люблінська унія _____	60
4. Розквіт Речі Посполитої Обох Народів _____	66
5. Суспільство і культура Речі Посполитої _____	75
6. Криза Речі Посполитої XVII століття _____	81
7. Річ Посполита Обох Народів – підсумок XVII століття _____	86
Розділ 2. Про що слід розмовляти _____	86

Процес виникнення Речі Посполитої Обох Народів розпочався на переломі XIV і XV ст., а закінчився в середині XVI ст. укладенням Люблінської унії (1569) і змінами, які принесло до державного ладу безкоролів'я після того, як вимерла династія Ягеллонів (1572–1573). Це була федеративна держава, складена з Корони Польського Королівства й Великого Литовського Князівства. Вона простягалася на більшість території нинішньої Польщі, Литви, Білорусі й України, а частково також Латвії, Естонії, Росії, Молдавії і Словаччини. 1618 р. вона досягла максимальної територіальної величини, що склала понад мільйон квадратних кілометрів. У ній жило від 6,5 млн. населення у 1569 р. до 14 млн. у 1772 р. На фоні Європи Річ Посполита виділялася організацією держави – децентралізованою, з монархом, який мав дуже обмежені парламентом компетенції. Її характеризувала дуже висока (8–10% суспільства)

кількість шляхетського стану і його висока привілейованість.

До середини XVII ст. Річ Посполита займала високу позицію на міжнародній арені. Цим вона завдячувала мудрій внутрішній і зовнішній політиці Ягеллонів, успіхам зброї у війнах з Московією, Швецією і Туреччиною, а також великій території. Від середини XVII ст. знищення, спричинені війнами й конфліктами з козацтвом Богдана Хмельницького, а також спад попиту на збіжжя, що експортувалося у великій кількості, спричинилися до господарської кризи держави. Після неї почалася також політична криза, в результаті якої запанувала анархія і розклад інституцій держави. У XVIII ст. Річ Посполита потрапила в орбіту російських впливів, а потім була ліквідована внаслідок трьох поділів сусідами – Росією, Австрією і Пруссією, державами, які були модернізовані своїми володарями (армія і фінанси) в дусі просвіченого абсолютизму і стали найсильнішими в Європі.

1 Польща як шляхетська держава

З другої половини XIV ст. польське суспільство ділилося на стани або ж суспільні групи з різним правовим статусом і різноманітними політичними повноваженнями. Зі сформованих у цей час чотирьох станів (духовного, шляхетського, міщанського й селянського) політичну першість у польському суспільстві здобув шляхетський стан. Він виник у XIV ст. з середньовічного лицарства,

досить розрізненого у своїй масі, завдяки здобуттю від монарха привілеїв, що надавалися вже не для певної групи, а для загалу лицарства. На відміну від інших країн Європи, у Польщі не закріпився правовий поділ на нижчу і вищу шляхту (аристократію). Охоче повторювали, що в Польщі «шляхтич на загороді рівний воеводі». Але фактично існували майнові й суспільно-політичні відмінності

Одяг польської шляхти

всередині шляхти. Горішню верству шляхетського стану складала магнати, які володіли великими маєтками, займали

найважливіші посади і впливали на політику держави через своїх представників у королівській раді. Далі йшла середньо

Шляхта

Підставою панівної позиції шляхти в суспільстві було спадкове володіння землею, станові права й привілеї, юрисдикція над підданими, особиста недоторканість, податкові й митні свободи, участь у здійсненні влади (сейм). Її головним обов'язком була військова служба. Шляхетський стан був формально замкнутий. До нього належали особи, народжені з легального шлюбу шляхетних батьків, а з XVII ст. також і діди мусили походити з рядів шляхти. Легальним шляхом входження до цього стану була також nobilitacja, тобто надання шляхетства. Польська шляхта відрізнялася від інших станів звичаями, системою вартостей, одягом та стилем життя. Основою її ідеології була гордість і прив'язаність до привілеїв, передусім до свободи і рівності. Ритм життя шляхтича визначали, з одного боку, родинні, родові, релігійні урочистості, сеймикові й судові з'їзди, а з іншого – щоденне управління фільварком, полювання і життя серед найближчих.

заможна шляхта, а потім дрібна, яка за своїм майновим статусом не відрізнялася від багатого селянства, а також – усе більша з плином часу – незаможна шляхта, т.зв. голота.

Найчисельнішим був прошарок середньо заможної шляхти (володіла кількома селами), яка в XV ст. пройшла швидкий процес політичної активізації, чому сприяли потрясіння, пов'язані з успадкуванням польського трону після П'ястів і д'Анжу. Щораз чисельніше й багатше лицарство ставало силою, з якою мусили рахуватися володарі Польщі. Це, зокрема, стосувалося чужинських монархів, яких кликали на трон після припинення у 1370 р. династії П'ястів. Бажаючи запевнити своїм нащадкам спадковість корони, Людовик Анжуйський (водночас король Угорщини) і Владислав Ягайло надавали шляхті привілеї, які розширювали їхні наступники. В результаті у XV ст. шляхетський стан у Польщі здобув більші права, ніж будь-де в Європі. Польський шляхтич не мусив платити жодних податків, крім одного, сталого, що брався від землі, яку його селяни

обробляли (Кошицький привілей 1374). Лише судовий вирок чи затримання на місці злочину давали владі право ув'язнити шляхтича (Єдлненсько-Краківський привілей 1430–1433) чи конфіскувати його маєток (Червінський привілей 1422). За шляхтою були застережені всі посади й титули, а також вищі церковні сани. Обов'язок військової служби, що впливав з лицарського права землеволодіння, обмежувався лише обороною країни, а за походи поза межі держави шляхтич отримував платню. Шляхта звільнялася також від мит на товари, що вироблялися й вивозилися фільварками, натомість селяни мали обмежене право покидати села й були підпорядковані владі володаря землі, яку обробляли (підданство).

Разом із зміцненням привілейованої суспільної позиції шляхти зростав і її вплив на державу. Нагодою висловити власну думку були загальнопольські з'їзди можновладців і рядового лицарства, на яких спільно з монархом вирішували загальнодержавні справи, а в першу чергу приймали рішення про надзвичайні

Образ вірного слуги, анонімний дереворит 1655 р.

привілеї (т.зв. Нешавський привілей) монарх погодився не запроваджувати нових прав і не скликати загального ополчення шляхти для воєнного походу без згоди земських сеймиків. Ці місцеві з'їзди сформувалися на переломі XIV й XV ст. Їх учасники, місцеві урядовці й загал шляхти даної землі (одиниці територіального поділу держави), приймали рішення законодавчого й адміністративного характеру. Позиція рядового лицарства щодо можновладців була на них сильнішою, ніж на загальнопольських з'їздах, а участь у засіданнях прискорила процес усвідомлення шляхтою власної ролі в державі і стала її політичною школою.

Нешавський привілей 1454 р., який став виявом зростаючих політичних

амбіцій шляхти, відкрив шлях до розвитку шляхетської демократії. Він започаткував період активної участі шляхти в державному житті, при одночасному обмеженні впливів можновладців. І хоча до певної міри призвів також до послаблення королівської влади, однак заповнив їй підтримку проти можновладців (магнатів) у колах середньої шляхти.

Спільні зустрічі короля (та його ради) й послів, яких присилали земські сеймики, увійшли в практику з 1493 р. Посли створили окрему посольську палату, королівська рада (дорадчий орган при королі, складений переважно з можновладців) перетворилася на сенат, що засідав під головуванням короля. У 1505 р., під натиском шляхти сейм ухвалив конституцію, що уточнювала компетенції

Шляхетський фільварок

Фільварок – це велике рільниче або рільничо-тваринницьке господарство, що займало переважно близько 60–80 га землі й належало володареві села й виробляло продукцію переважно на продаж. Розквіт фільварків припав на XVI й першу половину XVII ст., що сталося в результаті швидкого зростання цін на сільськогосподарські продукти. Основною діяльністю фільварків було виробництво збіжжя, в меншій мірі тваринництво (поширене головню в Україні). З XVI ст. панівне значення у фільварковому виробництві здобула панщина, тобто дармова примусова праця селян на користь пана взамін за право користуватися господарством. Вона приносила великий зиск шляхтичеві. Прибуток від продажу збіжжя значно перевищував чинш, який селяни сплачували монетою. В середині XVI ст. прибуток з 1-го фільваркового лану (бл. 17 га) давав власникові села удесятеро чи й уп'ятнадцятеро більше за чинш, який платили селяни з такої ж площі. У 1520 р. сейм постановив, що панщина повинна складати 1 день на тиждень. З часом вона зросла до 4–5 днів на тиждень.

короля і сейму, яка увійшла до історії під назвою „Nihil novi” (нічого нового). Вона постановляла, що від цього часу жоден закон чи нові податки не могли запроваджуватися без згоди сейму, складеного

з трьох рівноправних сторін (сеймових станів): короля, сенату й посольської палати. Таким чином польська держава стала шляхетською Річчю Посполитою – спільним добром шляхти.

2 Шляхетська демократія

Тепер дієвість управління вимагала взаємодії короля, senatorів і послів. За панування останніх Ягеллонів

– Зигмунта Старого (1506–1548) і його сина Зигмунта II Августу (1548–1572) – взаємини короля і шляхти склалися

Сейм і сеймики

Земські сеймики походять з мітингів XIII ст., тобто з'їздів сновників даної землі чи воєводства, на яких вирішували місцеві справи, займалися судочинством і стягненням податків. З середини XV ст. сеймики отримали право вирішувати справи запровадження нових податків і встановлення законів. Бажаючи поліпшити контакти між королем і численними сеймиками, монарх почав скликати їхніх представників на сейм, званий загальним, тобто започаткований з кінця XIV ст. з'їзд короля й найважливіших державних урядовців з метою обговорення важливих для королівства справ. Сформований тоді сейм складався з трьох станів: короля, який репрезентував права Корони, сенату, що складався з найвищих духовних і світських урядовців, які перебували на своїх посадах пожиттєво, а також послів, репрезентантів лицарського стану, вибраних на сеймиках. Саме в посольській палаті дебатували над проектами законів, представленними королем, а рішення презентували під кінець сейму сенатові й королеві. На цій зустрічі остаточно редагували зміст законів, званих конституціями. Всі вони мусили отримати схвалення монарха, сенату й посольської палати.

Ян Пйотр Норблін, Сеймик у малому містечку

по-різному. Зигмунт I, званий «сенаторським королем», спирався на магнатську еліту, щедро обдаровував її посадами й маєтками. Водночас намагався обтяжити шляхту новими службами. Ця політика викликала опір в середовищі шляхти. Внаслідок політики, яку вів королівський двір (короля оскаржували в порушенні діючих прав, у тому числі осадження на трон, всупереч звичаям, свого сина), почав кристалізуватися шляхетський рух задля виправлення держави, званий езекуційним рухом. На його чолі стали представники реформованих віровизнань (кальвіністи, аріани, чеські брати), однак, не бракувало й католиків. Назва руху походить від того, що в початковий період головними вимогами шляхти були езекуція (виконання) чинних законів та ревіндикація

(повернення) королівщин, тобто королівських маєтків, наданих королем магнатам всупереч законам. За панування Зигмунта Августа з'явилися нові гасла. Шляхта домогалася здійснення ревізії надань та люстрації (перевірки й визначення прибутковості) королівщин, які ще залишалися в королівських руках, а також призначення частини прибутків з цих маєтків на постійне військо. Важливе місце в програмі шляхетських езекуціоністів займали постулати зміцнення зв'язків з Литвою і повна інтеграція Королівської Пруссії з Польщею. Також вимагали обмеження судочинства, яке здійснювала Католицька церква та гарантування свобод протестантських визнань. З'явилися проекти створення в Польщі національної Церкви. Боротьба за виконання езекуційної програми

провадилася переважно на сеймі. Її вели зібрані в посольській палаті діячі, які походили з середньої шляхти. Серед них були особи з великим політичним досвідом, майже всі блискучі оратори. Їхні сеймові промови поширювалися країною в численних копіях. Парламентські баталії викликали зацікавлення усєї шляхти – справами екзекуції жваво займалися сеймики та дуже розвинута в цей час публіцистика. Проблема екзекуції законів і маєтків домінувала в сеймі середини XVI ст. Неприязне ставлення короля й більшості сенаторів унеможливили, однак, реалізацію шляхетських вимог. Чергові сейми розходилися, не здійснивши реформ, оскільки обидва Ягеллони, співпрацюючи з магнатами, довго залишалися глухими до більшості шляхетських постулатів. Лише Зигмунт Август, розуміючи, що подальша впертість може призвести до реформи держави без його участі, а також потребуючи грошей на оборону улюбленої Литви від московської агресії, погодився із шляхтою. На

сеймі у Пйотркові 1562 р. король, який звичайно носив італійський одяг, з'явився у шляхетському вбранні. Протягом кількох наступних років, завдяки співпраці між монархом і послами, вдалося здійснити серію реформ. Передовсім постановили відібрати в магнатів несправедливо отримані ними королівські маєтки й розпорядилися оцінити їхню прибутковість, утворили постійну, хоч і нечисленну армію, на яку призначили спеціальні сталі податки з королівських маєтків, запровадили засаду релігійної терпимості, створили апеляційні суди (Коронний і Литовський трибунали). До безумовних досягнень екзекуційного руху належить також зростання значення посольської палати та сеймиків, а також, що найважливіше, посилення відповідальності шляхти за державні рішення. Серед невирішених справ залишилися, серед іншого, засади виборів короля. Коли 1572 р. Зигмунт помер без нащадків, це питання стало головною проблемою Речі Посполитої. Попри

Польща доби ренесансу

Перші ідеї ренесансу проникли до Польщі під кінець XV ст. завдяки гуманістам, які прибували до двору Ягеллонів з Італії й Німеччини. У XVI ст. роль їхнього поширювача перейняв король Зигмунт Старий, який зіткнувся з ренесансом під час перебування в Угорщині. Він запросив митців з Італії і доручив їм перебудувати замок на Вавелі, головну королівську резиденцію, який набув ренесансного характеру, зокрема, завдяки прибудові підсінь з аркадами навколо подвір'я. Італійські впливи стали ще відчутнішими після одруження Зигмунта з італійкою Боною Сфорца. При королівському дворі в цей час з'явилися численні митці з-за Альп, а сам монарх, на кшталт європейських володарів, став головним меценатом людей мистецтва й пропагандистом нових течій. Вплив на їх поширення мали також закордонні поїздки молодих поляків на навчання, а також наслідування культурної діяльності останніх Ягеллонів. З Вавелю взірці мистецтва відродження поширилися на численні магнатські резиденції, костели, ратуші й кам'яниці заможних міщан.

занепад езекуційного руху й остаточне припинення реформ у Речі Посполитій на довгі роки, багато постулатів, які

висували ці угруповання, були втілені й осучаснили правний лад тодішньої Польщі.

3 Люблінська унія

Найбільшою справою Зигмунта Августа й езекуціоністів та увінчання справи реформ за час його панування стала Люблінська унія (1569). Перша польсько-литовська унія була укладена 1385 р. Це був непростий союз. Мешканців обох країн різнили не лише мова і звичаї, а й приналежність до різних цивілізаційних сфер. Католицька Польща належала до латинської Європи, в той час, як Литва була все-таки поганською державою, а її православні руські землі перебували у сфері візантійської культури. Інакшою була так само організація обох держав. У Польщі існувала станова монархія, в якій щораз міцнішими ставали позиції шляхти, натомість Велике Литовське Князівство було союзом вільно пов'язаних земель, яким керувала впливова олігархія удільних князів і можновладців, які корилися сильній владі великого князя. Вже на самому початку виникли проблеми, оскільки невідомо було, чим була унія – включенням Литви до Польщі (латинське слово *applicare*, використане в акті Кревської унії, могло означати як інкорпорацію Литви до Польщі, так і їх об'єднання під єдиним скіпетром – персональну унію), чи союзом незалежних держав, об'єднаним особою володаря або іноді спільною династією? Польські можновладці з найбільшою охотою реалізували б це перше,

литвини хотіли зберегти політичну окремішність і незалежність. Іншою проблемою було те, що станеться з цим союзом після того, як 1410 р. під Грюнвальдом польсько-литовські сили зламали військову потугу Ордену тевтонців.

Тому 1413 р. в Городлі уклали унію, яка обґрунтувала незалежність Литви, але у сталому зв'язку з Короною. Однак це не означало вирішення проблем. Адаже швидко дали про себе знати литовські прагнення до повної незалежності. У двадцяті роки XV ст. великий князь Вітовт почав домагатися польської корони, і лише в останню мить польським панам вдалося запобігти цій спробі піднесення Литви у ранг королівства. 1440 р. литвини без відома польських панів проголосили великим князем молодшого сина Ягайла Казимира, що було виразним порушенням положень Городельської унії і підкреслювало самостійність Литви. Литвини, зайняті власними справами (війни з Московією), не взяли участі у тринадцятилітній війні Польщі з Орденем (1454–1466). Наступні проекти державної унії, які висувала польська сторона, наштовхувалися, отже, на опір литовсько-руських еліт, які прагнули втримати окремішність свого князівства. Обидві держави лише формально об'єднувала спільна династія.

Ситуація почала змінюватися на краще лише на початку XVI ст., коли литовські еліти, з огляду на поразки у війні з Московією, занепокоєні привидом

завоювання країни, знову підняли гасло зміцнення союзу з Коронаю. Зрозуміло, лише для того, аби отримати від неї важливу й сталу допомогу. Однак і в цей час

Невідомий польський художник, Битва під Оршею 1514 р.

Москва та Польща й Литва

Скинення Москвою татарської зверхності 1480 р. започаткувало політику об'єднання руських земель під скіпетром її володаря. Це призвело до серії воєн з Великим Литовським Князівством. Московські напади, що тривали протягом першої половини XVI ст., з усією яскравістю виявили слабкість Литви, яка з 1512 р. не могла обійтися без допомоги коронних військ. Це було однією з передумов укладення Люблінської унії 1569 р. З п'ятдесятих років XVI ст. московсько-литовський конфлікт охопив також Лівонію (Інфлянти), яка опинилася у сфері зацікавлень обох сторін. Ліквідація Ордену мечоносців, який володів цими землями, і підпорядкування їх Речі Посполитій 1561 р. викликало чергову хвилю воєн Москви з Литвою й Коронаю. І хоча обидві держави були змушені оборонятися, їм вдалося стримати плани експансії царя Івана IV Грозного, амбіції якого скеровувалися на захоплення Лівонії і доступу до Балтики. В цьому особливо прославився Стефан Баторій, польський король 1576–1586 рр.

тривали безнастанні суперечки про взаємини між обома державами. Литвини, погоджуючись на спільного володаря, не бажали навіть найменшого обмеження своєї самостійності. І в них були для цього всі підстави. Окрім згаданих, варто вказати також на колонізацію литовсько-Підляшшя мазовецькою шляхтою, претензії поляків, що поновлювалися час від часу, на Волинь і Східне Поділля (Брацлавщину), які входили до складу Великого Литовського Князівства. Займаючи оборонну позицію щодо цієї експансивності, литвини 1506 р., без консультацій з поляками, оголосили великим князем Зигмунта Ягеллончика. Від нього вони отримали запевнення, що він не зменшуватиме територію князівства, не надаватиме землі полякам, а на всі посади в Литві призначатиме литовських громадян. Бажаючи врятувати унію, поляки запросили Зигмунта на польський трон. Не варто особливо доводити, що позиція Литви щодо Польщі значно зміцнилася. Варто однозначно звернути увагу на те, що обидві сторони, польська й литовська, попри значні суперечливості

в інтересах, не думали про цілковите розірвання зв'язків, що єднали дві країни.

Аж до шістдесятих років XVI ст. саме польська сторона була ініціатором зміцнення союзу Польщі з Литвою. Еліта Великого Литовського Князівства робила це лише тоді, коли з'являлася загроза на сході, з якою вона сама не могла впоратися. Поза тим, литовська знать використовувала гасло «унії» для здобуття привілеїв на кшталт польських.

Від середини XVI ст. союзником поляків – прихильників зміцнення унії – стала литовська середня шляхта, яка почала боротьбу за визволення з-під домінації литовських можновладців. У Литві, на протигагу до Корони, перевагу мали можновладці, які здійснювали олігархічне правління у Великому Князівстві. Прагнувши до емансипації, шляхетський загал хотів здобути такі ж політичні права, як коронна шляхта (особиста і майнова недоторканість, звільнення від податків, можливість вирішувати на сеймі справи нових законів і політики держави, провідна роль у польському суспільстві). На розвиток подій впливав також факт, що

в шістдесяті роки литовське військо зазнало низки поразок у війні з Москвою. Це змусило литвинів посилити старання, скеровані на отримання польської військової і фінансової допомоги, а в кінцевому підсумку спричинилося до висунення литовською шляхтою постулату унії.

1562 р. литовське посполите рушення, зібране на таборовому сеймі під Вітебськом, ухвалило акт, в якому звернулося до Зигмунта II Августу з проханням скликати спільний для обох держав сейм, на якому була б ухвалена унія Польщі з Литвою на таких умовах: спільними мали бути вибори монарха, оборона кордонів, спільний сейм, а литовська шляхта мала бути зрівняна в правах і вільностях з коронною шляхтою. Під загрозою унії литовські магнати погодилися на реформи судочинства й адміністрації, взірці яких запозичили з Корони. Важливим елементом осучаснення ладу Великого Князівства була кодифікація права (згадані реформи викликали нову редакцію чинного права – II Литовський статут 1566). До нього внесли записи про головну роль литовського сейму з посольською палатою, що складалася з послів, вибраних на повітових сеймиках, і лише сейм міг ухвалювати й реформувати закони (в цьому виразно видно польські впливи).

У той же час були ліквідовані останні правні обмеження щодо православних панів і шляхти. Зигмунт Август бачив в цьому крок у напрямку унії. 1563 р., як великий князь, він видав привілей, в якому проголосив рівноправність

православних русинів і пообіцяв доповнити й розширити її на спільному сеймі Литви й Корони під час переговорів про унію. Через п'ять років, підтверджуючи й конкретизуючи його, він ствердив, що «цей же народ руський до такого спільного об'єднання, братерства унії охочий і готові вони і з усіма, тобто разом з братами литвою, того жадають і до того мають і хочуть мати». Руська шляхта в цей період відчувала себе міцніше зв'язаною з Польщею, ніж з власне Литвою, яка була далеко на півночі. З Короною, передусім з коронною Руссю, єднала Волинь і Поділля спільна оборона перед татарськими чамбулами й турецькою небезпекою. Тим часом литовській еліті, яка дивилася з перспективи Вільна, ближчою видавалася московська загроза. Отож не повинно дивувати тяжіння українських земель до Корони. Поза тим, утвердження в Польщі релігійної толерантності впливало на зміну недовірливого доти ставлення православної шляхти й руських панів до Корони й унії з нею.

Після 1562 р. справа унії була вже вирішена, єдине, що залишалось невизначеним, це час, коли її укладуть та умови укладення. Польська сторона вперто поверталася до засади інкорпорації, литвини ж обстоювали засаду рівноправних держав. «Литвини хочуть бути, як два тіла, поєднані в одне, так ніби після укладеного подружжя Литва й Польща будуть двома тілами, з'єднаними в одне, поляки ж хочуть, щоб ці провінції були змішані і з них створене одне тіло» – писав папський нунцій у Польщі Франческо Коммендоні.

Найрадикальнішу позицію займала коронна шляхта, в середовищі якої з'являлися проекти усунення назви «Литва» й заміни її «Новою Польщею». Помірквану позицію з цього питання обстоював сенат, який прагнув до компромісного вирішення. До такого вирішення схилявся й король. Врешті на 23 грудня 1568 р. в Любліні скликали сейм (засідання почалися 19 січня 1569). Найбільші суперечки точилися з трьох питань: окремих центральних установ, окремих, крім загального, сеймів для Польщі й Литви, способу обрання спільного монарха. Коли не вдалося досягнути порозуміння, литвини 1 березня таємно покинули Люблін. З цього скористалися послы й коронні сенатори, щоб здійснити омріяну інкорпорацію Підляшшя й Волині до Корони Польського Королівства. На початку червня за поданням волинських послів до Корони приєднали також Брацлавське й Київське воеводства з метою посилити безпеку Волині від татарських нападів. Це, однак, зустрілося зі спротивом решти коронних послів, які не бачили необхідності просувати кордон так далеко на схід і збільшувати військові витрати. На початку червня під натиском литовської й білоруської шляхти, зібраної у Вільні, пани рада й литовські послы повернулися до Любліна й погодилися розпочати консультації і переговори про нову унію. Компромісу досягнули 27 червня. Його результатом було укладення нової унії. Акти Люблінської унії, видані коронним і литовським сеймами (1 липня) та королем (4 липня), в однаковому звучанні, польською мовою, починалися

з декларації, в якій мовилося: «що вже Польське Королівство, Велике Литовське Князівство є одне й нероздільне тіло, а також не різна, а одна спільна Річ Посполита, котра з двох держав і народів в один люд і державу з'єдналася і злилася».

Акт унії стверджував, що Велике Князівство залишається «при титулі, гідностях і всіх посадах та честі станів», що означало, що в рамках Речі Посполитої воно зберігає свою політичну ідентичність. Тривкість унії мали забезпечити спільні вибори короля, який одночасно був великим князем литовським, без окремої урочистості осадження на великокняжий трон у Вільні. Так само одним актом він мав підтвердити права обох народів. Спільними мали бути сейми у Варшаві, з застереженням, що окремі сейми для Корони й Литви ліквідовуються. Литовські сановники (лише католицькі архієпископи і єпископи, воеводи, каштеляни, жмудський староста та міністри в особах канцлера, підканцлера, великого підскарбія та великого й надвірного маршалків) зайняли місця в сенаті поруч із коронними сенаторами, а послы – кількістю близько 40 – у посольській палаті. Обмеження представництва литовських можновладців у сенаті посилювало значення шляхетських послів, яких вибирали на недавно створених повітових сеймиках.

Окремішність Великого Князівства виявилася у збереженні окремої системи литовських центральних сановників, війська і скарбу. Монета мала бути одною, але її били в окремих монетних

дворах і позначали окремими символами. Литва зберегла також окремі привілеї і власну систему судочинства, базованого на кодифікації литовського права, яким був II Литовський статут, що діяв також на українських землях, включених до Корони (1588 ухвалили нову кодифікацію – III Литовський статут).

Люблінська унія створила Річ Посполиту Обох Народів, федерацію, що складалася з двох рівноправних членів – Корони й Литви. Правною основою була реальна унія, базована на спільності верховної влади – короля й парламенту.

Спільні інституції, хоча й нечисленні порівняно з тими, що залишилися окремими, були вирішальними в тодішньому політичному ладі завдяки своїй якійній значимості, що запевняло загально дієве функціонування федерації. Коронний канцлер у часи панування Владислава IV і Яна Казимира, Єжи Оссолінський зауважив: «Річ Посполита [...] складена зі стількох багатьох народів, лише непорушною повагою до сейму утримує свою *unitatem* (єдність)». І хоча суперечок не бракувало, однак нова держава протрималася аж до падіння під кінець XVIII ст.

Карта 7. Річ Посполита Обох Народів у 1569 р.

Польща й Литва після Люблінської унії

Польські еліти прагнули посилити польсько-литовський союз і перетворити його на реальну унію. Вони знайшли підтримку серед литовської шляхти. Опір чинили лише литовські можновладці, які боялися домінування поляків. Щоб подолати його, Зігмунт Август на початку березня 1569 р. оголосив про включення до Корони Підляшшя й Волині. Підляська шляхта швидко схвалила це рішення. Натомість русини вагалися понад два місяці. Коли врешті вони вирішили присягнути на вірність, намовили короля поширити анексію ще й на Київське й Брацлавське воєводства. До інкорпорації руську шляхту схилило поширення на неї привілеїв польської шляхти, закінчення постійних граничних суперечок з Кораною, а передовсім факт, що інкорпорація створювала шанс на ефективну оборону від татарських нападів і агресії Москви. Руській еліті вдалося також добитися багатьох поступок, зокрема, збереження правної окремішності й застереження, що на ці землі не пошириться екзекуція маєтків.

4 Розквіт Речі Посполитої Обох Народів

Держава, створена в результаті унії, мала державний лад, окреслений терміном змішаної чи вільної (особливо в XVII ст.) держави, в якій рішення, що стосувалися всіх її мешканців, приймав парламент: «коли не один, але три стани в них панують і керують *simul et semper* [разом і завжди], але не один стан більше за інший. А керують загальним правом, через те званим посполитим, що всі добровільно ухвалюють [...]. А *in summa* [в усій] тій вільній Речі Посполитій ніхто вирішувати не може, лише з волі всіх і згодою тих трьох станів. І ця Річ Посполита складена з тих трьох таким чином: *ex monarchia, ex aristocratia et democratia* [з монархії, з аристократії і демократії]». Державний лад зазнавав певних змін, але його основні стовпи трималися до реформ Великого сейму (1788–1792). Основні засади ладу польсько-литовської держави були записані в *Генриківських статтях* (1573), викладених під час

перших вільних виборів, на яких приєднав кожен новообраний володар, і які шляхта окреслювала терміном «золота вільність». Це були: вільні вибори короля загалом шляхти, сейм, *pacta conventa* (особисте зобов'язання кандидата на короля), права відмовити в послухові монарху, який не дотримуватиметься прав і привілеїв, *liberum veto* (право заборони), конфедерація (право на створення союзів шляхти з метою досягнення певної мети).

На чолі держави стояв монарх, якого обирав загал шляхти на елекційному сеймі. Його позиція до середини XVII ст. була досить сильною. Основним повноваженням короля було запровадження, спільно з парламентом, права, якому підлягав і він. Анджей Фрич Моджевський писав у XVI ст.: «оскільки польські королі не народжуються, а стають ними через вибори всіх станів, отож вони не користуються такою владою, як би воліли, чи

постановляти закони, чи запроваджувати податки, чи щось раз і назавжди встановлювати. Усе, що чинять, чинять або ж за згодою своїх станів, або ж за приписами права». Отож він здійснював відносну владу, на стільки, на скільки діяв згідно з волею й інтересами всього шляхетського

суспільства. «А якби (чого ховай Боже) щось супроти праву, артикулам, кондиціям порушив, або чогось не виконав, тоді нас, коронних громадян обох народів, від послуху й віри та панування повинен вільними вчинити» – зобов'язувала короля шляхта в *Генриківських статтях*.

Ян Пйотр Норблін, Елекція Августа II 1697 р.

Вільна елекція

Перша вільна елекція відбулася 1572 р., після смерті останнього з Ягеллонів бездітного Зигмунта II Августа, хоча принцип елекції функціонував у Польщі від перелому XIV й XV ст. Тоді ж встановили засади вибору нового короля, які існували до кінця Речі Посполитої. Період між смертю короля й вибором його наступника називали безкоролів'ям. У цей час владу в державі здійснював гнєзненський архієпископ, якого звали інтеррексом (лат. *inter* – між, *rex* – король). Він скликав сейм, званий конвокаційним, завданням якого було визначення терміну й місця елекції, а також прийняття рішень з поточних справ. На елекційний сейм з'їжджалася шляхта чи делегати, вибрані на сеймиках, а кількість учасників коливалася від кількох до кількадесяти тисяч. Шляхта засідала на елекційному полі під Варшавою, збираючись навколо т.зв. шопи, в якій радився сенат. Рішення про вибір нового короля приймалося одноголосно, електа за результатом голосування (голосували воєводствами) визначав примас, а оголошував великий коронний маршалок. Вибраний одноголосно монарх мусив присягнутися також щодо *Генриківських статей* (засади державного ладу) й надати *pacta conventa* (особисте зобов'язання). Формальності завершувала коронація в кафедрі на Вавелі під час коронаційного сейму.

Король був головнокомандувачем, хоча й обмеженим владою гетьманів, керував закордонною політикою держави в порозумінні з радою (сенатом), володів – одноосібно – правом призначати сановників. Від його імені скликали сейми і сеймики, оголошували сеймові конституції (закони) та уклали міжнародні угоди. Він був верховним суддею, але на практиці це стосувалося лише шляхти і підданих його власних, королівських маєтків. У шляхетському суспільстві він користувався великим авторитетом, бо воно бачило в особі монарха опору й гарантію існування держави.

Найважливішою інституцією Речі Посполитої був сейм, сформований під кінець XV ст. На противагу до аналогічних інституцій у країнах, в яких розвиток станових зібрань був затриманий (Франція), загальний сейм у XVI ст.

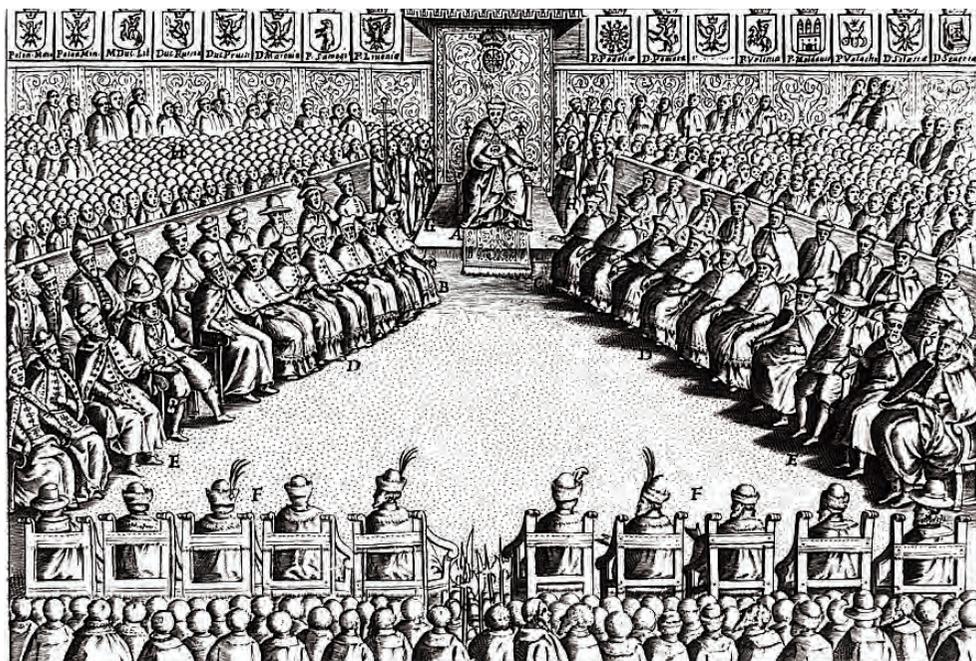
збільшив своє значення. Його мали скликати не рідше, ніж раз на два роки (звичайний сейм – його засідання тривали 6 тижнів) чи при потребі (надзвичайний сейм на 2 тижні). Він охоплював і згуртовував шляхту всіх провінцій. Також він був головною владною інституцією в галузі законодавства й судочинства. До прерогатив сейму, крім ухвалення законів і встановлення податків, належав контроль виконавчої влади (свободу дій короля обмежено призначенням т.зв. сенаторів-резидентів, з якими він мусив обговорювати кожну справу, що стосувалася політики держави, а найважливіші посади міг надавати виключно під час засідань сейму), висловлення згоди на посполите рушення шляхти, на нобілітації, тобто надання шляхетства. Сейм вислуховував послів інших країн, визначав стратегію закордонної

Ян Матейко, Батерій під Псковом

Баторій під Псковом

Війни Стефана Баторія з Москвою завершують багатолітній конфлікт за Лівонію. Ці прибалтійські землі, що належали Ордену мечоносців, мали велике господарське значення. Їхні порти, Нарва й Рига, забезпечували вигідне торговельне сполучення з Західною Європою. Тому Іван IV Грозний вирішив здобути ці терени, щоб отримати морське сполучення з Європою і здобути можливість забезпечувати свою державу зброєю і фахівцями з заходу. Литвини не могли дозволити, щоб ці землі потрапили в руки ворога, ще й тому, що він оточив би Литву з півночі. Перший етап війни завершився на користь польсько-литовської сторони, але вже під час другого безкоролів'я Іван IV Грозний напер знову і захопив майже всю Лівонію. У цей час на польський трон сів видатний вождь Стефан Баторій, який скерував контратаку не безпосередньо на Лівонію, а на схід він неї. Таким чином московські війська в Лівонії були відрізані від тилу. На третій рік війни армія Баторія була затримана під Псковом, але Іван IV Грозний, держава якого була вичерпана, погодився на укладення перемир'я і повернув Польщі захоплені землі.

Засідання сейму за часів Зигмунта III Вази

політики держави, призначав комісарів для переговорів. До компетенції сейму належало також судочинство (у справах особливого значення). Найважливішою суспільною функцією сейму в XVI й першій половині XVII ст. було формування політичної свідомості шляхетської еліти

і практичне виховання парламентарів. Те, що ухвалював сейм, вимагало згоди всіх його частин – палати послів, сенату й короля. Особливо в палаті послів, де могло засідати й 170 послів, представників земських (Корона) й повітових (Литва) сеймиків. Одноставності досягали

Liberum veto

Liberum veto (лат. – вільна заборона, протест) – вислів, який став символом сформованої у другій половині XVII ст. практики, що уможливлювала блокування, а з часом і зірвання засідань сейму протестом одного посла. Все через те, що під час прийняття рішень у палаті послів треба було отримати одностайну згоду всіх парламентарів. Оголошення *liberum veto* викликало не лише зірвання сейму, але й скасування прийнятих одногосно попередніх ухвал перед зірванням засідань. У XVII ст. щораз більші впливи в державі здобували магнати, від яких залежала розорена війнами шляхта. Боротьба за вплив між різними магнатськими угрупованнями перенеслася на арену сейму, а зловживання ними права *liberum veto* – що було вигідним способом зірвати плани суперників – цілком паралізувало Річ Посполиту і її законодавчий орган. Компетенції сейму перейняли земські сеймики, але і їх швидко опанували магнатські партії і їх шляхетські поплічники, здобуваючи вплив на долю країни.

шляхом переговорів і натиску на опонентів. Лише зірвання сейму (т.зв. *liberum rumpro* – відсутність згоди на продовження засідань уже після передбаченого правом часу тривання сейму, а згодом

Кшиштоф Збаразький

liberum veto – зірвання сейму під час його засідань) одним послом – стало суттєвою перешкодою ефективного здійснення сеймових процедур і ухвалення законів (т.зв. конституцій). 1652 р. це вперше здійснив Владислав Сіцинський.

Водночас із дезорганізацією центральної влади держави, що посилилася в другій половині XVII й XVIII ст. зростало значення сеймиків. Це відбувалося не лише через прагнення шляхти перейняти всю повноту влади, але й з необхідності. В момент кризи центральної законодавчої влади сеймики взяли на себе схвалення скарбових постанов, збір податків, оплату з них державного війська, щоб держава таким чином могла функціонувати. В часи Зигмунта Августа, коли обидві інституції – король і палата послів – дійшли до порозуміння і спільно розпочали боротьбу за реформування держави й подолання магнатської домінації, шляхта довіряла своїм репрезентантам у парламенті. Поширення т.зв. реляційних сеймиків (їх скликали після загальних сеймів, щоб скласти реляцію про перебіг засідань і обговорити ухвалені

Владислав Домінік Заславський-Острозький

закони) і передача рішень в руки зібраної на них шляхти свідчить про зниження довіри до сейму (це мало місце вже в кінці XVI ст.). Громадяни Речі Посполитої поступово ставали громадянами своєї

Ярема Вишневецький

землі, повіту. Їх відчуття спільного добра почало обмежуватися до локальної спільноти, чимраз більшого значення набирали магнати, яким простіше було здобути вплив на кілька сеймиків, ніж на увесь сейм.

Після включення до Польщі 1569 р. Підляшшя, Поділля і Київщини й укладення Люблінської унії, в сенаті Речі Посполитої з'явилися литовські й руські пани. Водночас деякі польські роди стали власниками великих володінь на Україні. Обидві групи швидко об'єдналися в одну колонізовану магнатську еліту. Її представники успадковували титули, були власниками величезних латифундій і навіть утримували приватні війська. Через ослаблення центральної влади магнатські волості ставали окремими державками, які часто провадили незалежну політику. Магнатські двори притягали іншу дрібну й збіднілу шляхту, кількість якої в XVII ст. почала зростати внаслідок поділу маєтків, погіршення кон'юнктури на польське збіжжя у Західній Європі (загальне падіння цін на збіжжя і зменшення його експорту вдарили передусім по середньозаможній шляхті) та воєнні знищення.

У цьому плані Річ Посполита виразно відрізнялася від країн, де формувався абсолютизм. У Франції монархія взяла під опіку зубожілу шляхту. У Польщі нечисленна постійна армія була не в стані поглинути надлишок шляхетської молоді, як це відбувалося в країні, де цей процес посилював монархію, а послаблював великих феодалів. У Польщі магнати знайшли підтримку в масах дрібної

шляхти, що викликало послаблення центральної влади.

Завдяки багатству й впливам магнати зуміли підпорядкувати собі сеймики й маніпулювати учасниками елекції. При цьому вони використовували страх шляхти перед абсолютизмом. Магнати могли також паралізувати політику королівського двору, олігархізуючи політичне життя Речі Посполитої.

Микола Зебжидовський

Перші провісники цієї небезпеки з'явилися на початку XVII ст., коли Зигмунт III Ваза (король у 1587–1632) висунув проекти, скеровані на вдосконалення засідань сейму і зміцнення центральної влади. Його плани сприйняли як замах на лад Речі Посполитої. 1606 р. посварені з королем магнати організували рокош, тобто збройний з'їзд шляхти для захисту її привілеїв. Покликаючись на

Генриківські статті, в яких, зокрема, писалося, що в разі порушення закону монархом його піддані звільняються від обов'язку послуху і можуть скинути його з трону, рокошани зажадали від володаря покинути трон. Це була остання акція, в якій середня шляхта покликала на езекуційні гасла, однак виступала вже не самостійно, а під проводом магнатів, які видавали себе за оборонців свободи, а насправді діяли в ім'я своїх амбіцій і партикулярних інтересів. Цей бунт, відомий як рокош Зебжидовського (від прізвища одного з керівників, Миколи Зебжидовського) досить швидко був придушений. Однак Зигмунт III остаточно відвернув від себе незадоволену його політикою шляхту, для котрої переможені рокошани стали захисниками свободи. Коли на початку шістдесятих років XVII ст. його син, Ян Казимир (король у 1648–1668) повернувся до планів реформи держави, магнатська опозиція знову підняла бунт під гаслом захисту шляхетських свобод проти монарха, що прагне до абсолютної влади (рокош Єжи Любомирського). Цього разу перемогли рокошани, знищивши задум реформи держави.

Обидва рокоші поглибили розкол між монархією і шляхтою, яка все підозріліше ставилася до королівської влади. Таким чином була порушена умова ефективного функціонування ладу Речі Посполитої. Для все ширших кіл шляхти авторитет держави, репрезентований королем, поступово слабшав порівняно з авторитетом магнатів. Останні ж керувалися переважно інтересами власного

роду. Позбавлена ефективного уряду, ослаблена постійними війнами Річ Посполита почала поринати в анархію. В другій половині XVII ст. шляхетська демократія поступалася місцем усе частішій олігархічній практиці, яку нав'язували магнати. А під кінець XVII ст. майже повністю припинилася діяльність сейму. Це відбувалося насамперед через усе частіші зриви засідань шляхом використання *liberum veto*. Неможливість здійснення реформ спричинилася до стагнації держави і її узалежнення від сусідів. Владу в державі практично перейняли магнатські партії, що володіли величезними латифундіями, приватними державами, де центральна влада не діяла, а також масами підпорядкованої собі шляхти.

У XVIII ст. кілька разів оголошували про запровадження в життя реформи системи. Амбітні проекти змін пропонували конкуруючі між собою магнатські табори (Потоцькі й Чарториські), а також мислителі (Станіслав Конарський). Усі вони, однак, залишилися на папері. Лише під час сейму 1764 р. вдалося започаткувати реформи держави. Хоча вони не сягали надто далеко, однак все одно викликали спротив частини шляхетського

суспільства. Громадянська війна, яка вибухнула в цей час (Барська конфедерація 1768–1772) послугувала сусідам Речі Посполитої – Росії, Пруссії і Австрії – пре-текстом для здійснення першого поділу польсько-литовських земель (1772). Цей факт мобілізував еліти держави і вже через двадцять років вони зважилися на широкомасштабні реформи. Однак їх здійснили надто пізно й вони викликали швидку реакцію сусідніх держав, які спричинилися до остаточного падіння Речі Посполитої.

Перелік елекційних королів:

Генрик Валуа 1573–1575 († 1589)
 Стефан Баторій 1576–1586 (спільно з Анною Ягеллонкою)
 Зигмунт III Ваза 1587–1632
 Владислав IV Ваза 1632–1648
 Ян II Казимир 1648–1668 (зрікся, † 1672)
 Міхал Корибут Вишневецький 1669–1673
 Ян III Собеський 1674–1696
 Август II Сильний 1697–1706 (зрікся корони) та 1709–1733
 Станіслав Лещинський 1704–1709 та 1733–1736 († 1766)
 Август III Сас 1733–1763
 Станіслав Август Понятовський 1764–1795 (зрікся, † 1798)

Елекційні володарі

У Речі Посполитої Обох Народів відбулося одинадцять елекцій. Чотири з них не були одногосними, а про те, хто отримає корону, вирішувала швидкість дій претендента або ж перемога на полі бою. Це були елекції 1576 р. (імператор Максиміліан II і Стефан Баторій), 1587 р. (Зигмунт Ваза і ерцгерцог Максиміліан), 1697 р. (саксонський електор Фрідріх Август I Веттін і князь де Конті), 1733 р. (саксонський електор Фрідріх Август II і Станіслав Лещинський). На троні перебували дві династії – споріднені з Ягеллонами шведські Вази і саксонські електори Веттіни, а в одному випадку шляхта обрала королем подружжя: жінку й чоловіка. Це була остання з Ягеллонів – Анна, донька Зигмунта Старого і Стефан Баторій, який перед коронацією мусив з нею одружитися. Четверо володарів зреклися корони – Ян Казимир, Станіслав Лещинський, Станіслав Август і Август II Сильний; останній відкликав своє зречення, здійснене під примусом.

Слабкість державної організації Речі Посполитої значною мірою залежала також від елекційності престолу, хоча до останніх десятиліть XVII ст. це не впливало на позиції Речі Посполитої в Європі. Польсько-литовську державу довго вважали одним із найповажніших гравців політичної сцени й військовою силою (переможні війни з Росією, Туреччиною та рівна боротьба зі Швецією Густава Адольфа), а інституції центральної влади функціонували ефективно. При елекції шляхта віддавала перевагу кандидатам, кровно пов'язаним з Ягеллонами (Анна Ягеллонка і її чоловік Стефан Баторій, Вази). Попри це, не вдалося

створити нову, сильну династію. Частина володарів швидко потрапляли в конфлікт із шляхтою, що паралізувало законодавчу владу. Траплялося, що монархи ставили інтереси Речі Посполитої лише на друге місце, прикладом чого був період панування шведських Вазів (1587–1668) чи саксонських Веттінів (1697–1763). Зигмунт III своєю основною метою вважав повернення шведського трону. Це викликало серію нищівних воєн майже з усіма сусідами, що тривали загалом понад півстоліття. Август II Сильний втягнув польсько-литовську державу у велику Північну війну (1700–1721).

5 Суспільство і культура Речі Посполитої

З моменту укладення Люблінської унії новостворена держава почала називатися Річчю Посполитою Обох Народів. Ішлося не про два народи, польський і литовський, в розумінні етнічної спільноти, а про політичні народи – спільноти шляхти, що жила в Польській Короні й Великому Литовському Князівстві без розрізнення її під етнічним, релігійним чи іншим оглядом. Обидві держави перед поєднанням персональною унією 1386 р. мали позаду певний досвід багатоетнічності і, внаслідок цього, вважали політику терпимості найкращим виходом у цій ситуації й продовжували її в наступні століття. Найвиразнішим проявом цього була боротьба польської шляхти XVI ст. за релігійну свободу не лише свою, а й інших суспільних верств – головно міщанства. Цікаво, що на боці

іновірців виступали й католики. Ян Замоїський, канцлер і гетьман на переломі XVI й XVII ст., в період, коли вже перебував у зеніті влади, стверджував, що за навернення кальвіністської шляхти на католицтво дав би відрубати свою праву руку, однак готовий покласти під сокиру власну голову на захист релігійних свобод протестантів – як захист принципу особистої свободи.

Переломним моментом в утвердженні шляхетської спільноти був Люблінський сейм 1569 р. й укладення унії. Відтепер зв'язок між Короною й Великим Князівством уособлював не лише спільний володар, а передусім спільна для обох частин Речі Посполитої інституція – сейм. Тут шляхта, єдина суспільна група, що мала всі політичні права, зустрічалася, сперечалася, тут укладали

політичні коаліції, часто незалежні від географічного чи релігійного поділів. Представники Корони й Литви ухвалювали найважливіші рішення для всієї держави. Звісно, палата послів не раз ставала місцем прикрих сцен, коли гору над спільним добром брали приватні чи партикулярні інтереси. Народ, а радше два політичні народи Речі Посполитої: Великого Князівства й Корони, єднала не лише приналежність до одного стану та спільні політичні інтереси, але й – попри політичні, економічні, релігійні чи етнічні поділи – спільність ідеалів, базована на лицарських традиціях і етосі. Важливу роль відігравало також відчуття культурної спільності, відображене в щоденному житті шляхти, найкращими символами чого були шляхетський двір, кунтуш і шабля.

Тим, що також інтегрувало багатоетнічний, багаторелігійний і багатокультурний шляхетський стан Речі Посполитої, а при нагоді діяло й на частину міщанства, була культура сарматизму. Цю специфічну шляхетську культуру складала ідеологія, система цінностей, політична культура, звичаї й художній смак. Сарматизм був культурним явищем, сповненим суперечностей. У ньому поєднувалися лицарські ідеали й пацифізм, а також схвалення поміщицького стилю життя, терпимість і гасло «поляк-католик», гостинність щодо чужинців і ксенофобія, культ свободи шляхтича-громадянина й неволя селян та погорда щодо міщан і їхніх занять. Ці суперечності наростали в міру розвитку сарматизму, але на окремих

його етапах домінували різні аспекти – в XVI ст. сарматський вивід генеалогії, який виразно підкреслював відособленість шляхетського стану від інших станів держави, а також від шляхти інших країн; в XVII ст. – політична ідеологія, яка справила вирішальний вплив на інтеграцію панів братів; у XVIII ст. – сарматські звичаї, ментальність, художні смаки.

Основною цінністю, на якій виростала шляхетська демократія, була свобода. В часи, коли абсолютні монархії прагнули контролювати всі сфери життя підданих, польський шляхтич користувався чи не цілковитою свободою. Його особа й майно були практично недоторканими для королівських урядовців. У випадку вчинення злочину, йому гарантувався процес перед шляхетським судом. Він мав право вільно подорожувати по країні й за кордоном, без спеціальних дозволів і формальностей. Його підприємництво не утруднювали приписи, мита й податки, які в односторонньому порядку встановлювала держава. Також він користувався свободою слова – міг говорити, писати й друкувати майже все, що спало на думку. При цьому він не мусив боятися втручання цензури, звинувачення в образі величності чи доносу до трибуналу інквізиції. Та передусім він пишався політичною свободою, тобто правом активно чи пасивно брати участь в управлінні. Беручи участь в засіданнях сеймиків і сейму, а також в елекції короля, він впливав на найважливіші справи держави. Ці повноваження стосувалися всієї шляхти (зрозуміло, лише чоловіків), тобто 8–10% населення Речі Посполитої.

Під цим оглядом Польща на кілька століть випередила Францію чи Англію, де ще в першій половині XIX ст. лише 1,5–3,2% мешканців мали виборче право.

Рембрандт, Польський шляхтич

Другою основною ідеєю шляхетської демократії була рівність. Вона означала, що кожен шляхтич, без огляду на майно, етнічне походження чи віру, мав однакові права. Навіть короля, хоча до нього зазвичай ставилися з належною повагою, часто трактували як «першого серед рівних». Щоб підкреслити свою рівність, члени шляхетського стану титулувалися «братами». Порухення прав одного з «братів» уважали за порушення прав усього стану. Надання аристократичних титулів королем було заборонене і шляхта різко виступала проти них (це

змінилося лише у XVIII ст.). Ідея рівності лежала в основі багатьох конституційних рішень, запроваджених у Речі Посполитій. Вільна елекція мала забезпечити кожному шляхтичеві рівний вплив на вибір монарха. Принцип погодження позицій замість рахування голосів гарантував повагу до думки всіх послів і земель. Цьому ж слугувало право сеймиків припинити чинність ухвал сейму на даній території. Таким чином давали зрозуміти, що голос кожної локальної шляхетської спільноти враховується так само, як позиція центральних органів.

Однією з найбільших трагедій і помилок Речі Посполитої була відсутність єдиної політичної лінії щодо козацьких мас. Ігнорування козащини як третього (політичного) народу Речі Посполитої, закінчилося кривавими й нищівними повстаннями, що послаблювали польсько-литовську державу й самих козаків. Вину за це слід покласти на еліти Речі Посполитої, які не зуміли вирішити цю проблему і дії яких щодо козащини мали риси кон'юктурності й непослідовності. В період загрози кордонів на її різке зростання дивилися крізь пальці, аби вже за мить вимагати зменшення такої великої кількості козаків. Тим часом можна було або повністю ліквідувати козащину (коли вона була ще настільки слабкою, що це можна було зробити), або ж надати їй статус, якщо не шляхти, то, принаймні, окремого військового стану, з вільностями, аналогічними шляхетським. Осаджені на татарському прикордонні козаки взамін за землю на лицарському праві охороняли б українські землі перед

Козаччина

Від самого початку свого існування козаччина була великою проблемою для польсько-литовської держави. Походи козаків на землі, що були під владою турецького султана, наражали Річ Посполиту на карні напади татарів, а особливо на конфлікт з Туреччиною, якого держава намагалася уникнути. Спроби запровадити для них суворіший державний контроль закінчувалися бунтами. Ситуацію погіршувало ставлення шляхти, котра, попри заслуги козаків перед державою, трактувала їх як збунтованих селян. Проблемою було також постійне збільшування їхньої чисельності, захоплення шляхтою і магнатами під свої маєтки чимраз більших земель, а також втручання козаків у конфлікт між православ'ям і Берестейською унією. Врешті чи не найбільшою помилкою була непослідовна позиція владної еліти, яка використовувала козаків як солдатів, але не збиралася визнати за ними права, що гарантували б їхню свободу й утворення окремого стану. А це спричинилося до великого вибуху 1648 р., якому передували давніші бунти.

чамбулами й колонізували б степ у районі Дикого Поля. Гадяцька унія, укладена 1658 р., яка була єдиною спробою перетворення, в порозумінні з руською шляхтою, яка жила на Україні і козаччині, дуалістичної польсько-литовської федерації на тріалістичну державу (з Руським Князівством, як її третім членом) закінчилася поразкою. Ні козаччина, ні еліти Речі Посполитої не були готові реалізувати

Богдан Хмельницький і його автографи

таке складне завдання під час великого конфлікту з Московією і Швецією, та ще й після десяти років кривавої громадянської війни.

Терени Речі Посполитої, заселеної багатьма народами, можна вважати сферою культурної спільноти, в якій відбувався обмін течій та інтелектуальних і художніх ідей. У цій спільноті перебував Ян Кохановський, автор, що творив польською мовою, мандрував Річчю Посполитою, багато часу проводячи в Литві, де писав і присвячував вірші литовським панам. Так само, як новогрудський шляхтич Федір Євлашевський, котрий жив на переломі XVI й XVII ст., якого вважають автором першого світського літературного твору білоруською мовою. Свій незвичайний *Щоденник* він написав кирилицею, старобілоруською мовою.

Богдан Хмельницький
 Великого паного Євмелія Хмельницького
 Востанок Хмельницький
 Hetman Novorossii

Богдан Хмельницький (1595–1657) – одна з найсуперечливіших постатей в історіографії XVII ст., яку часто порівнювали з Олівером Кромвелем. Одні бачили в ньому керівника боротьби за незалежність і суспільне визволення українського народу, котрий реалізував велику мрію про побудову руської державності, інші – підступного бунтаря проти своєї вітчизни, зрадника, який запросив ворогів: татарів, московитів і шведів. Польська історіографія однозначно оцінює постать цього українського національного героя. Для неї повстання, яке розпочав з приватних причин Хмельницький, не лише спричинилося до спустошення України й послаблення міжнародного положення Речі Посполитої, але й штовхнуло першу в руки Москви й сприяло її перемозі в конфлікті з польсько-литовською державою. Це закінчилося поділом України, а через сто років зміцніла Російська держава покляла край існуванню Речі Посполитої. Зрозуміло, Хмельницький був добрим організатором і чудовим політиком і дипломатом, що мріяв про власну державу на Україні.

Іван Виговський

Коли в нього виникали проблеми з утворенням відповідного закінчення в даному граматичному випадку, він звертався до польської мови, записуючи закінчення латинським алфавітом. Варто згадати також Станіслава Ожеховського, який походив з руської шляхти і сказав про себе, що він «національності польської, за походженням русин».

У цьому випадку з'являється питання, чи можна твердити про «полонізацію» литовських і руських земель в часи Речі Посполитої Обох Народів? Згадуючи про цю проблему слід відділити термін «полонізація» від його нинішнього значення. Старопольська полонізація – якщо можна про неї говорити – не мала характеру запланованої й послідовно реалізованої акції, яку підтримує держава. Для литвина й русина польська мова була дієвим засобом, завдяки якому можна було висловити емоції й думки, коли вони не диспонували добре виробленою власною писемною мовою (наприклад, литовська мова в писаній формі почала формуватися лише в XVI ст.). Прикладом може бути листування Зигмунта Августа з Радзивіллами – Миколою «Чорним» і Миколою «Рудим». Документи урядового характеру писали офіційною мовою Великого Литовського Князівства, тобто руською, а приватні листи – польською мовою. Згадані листи це не лише чудове джерело для дослідника минулого, але й блискучі пам'ятки польської мови, а одночасно польської і литовської культур.

Гадяч

Після смерті Богдана Хмельницького частина старшини, з огляду на наміри Москви обмежити автономію, здійснила спробу порозумітися з Річчю Посполитою. На чолі цієї групи став новий гетьман Іван Виговський. Він почав переговори з королівськими послами. Попри море пролитої крові, незаспокоєне прагнення помсти, попри всі розбіжності з'явився промінчик надії на можливе співжиття обох націй в одній державі. Обидві сторони прийшли до висновку, що слід прагнути до порозуміння понад поділами, долаючи всі перепони в ім'я вищих цілей. Підписаний 16 вересня 1658 р. акт був політичним проектом перетворення федерації Корони й Великого Литовського Князівства, котрі творили Річ Посполиту Обох Народів, на тричастинний організм, утворений шляхом виділення Руського князівства, поєднаного реальною унією з двома іншими. Гадяцька унія – це був мудрий і справедливий компроміс, який виник завдяки далекоглядності й політичній зрілості польських і частини українських еліт. Цей політичний акт, що випередив свій час, мав шанс стати однією з найважливіших подій в історії обох народів, поворотним пунктом в історії Східної Європи. Він закладав підвалини української національної програми й був першим офіційним актом міжнародного санкціонування правної й конституційної позиції України як об'єкта в європейських стосунках. Це був також надзвичайно важливий крок в еволюції української політичної думки й українського легітимізму. З іншого ж боку він був дуже важливою ініціативою щодо включення цієї частини регіону до світу культури Заходу.

Польська мова стала універсальним інструментом спілкування шляхти всієї Речі Посполитої. Зрештою, не лише шляхти, оскільки збереглися козацькі листи до короля, коронних гетьманів і королівських урядовців, писані в кінці XVI ст. польською мовою, хоча й з руськими впливами. У другій половині XVII ст. ця мова стала інструментом міжнародного й міжкультурного спілкування у Центрально-Східній Європі.

До середини XVII ст. відбувалася колонізація культури й літератури на українських землях Корони. Вищість польської мови визнали там не лише світські еліти, але й Православна церква, яка латинізувалася й колонізувалася. Однак той факт, що мовою вищих верств Речі Посполитої стала польська мова, ще не означав загальної колонізації. Польською послуговувалися

з практичних міркувань і це не означало її визнання рідною мовою. Адже це була мова привілейованих верств, а користування нею чимраз більше ставало рисою престижу й умовою активної участі в політичному житті країни. Її використовувала шляхта, урядовці, духовенство – отже, це була урядова мова в Короні. Протягом XVII ст. вона також витіснила руську мову з установ і актів Великого Князівства. Однак невід'ємною рисою цієї експансії, яка, втім, свідчила про оригінальність суспільства й ладу Речі Посполитої, є відсутність адміністративного примусу в поширенні польської мови. Нікому не спало на думку, щоб, за прикладом Англії чи Франції видавати накази чи заборону користуватися рідними мовами, а навіть якби таке сталося, то такий закон не мав шансів на втілення.

6 Криза Речі Посполитої XVII століття

Новітня Річ Посполита з'являється як незвичайна, сповнена суперечностей держава. Закони, що гарантували особисту й майнову недоторканість – нині основа демократії – з'явилися в Польщі понад двісті років тому, перед славним англійським *Habeas Corpus Act*. У XVI ст., в період боротьби середньозаможної шляхти проти домінування магнатів у Короні, а згодом і в Литві, виникло громадянське суспільство. Слід однак визнати, що вже в другій половині XVII ст.

розвиток цього громадянського суспільства був загальмований чимраз поширенішим магнатським патронатом. Це відбулося через воєнні знищення, з яких швидше піднімалися великі маєтки можновладців, політично і маєтково узалежнюючи все слабшу середню шляхту. У Варшавській конфедерації (1573), ухваленій шляхетськими масами, які під час першого безкоролів'я склали екзамен політичної зрілості, некатолікам гарантували рівні політичні права й свободу

Францишек Кондратович, Облога Ясної Гори

Шведський потоп

Шведський напад на Річ Посполиту 1655 р. має в польській історіографії назву «потопу». Цим він завдячує швидкості, з якою шведи захопили польські землі й масштабів знищень, які він приніс. Від липня до листопада вони захопили Жмудь, Гданське Помор'я, Великопольщу, Мало-польщу, Мазовію і землі між Віслою і Бугом. Шляхта цих земель масово переходила на їхній бік, визнаючи над собою протекцію шведського монарха Карла X Густава, а покинутий підданими Ян Казимир утік на Сілезію. Своїми успіхами нападники завдячували ще й тому, що в цей час коронні й литовські війська воювали з агресією Росії, підтриманою козаками. Врешті завдяки допомозі Австрії, Данії, Росії і Бранденбурга поляки зуміли вигнати з цих теренів шведські армії. Війну закінчив мир, підписаний в Оливі 3 травня 1660 р. Війна і окупація майже всієї країни «потопом» шведських військ спричинилися в Речі Посполитій до величезних матеріальних знищень, значних втрат населення внаслідок воєнних дій, голоду й хвороб, врешті до втрати Княжої Пруссії та більшості Лівонії.

визнання. Це стосувалося не лише шляхти, але й міщанства і селянства. Однак ця інтелектуальна відкритість зникла в той час, коли на Заході починалося просвітництво.

Війни, які провадила Річ Посполита в XVII ст. – зі Швецією (з перервами протягом 1600–1660 і знову на початку XVIII ст.), з Москвою (1577–1582; 1609–1619; 1632–1634; 1654–1667) й Туреччиною (1621, 1672–1699) залишилися в історії Польщі завдяки багатьом ефектним перемогам. Кампанії Стефана Баторія проти Івана IV Грозного, атаки гусарів під Кірхольмом (1605) і Клушином (1610), дві битви з турками під Хотиним (1621 і 1673), перемоги над Москвою під Полонкою і Цудновом (1660), Віденська відсіч (1683) – всі ці події стали важливою частиною польської традиції. Вони також показали дієвість старопольського воєнного мистецтва, яке зуміло впоратися з противниками, що застосували інакшу тактику. Протягом багаторічних військових дій польські війська здобули досвід у боротьбі з рухливими

татарськими загонами, завдяки чому зуміли виховати чудову кінноту, яка могла ефективно боротися проти нападів цього досвідченого противника. Коли польсько-литовському військові довелося зіткнутися з багатою на вогнепальну зброю шведською піхотою, воно пристосувалося до висунутих цим неприятелем умов поля бою і, поєднавши західноєвропейське воєнне мистецтво, базоване на силі вогню піхоти й артилерії, зі старопольським, що використовувало переваги кінноти, навчилося вигравати в цього ворога. Ті самі елементи допомогли в сутичках з масами московського війська й турками, що будили страх Європи. Лише останній період панування Яна III Собеського приніс кризу й поразки в сутичках з Оттоманською імперією. Однак у багатьох війнах свою кров проливали й козаки, русини, литвини, німці – громадяни Речі Посполитої, які ототожнювали себе з цією державою (козаки ще довго копіюватимуть польсько-литовські взірці й підкреслюватимуть шляхетське походження). Великі вожді: Ян Кароль

Ходкевич, Станіслав Жулкевський, Стефан Чарнецький чи Ян Собеський увійшли до грона національних героїв. Легенда, якою оповите XVII ст., не може, однак, заступити той факт, що більшість згаданих перемог була змарнована. Героїчні подвиги чергувалися з прикладами бездарності, боягузтва і навіть зради.

Позиція магнатів, що піддалися шведському королеві 1655 р., була провісником Торговицької конфедерації (1792), скерованої проти справи порятунку держави – Конституції 3 травня. Поведінка шляхти, яка відмовлялася схвалювати податки й зривала сейми, провіщала падіння Речі Посполитої ще й тому, що

Кам'янець-Подільський; сучасне фото

Кам'янець-Подільський

З огляду на оборонне розташування на вигині ріки Смотрич, досконалу систему фортифікацій і відбиття численних облог, його назагал вважали найпотужнішою твердинею Речі Посполитої на південному кордоні, яку захищали не лише укріплення, а й природні перешкоди. Фортеця успішно відбивала турецькі, молдавські, а в п'ятдесяті роки XVII ст. козацькі напади. Лише 1672 р., після короткої двотижневої облоги, нечисленна залога фортеці здала Кам'янець на почесних умовах турецьким військам, які його облягали. Під час евакуації замку стався випадковий вибух порохового погреба, що згодом тлумачили як жест розпачу майора кам'янецької артилерії Гейкінга, який буцімто підпалив 200 бочок пороху, вбивши при цьому від 500 до 800 осіб. При вибухові загинув, зокрема, комендант оборони замку, полковник Єжи Володийовський. Падіння міста було великим ударом для держави, яка в наступні роки робила все, щоб його повернути. Це вдалося зробити 1699 р. після Карловицького трактату.

Мартин Альтомонте, Битва під Віднем

в той же час сусіди модернізували й розбудовували власні збройні сили.

Безпосереднім наслідком багаторічних воєн, що відбувалися в XVII ст. на теренах Речі Посполитої, було величезне спустошення країни. Внаслідок воєнних втрат, які посилили голод і хвороби, кількість населення зменшилася на одну третину. В деяких регіонах було знищено понад 50% господарств і міських будинків. Багато з них уже не були відбудовані. Усе це позначилося на стані господарства.

Експорт збіжжя через Гданськ, який зменшувався від 1618 р., тепер спав у понад п'ять разів. Болісних втрат зазнала й польська культура. Адже загарбники вивезли численні твори мистецтва, документи і книги.

Водночас з економічною кризою відбулося падіння міжнародного значення Речі Посполитої. Брак сильної армії, порожня скарбниця і все сильніша внутрішня анархія зробили польсько-литовську державу предметом гри сусідніх

Віденська відсіч

Після поразки 1672 р. Річ Посполита поступилася Туреччині Поділлям і частиною України. Польський король Ян III Собеський робив усе, щоб повернути ці землі, але врешті мусив визнати зверхність турецької держави й укласти з нею мирний договір 1677 р. Наступна нагода трапилася вже за шість років, – 1683 р., – коли могутність Османської імперії була скерована проти Австрії. Річ Посполита надала допомогу цісареві, якого підтримали також війська кількох німецьких князівств. На чолі союзної армії став польський король як найдосвідченіший у боротьбі з турками. Запланована ним і здійснена спільно всіма зібраними в таборі християнськими військами операція, закінчилася великою перемогою над турецькою армією великого візира Кара-Мустафи, що облягала Відень. Це була найбільша перемога християн над турками, що викликала розголос у всій Європі. У лавах коронних військ, що прославилися під час цієї битви, не забракло русинів, котрі воювали в державних хоругвах, та загону з кількохсот козаків.

Карта 8. Річ Посполита у 1600–1699 рр.

володарів, які здійснювали в своїх країнах абсолютистську владу. Вже 1656 р. переможний шведський король Карл X Густав

запропонував своїм союзникам (Бранденбургу й Семигородові) поділ Речі Посполитої. За панування Собеського

габсбурзька дипломатія, всупереч намірам короля, втягнула Польщу у війну з Туреччиною, яка відбувалася головню в інтересах Австрії. Кінцевою межею занепаду міжнародних позицій Речі Посполитої стала велика Північна війна. Тодішній польський володар, саксонський електор Август II Сильний, в союзі з Росією напав на Швецію. Успішний контрнаступ короля Швеції Карла XII перетворив Польщу на поле бою чужих

армій. Магнати і шляхта розділилися на табори, що підтримували різні сторони конфлікту. Прихильники Швеції навіть обрали короля, рекомендованого їм загарбниками. Після поразки шведів у зруйнованій країні вибухнув бунт проти Августа II. Безпорадний володар мусив звернутися по допомогу до російських військ. Від того часу Річ Посполита поступово ставала фактичним протекторатом Росії.

7 Річ Посполита Обох Народів – підсумок XVII століття

Баланс політичних здобутків і втрат XVII ст. для Речі Посполитої був явно несприятливим. Вона зазнала територіальних втрат на користь Москви і зрелася зверхності над Княжою Пруссією, що зменшило її політичне значення над Балтикою. Землі, втрачені на користь Туреччини, повернули через багато років шляхом виснажливих для держави воєн. Чимраз частіше виявлялося, що сусіди, фінансуючи магнатську опозицію і впливаючи на рішення сейму, можуть успішно контролювати політичну ситуацію в Речі Посполитій. Війни, що відбувалися протягом другої половини XVII ст., завдали

величезних знищень, але закінчилися назагал щасливо – вдалося повернути багато втрачених земель, а передусім захистити суверенність держави. Більше того, за панування Яна III Собеського Річ Посполита на короткий час повернула рівень держави, з якою рахувалися європейські політики. Однак воєнні знищення викликали падіння значення шляхти, яка була не в змозі відбудувати свої зруйновані маєтки. Натомість зростала роль магнатів, які почали відігравати провідну роль у політичному й господарському житті країни, зриваючи всі спроби реформ ослабленої держави.

Розділ 2. Про що слід розмовляти

- Польський шляхетський парламентаризм в Європі XVI ст. був своєрідним явищем. Навіть англійському парламентові не вдалося аж настільки обмежити позиції володаря. На додаток, у політичному житті Англії завжди було присутнє міщанство. Слід поміркувати, чи таке дієве і раннє – бо здійснене в XVI ст., обмеження компетенцій польського монарха польською шляхтою не виявилось чинником, який надовго визначив розвиток Речі Посполитої Обох Народів.

- З чого випливала привабливість і оригінальність конституційного вирішення, званого шляхетською демократією? Шукаючи відповідь на це питання, слід пам'ятати про гарантії особистої свободи й повноти політичних прав, належних польській шляхті, але й про привілеї, які запевнили шляхетському станові провідну позицію в суспільному й господарському житті. На польській політичній сцені залишилися лише шляхта і обраний нею король. Варто поміркувати, як могло б змінитися політичне життя Речі Посполитої, якби міщанський стан мав такі самі політичні й господарські права, як шляхта.
- Консолідація польсько-литовської держави, здійснена в акті Люблінської унії (1569) поширила конституційне вирішення шляхетської демократії на терени всієї Речі Посполитої Обох Народів. Варто подумати, наскільки ця модель політичної культури й участі в публічному житті стала чинником, що поєднував величезні території Речі Посполитої.
- Шляхетський стан у цей період був внутрішньо диференційованим. У його ієрархічній структурі слід розрізняти кілька верств. Горішню верству становили можновладці, згодом названі магнатами. Найнижчий щабель цієї драбини займала голота, яка володіла лише шляхетством. Поміркуймо – чому при такій сильній диференціації польської шляхти цьому станові, однак, вдалося втримати протягом наступних століть всі привілеї й незмінну систему цінностей.
- Варто говорити про стосунки козаків з Річчю Посполитою і ставлення польської шляхти до козацької проблеми. Світ шляхетських цінностей для значної частини козацтва залишався привабливою точкою відліку. Річ Посполита потребувала військової й політичної підтримки в українських воєводствах. Чи можливим було охоплення козацтва шляхетською свободою і громадянськими правами? Чи були шанси такого вирішення під кінець XVI ст.? Чому воно наткнулося на такі труднощі в першій половині XVII ст.? Чому польська сторона не передбачила, що її конфлікт з козаками політично використає Московська держава?
- Шляхетський стан з XIV до XVI ст. дієво перебрав контроль над політичним життям держави і спричинився до того, що польський трон у політичній практиці перестав бути спадковим, а став елекційним тронном. З часом, однак, змінився образ вільної елекції. У XVI ст. вона була інструментом шляхетської демократії, а в кінці XVII ст. стала інструментом втручання європейських держав у польське політичне життя. Слід пошукати причини цієї зміни.
- Про зміцнення королівської влади в Польщі мріяла Бона Сфорца, до цього йшов Зигмунт III Ваза, такі плани складала партія Яна Казимира й Людвіки Марії Гонзаги, врешті такі наміри були в Августа II Сильного. Чому не вдалося втілити в життя жоден з цих планів посилення королівської влади? Чому в Польщі абсолютизм не мав шансів?
- На думку польського історика Януша Тазбіра, в XVII ст. більшість країн Західної Європи опинилася на історичному віражі, їхній розвиток пішов у цей час величезними кроками вперед, тим часом, як на долю Речі Посполитої почали негативно впливати війни, господарська криза й політична анархія. Наскільки Англія, Франція чи Нідерланди переганяли нас у цей час на ниві господарства й науки, настільки найближчі сусіди Польщі почали перевищувати її передусім завдяки дієвому державному апаратові. Слід поміркувати про конституційну специфіку Речі Посполитої в XVII ст. й визначити, який із вказаних чинників вирішальною мірою впливав на слабкість держави: шляхетський парламентаризм з його деформаціями, елекційність монархії чи все більша олігархізація політичного життя й посилення позицій магнатів?

- У картині суспільного життя Речі Посполитої XVII ст. слід відзначити: підтримання незмінних станових поділів; малу мобільність; сильну позицію шляхетського стану; маргіналізацію інших станів (крім духовенства) та численні суспільні бар'єри, що унеможливлювали прогрес міщанству й селянству. Чи на європейському континенті в XVII ст. були суспільства, що мали схожість до суспільної структури Речі Посполитої?
- В економічній картині Речі Посполитої XVII ст. – подібно як у XVI ст., домінував панський фільварок зі своєю збіжжевою монокультурою і екстенсивним господарством. Чому сталося так, що та сама господарська модель, яка в XVI ст. супроводжувала золотий вік і розвиток шляхетської демократії, у XVII ст. втратила свою дієвість і була не в стані запевнити Речі Посполитій врівноважений торговельний баланс?

Ігор Конколевський

РІЧ ПОСПОЛИТА БАГАТЬОХ НАРОДІВ, РЕЛІГІЙ І КУЛЬТУР

1. Багатокультурність і станова держава _____	90
2. Русини: українці та білоруси _____	95
3. Німецькомовне населення _____	100
4. Євреї _____	103
5. ... та інші нації у Речі Посполитій _____	109
6. Толерантність і її дефіцити _____	115
7. Річ Посполита: зустріч культур Сходу й Заходу _____	119
Розділ 3. Про що слід розмовляти _____	125

1 Багатокультурність і станова держава

Створену внаслідок Люблінської унії 1569 р. державу, традиційно називали Річчю Посполитою Обоих Народів, підкреслюючи цим її федеративний, двоскладовий характер, що базувався на унії двох рівноправних партнерів: Польської Корони й Великого Литовського Князівства. Часто лунають також голоси, які пригадують з перспективи подій після вибуху великого козацького повстання 1648 р., а особливо після не втіленої в життя Гадяцької угоди 1658 р., факт домінування в давній Речі Посполитій не двох, а трьох націй: поляків, литвинів і русинів, а також плани перетворення федерації на трискладовий організм: польсько-литовсько-руський, тобто складений з Польської Корони, Великого Литовського Князівства й Руського Князівства, створеного з Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Попри невдачу цих спроб, про значення у свідомості тодішніх політичних еліт руських земель, як третьої частини польсько-литовської

федерації, може свідчити факт, що майже до кінця існування Речі Посполитої її володарі користувалися титулатурою «короля Польщі, великого князя литовського, руського... та ін.», що походила з пізньосередньовічної офіційної повної назви Литовської держави – Великого Князівства Литви, Русі і Жмуді.

Річ Посполита залишалася однією з найбільших за населенням держав Європи в період від 1569 р. аж до першого поділу 1772 р., а щодо території, яку вона займала, то в XVI–XVII ст. у Європі її випереджали лише Московська держава і європейська частина Османської імперії. Завдяки дещо вищому, ніж на Заході темпові зросту населення, польсько-литовська держава близько 1580 р. поступалася лише найчисленнішим і найгустіше заселеним західноєвропейським країнам (Франція, Німецька імперія), а на сході Московській державі, що мала дещо більшу кількість населення, натомисть з меншою густиною заселеності.

Таблиця 1. Площа і кількість населення деяких держав Європи у другій половині XVI ст.

Держава	Площа (тис. км ²)	Населення (в млн.)	Густота населення (осіб на км ²)
Московська держава	5400 (кінець XVI ст.)	10–11	5,1
Туреччина (європейська частина)	840	8	9,5
Річ Посполита	815 (після унії 1569 і приєднання частини Лівонії у 1582)	7,5–8* (з них бл. 3–3,5 в кордонах Великого Литовського Князівства після унії 1569)	9,2 (Корона в кордонах перед 1569 – 16,8; в кордонах бл. 1580 без України – бл. 21)
Швеція (в персональній унії з Фінляндією)	800	1	1,3
Іспанія (після 1580 р. в персональній унії з Португалією)	580	9 (як поруч)	15,5 (як поруч)
Франція	450	16	36
Імперія	410	12	29
Данія (в персональній унії з Норвегією)	380	0,8	2,1 (Данія 10)
Австрія (з Чехією і західною Угорщиною)	300		22
Англія	310 (в персональній унії з Ірландією)	4	12,9 (Англія 14,3)
Шотландія	80	0,5	6,3
Нідерланди	35 (Іспанські Нідерланди) 25 (Північні Нідерланди)	1,4 (Іспанські Нідерланди) 1,6 (Північні Нідерланди)	45
Швейцарія	40	0,6	

Давня Річ Посполита вирізнялася на тлі Європи ранньомодерного періоду також під оглядом суспільної структури. Слід пам'ятати, що у свідомості сучасників основною категорією суспільних поділів був успадкований від середньовіччя поділ на стани, тобто групи, що послуговувалися окремим правовим статусом. Найважливішим

критерієм, що визначав приналежність до даного стану (за винятком духовенства), було народження, хоч існували й інші легальні способи зростання і зміни станової приналежності (напр., нобілітація, тобто надання шляхетства, прийняття до лав міських громадян чи священниці священня). Відсоток населення, що належав до плебейських станів,

тобто міщанства й селянства, в Польській Короні, щодо якої ми маємо точніші цифри, не дуже відрізнявся від інших держав континентальної Європи. Нечувано високим, що в межах всієї держави доходив до 10%, був, натомість, відсоток шляхти; тут Річ Посполита поруч з Іспанією була рідкісним феноменом на

тлі європейських країн, в котрих частка шляхти в суспільній структурі сягала, як правило, до близько 1%. Зазначимо, однак, що на менш заселених теренах України (Волинь, Брацлавське й Київське воеводства), інкорпорованих до Корони після унії 1569 р., цей відсоток складав 2–3%.

Таблиця 2. Станова структура Речі Посполитої в XVI–XVII ст. порівняно з деякими країнами Європи (цифрові дані у відсотках)

Стан	Польська Корона	Іспанія	Франція*	Німецька імперія
Шляхта	10	10	1	1
Духовенство	0,5	2	1	–
Міщани	20	20	20	20
Селяни	69,5	68	78	–

* Дані для XVIII ст., які можна прийняти як відповідні також підрахункам для XVI–XVII ст.

Високий у масштабах всієї Речі Посполитої відсоток шляхти мав вплив на сформований у XVI й на початку XVII ст. дуже оригінальний, порівняно з європейським, державний лад, який історики не без причини звикли називати «шляхетською Річчю Посполитою», а Норман Дейвіс, автор найпопулярнішої історії Польщі, написаної останньою англійською мовою, услід за приказкою XVII ст., взагалі окреслює як «рай для шляхти». Адже на відміну від більшості великих країн ранньомодерної Європи, у котрих переважали спадкові монархії з сильною позицією володаря й династії, у давній Речі Посполитій саме шляхта здобула перевагу на арені внутрішньої політики. Сейм, де вона мала більшість, став поруч із королем найважливішим органом влади, а після вигашення династії Ягеллонів у 1572 р. всі

представники шляхетського стану отримали право т.зв. вільної елекції, тобто безпосередньої участі у виборі наступних володарів. В новітню епоху, правду кажучи аж до XIX ст. включно, участь у виборі глави держави настільки широкої суспільної групи, що охоплювала аж 10% мешканців країни, була рідкісним випадком у давній Європі.

Якщо говорити про національний і релігійний склад мешканців, Річ Посполиту після 1569 р. слід було б визнати однією з найрізноманітніших держав у ранньомодерній Європі. Польські фахівці з історичної демографії вважають, що після 1569 р. польськомовне населення складало близько 50% усього населення країни. Але вже за нецілих сто років, у тридцять роки XVII ст., внаслідок приєднання західних теренів Московської держави (Чернігівська й Смоленська

землі) цей відсоток знизився до 40%. Щойно після першого поділу Речі Посполитої 1772 р. і втрати частини території на сході й півночі відсоток населення, яке послуговувалося польською, як першою мовою, зріс до близько 60%. Окрім людей, які розмовляли нею протягом поколінь – селянства, міщан і шляхти з земель, які в середньовіччі були зародком Польського Королівства (Великопольща, Малопольща, Мазовія) – після 1569 р. її почала також засвоювати більшість шляхти литовського походження; литовське селянство, зокрема на північних теренах етнічної Литви (Жмудь), розмовляло рідною мовою,

тобто литовською (вона поділялася на два основні діалекти – аукштоцький і жмудський). Загалом населення, литовське за походженням і мовою, становило меншість, як у самому Великому Князівстві, так і в усій Речі Посполитій.

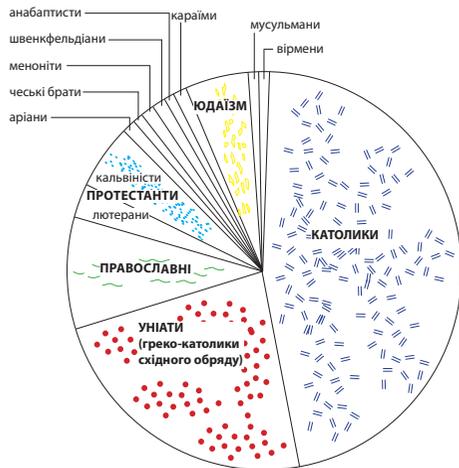
Більшість польсько-й литовськомовного населення, попри реформаційні збурення, хвилі яких доходили до Корони й Литви, залишалася вірною Римо-Католицькій церкві, хоча значна частина шляхти в Польській Короні (зокрема, на українських землях) й Великому Литовському Князівстві на початку другої половини XVI ст. прийняла протестантські визнання – передусім кальвінізм

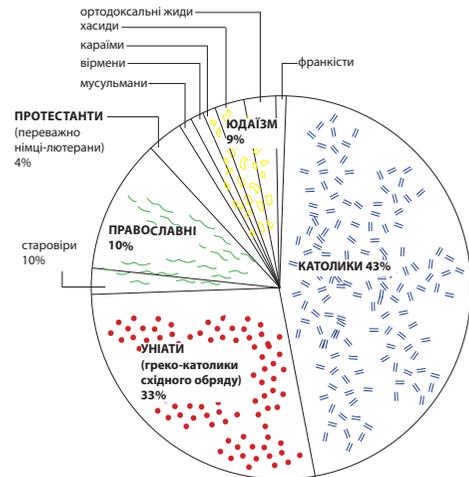
Карта 9. Мовний поділ Речі Посполитої на початку XVII ст.

Карта 10. Релігійний поділ Речі Посполитої на початку XVII ст.

Діаграма 1. Релігійний поділ Речі Посполитої бл. 1660 р.

Діаграма 2. Релігійний поділ Речі Посполитої бл. 1772 р.

Польські брати

Звані також аріанами чи антитринітаріями як релігійна спільнота виділилися з Євангелістсько-Реформованої церкви в шістдесяті роки XVI ст. З огляду на свою радикальну теологічну доктрину, що відкидала догму Святої Трійці не визнавалися ніякими християнськими Церквами. Їхні суспільні погляди також були радикальними – вони визнавали засади братерства всіх людей, а частина з них відкидала будь-які форми насильства й займала пацифістські позиції. 1658 р. їх звинуватили в колаборації зі шведами, котрі в 1655–1656 рр. окупували значну частину Речі Посполитої і в силу сеймової ухвали вигнали з країни. Серед польських братів можна зустріти прізвища багатьох видатних теологів, письменників, осіб, які надовго залишилися в історії Речі Посполитої. Одним із них був Шимон Будний (1530–1593) – гебраїст, бібліст, співавтор перекладу польською мовою т.зв. *Biblii nieświeskiej* (1572), а також перекладач і видавець старобілоруською мовою *Катихизис, то єст наука стародавняя христіанская од святого Писма для простих людей язика рускаго в питанях і одказах собрана*, через що вважається одним із батьків білоруської мови. Іншою видатною особою, що походила з аріанського середовища був київський підкоморій Юрій Немирич (1612–1659), захисник прав іновірців у Речі Посполитій, один із найважливіших творців Гадяцької унії 1658 р., який вихрестився у православ'я.

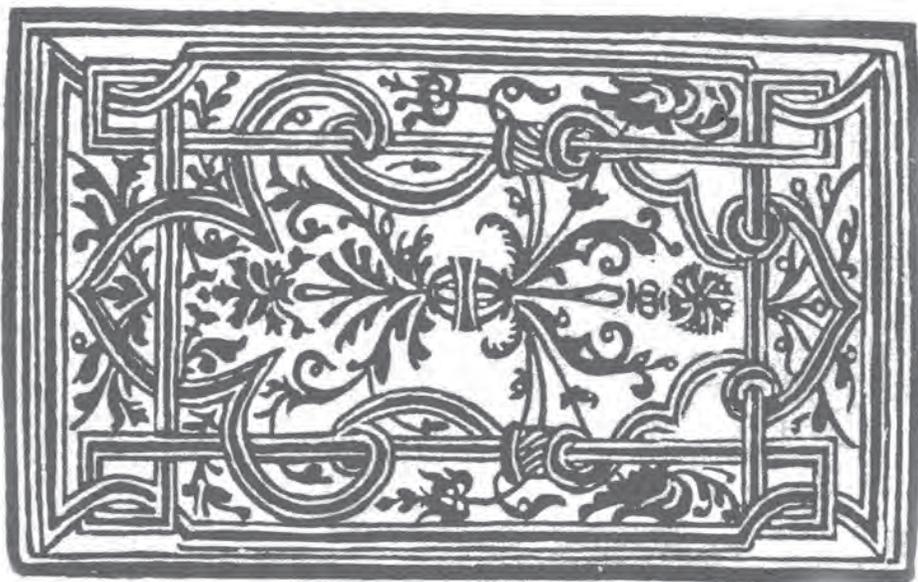
(євангелістсько-реформоване визнання) та близьке до нього визнання т.зв. чеських братів. Лише нечисленні примкнули до радикально настроєної спільноти, званої польськими братами чи аріанами, які заперечували догму Святої Трійці (антитринітарії). З кінця XVI ст. частина протестантської шляхти переважно

під впливом підтриманої королівським двором контрреформації почала, однак, повертатися у лоно католицизму. Під кінець XVIII ст. римо-католицьке населення всіх станів і мов складало дещо понад 53% загалу мешканців територіально зменшеної внаслідок першого поділу Речі Посполитої.

2 Русини: українці та білоруси

Найчисленнішою етнічно-мовною групою, крім польськомовного населення, після 1569 р., – яка чисельно виразно домінувала на теренах Великого Литовського Князівства, як перед Люблінською унією, так і після неї, – було населення, що послуговувалося руською мовою, або – як їх звали по-польськи – русини, тобто нинішні українці й білоруси. Мовознавці радше сходяться на тому, що процес поділу давньоруської мови на діалекти,

а значно пізніше на окремі мови – білоруську й українську – розпочався під кінець середньовіччя. Вже тоді саме руська мова була урядовою мовою Великого Литовського Князівства. Її використовували як у канцелярії великих князів, так і в судочинстві в XVI й більшій частині XVII ст. Руською мовою складено також основну кодифікацію права Великого Князівства, тобто три Литовські статuti – 1529, 1566 і 1588 р. Правлячі еліти

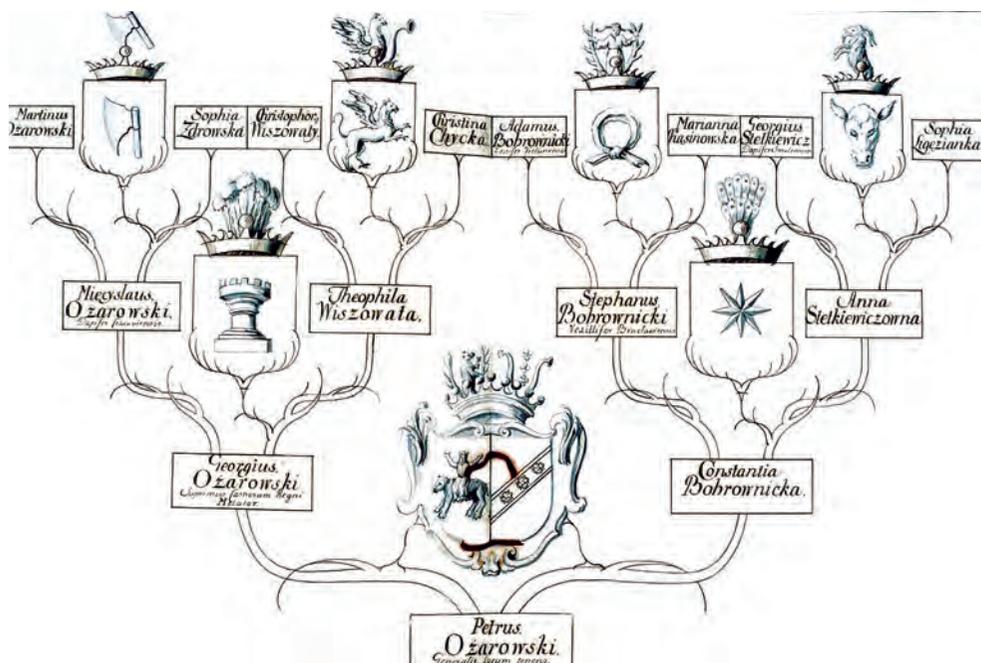
КАТИХИЗИСЪ.

ТО ЕСТЬ,
 НАУКА СТАРОДАВНЯЯ ХРИСТИАНЬ
 СКАЯ ѿ СВЕТОГО ПИСМА, ДЛЯ ПРО-
 СТЫХЪ ЛЮДЕЙ ЯЗЫКА РУ-
 СКОГО, ВЪПЪИТЯНІЯХЪ ѿ
 КАЗЪХЪ СЪБРАНА.

ѿ ПЕРВОВАГО СВЕТОГО ЯПОСТОЛА
 ПЕТРА ПОСЛАНІА ЗАЧАЛО 3.

ГОТОВИ ПРИНО КЪ ѿВѢТЪ ВСАКОМУ ВЪПРОШАЮЩЕМУ ВЪ,
 СЛОВО ѾВЯШЕМЪ ѿПОВАНІИ СЕКРЕТОСТІЮ И СТРАХО,
 СОВѢСТЬ И МАЩЕ БЛГУ И ПРОЧЯА.

Катихизис, то ест наука стародавняя христіанская од святого Писма для протих людей языка рускаго в питанях і одказах собрана (1562) – титульний аркуш

Сторінки Литовської метрики

Литовська метрика

З XV ст. протягом усієї ранньомодерної епохи книги великокняжої канцелярії – т.зв. *Литовську метрику*, що були збіркою копій вхідних до канцелярії і вихідних документів – вели руською мовою, часом робили записи латиною, а з кінця XVII ст. польською мовою. У середині XVII ст. велика частина книг *Литовської метрики* загинула під час війни зі Швецією, після поділів Речі Посполитої близько шістсот томів потрапило до Росії, де зберігаються й донині в Москві (Російський державний архів давніх актів).

в Литві довгий час уважали руську мову критерієм окремішності власної державності в рамках федеративної Речі Посполитої, оскільки в тексті III Литовського статуту, що діяв у Великому Литовському Князівстві до кінця XVIII ст., читаємо: «не чужою якоюсь мовою, але своєю власною [тобто руською] права списані маємо». А писаний по-руськи II Литовський статут діяв в українських воеводствах, включених до Польської Корони після 1569 р., аж до поділів Речі Посполитої.

У XVII ст. шляхта руського походження як на Волині, Брацлавщині й Київщині (наприклад, у 1606, 1632, 1638), так і на білоруських землях Великого Князівства часто боронила урядовий статус руської мови від наступу польської. Цю останню визнали урядовою мовою на теренах Великого Литовського Князівства лише 1697 р.

Шляхта на теренах коронної України і литовської Білорусі принаймні ще в XVII ст., попри часткове засвоєння

Берестейська унія

Була укладена під час собору в Бересті Литовському 1596 р. частиною православного духовенства, яке оголосило унію з Римом, визнаючи тим само зверхність папи, однак при збереженні літургії візантійського обряду, церковнослов'янської літургійної мови, а також традиційних звичаїв, таких як необов'язковість целібату нижчого єпархіального кліру. Внаслідок Берестейської унії переважно на теренах коронної України й Великого Литовського Князівства виникла Греко-Католицька церква, звана також уніатською, яку підтримував король Зигмунт III Ваза. Прихильників унії зазвичай звали уніатами, а її противників неуніатами. Усунута спочатку ієрархія Православної церкви була відновлена на початку панування Владислава IV (1632–1648), який у своїх *pacta conventa* (виборчі зобов'язання) зобов'язувався утримувати в державі релігійний мир і «людей релігії грецької розрізнених [...] заспокоїти». Переважна більшість учасників козацького повстання 1648 р. підтримувала Православну церкву. Саме тому в тексті Гадяцької унії 1658 р. гарантовано зрівняння правного статусу вищого православного духовенства з римо-католицьким, зокрема, право засідати у вищій палаті сейму – сенаті. Усі посади в Руському князівстві були застережені лише для вірних Православної церкви, завдяки чому православ'я отримувало в князівстві статус панівної релігії.

польської мови, значною мірою, якщо не переважно, залишалася двомовною. Це доводить, між іншим, аналіз автографів членів таких родів, як Невмирицькі, Трипільські, Пашинські чи Виговські. Помітно, що підписи, поставлені ними на різноманітних документах, часом навіть в один день, робилися раз кирилицею, а раз латинкою. Вільно обома мовами послуговувалися такі відомі в той час постаті, як, наприклад, київський воєвода Адам Кисіль (1600–1653) – останній православний сенатор Речі Посполитої – чи, скажімо, головний автор Гадяцької угоди 1658 р. Юрій Немирич.

Окрім того варто пам'ятати про ще один факт, дуже суттєвий для консолідації шляхти в багатонаціональній Речі Посполитій. Отже, під кінець середньовіччя й на початку нової доби етнічно литовська шляхта спочатку рутенізувалася, а лише згодом полонізувалася. Так само мовно рутенізувалися в меншій чи більшій мірі інші етнічні групи, що заселяли

східні частини Речі Посполитої (більше про них буде далі), такі як татари, вірмени чи волохи, а також польські селяни, яких оселяли в Україні. Зрозуміло, що «мова руська» була загальноновживаною передусім серед селянства, а також більшості міщанства як на білоруських землях Великого Князівства, так і в Київському, Брацлавському воєводствах, на Волині, Поділлі й значній частині Червоної Русі, а також на Підляшші. Тому складно уявити культурну консолідацію (формально) польсько-литовської Речі Посполитої без участі двох мов: польської і руської, якими розмовляло принаймні 70% мешканців у Речі Посполитій XVI–XVII ст. Лише втрати території і населення, спричинені серією воєн з 1648 до 1673 р., а у XVIII ст. успіхи полонізації, зокрема серед шляхетського стану, змінили ці пропорції на користь польської мови.

Попри Берестейську церковну унію 1596 р. і покликання до життя, внаслідок неї, королем Зигмунтом III Вазою

(1587–1632) Греко-Католицької церкви, званої також уніатською, та позбавлення легітимності Православної церкви, більшість населення – зокрема з-посеред шляхти й селянства принаймні до середини XVII ст. – залишалася вірною православною, яке в Речі Посполитій зазвичай звали «вірою руською» чи «грецькою». Хоч унію називали, особливо її супротивники та особи, які дистанціювалися від неї, як «розрізнення в руському народі», не підлягає сумніву, що як православні, так і уніати бачили себе русинами, про що свідчать вислови двох глав Церков: уніатського митрополита Києва Іпатія Потія та Костянтина Острогського. Однак щонайменше до середини XVII ст. саме Православна церква, офіційно відновлена на землях Речі Посполитої 1633 р., мала найбільше число вірних в Україні. Тим більше, що від двадцятих років XVII ст. по боці православ'я почали рішучо ставати козаки. Серед шляхти українських воєводств (Брацлавське, Київське) – абстрагуючи від родин, які були поділені під оглядом віросповідання – відсоток шляхетських римо-католицьких родів у період 1620–1648 рр. досягав 8,3%, кальвіністських – 1,4%, греко-католицьких – 2,1%, а православних аж 72,9%.

У середині XVII ст. саме православ'я залишалось фундаментом, на якому будувалася самосвідомість русинів, а водночас зародком їхньої національної свідомості, що починала формуватися. У свою чергу прийняття римо-католицької віри елітою магнатських родин в Україні було

наслідком попередньої мовної і культурної полонізації цієї групи. Отож нічого дивного, що католицькі магнатські роди, такі як Вишневецькі, Тишкевичі чи Корецькі рішуче й криваво придушували козацьке повстання 1648 р., тоді як деякі православні, як Киселі і Бжозовські, або ж залишалися вірними Речі Посполитій, прагнучи до компромісу, або ж приєднувалися до повсталого козацтва.

Треба однак пам'ятати – всупереч поширеним польським, українським, а також советським стереотипам, які ідентифікували повстанців виключно з козаками або руським селянством – що чимало середньої і дрібної православної руської шляхти (за деякими підрахунками навіть кілька тисяч) поповнило лави повстанців Богдана Хмельницького. Відхід групи православної руської шляхти від ідентифікації з Річчю Посполитою в наступний період був викликаний багатьма причинами. Це були: козацькі повстання, започатковані 1648 р., втрата великих просторів етнічно руських земель спочатку в другій половині XVII ст., а пізніше внаслідок першого поділу 1772 р., експансія римського католицизму, яка відбувалася чимраз швидше у XVIII ст., полонізація великої частини шляхти руського походження, а також здобуття впливів, зокрема серед міського населення, Уніатською церквою. Загалом у другій половині XVIII ст. відсоток православного населення на землях Речі Посполитої знизився до лише 3,5%, натомість значно виріс відсоток уніатів – до близько 30%.

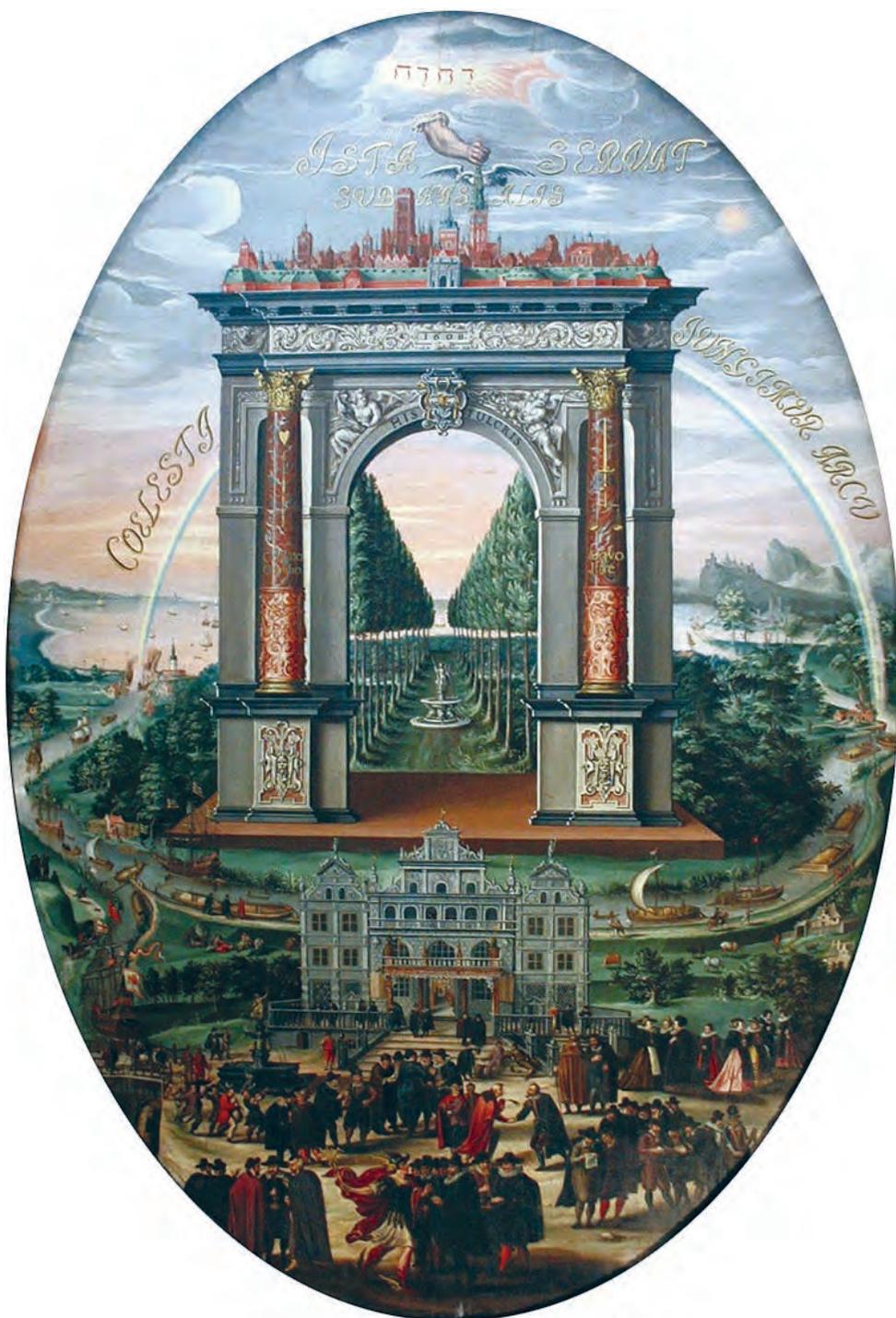
3 Німецькомовне населення

Німецькомовне населення – передусім селяни й міщани – почало вже у XIII й XIV ст. масово прибувати на польські землі й оселятися тут у рамках колонізації сільських теренів і акції локації міст на т.зв. німецькому праві (підрахунки свідчать про бл. 100 тис. прибульців у XIII ст.). Прибули німці зуміли зберегти свою мову принаймні до початку XVI ст., що можна помітити в тодішніх містах. Без сумніву, на це вплинув факт, що значна частина прибульців та їхніх нащадків належала до найбагатших патриціанських родів, які монополізували правління в багатьох міських осередках, в тому числі таких великих, як Краків, Гданськ чи Львів. Наплив прибульців з Німеччини, зокрема до великих міст Речі Посполитої, хоч і дещо менший, ніж попередньо, тривав і в новітню добу. Так, наприклад, серед прийнятих у 1507–1611 рр. до складу громадян столичного Кракова аж 23% становили німці, 5,4% інші національності, натомість понад 70% прибульці з інших польських міст. Однак назагал у XVI ст. німецькомовне населення як у Кракові, так і в інших містах Речі Посполитої швидко почало полонізуватися. Виразним прикладом, що підтверджує цю тенденцію, було перенесення за королівським декретом 1537 р. богослужінь і співів німецькою мовою з найбільшої краківської святині, Маріацького костелу, до сусіднього костелу св. Варвари. Інші факти – наприклад, витіснення до кінця XVI ст. німецької мови почасти латиною, а згодом польською

мовою як із судових книг, так і з документів ремісничих цехів Кракова – підтверджують це явище.

Німецькомовні середовища, які від XIII–XIV аж до XVIII ст. заселяли північні провінції Речі Посполитої на узбережжі Балтійського моря, зуміли зберегти свою мову. Це стосується Королівської Пруссії, – яка до середини XV ст. була частиною держави Тевтонського ордену, – а також частини Лівонії, приєднаної до польсько-литовської держави між 1561 і 1582 р. (нинішні Латвія і південна Естонія). До німецькомовної групи слід зарахувати частину шляхти й більшу частину вищих верств міщанства в обох цих провінціях. Серед міщанства величезний вплив у XVI ст. здобуло лютеранство (євангелістсько-аугсбурзька віра). Поза тим поруч з німецькомовним населенням інкорпоровану до Речі Посполитої Лівонію заселяло переважно латвійське населення – також переважно лютеранської віри, яке належало головно до селянського стану й менш заможних верств міщанства. Після зайняття більшої частини Лівонії шведами в першій половині XVII ст. в Речі Посполитій після 1660 р. залишилася лише її невелика частина, звана Польською Лівонією, шляхта якої – як і в Королівській Пруссії – швидко змогла прийняти польську мову й польські звичаї.

У той час, як бідніше міське населення Королівської Пруссії послуговувалося, як правило, польською мовою, багатші

Ісаак ван ден Блок, Апофеоз Гданська; початок XVII ст.

Гданськ

У XVI й XVII ст. він був найбільшим містом і морським портом Речі Посполитої. Серед його мешканців – осілої ще в період середньовіччя численної групи німців, але й поляків та новоприбулих у новітню добу голландців, шотландців і англійців – домінували німецька мова й культура. У XVI ст. в місті перемогла реформація і найчисленнішою релігійною спільнотою стали лютерани. Натомість на переломі XVI й XVII ст. чимраз більший вплив серед міської еліти почали здобувати кальвіністи. Саме тоді в залі сенату ратуші Гданська виник монументальний плафон *Апофеоз Гданська*, автором якого був Ісаак ван ден Блок, маляр фламандського походження. Зображена на картині дуга веселки, що підтримує небо й силует міста є символом поєднання Бога і мешканців Гданська. Увагу глядача привертають також герби Польської Корони, Великого Литовського Князівства, Королівської Пруссії і міста Гданська.

Таблиця 3. Релігійний поділ у Гданську середини XVII й середини XVIII ст.

	лютерани	кальвіністи	католики
середина XVII ст.	86,1%	6,4%	7,5%
кінець XVIII ст.	76,5%	2,3%	21,2%

верстви у великих містах (Гданськ, Ельблонг, Торунь) зберегли німецьку мову й культуру. Слід пам'ятати також, що німецька мова залишалася найважливішою урядовою мовою, яка використовувалася в Королівській Пруссії – і не лише у більших і середніх містах, але й протягом тривалого часу в шляхетському самоврядуванні.

Так як «руську віру» чи «грецьку» назагал ототожнювали з православ'ям, лютеранство на щодень звали в давній Речі Посполитій «німецькою вірою», Євангелістсько-Аугсбурзьку церкву «німецькою церквою», а членів німецькомовних спільнот їхні польські, як правило римо-католицькі сусіди, погоршливо звали «лютрами». Зрозуміло, це були стереотипні визначення, оскільки частина німецькомовного населення – наприклад, у багатьох містах центральної частини Корони, включно зі столичним

Краковом – залишалася вірною католицизмові, а часом приймала кальвінізм. У Гданську, який до середини XVIII ст. був не лише найбільшим міським осередком Речі Посполитої, а до середини XVII ст. також був найбільшим містом і портом північно-східної Європи, лютерани виразно переважали католиків і кальвіністів, складаючи від понад 80% до 70% населення.

Численні скупчення німецькомовного населення, які надавали специфіку міській культурі Королівської Пруссії, як правило ідентифікували свої інтереси, зокрема господарські, з польсько-литовською державою. Найвиразнішим прикладом знову-таки може бути Гданськ – його сучасники звали «оком» Речі Посполитої.

Славна сцена з плафону *Апофеоз Гданська* авторства Ісаака ван ден Блока з початку XVII ст., що прикрашає стелю зали сенату ратуші Гданська, зображає,

серед іншого, гданського міщанина в німецькому одязі, який підтверджує потиском руки щойно укладену угоду з польським шляхтичем.

Натомість значною мірою польськомовним залишалось селянство Королівської Пруссії, а також частина дрібної та середньої шляхти етнічно слов'янського походження – групи, які жили тут ще перед хвилею середньовічної німецької колонізації. Польську мову в XVI ст. почала приймати також тамтешня шляхта німецького походження, як хоча б найвідоміший рід цієї провінції фон Байзен або ж Бажинські. Переважно під впливом привабливості моделі польського ладу, а також служби в коронній чи литовській арміях, колонізації зазнали деякі роди шляхти німецького походження з іншої північної провінції польсько-литовської держави, яка колись належала

Тевтонському ордену, а саме Лівонії – такі як Тизенгаузи, Мантойфелі чи прибулі з Лівонії до Речі Посполитої Денгоффи.

Всякі кількісні підрахунки щодо німецькомовного населення у давній Речі Посполитій ранньомодерного періоду наштвхуються на різні складнощі чи й узагалі є неможливими. І не лише через колонізацію в XVI–XVII ст. значної частини етнічно чужого міщанства, яке осіло в містах на польських землях, а передусім з огляду на явище двомовності, а також переваги локальної чи регіональної свідомості над національною. Це означало, наприклад, що шляхтич німецько- чи польськомовний родом із Королівської Пруссії чи Лівонії назвав би себе спочатку лівонійцем чи пруссаком, а міщанин з Гданська – громадянином власне цього міста й жителем Королівської Пруссії, а не німцем чи поляком.

4 Євреї

Початки єврейського осадництва на польських землях сягають XI ст. Тікаючи від переслідувань на заході Європи, зокрема, в Німецькій імперії, єврейські купці й ремісники почали масово напливати до міст Польської Корони, а далі Велико-Литовського Князівства в XV й XVI ст. Але справжній демографічний вибух, спричинений головно високим природним приростом, стався лише в XVI ст., а згодом у XVIII ст. Історики вважають, що близько 1500 р. кількість євреїв у Короні складала близько 23 тис., а в Литві не менше, ніж 7 тис.; у 1578 р. їх кількість в Речі Посполитій зросла вже до близько

150 тис., а до 1648 р. навіть до 450 тис., що могло становити вже 4–5% населення всієї держави. Після 1569 р. спостерігається інтенсивний наплив і осадництво єврейського населення зокрема до малих міст і містечок Червоної Русі, Поділля, Волині, а також до певної міри до Брацлавського й Київського воєводств. Переважна більшість євреїв жила в містах. Найбагатші з них займалися банкірством, на початку XVI ст. також орендою земських маєтків, що були власністю магнатів і багатих шляхти. Вони відігравали також важливу роль у торгівлі, між іншим як поставальники королівського двору, а також

Євреї

Польські євреї по-гебраїськи звалися *полін*. З часом вони почали виводити це слово з гебраїського звороту, що означає «заночуй тут» або «відпочинь тут», та легенди, буцімто сам Яхве у їхніх поневір'ях вказав їм Річ Посполиту як місце тривалої зупинки. Що цікаво, свідчення про цей міф походять з періоду після катастрофи 1648 р. Від початку XVII ст. почала, натомість, функціонувати з часом дуже поширена у тодішньому християнському світі приказка про Річ Посполиту як *paradisus iudeorum*, тобто «рай для євреїв»:

«Славне Королівство Польське
Небом є для шляхти,
Раєм для євреїв,
Чистилищем для міщан
І пеклом для селян,
Покладом золота для прибульців [...]».

Насправді не слід ідеалізувати образ щоденного співжиття і єврейських контактів з християнськими сусідами. Адже євреї в Короні й Литві часто зазнавали репресій – оскарження і процесів за т.зв. ритуальні вбивства і збезчещення Святих Тайн, а також правні обмеження – наприклад, деякі міста (зокрема в Королівській Пруссії і Мазовії) запроваджували приписи, що забороняли оселення на їхньому терені єврейського населення (т.зв. *privilegia de non tolerandis iudaeis*). Через це євреї, особливо у великих містах, мусили заселяти спеціально визначені для них ділянки.

у зарубіжній торгівлі. Децю бідніші чи середньозаможні займалися переважно торгівлею, виступаючи, зокрема, як посередники шляхти, наприклад, у продажі збіжжя, що вирощувалося у шляхетських фільварках, чи були орендарями шляхетських млинів, рибних ставів, корчм. Крім того у містах було досить багато єврейських ремісників.

Величезним потрясінням, яке спричинилося до припинення тенденцій зростання, були війни в середині XVII ст., зокрема повстання Хмельницького. В єврейській традиції воно запам'яталося як період масових убивств, здійснюваних козацькими повстанцями щодо єврейського населення, які сприймалися в Україні переважно через призму євреїв-орендарів у маєтках магнатів і заможної шляхти, які разом з ними

експлуатували убогі маси руського населення. За деякими підрахунками погроми забрали навіть до 100 тис. жертв. Можливо, втрати варто було б оцінити обережніше, пропорційно до всього населення Речі Посполитої в середині XVII ст. Оцінюють, що воєнні дії і викликані ними хвилі голоду в 1648–1674 рр. спричинилися до смерті близько 1/4 або навіть 1/3 населення з близько 12 млн. населення всієї Речі Посполитої.

Від середини XVII ст. велика частина євреїв переселилася в земські маєтки магнатів і заможної шляхти; вони населяли переважно малі приватні міста й містечка, а також жили в селах, де найчастіше займалися корчмарством і шинкарством. Демографічне зростання – викликане природним приростом, а також до певної міри імміграцією ззовні

KOZUBALES

A B O.

Obrona wŃyŃŃkich Żydow niech ich nie śierpáia /
GdyŃ komu co iest ŃluŃna Kozubales dáia.

Титульний аркуш антисемейського памфлета із зображенням групи християн, які вимагають від євреїв т.зв. козубалець (козубалес) – оплати за переїзд чи перехід через християнську частину міста, що збиралася взамін за охорону від нападів (Краків чи Познань, 1626 р., Курніцька бібліотека Польської академії наук)

– єврейського населення, починаючи з перелому XVII й XVIII ст., було вражаюче – в другій половині XVIII ст. на землях

Речі Посполитої жило вже 700–800 тис. євреїв, тобто близько 7–10% усього населення держави. Це було найбільше

Георг Браун і Франс Гогенберг, Вигляд Львова; початок XVII ст.

скупчення єврейської діаспори в Європі і світі, а водночас центр осадництва й єврейської міграції.

Від володарів Речі Посполитої, а також від магнатських і шляхетських власників маєтків, у яких вони жили, євреї отримували численні гарантії релігійних свобод і господарські привілеї, мали власне місцеве самоврядування (кагал) і регіональне, судочинство, платили так само один, спеціальний податок на потреби короля й держави, званий єврейським поголовним. Під кінець XVI ст. за королівської підтримки вони навіть створили загальнодержавну репрезентацію, що охоплювала всю Корону – т.зв. Сейм чотирьох земель (*Waad Arba Aracot*). Він мав займатися розподілом ставок поголовного, судочинством вищого рівня у справах, що стосувалися євреїв, а також вирішенням спірних релігійних питань. На початку XVII ст. євреї Великого Литовського

Князівства створили подібний сейм. Цікаво, що деякі процедури Сейму чотирьох земель були запозичені з загальногосподарського сейму Речі Посполитої. Сейм чотирьох земель став найбільшим цього типу представництвом євреїв серед усіх країн Європи, в яких жила єврейська діаспора, і функціонував аж до 1764 р.

Літургійною мовою євреїв була гебраїська, а побутовою сформований у Німеччині їдиш, який у XVI ст. почав набувати специфічної серед євреїв Речі Посполитої вимови й словникового запасу.

Найбільшим скупченням євреїв у Речі Посполитій в XVI і XVII ст. була, без сумніву, єврейська ділянина на краківському Казимірі. Нотабене, до більших центрів єврейського осадництва під кінець давньої Речі Посполитої зараховували також 33-тисячний Львів, у якому в другій половині XVIII ст. аж 32,4% склали сповідники юдаїзму.

Львів

Місто засноване в середині XIII ст., столиця Галицько-Володимирської Русі, після приєднання Русі до Польського Королівства отримало 1354 р. локаційний привілей на магдебурзькому праві, який гарантував його мешканцям – русинам, вірменам, полякам, євреям та іншим націям – збереження їхніх прав, звичаїв і віри. В давній Речі Посполитій столиця Руського воєводства. Протягом усієї новітньої доби залишався багатоетнічним і багаторелігійним містом. У середині XVII ст. був єдиним містом в Європі, що мало аж три католицькі архієпископства: римо-католицьке, греко-католицьке і вірменське. Близько 1/3 його мешканців становили євреї. Один із найкращих описів багатоетнічного Львова на переломі XVI й XVII ст. вийшов з-під пера німецькомовного вихідця Гданська Мартіна Груневеґа, який значну частину своєї молодості провів, працюючи в одній із вірменських купецьких контор у Львові, а потім, перейшовши з лютеранства на римо-католицизм, як духовний, член ордену домініканців, працював переважно у Львові й Кракові.

Фрагмент опису Львова Мартіна Груневеґа:

«Що, однак, стосується міста Львова, то воно є одним із найкоштовніших клейнодів у Польській Короні і столицею Русі. Воно розташоване так, якби було літнім будинком посеред раю [...]. У цьому місті [...] щодень можна побачити людей обох статей усіх націй зі всього світу, в одязі їхніх країн, угорців в малих маґерках, козаків у великих кучмах, московитів у їхніх білих шапках, турків у білих ковпаках. Одні в довгих шатах, а інші, як німці, італійці, французи, іспанці – в коротких. Якої б мови хто не потребував, то знайде свою. І справді, хоча це місто віддалене більше, ніж на сто миль від моря, то коли чоловік побачить на Ринку, як навколо бочок з мильвазією тупцює гурма критян, турків, греків, італійців, а до того ж іще в моряцькому одязі, то подумає не інакше, а що за брамою мусить бути порт. [...] Щодня тут є торг, на нього щодень прибувають перекупники з усієї Русі, з Поділля, з Волощини і Молдавії, аби торгувати своїми товарами [...]. А чи ж не відомо кожному, що крами у Пруссії, Сілезії, не згадуючи вже про всю Польщу, заповнені найкращими товарами місцевих вірмен? Чужі прибульці не лише провадять тут торгівлю, але продають себе цьому місту з усіма своїми родичами і то навіки. [...] Є в цьому місті дві вулиці для самих євреїв, вони живуть у своїх гарних будинках і на кожній вулиці мають муровану школу».

Таблиця 4. Релігійні поділи у Львові близько 1785 р.

Римо-католики	Греко-католики	Вірмени	Євреї	Інші
51,2%	13,5%	0,7%	32,4%	2,2%

Карта 11. План Львова з позначенням релігійних поділів на початку другої половини XVIII ст.

Натомість у малих містечках населення юдейської віри часто жило серед християнських сусідів, а часом його навіть приймали до міського права (Воля Струмилова, 1589). Значних привілеїв могли сподіватися євреї з Великого Литовського Князівства, які вирішували прийняти християнство. Вже згаданий вище III Литовський статут

постановляв: «а якби котрий єврей до віри Христа перейшов, то кожна така особа й нащадки її за шляхтича мають уважатися». Можливо, цей звичай перейшов із середньовічної Іспанії. Однак випадки новонавернення не були частими, хоча принаймні кількадесят родів, переважно литовської шляхти, отримали нобілітацію саме на цій підставі.

Конституція 1764 р. підтвердила це право з поширенням його на всю Річ Посполиту за умови набуття nobilitованим конвертитом земських маєтків певної вартості й утримання їх протягом найближчих двадцяти років. Сейм також затвердив nobilitацію 48 єврейських неопітів, надаючи водночас королеві право

nobilitації наступних десятих кожного подальшого року. Винятком – невідомим у будь-якій іншій країні ранньомодерної Європи, а потім і в Речі Посполитій – була, натомість, nobilitація 1525 р. Міхала Езофовича, королівського фінансиста й складальника податків з Литви, який залишився вірним вірі Мойсея.

5 ... та інші нації у Речі Посполитій

Сповідниками караїмізму – видозміненого юдаїзму, який відкидав Талмуд, але зберігав Тору – були караїми, представники однієї з найменших етнічних груп давньої Речі Посполитої, кількість яких від середини XVI до середини XVIII ст. зберігалася на рівні близько 2–2,5 тис. осіб. Більшість членів цієї спільноти мала турецьке походження, прибула з причорноморських степів і послуговувалася кипчацькою мовою. Як осадники вони з'явилися на землях південної Русі й Великого Литовського Князівства на переломі XIV й XV ст. На цих теренах уже в XV й XVI ст. виникли їхні найбільші громади: в Тракай, Вільні, Біржах, Упиті, Кедайняй (Литва) та Львові. Як і євреї, караїми отримували окремі привілеї для своїх громад і мали місцеве самоврядування. Займалися купецтвом, ремеслом (зокрема дубильним виробництвом і ткацтвом), городництвом, а також здійснювали військово-порядкову службу та надавали перекладацькі послуги в дипломатичних контактах Речі Посполитої, зокрема з Кримським ханством.

Так само нечисленною, але дуже характерною, зокрема для руських земель, групою були вірмени – один із християнських народів Закавказзя (Вірменія), які жили в діаспорі також у Малій Азії. Перші з них почали напливати на Русь уже з XI ст. Їх кількість для XVI–XVII ст. оцінюють у 3–4 тис. осіб, а до найбільших осередків їхнього осадництва слід віднести Львів і Кам'янець-Подільський, а також менші міста, що були власністю магнатів – Городенку, Станіславів, Язловець чи Замостя, в яких вони мали власне самоврядування й судочинство. Вірмени відіграли дуже важливу роль у господарському житті Речі Посполитої, зокрема домінуючу в торгівлі зі Сходом. Славилися також виготовленням вишуканих ремісничих виробів. Послуговуючись вірмено-кипчацькою мовою, вони також працювали перекладачами в дипломатичних контактах Речі Посполитої з Туреччиною й татарами. Традиційно вірмени були сповідниками т.зв. монофізитства, що підкреслювало єдність особи Христа і визнавалося Католицькою й Православною церквами за

Міколай Копернік

єресь. У 1627–1634 рр. львівський вірменський архієпископ Міколай Торосович визнав зверхність папи, чим завершив церковну унію з Римом. У результаті цього виникло вірмено-католицьке віровизнання зі збереженням окремого

обряду. В подальшій перспективі унія полегшила полонізацію вірмен, особливо найзаможніших купецьких родин, багато з яких отримали шляхетство. Попри це, зокрема завдяки окремішності обряду, що спирався на літургію давньо-вірменською мовою, вірмени витворили специфічну культуру, яка проіснувала до XIX й XX ст.

Етнічно-релігійною групою, характерною для національно-релігійної мозаїки давньої Речі Посполитої, були татари – сповідники ісламу – народ турецького походження, що послуговувався кипчацькою мовою. Перші з них потрапили на руські землі вже у XIV ст. під впливом неспокою, викликаного братовбивчим конфліктом улоні Золотої Орди. На початку наступного століття великі литовські князі почали селити татарських воєнних полонених у Литві поблизу стратегічно важливих городищ, таких як Вільно, Тракай, Каунас і Гродно. Татарське осадництво відоме також у ранньомодерний

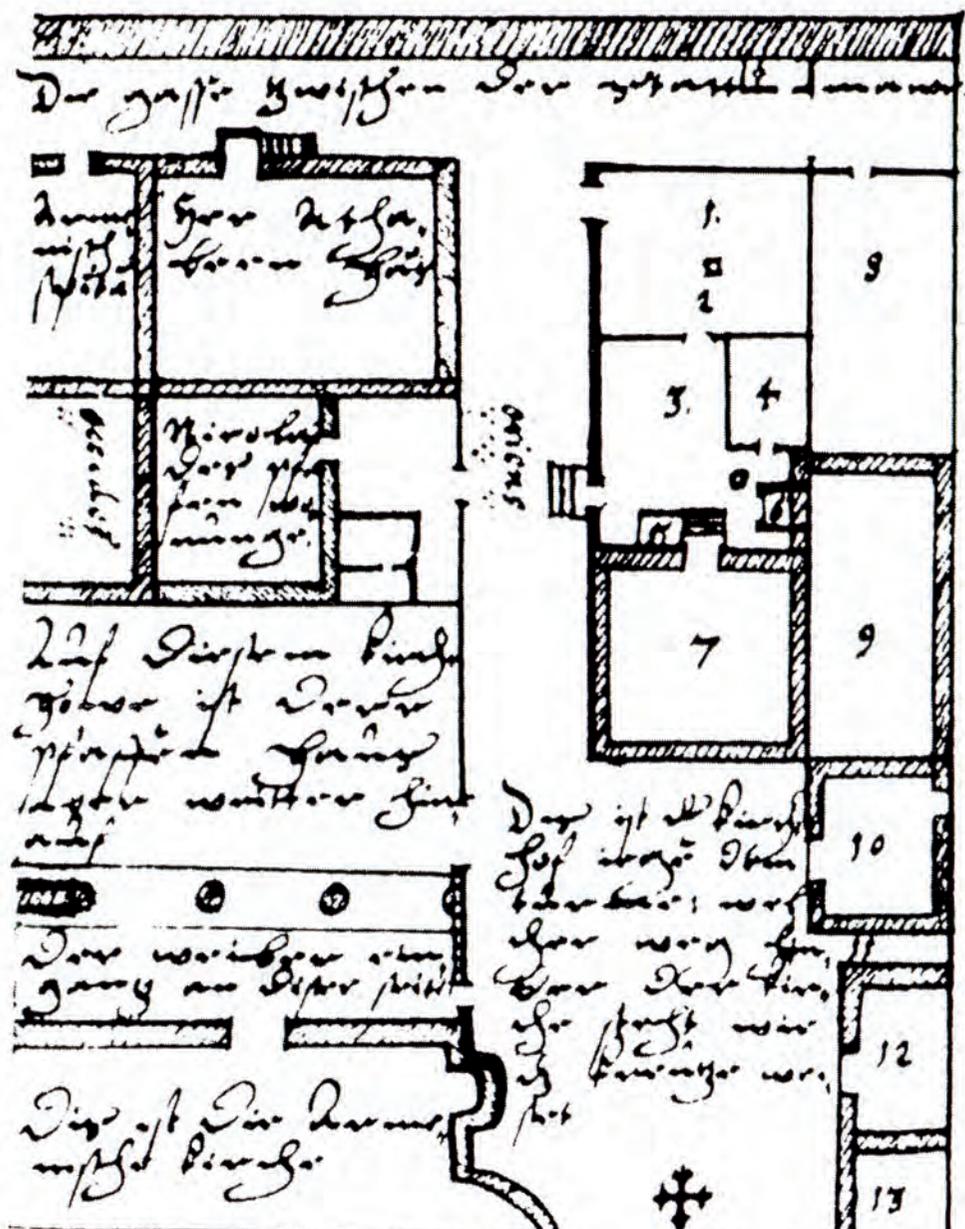
Міколай Копернік (1473–1543)

Був одним із найвидатніших вчених історії людства. Прославився головним чином як астроном, відкривач геліоцентричної системи, відповідно до якої Земля разом з іншими планетами Сонячної системи обертається навколо сонця. Народився у сім'ї німецького походження в Торуні, одному з найбільших міст Королівської Пруссії. Навчався в університетах у Кракові, Болоньї, Феррарі і Падуї. Всебічно освічена «людина ренесансу», він був також талановитим економістом (між іншим, сформулював т.зв. закон Коперніка–Грешема), інженером і адміністратором церковних маєтків Вармінського єпископства.

Написаний ним власноручно фрагмент *Locationes mansorum desertorum* був складений латинською мовою, але його фрагменти містять польські імена селян, які прибували до Вармії найчастіше з Мазовії. Запис польських імен є посереднім доказом того, що Міколай Копернік міг знати польську мову. Адже решта спадщини великого астронома написана латинською й німецькою мовами. Натомість не викликає жодних сумнівів його лояльність як підданого Польської Корони, що він довів, зокрема, організовуючи оборону замку в Ольштині під час останньої польсько-орденської війни (1519–1521).

час на теренах Червоної Русі й Поділля. Чисельність цієї групи на початку другої половини XVII ст. оцінюють у 6–10 тис. осіб. Татари були групою з великою

суспільною диференціацією. Серед них можна було зустріти як тих, хто займався переважно військовою і порядковою службою (легка татарська кіннота), т.зв.

План Вірменської дільниці у Львові; рисунок Мартіна Груневега

Ситуаційний план Вірменської дільниці у Львові, на якому Ґруневеґ позначив, між іншим, будинки вірменських купців; під № 11 – вулиця Вірменська; 12 – двір вірменського єпископа; 13 – вірменська ратуша.

У багатоетнічному Львові однією з найзаможніших і найвпливовіших етнічних груп були вірмени, які осіли тут вже в середині XIV ст. Займалися зарубіжною торгівлею з країнами Сходу та виготовляли коштовні ремісничі вироби. Детальний опис Вірменської дільниці з перелому XVI й XVII ст. та Вірменського собору залишив згаданий вище Мартін Ґруневеґ. Вірменський собор Успіння Пресвятої Богородиці збудував у 1356–1363 рр. італійський будівничий Дорхі (Дорінґ), який походив з генуезьких колоній у Криму й добре знав італійську, вірменську й візантійську архітектуру. Собор став осідком вірменського єпископа, затвердженого королем Казимиром Великим у 1367 р. У другій половині XVI ст. за проектом львівського архітектора Петра Красовського збудували триярусну вежу дзвіниці, а також захристію, спроектовану італійцем П'єтро Барбоне.

Фрагмент опису Львова Мартіна Ґруневеґа:

«Вірменський костел також є під відозвою Пресвятої Богородиці і більший від руського костелу [тобто православної Волоської церкви під відозвою ПДМ]. Хори вкриті оловом у формі хреста, а посередині має вбудований ліхтар, крізь який, крім вікон, до костелу потрапляє більше світла [...]. Цей костел також має гарну дзвіницю, вкриту оловом. Неподалік від цього костелу вірмени мають свій шпиталь. Львів має лише три школи, одну католицьку при фарі, а при руському й вірменському костелах теж є школи.

Що стосується цих двох сект, вірмен і русинів, щодо їхньої релігії, то досить написано про це в книжках, які займаються такими речами, однак годиться знати, що вірмени ближчі до нас, католиків, як у вірі, так і в обрядах, аніж до русинів, які більше тримаються греків. В одному обидві ці секти не різняться: так тримаються старих звичаїв, що майже не буває, щоб порушили хоча б найдрібніший припис, а вже особливо русини. [...] Вірмени малюють уже трохи свої костели згідно зі звичаєм краю, або переважно також тримаються своїх давніх грецьких малярів. У цьому також схожі між собою, що мають майже таку саму музику, і занурюють дітей цілком голих у хрестильницю, яку вміщують біля вівтаря в стіні, наче прямокутну скриньку з дерев'яною накривкою. [...] Прості священники живуть у них в подружньому стані, хоча не стають до вівтаря відразу з ложа, але служать службу після певної стриманості і довгої молитви. Мають багато монахів і монахинь, сліди ніг яких цілують інші звичайні священники! [...]

Коли ми повернулися від русинів [тобто, з богослужіння в православної церкви], вірмени щойно почали свою службу, отож ми прослизнули поміж присутніх, аби побачити, що відбуватиметься. Костел цей у всьому схожий на руську церкву, лише що мають більше вівтарів, ніж один, і оздоблюють їх на католицький манер, і так само прикрашають свої вівтарі. Їхній літургійний одяг має крій як у нас, католиків. Вони також не сидять у своєму костелі, а багато клякають і вітаються нашим способом. Їхні жінки також стоять окремо позаду. Постять так само у всі середи й п'ятниці як греки, але суворіше, бо не їдять навіть рибу. Потрібно було б цілу книгу, щоб описати церемонії обох цих сект».

господарських татарів, які володіли власними земськими маєтками, а також татарів-козаків, що мали менші наділи землі. Татари, осіли в містах, які походили

з військових бранців, у XVI й XVII ст. володіли особистою свободою. З огляду на ісламську релігію їх, однак, не приймали до складу міських громадян і вони не

користувалися привілеєм самоврядування. Своєю чергою господарські татари, хоча їх до певної міри трактували як і інших представників шляхетського стану (наприклад, позивали до шляхетського суду, як і християнську шляхту), однак не мали тих самих політичних прав чи, наприклад, права продавати свої маєтки, а право купувати землю здобули лише 1669 р. Вони натомість користувалися цілковитою релігійною свободою. На підставі сеймових ухвал з середини XVI ст. вони отримали право споруджувати святині, а у XVII ст. мечеті функціонували вже у 26 місцевостях (зокрема у Вільні, Мінську й Острозі). Суттєво, що татари, будучи вірними сповідниками ісламу, почасти залишалися відкритими щодо впливів свого християнського оточення, про що може свідчити прийняття ними одностаттєвості. Велика частина з них засвоїла руську й польську мови, вірно служачи в частинах легкої кавалерії Речі Посполитої, або ж надаючи послуги перекладачів у дипломатії. Про ступінь їхнього зближення з багатоетнічною і багатокультурною Річчю Посполитою може свідчити хоча б такий факт. У 1677 р., відразу після скасування, запровадженого п'ять років тому едикту, що забороняв будівництво мечетей у шляхетських приватних маєтках, поверталися до своїх рідних країв вирішили подільські татари (т.зв. липки), які після 1672 р. постановили вирушити до мусульманської Туреччини – країни, в якій, однак, не зуміли чи не захотіли осісти.

З багатьох інших груп населення, які заселяли землі давньої Речі Посполитої, численніших, як хоча б православні волюхи (переважно пастуше населення, частково також купці, що прибували з теренів нинішньої Румунії і Молдавії) чи кочові цигани, або ж менш численних, як передусім голландські селяни-анабаптисти (радикальне відгалуження протестантизму), звані в Польщі олендрами (від слова *Holender*), чи православні греки, що займалися зарубіжною торгівлею, звернімо врешті увагу на ще дві групи.

Групою, яка досить чисельно емігрувала на терени Речі Посполитої в XVI й до середини XVII ст. були шотландці – найчастіше католицькі релігійні втікачі з Британських островів. Вони оселилися тут аж у 112 міських осередках, а найбільші їхні групи осіли в Іданську, Познані, Варшаві, Кракові, Замості і Львові. За деякими підрахунками кількість шотландських (і англійських) родин, осілих у Речі Посполитій, в XVI й XVII ст. могла складати навіть 7,4 тис., а податкові реєстри для всієї країни з 1651 р. згадують вісімсот родин, тобто максимум до 4 тис. осіб. У старопольській мові слово *Szot* стало синонімом мандрівного дрібного купця-крамаря – професії, якою – окрім жовнірства (головно служби в найманій піхоті) – місцеві шотландці займалися найчастіше. Їхня ідентичність і групові взаємини залишалися міцними й почали слабнути лише в момент ослаблення впливу нових емігрантів в середині XVII ст.

Групою прибульців, мабуть, іще дещо численнішою, дуже важливою,

зокрема, для культурного розвитку земель Речі Посполитої, були італійці, в переважаючій більшості католики. Дослідники цього питання вважають, що їхня кількість на переломі XVI–XVII ст. в масштабах усієї країни могла скласти радше кілька, аніж кільканадцять тисяч. Найчисельніша їхня колонія (кількасот осіб) жила у Кракові. В одному з тамтешніх костелів, що належав ордену францисканців організували навіть призначену для прибульців з Італії каплицю, звану «італійською». Окрім того, більші групи виступали у Вільні й Львові. Італійці спеціалізувалися

головно в будівництві та торговельно-банкській справі, часом займалися ремеслом, виготовляючи предмети розкоші, а також надаючи різноманітні послуги, наприклад, славні на магнатських дворах італійські кавалькатори, тобто тренери мистецтва верхової їзди. Багато з них були високоосвіченими представниками тодішньої інтелігенції: архітекторами, будівельними та військовими інженерами, артилеристами, вченими й літераторами, музикантами й композиторами, медиками й фармацевтами, популярними на королівському дворі та на дворах магнатів.

6 Толерантність і її дефіцити

Поміркуймо над двома важливими питаннями. По-перше, як у державі, що була такою барвистою етнічно-релігійною мішаниною, було можливе мирне співіснування (і чи завжди воно було справді мирним?) різних національно-мовних груп і релігійних спільнот. По-друге, як впливали багатоетнічність і багаторелігійність на тодішню культуру, як духовну, так і матеріальну.

Польські історики як правило шукають відповідь на перше питання, підкреслюючи домінування в політичному житті й релігійних стосунках у давній Речі Посполитій засади релігійної толерантності – домінування, яке проіснувало до середини XVII ст., коли чимраз частіше почали набирати сили прояви нетерпимості й прагнення обмежити релігійні свободи інших визнань на

користь римського католицизму. Фурор, зокрема, викликало окреслення – запроваджене в середині XX ст. видатним польським істориком Янушем Тазбіром – Речі Посполитої XVI й початку XVII ст. назвою «держави без спалень». Водночас він протиставляє її тим західноєвропейським країнам, у яких в добу реформації і контрреформації трапилася хвиля конфліктів і репресій на релігійному тлі. Польські історики, а за ними й більшість західних дослідників, як правило підкреслюють, що попри розвиток протестантизму на землях Речі Посполитої в XVI ст., тут не дійшло до тривалих релігійних воєн, як хоча б у Німеччині чи Франції, і не було масових переслідувань дисидентів, як в Іспанії чи Англії.

Протестантська шляхта – як, зрештою, і православна – могла обіймати

Акт Варшавської конфедерації, січень 1573 р.

Найважливіші постанови акту Варшавської конфедерації передбачали вічний мир між усіма християнськими релігіями, визнаючи, незалежно від віри, за всією шляхтою, міщанами й «людьми вільними» рівну опіку їхніх прав і привілеїв. Фрагмент тексту Варшавської конфедерації щодо релігійних справ увійшов також як один із пунктів до т.зв. *Генриківських статей*, сформульованих під час першої вільної елекції в травні 1573 р. і поданих на затвердження першому в історії Речі Посполитої елекційному королеві Генрикові Валуа (1573–1575). В епоху елекційної монархії (1573–1764) кожен король-елект був зобов'язаний скласти присягу про дотримання тексту *Генриківських статей*, в тому числі пункту про толерантність.

найвищі посади в державі й засідати у вищій палаті сейму – сенаті. Також вона була чисельно репрезентована й активна у сеймі, в якому на початку другої половини XVI ст. навіть переважала кількісно католиків. Співпрацюючи з католицькими й православними послами й сенаторами, вона справила поважний вплив на втілення в життя багатьох важливих державних реформ, вершиною яких була польсько-литовська унія 1569 р. Важливу роль відіграла також толерантна позиція

володарів XVI ст., зокрема, Зигмунта II Августа (1548–1572). Незабаром після його смерті, 1573 р. сейм ухвалив акт т.зв. Варшавської конфедерації, який став однією з підстав релігійної толерантності в Речі Посполитій.

Часто також лунає твердження, що толерантність, – яку частина істориків трактує взагалі як «польську особливість», – організувала співіснування християн також з їхніми мусульманськими й єврейськими сусідами. Улюбленою

цитатою, якою послуговуються дослідники історії польських євреїв, є слова одного з найвидатніших єврейських вчених XVI ст., рабина Мойсея Іссерлеса, званого Рему (пом. 1572), родина якого прибула до Кракова з Німеччини в останнє десятиліття попереднього століття. Іссерлес так писав до іншого рабина, який повернувся до Польщі з Німеччини: «Відомість, що ти повернувся в доброму здоров'ї і мирі, втішила мене, хоч я уважав би за краще, якби ти залишився в Німеччині і там зайняв посаду рабина і вчителя. Та можливо краще з сухим хлібом у спокої в нашому краю жити, де ненависть до нас не є такою сильною, як у Німеччині. Дав би Бог, аби залишилося так до приходу Месії». Цю думку доповнюють слова учня Іссерлеса, народженого в Познані Хаїма Безалея, який з 1564 р. понад двадцять років виконував обов'язки рабина в німецькій громаді у Фрідбергу. У своєму щоденникові він записав, що в краю рабина Мойсея Іссерлеса загальновідомо, що ніхто євреїв не принижує, так як це діється в Німеччині, а жоден християнин, який опиниться на єврейській вулиці, не зважиться завдавати страждання євреям.

Обидві думки, хоч і перебільшені, однак є першими ознаками позитивної оцінки ситуації євреїв у Польській Короні, зробленої ними самими. Вони можуть бути вихідним пунктом, сформованого в наступні два століття єврейського міфу Речі Посполитої як країни *Полін* – обраної Яхве як пристань у поневіряннях єврейського народу. Також вони дозволяють краще зрозуміти мотиви, через

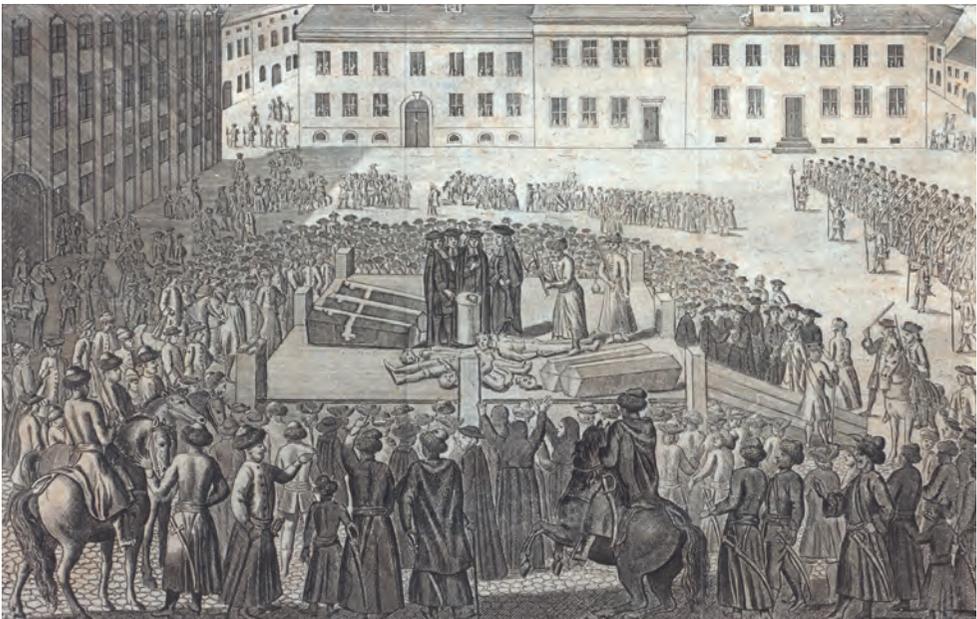
які в християнському середовищі сформулювали (втім, забарвлене сарказмом і антиюдаїзмом) приказку про Річ Посполиту як *paradisus Iudeorum* – «рай для євреїв». Чи ж насправді ці думки й міфи свідчать про те, що давня Річ Посполита була оазою толерантності для євреїв, які емігрували сюди у значній кількості, а також осіли протягом багатьох поколінь? Розширимо це питання: чи вона була також, – як звучить інша версія тодішньої приказки – «раєм для чужих прибульців», у тому числі різних християнських релігій, які шукали тут прихистку перед репресіями, яких вони зазнавали в рідних країнах у XVI й першій половині XVII ст.?

Про те, що євреям у давній Речі Посполитій жилося не найгірше, може свідчити факт, що на її землях вони створили найчисленнішу в Європі діаспору – і це попри різанину й погроми, яких зазнали під час козацьких повстань. Однак не бракувало також випадків, які можуть свідчити про поглиблення у другій половині XVII й у XVIII ст. нетолерантності до сповідників юдаїзму. Отож, як вказують найновіші дослідження, якщо у XV й XVI ст. німецькі країни були тими державами Європи, в яких найчастіше траплялися судові процеси проти євреїв внаслідок підроблених звинувачень у т.зв. ритуальних вбивствах і зневаженні святощів, то від перелому XVII–XVIII ст. саме Річ Посполита вела перед у цих прикрих випадках. І це – додаймо – в добу початку просвітництва, коли взірцем поведінки на європейському континенті стала політика релігійної толерантності.

А якими були стосунки між сповідниками християнства? Образ Речі Посполитої як держави, в якій, на відміну від Заходу, не дійшло до конфліктів і великих релігійних воєн, можна вважати правдивим лише щодо XVI й надалі перших десятиліть XVII ст. Але вже вибух 1648 р. великого повстання козаків, яке тривало протягом багатьох наступних років, можна розглядати в певному сенсі також як своєрідний конфлікт між прихильниками Риму й папства і православ'я – виведеного поза рамки закону після Берестейської унії 1596 р., а після відновлення православної ієрархії 1633 р. надалі не дуже схвалюваного владою шляхетської Речі Посполитої. Зауважмо, що в той самий час у Німеччині завершувалася остання серія великих релігійних воєн, тобто Тридцятирічна війна, а в Англії 1640 р. розпочалася майже десятирічна

громадянська війна, складовою якої були також конфлікти між сповідниками різних течій протестантизму.

Внутрішню й зовнішню ситуацію Речі Посполитої у XVII ст. слід визнати виразним проявом кризи не лише структур усєї польсько-литовської держави, втягнутої у вихор численних воєн, але й кризи функціонування засади толерантності. На підтримку цієї тези найчастіше наводять факт вигнання аріан (польських братів) 1658 р. на підставі сеймової ухвали. Претекстом були звинувачення останніх у співпраці з протестантською Швецією, війська якої окупували значну частину Речі Посполитої у 1655–1656 рр. Ситуація ще більше погіршилася на початку наступного століття, коли протестантську шляхту вже офіційно позбавили можливості бути послами на сейми. Своєю

Страта бурмістрів після *Thorner Blutgericht* (Торунський кривавий суд) 1724 р.

Торунське заворушення 1724 р.

Протягом XVII й першої половини XVIII ст. рівень толерантності в публічному житті Речі Посполитої почав знижуватися, а римо-католицька віра почала здобувати позиції панівної релігії. Виразними пунктами, що позначали чергові етапи цього процесу були: вигнання аріан у 1658 р. і криваве Торунське заворушення 1724 р. 16 липня 1724 р. в Торуні сталися заворушення між місцевими лютеранами й католиками, які закінчилися розгромом єзуїтського колегіуму. Створений королем Августом II Веттіном суд видав смертний вирок дев'яťом євангелістським учасникам заворушень та двом бурмістрам міста. Ці події увійшли до історії під назвою Торунського заворушення (нім. *Thorner Blutgericht* – дослівно Торунський кривавий суд). Ця подія, у відповідному висвітленні ворожої пропаганди сусідніх держав, спричинилася до створення за кордоном образу Речі Посполитої, як країни нетолерантності.

чергою голосно висловлюване незадоволення релігійних дисидентів – сповідників православ'я і протестантизму – своїм положенням у країні, де панівною релігією ставав католицизм, дало привід царям Росії офіційно виступити захисниками цих визнань у Речі Посполитій протягом більшої частини XVIII ст.

Попри всі ці застереження видається, що давня Річ Посполита навіть після середини XVII ст. залишалася державою, в якій сповідники різних релігій користувалися певною толерантністю.

Тут ніколи не дійшло до таких подій, як, наприклад, в абсолютистській Франції, з якої, в силу королівського розпорядження 1685 р. вигнали масу протестантських гугенотів, або ж як у парламентській монархії Англії, в котрій лише сповідники англіканства мали фактично всі громадянські права, а з 1690 р. від кожного короля вимагали, щоб він, перед вступом на трон, офіційно засудив католицьку доктрину святощів Святого Причастя. Оце й усе щодо питання толерантності і її дефіциту.

7 Річ Посполита: зустріч культур Сходу й Заходу

Переїдімо до питання, яким був вплив багатоетнічності й багаторелігійності на тодішню культуру. Давню Річ Посполиту історики вважали і вважають державою, в якій перехрещувалися цивілізаційні впливи Східної і Західної Європи. Це було б неможливе без мозаїки народів і національностей, що жили «під спільним небом» Речі Посполитої, послуговуючись різними мовами

й визнаючи різні релігії, що уможливлювало контакти як зі Сходом, так і з Заходом. При цьому багатоетнічність і багаторелігійність давньої Речі Посполитої спричинялися до того, що кожна із груп і спільнот могла зберегти власну специфічну культуру, але відбувалося й змішування різних культур між собою – їхній синтез. Згадаємо лише кілька проявів цього явища.

Без сумніву, одним із найголовніших був сарматизм. Цією назвою історики окреслюють тип духовної і матеріальної культури місцевої шляхти, який сформувався на землях Речі Посполитої в період від XVI до початку XVIII ст., поєднуючи впливи орієнтальні з західноєвропейськими – з перевагою перших. В галузі матеріальної культури найвиразнішим прикладом цього явища може бути шляхетський одяг, – а також схожий на нього козацький, – створений за східними взірцями. Якщо порівняємо гданського купця, одягнутого в типовий одяг заходу Європи (старопольською його часто окреслювали назвою «німецький») і польського шляхтича, одягнутого в делію, накинуту на кунтуш, – обидві постаті зображено на вміщеному раніше плафоні «Апофеоз Гданська»,

– то усвідомимо основну різницю в одязі представників еліт суспільства, яка вражала кожного прибульця з Західної Європи. Шляхетський одяг – у XVIII ст. його називали в Речі Посполитій «національним», – а по суті створений за східними взірцями – разом із приналежним до нього озброєнням – також запозиченим зі сходу, переважно турецьким (наприклад, викривленої шаблі, званої карабеля) – загалом робив шляхтичів Речі Посполитої (зауважмо також своєрідний тип зачіски – виголену з боків голову) більше схожими на жителів османської Туреччини і теренів, на які поширювався її вплив, аніж на довговолосу, а згодом одягнуту в перуки, у коротких штанях і камзолах західноєвропейську шляхту. Іншим прикладом може бути озброєння т.зв. панцерної кінноти,

Приклади шляхетського й козацького вбрання з картуша карти України Йоганна Янсоніуса ван Весбергена, 1680 р.

Шляхетський одяг

Справив вплив на моду, якої дотримувалися інші стани. Це, зокрема, стосувалося «плебеїв», котрі відчували потребу підвищення власного статусу через зовнішній вигляд. Так, наприклад, делію, яку використовували у XVI ст. представники лицарського стану, у XVIII ст. «підбиту баранами» охоче носили й міщани. Шляхетський кунтушевий одяг так само вплинув на формування козацького, вірменського й єврейського вбрання.

Шляхта в мундирах воєводств на елекційному полі; невідомий художник, початок XIX ст.

Під кінець вісімдесятих років XVIII ст. для шляхти запровадили т.зв. воєводські мундири. Відтоді члени шляхетського стану мали носити вбрання, що складалося з конфедератки (шапки), кунтуша й жупана кольорів, визначених для певного воєводства. Це підкреслювало рівність у рамках «політичного народу» Речі Посполитої – братів-шляхти різного етнічного походження.

надзвичайно схоже на турецьку й перську зброю, яке, зрештою, часто було у вжитку т.зв. козацьких хоругв у магнатських почтах. У сфері матеріальної культури проявів сарматизму можна згадувати багато – наприклад, окремі елементи оздоблення шляхетських дворів, такі як східні килими й килимки.

У сфері духовної культури одним із найсуттєвіших елементів сарматизму

було формування сарматського міфу походження шляхти. Назвою сарматів окреслювали племена, які у III ст. до н.е. заселяли терени між Доном і Чорним морем, а пізніше поширилися в напрямку Дунаю. На початку I тисячоліття їх витіснили германські племена, що мігрували на терени Центрально-Східної Європи, а потім слов'янські. Починаючи з XVI ст. польські істориографи і шляхетські

публіцисти створили міф, який виводив шляхту Речі Посполитої від прадавніх «сарматських воїнів». У XVII ст. ця виплекана історична свідомість почала здобувати чимраз більшу популярність. Вона мала інтегрувати розрізнений етнічно шляхетський стан, ототожнюючи його з Річчю Посполитою, яку часто окреслювали назвою «європейської сарматії» (протиставляючи Московській державі – «азійській сарматії»), приписуючи сарматське походження польській, руській і литовській шляхті.

Один з найпопулярніших публіцистів середини XVI ст., який походив з осілої в Перемишльській землі шляхетської родини змішаного русько-польського походження, Станіслав Ожеховський, окреслював (утім, латиною – тодішньою універсальною мовою освічених людей Західної і Центральної Європи) своє відчуття національності, дуже часто покликаючись саме на сарматську міфологію. У своїх публікаціях він звик підписуватися, зокрема, як: *gente Scytha, natione Ruthena* – тобто «з роду скіфів» (скіфи – народ, споріднений з сарматами), «з народу русин», або ж: *gente Roxolanus, natione vero Polonus* – тобто «з роду роксолянів» (роксоляни – одна з гілок сарматів; вислів, що був синонімом русина) «з народу натомість поляк».

Сарматський міф, варто додати, не включав функціонування інших вигаданих ранньомодерними ерудитами теорій, як хоча б популярної, особливо в XVI ст., легенди про римське походження литвинів. У першій половині XVII ст. так

само на Волині, у Київській і Брацлавській землях відбувалося відродження історичної свідомості населення, у якій міфологічно-легендарні мотиви (наприклад, походження русинів від біблійного Яфета – прабатька всіх європейських народів, в тому числі й античних сарматів) спліталися з нагадуваннями справжніх подій, якими пишалися: заснування династії Рюриком і прийняття християнства з Візантії Володимиром Великим.

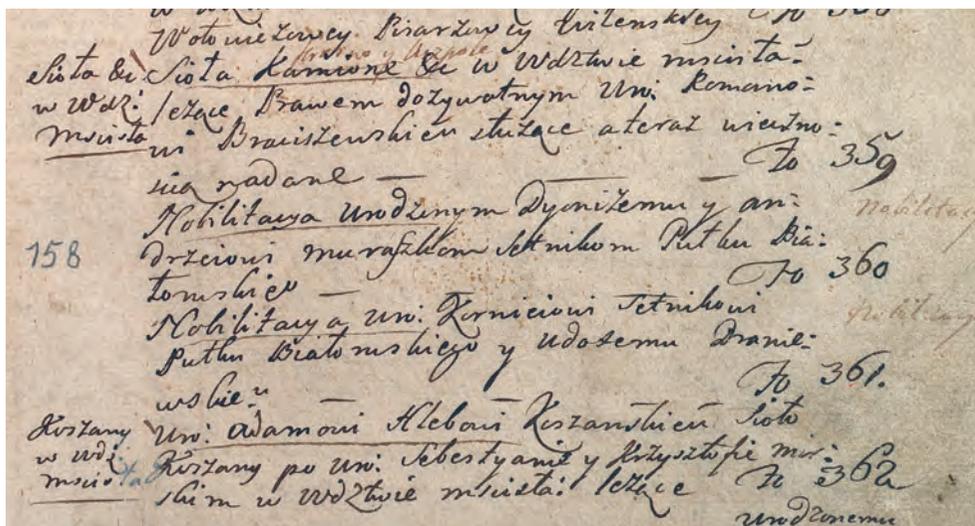
Наведений вище приклад історичної і етнічної свідомості Станіслава Ожеховського мабуть характерний для ранньомодерної епохи, яка попереджала формування у XIX й на початку XX ст. сучасного почуття національної свідомості. Адже давнє почуття групової ідентичності, зокрема в багатоетнічних середовищах, не виключало ідентифікації особистості з кількома спільнотами водночас. Як припускає сучасний польський історик Генрик Литвин, шляхтич, що походив, наприклад, з далекої України, стоячи перед церквою, назвав би себе передусім сповідником православ'я, далі, будучи послом на загальному сеймі у Варшаві, назвав би себе русином, а мандруючи за кордонами Речі Посполитої – польським шляхтичем. І – додаймо – в деяких випадках це, мабуть, не перешкодило б йому зайняти позицію перемовника зі збунтованим козацтвом у 1648 р., а може навіть влитися до лав козацьких повстанців, адже вони ще в першій фазі повстання підкреслювали свою лояльність і нагадували попередню вірну службу королеві й Речі Посполитій, недооцінену, однак, значною частиною магнатів і шляхти.

Петро Конашевич-Сагайдачний; тогочасна гравюра

Доказом ототожнення козаків з Річчю Посполитою перед вибухом повстання Хмельницького може слугувати один промовистий епізод з початку тридцятих років XVII ст. Козацька делегація, прислана до Варшави на сейм 1632 р. домогалася таких прав, які мала шляхта, зокрема, участі в елекції монарха, а також відновлення Православної церкви. Козаки доводили, що «є членами тієї самої Речі Посполитої», додаючи: «бо її здоров'я на собі носимо, шиї свої проти кожного неприятели за цілість вітчизни кладучи». Відповідь магнатів,

Петро Конашевич-Сагайдачний (1570–1622) був одним із найвидатніших керівників козацьких частин у період перед вибухом повстання 1648 р., заслуженим у війнах Речі Посполитої з Московією і Туреччиною. В юності здобув добру освіту, навчався у славній Острозькій академії – найвідомішому православному університетові Речі Посполитої. На початку XVII ст. обраний гетьманом запорізьких козаків. Керував багатьма походами козаків на турецькі володіння над Чорним морем. Товаришував з королівською родиною. Залишався лояльним до Речі Посполитої, керуючи козацькими військами у війнах з Московією і Туреччиною. Завдяки участі очолюваних ним козацьких військ у битві під Хотином 1621 р. військам Речі Посполитої вдалося затримати наступ турецької армії.

Нобілітація Діонісія й Андрія Мурашків, сотників Білоруського козацького полку; Варшава, 5 липня 1659 р.

Польський хроніст Марцин Кромер у своєму описі Польського Королівства, складеному на початку сімдесятих років XVI ст., ствердив: «А до шляхти зараховують тих, предки чи родичі котрих були до стану цього покликані й зобов'язані до військової служби, отримуючи родовий знак, або ще тих, котрі самі цього заслужили своєю мужністю. Однак, чимось знаменитішим є те, що хтось народився шляхтичем, аніж те, що ним став».

Шляхетне народження, хоча й вирішувало приналежність до лицарського стану, не було, однак, єдиним способом здобуття шляхетства. Стати шляхтичем можна було також шляхом нобілітації – надання шляхетства. З 1578 р. нобілітація надавалася королем за згодою сейму. В середині XVII ст. звертає увагу велика кількість надань шляхетства для українських і білоруських козаків – чи не єдиний пункт Гадяцької угоди 1658 р., який був принаймні частково реалізований. Один із нобілітованих тоді був Іван Виговський, писар, а згодом гетьман війська запорізького. Після смерті Богдана Хмельницького він з 1657 р. від імені його неповнолітнього сина правив Наддніпрянською Україною і, перемігши проросійську опозицію, від імені козаків уклав у Гадячі угоду з Річчю Посполитою.

що засідали в сенаті, була, однак, негативною: «звали себе членами Речі Посполитої (хіба що такими, як волосся і нігті для тіла, бо хоча й потрібні, але коли надто виростуть, один клопіт голові, а по-друге, прикро ранять, обох треба частіше обрізати)». З їхніх постулатів виконали небавом лише один: відновили православну ієрархію, скасовану актом Берестейської унії 1596 р.

На завершення звернімо увагу на ще одне важливе явище, – безумовно позитивне, – що впливало з багатоетнічності Речі Посполитої, а точніше її відкритість щодо прибуття до країни представників різноманітних етнічних груп. Це явище можна назвати трансфером взірців культури і технологій. Так, наприклад, без купецького ремесла і мовної вправності вірмен складно було б уявити розквіт закордонної торгівлі зі Сходом,

а без селянських осадників з Нідерландів, т.зв. олендрів, які принесли зі своєї вітчизни знання меліорації, – розвиток сільського господарства на багатьох теренах, загрожених частими повеннями. Своєю чергою наплив з Німеччини фахівців у галузі друку забезпечив у Речі Посполитій XVI ст. динамічний розвиток друкарень, в яких друкували книжки не лише шрифтами латинського алфавіту, але й грецького та кириличного, а також гебрайськими літерами. Врешті, без напливу архітекторів і будівничих з Італії не виникло б багато храмів, архітектура яких відображала стилі, сформовані в Західній Європі (ренесанс, бароко), які слугували різним конфесіям і вірам у Центрально-Східній Європі. Щоб пересвідчитися в цьому, досить хоча б пройтися вулицями нинішніх міст у Польщі, Литві, Білорусі чи Україні.

Розділ 3. Про що слід розмовляти

- Територія сучасної України, яка входила до складу Речі Посполитої Обох Народів, відзначалася багатокультурністю. Поширеним є стереотип, що мешканцями цих земель були козаки і польська шляхта. Релігійно-національний портрет загалу, який у вказаний період населяв воєводства від Львова до Києва, був строкатішим. Ким – окрім польської шляхти й козаків – були мешканці цих земель? Розділ 3-й дає багато підказок.
- Після повстання Хмельницького, в період шведського потопу, з'явилася політична концепція перебудови польсько-литовської держави на польсько-литовсько-руську. Вона була сформульована в польсько-козацькій угоді, укладеній в Гадячі 1658 р. Вдаймося до альтернативної історії – перенесімося на Люблінський сейм 1569 р., коли ухвалювали польсько-литовську унію. Припустімо, що тоді польсько-литовську унію доповнили б руським сегментом і створили б польсько-литовсько-руську державу. Поміркуймо, як би це могло вплинути: на стан польсько-українських стосунків у XVI–XVII ст.; на життя українського суспільства і внутрішню ситуацію Речі Посполитої; на стан польсько-московських стосунків у XVII ст.; врешті, на міжнародну позицію Московської держави?
- Поміркуймо про можливість реалізації згаданої польсько-козацької угоди, укладеної в Гадячі 1658 р. – цього разу в реаліях XVII ст. Поміркуймо, якими були позитиви цього політичного вирішення – з точки зору польської сторони, а якими з точки зору сторони української. Зауважмо, що, своєю чергою, говорили опоненти польсько-українського порозуміння в Гадячі. Зважмо аргументи польської сторони й української. Як оцінює Гадяцьку угоду українська історіографія?
- Розділ 3-й дає багато інформації про зміну позиції руської мови в Речі Посполитій протягом XVI–XVII ст. Варто також говорити про зміну в 1596–1795 рр. позицій Православної церкви в Речі Посполитій і ситуації сповідників православ'я, а також про місце Греко-Католицької церкви й уніатів.
- Одним із парадоксів, який стався в польсько-українських стосунках, була релігійна унія, укладена в Бересті 1596 р. Польський король Зигмунт III Ваза підтримав Берестейську унію і виникнення Греко-Католицької (уніатської) церкви в Речі Посполитій, маючи на меті латинізацію русинів і посилення католицизму на східних землях Речі Посполитої. Варто розмовляти і про те, як всупереч бажанням творців релігійної унії в Бересті – через два століття, в інших політичних реаліях (в XIX ст.) греко-католицизм стало рідною вірою значної частини українців і було одним із чинників, що зумовили виникнення і розвиток новітньої української національної свідомості.
- Варто аналізувати явище сарматизму в польській культурі. Сарматизм був не лише стилем життя, а й ідеологією польської шляхти. Його співтворили ідея християнського передпілля, переконаність у досконалості ладу Речі Посполитої і її виняткової економічної позиції на континенті. Адже Річ Посполита була «коморою Європи». Сарматизм у XVII ст. сприяв прийняттю замкнутої позиції і загальному явищу відходу від позиції відкритості щодо зовнішнього світу, такої типової для ментальності польської шляхти XVI ст.
- Землі України охопила архітектура бароко. Варто вказати, що культура польського бароко, особливо сакральна архітектура й красні мистецтва, залишалися у тісному зв'язку з європейським бароко. Слід заува-

жити явища, специфічні для культури і звичаїв польської шляхти, наприклад: натрунний портрет чи костюм і звичаї, що були під сильним впливом Сходу.

- Внаслідок укладення польсько-литовської унії в Любліні 1569 р. виникла держава, яку польські історики звикли називати Річчю Посполитою Обох Народів. Варто простежити зміни в державній приналежності земель сучасної України, які у 1569–1795 рр. були в складі Речі Посполитої. Пошуки слід розпочати від огляду карти Речі Посполитої 1569 р. Наступна карта – Речі Посполитої XVII ст. – полегшить нам зрозуміння змін, які були наслідком трактатів, укладених з Московською державою у 1667–1686 рр. А карта поділів Польщі дасть інформацію про те, які території сучасної України опинилися внаслідок чергових поділів (1772, 1793, 1795) в Російській імперії, а які – в Габсбурзькій монархії (Австрії).

Ярослав Чубати

«КОРОЛІВСЬКИЙ КАЛАЧ»

Причини, обставини і наслідки поділів Польщі

1. Криза держави _____	129
2. «Розумовий переворот» _____	132
3. Спроби реформ і опір проти них _____	134
4. Перший поділ _____	137
5. Великий сейм _____	139
6. Косцюшківська інсурекція та падіння держави _____	144
7. Хто винуватий? _____	147
8. Наслідки поділів _____	152
Розділ 4. Про що слід розмовляти _____	156

Жан Мішель Моро молодший, Королівський калач – алегорія першого поділу Польщі 1772 р.

Зібрані навколо великої карти Речі Посполитої володарі сусідніх держав – Катерина II, Йосиф II і Фрідріх II – дискутують, показуючи окремі міста чи воєводства. Вражений король Станіслав Август Понятовський відходить від столу переговорів, притримуючи корону, яка спадає з голови. Таким чином ділять «королівський калач». Такий заголовок має французька гравюра 1773 р. з алегорією поділу Польщі, яка набула значної популярності в Європі. Спроби порятунку цілісності держави зайняли в короля наступні двадцять два роки панування. Корону не вдалося врятувати. 1795 р. три держави уклали трактат про остаточний поділ земель Речі Посполитої. Для багатьох, хоч, мабуть, не для всіх її громадян

і жителів, зацікавлених публічними справами, падіння держави було величезним потрясінням. «Та вітчизна, набута предків великою працею, / Що росла, що пишалась протягом віків тринадцяти / В один день з вершини слави впала у прірву нещастя», – вболівав молодий польський єзуїт Юзеф Морельовський у написаних по гарячих слідах міркуваннях про поділи. «Вже Польща викреслена з-посеред народів. У житлах королів, в осідках державної влади снує павутину павук, а сова, безпечно відпочиваючи на вежах будівель, видає голос тривоги», – зі смутком підсумовував Тадеуш Чацький, згодом творець Кременецького ліцею.

Збереглося багато подібних свідощів реакції на катастрофу поділів. Їхня

кількість і схожість переданого ними емоційного стану авторів не дивує. З карти Європи зникала друга (станом на 1771) за площею країна континенту, з традиціями, що сягали X ст. (Морельовський дещо переборщив у поетичному запалі). Значна кількість, як на умови тодішньої Європи, її мешканців мала політичні права й свідомість співучасті у рішеннях про державні справи. Поділи означали для них кінець знаних попередньо і схвалюваних реалій публічного життя. Громадяни Речі Посполитої, переважно шляхта, однак частково походженням і з заможного міщанства, мали стати на нижчий рівень польськомовних підданих сусідніх монархів – хоча й освічених, але абсолютних. Похмурі візії майбутнього народжувалися в переконанні не лише польських еліт, що для існування і розвитку народу необхідною є власна держава. Її брак породжував побоювання про подальшу долю національної спільноти.

1 Криза держави

Пошук відповіді не міг відбутися без складення своєрідного підсумкового балансу, що описував стан Речі Посполитої напередодні поділів. З господарської перспективи він міг вселяти оптимізм. За панування чергових володарів з саксонської династії Веттінів (Август II Сильний, 1697–1733; Август III, 1733–1763) країна відроджувалася після руйнувань, спричинених багаторічними війнами другої половини XVII й початку XVIII ст. Кон'юнктура, викликана зростом цін збіжжя в Європі, принесла прибутки

З цього приводу в тодішньому приватному листуванні, поезії чи ерудованих писаннях інтелектуалів з'являлися песимістичні порівняння поляків з халдеями й іншими старовинними народами, що зникли в історичному мороці. Емоційні реакції на падіння власної держави тих, які чулися пов'язаними зі спадщиною «набутою предків великою працею», були, отож, цілком зрозумілими. З плином часу емоції природним шляхом дещо знизилися. Пересічний мешканець країни мусив укласти своє життя в новій політичній і правній ситуації, що запанувала після поділів. Незалежно від міри цієї адаптації, багато нових підданих володарів Австрії, Пруссії і Росії від моменту підписання трактатів про поділ задавало собі питання, яке мусило повторювати наступні покоління: якими були причини такої безпрецедентної, принаймні з польської перспективи, політичної катастрофи.

шляхті й посилювала серед неї добрі настрої. Їх ілюструвала популярна в той час приказка: «За короля Саса їж, пий і попу-скай паса». Отож не дивують теплі слова, якими з Августом III прощався письменник Єнджей Кітович: «Не мала Польща й не матиме такого доброго, славного і щедрого короля».

Спостерігачі, міркування яких сягають далі, аніж межі власного фільварку, мали, однак, підстави для неспокою. Однією з них була зміна способу функціонування Речі Посполитої в європейській

Луї де Сільвєстр, Портрет короля Августу III у польському вбранні; 1737 р.

політиці. За панування Августу III вона не провадила активних дій на політичній сцені континенту. У європейській політичній системі відбувалися динамічні зміни співвідношення сил, завдяки війнам, в яких часто суперниками ставали дотеперішні союзники. Велика польсько-литовська держава була в ній анклавом, в якому увага зверталася на власні, внутрішні справи. З огляду на небажання шляхти втручатися в політичні суперечки на континенті, Річ Посполита зберігала нейтралітет у війнах, які провадили її сусіди. Попри це, чужим військам доводилося порушувати її кордони, накладати на її мешканців контрибуції чи силою залучати їх до своїх лав. Випадки подібних зловживань, хоч і мали розголос, не послаблювали відчуття безпеки, що панувало серед більшості шляхти.

Саксонський період

Кризу шляхетської держави, яка виразно виявилася за панування володарів з династії Веттінів, спочатку зауважили нечисленні спостерігачі. Значна частина шляхти запам'ятала ці роки як період стабілізації, достатку і споживання – у тому числі в дослівному значенні цього слова. Сфера політики не була вільною від нього – як згадував Єнджей Кітович: «Панове й заможна шляхта частувалися на сеймиках поштиво стравами добірними й трунками добрими, найбільше вином угорським [...]. Дрібна шляхта не пхалася поміж панів, мала свої окремі столи по різних господарях, а влітку по судах і подвір'ях під наметами, де їх протягом сеймику годували й поїли [...]. Страви для дрібної шляхти були невибагливими, переважно м'ясо: волове, свиняче, бараняче, без ліку курей, гусей, індиків пекли й варили з перцем, на солоні й на кисло, аби краще до трунків посилювало жагу. Уранці давали раз горілки, другий і третій, ставили на стіл кілька буханців хліба, кілька брил масла і кілька печень, покращених в зрази [...]. З рештою ненажерства їх стримували, аби могли втриматися при глузді і сили до сеймикової роботи, на котру їх [...] провадили навчених, що мають підтримувати аби чому мають перешкоджати».

І не схилилися до зміцнення оборонного потенціалу держави. Значну популярність у той час мала думка, що збільшення сили сусідніх країн не є загрозою для Речі Посполитої, якщо лише вона сама не спровокує їх на ворожі дії. Вважалося, що в утриманні великої буферної держави між собою зацікавлені Австрія, Пруссія і Росія. Зменшення її території вело б до надмірного посилення одного з суперників, отож мусило б наштовхнутися на опір інших. Гарантією безпеки Речі

Посполитої мала б бути, отож, її слабкість і незаангажованість в європейські конфлікти.

На позицію Польщі в європейській політиці впливала також її внутрішня ситуація. В ладі держави не здійснено жодних змін, однак, політична система шляхетської демократії функціонувала значно гірше, ніж у попереднє століття. Красномовним прикладом цього була помітна для кожного криза найважливішої політичної інституції держави – шляхетського парламенту. За панування останнього з Веттінів від початку до кінця вдалося довести засідання лише одного сейму, а зірвано було кільканадцять. Це унеможливило не лише здійснення пропонуваної частиною політичних діячів у сфері фінансів, освіти чи військової справи, а навіть ефективне управління державою. Її інституції стали ареною суперництва кільканадцяти могутніх магнатських родів, які ділили між собою посади і впливи, укладали більше чи менше тривкі союзи, а часом зверталися по протекцію до могутніх сусідів Речі Посполитої. Двори в Берліні, Петербурзі й Відні, звісно, охоче втручалися в ці суперечки блоків, підтримуючи таким чином вигідний для себе стан постійного розладу держави.

На думку багатьох істориків, починаючи з другої половини XVII ст., шляхетська демократія перетворилася на магнатську олігархію. Цій еволюції сприяло також падіння політичного значення середньозаможної шляхти. Позиції, які на політичній сцені займала ця частина шляхетського стану, що

в минулому була противагою для великих родів можновладців, були ослаблені втратами, яких вона зазнала внаслідок воєн, що протягом років спустошували величезні простори Речі Посполитої. Вони обмежували можливості дій середньої шляхти як самостійної політичної сили, що збільшило вплив великих магнатських родів на армію дрібної шляхти, що часто не мала жодного майна – шляхетської «голої». У політичній системі, в якій кожен шляхтич мав певні політичні права, використання голосів убогих, які шукали джерел утримання у шляхетських «братів», було для магнатів вигідним і легкодоступним інструментом політичної гри. Це дозволяло їм реалізовувати власні інтереси й перемагати конкурентів на сеймиках, у трибуналах чи виховувати слухняних собі послів на сейми.

Криза механізму здійснення влади в Речі Посполитій не означала фактичної ліквідації держави. Її основні функції, завдяки існуванню шляхетського самоврядування, реалізовувалися на рівні повіту. До певної міри це пояснює дивовижну для багатьох нащадків відразу шляхти до спроб впорядкувати засідання сейму чи зміцнити вищі щаблі інституцій держави. Скептичне ставлення до змін впливало також із задовільної господарської ситуації країни, при звичаєності до вирішень, що вважалися гарантією шляхетської вільності, але й браком альтернативи для клієнтальної системи, в якій магнати виконували функцію патронів, які не лише керували публічною активністю шляхетських клієнтів, але

й гарантували їм безпеку й опіку – фінансову підтримку, службу на власних дворах, оренду маєтків, протекцію при виборах на посади у шляхетському самоврядуванні і т.п. Обстоювання давнього ладу, що трактувався як спадщина мудрих предків, можна пояснити також задоволенням шляхти з політичної системи, яка під певними оглядами наближалася до нинішніх уявлень на тему «дешевої держави» – порівняно з сусідніми

монархіями розмір публічних обтяжень, що накладалися на громадянина в Речі Посполитій був невеликим. У результаті держава не мала розгалуженої, сучасної адміністрації й численної армії. В ситуації, коли панувало переконання про відсутність зовнішньої загрози, всі можливі невігоди, пов'язані з цим, здавалися, однак, не надмірною ціною за усунення небезпеки з боку королівського абсолютизму.

2 «Розумовий переворот»

Зплином часу переконання, що «Польща стоїть на неладі» і зростання могутності сусідніх держав починали, однак, викликати неспокій частини політичної еліти Речі Посполитої. Її вимоги, що охоплювали, серед іншого, удосконалення

уряду й ліквідацію принципу *liberum veto*, що паралізував функціонування сейму, знайшли відображення у праці піара Шимона Конарського *O skutecznym rad sposobie* (Про дієвий спосіб рад), опублікованій під кінець панування Августа III.

Зігмунт Фогель, Вид Бібліотеки Залуських

Бібліотека Залуських

Одним із виявів нового інтелектуального перевороту були ініціативи в галузі освіти й культури. 1773 р. реформу шкільництва і нагляд над нею довірили Комісії національної освіти, яку вважають першим в Європі міністерством освіти. Фінансову основу діяльності КНО мало скласти надання фондів з майна ордену єзуїтів, скасованого папою. Знаковою подією в галузі культури й освіти стало заснування магнатами – братами Анджеем і Юзефом Залуськими – однієї з перших в Європі публічних бібліотек. Багатими збірками могла пишатися також Бібліотека короля Станіслава Августа з близько 20 тис. томів. Історія обох бібліотек символічно відображає долю Речі Посполитої. Після поразки повстання Косцюшка збірки Залуських були вивезені до Петербурга, де вони небагом стали основою Імператорської публічної бібліотеки. Лише частину цієї книгозбірні повернули Польщі у 1921–1934 рр. Бібліотеку короля після розпаду держави придбав відомий освітянський діяч Тадеуш Чацький, який передав її створеному ним Кременецькому ліцеєві. Після поразки Листопадового повстання, цей польський освітній осередок на теренах, загарбаних Росією, було ліквідовано за наказом Миколи I. Бібліотечні збірки передали Київському університетові.

Поступовому зростанню популярності реформаторських гасел сприяв інтелектуальний фермент, що наростав у другій половині XVIII ст., пов'язаний із чимраз ширшим припливом на польські землі

ідей і гасел Просвітництва. Видатний історик Владислав Смоленський окреслив його іменем «розумового перевороту», який запровадив до публічного життя Речі Посполитої нові ідеї й моделі поведінки. У сеймиках, трибуналах і на сеймах з'явилися представники нової генерації магнатів і шляхти, захоплені європейською політичною думкою і культурою Просвітництва. У покоління їхніх дідів і батьків уявлення про світ формувалися під впливом сарматизму. Ця специфічна культурна й інтелектуальна формація польської шляхти стверджувала в політичній ментальності шляхти скептицизм щодо зарубіжних ідей і суспільно-правових взірців та переконання в досконалості успадкованого від предків ладу й необхідності оберігання шляхетських вільностей від королівського абсолютизму. Представники «просвітницьких» генерацій піддавали сумнівів значну частину принципів і вартостей, що випливали з цього. У прокламованій ними критиці польської політичної

DYARYUSZ
SEYMU ORDYNARYJNEGO
POD ZWIĄZKIEM KONFEDERACJI GENERALNEJ
OBOYGA NARODOW
W WARSZAWIE ROZPOCZĘTEGO
ROKU PANSKIEGO 1788.
TOM I. CZĘŚĆ I.

Титульний аркуш щоденника Великого сейму

дійсності і звичаїв часто лунав відтінок космополітичної погорди щодо сарматської інтелектуальної й культурної провинційності. Щойно на схилі вісімдесятих років XVIII ст. у їхній політичній програмі з'явився взірець «просвіченого сармата», який черпав те, що найкраще як із традицій предків, так і з європейської культури. Символічна суперечка між прихильниками вусів і кунтуша з прихильниками фракка й перуки закінчилася компромісом – багато прихильників французької культури поголили голови й одягнули кунтуші, не перестаючи, однак, читати Монтеस्क'є і Руссо.

3 Спроби реформ і опір проти них

Політична кон'юнктура видавалася сприятливою для планів реформаторів, які знайшли підтримку в потужного магнатського гуртка, так званої Родини, яка зібрала представників родів Чарториських і Понятовських. На російський трон вступила Катерина II, яку в молодості єднав палкий роман із належним до «Родини» Станіславом Понятовським. Після смерті Августа III вона вирішила підтримати його кандидатуру на елекції 1764 р. Вирішальну роль зіграли не сентименти, а бажання зміцнити російські впливи в Речі Посполитій. Вибори нового короля відбулися без особливих ускладнень. Опір політичних опонентів Понятовського допомогла подолати присутність російських військ неподалік елекційного поля. Вкотре підтвердилося, що Річ Посполита не є суверенною країною. Попри це, керівники «Родини» могли бути

Реалізація програми вдосконалення виконавчої влади й посилення армії вимагала запровадження правно-конституційних змін і нових податків. Вирішальне слово в цьому належало сеймові. В ситуації, коли голос одного посла міг спричинитися до зриву засідань, було майже очевидно, що шляхетські традиціоналісти зможуть заблокувати будь-яку спробу внести поважні зміни в конституцію держави. Тому спроби виправити Річ Посполиту слід було починати з обмеження застосування *liberum veto* чи його скасування й заміни засадою ухвалення рішення у сеймі більшістю голосів.

задоволені. Інтелігентність, старання освіта й реформаторські симпатії нового короля у поєднанні з його невеликим, як уважали, ступенем політичної самостійності, давали надію на добру співпрацю володаря з його політичними менторами з метою здійснення необхідних конституційних реформ. Першим сигналом цього здавалося прийняття конвокаційним сеймом постанови про засаду ухвалення рішень з фінансових питань більшістю голосів.

Однак перші роки панування Станіслава Августа довели, що спроби змін наткнуться на значний опір не лише магнатів і шляхти. Проти них виступала також Катерина II. Схожу позицію займав прусський володар Фрідріх II. Володарі сусідніх держав були зацікавлені в утриманні в Речі Посполитій порядків, які продовжували слабкість держави. Через

Література й політика в добу Просвітництва

Політична й ідеологічна боротьба між прихильниками ідеї європейського Просвітництва й захисниками рідної традиції точилася також і на ниві літератури. Важливі політичні події коментували не лише на сторінках свіжо видаваних брошур чи відкритих листів, але і в одах, байках і сатири. Справжній вибух цієї принагідної творчості трапився під час засідань Чотирилітнього сейму. Одним із найвідоміших творів, що виникли в цей час, була політична комедія Юліана Урсіна Немцевича *Повернення посла*, в якій автор протиставив гасла, виголошувані патріотичними прихильниками реформ позиції їхніх опонентів – шляхетських традиціоналістів, які вважали, що «найкраще так є, як було раніше». Критика Немцевичем противників реформ трималася в руслі м'якої загалом сатири. Однак деякі сутички, що трапилися на ниві літератури, були значно гострішими: «Блазню! Чи ж не в вільнім краю живу, блазню, / Щоби тобі правду казати не могли виразно? / [...] Лише тобі можна, блазню, з блазнів плем'я / Нарікати на Бога і короля лаять, зраджувать свою землю?! [...] / Скоро такий тобі, блазню, надгробок напишу: «Як жив, так вмираю; як крав, так вишу», – писав прихильник партії реформ Францишек Заблоцький у вірші, адресованому каштелянові Яцкові Єзерському, якого вважали зрадником і який погрожував карою авторам анонімних сатиричних творів.

Марчелло Бачареллі, Портрет Станіслава Августа Понятовського з клепсидрою; 1793 р.

кілька років після коронації імператриця вміло загострила конфлікт навколо постулатів, висунутих іновірною шляхтою. Створена останньою за підтримки імператриці конфедерація і тиск російської

дипломатії схилили сейм до повернення іновірцям усіх політичних прав. Взамін Катерина II урочисто гарантувала незмінність основоположних прав Речі Посполитої, тобто *liberum veto*, вільної елекції і права шляхти відмовляти в послухові королю.

Російська гарантія засад, що вважалися фундаментом шляхетської вільності, задовольнила частину традиціоналістської шляхти. Безцеремонність російських дій – брутальне подолання сеймової опозиції, вивезення кількох послів і senatorів у глиб Росії, врешті – сам факт поступок щодо іновірців під впливом зовнішнього тиску викликали обурення навіть тих, котрі з задоволенням сприйняли посилення основоположних прав Речі Посполитої. 1768 р. в Барі на Поділлі противники короля організували конфедерацію під гаслами порятунку «Вітчизни, віри й вільності, національних прав і свобод, що хиляться до занепаду». Конфедерати виступали

Останній король Польщі

Станіслав Август Понятовський (1732–1798) завдяки своїй ерудиції, зацікавленню мистецтвом і літературою, зарубіжним подорожам у молоді роки підтримував близькі контакти з багатьма відомими діячами європейського Просвітництва. Він був найвидатнішим у Речі Посполитій меценатом митців, вкладав величезні кошти у власну колекцію творів мистецтва, бібліотеку, на оздоблення королівських резиденцій у Королівському замку в Варшаві чи в підваршавському палаці в Лазенках. Сучасники відзначали турботу короля про справи шкільництва й освіти. Значно більше дискусій викликала його політична позиція. Шляхетські консерватори критикували його любов до західних «новинок» і деклароване бажання реформувати лад Речі Посполитої. Радикальні реформатори вважали його людиною слабого характеру й володарем, надто піддатливим щодо Росії. Нечисленні віддані прихильники короля уважали його політичним реалістом, який уміє використовувати будь-яку нагоду для здійснення навіть дрібних конституційних реформ, діє обережно й уміє роками вичікувати шансу, пов'язаного зі зміною політичної кон'юнктури в Європі. Така можливість з'явилася 1788 р., коли Росія, зайнята війною з Туреччиною, була не в змозі цілковито контролювати ситуацію в Речі Посполитій, в якій почав засідання сейм, названий згодом Великим.

Теофіль Мельцажевич, Уманська різня

Барська конфедерація і Коліївщина

Партизанська війна, яку конфедерати вели з російськими військами, на кілька років занурила значні частини країни в стан хаосу. На Правобережній Україні влітку 1768 р. його посилила т.зв. Коліївщина, черговий у XVIII ст. збройний виступ гайдамаків, козаків і селян проти польської шляхти, католицького й уніатського духовенства та євреїв. Найтрагічнішим епізодом серед багатьох жорстокостей, які супроводжували захоплення повстанцями подальших місцевостей, була різня в Умані. У її ході загинуло, за різними оцінками, від кількох до 20 тис. євреїв і поляків. Коліївщину, яка загрожувала також суспільному ладові в Російській імперії, придушили російські війська, що воювали проти конфедератів, спільно з польськими частинами, вірними Станіславу Августові.

як захисники католицької релігії й вільностей, що опинилися під загрозою через королівський абсолютизм і зовнішнє насильство. Нащадкам у наступні десятиліття важко було однозначно оцінити значення Барської конфедерації. Відзначали безумовний патріотизм, рішуче протиставлення російській домінації і прагнення повернути суверенність, якими керувалися її учасники. «Ніколи з королями не підемо на угоду, / Ніколи під насильством не зігнемо шиї», – писав

у своїй *Пісні барських конфедератів* один із трьох найвидатніших польських поетів-романтиків Юліуш Словацький. Критичні оцінки найчастіше стосувалися політичної ментальності барців. Конфедерат із ринграфом на грудях і шаблею в руці, ворожий до спроб реформування країни, до ідей, що плывуть з заходу чи іновірців, яких він вважав еретиками й зняряддям чужих впливів, був втіленням кошмару просвічених реформаторів та їхніх ідейних спадкоємців.

4 Перший поділ

Незалежно від бажань конфедератів результати їхньої діяльності виявилися для країни трагічними. На кілька років значні терени Речі Посполитої занурились у хаос, викликаний партизанською війною, що велася проти військ короля й російських сил, які їх підтримували. Підтримка, яку конфедератам надавали Франція і Туреччина, виявилася недостатньою й не дозволила конфедератам здійснювати широкомасштабні воєнні дії. 1772 р. боротьба доходила до кінця. Однак хаос, що панував у Речі Посполитій, дав Росії, Австрії і Пруссії вигідний

претекст для того, щоб відкряти перші окрайці «королівського калача». Для вжитку європейської думки, двори в Берліні, Петербурзі й Відні витягли аргументи з сивої давнини, переконуючи, що здійснюють не поділ, а «повернення» земель, буцімто захоплених польськими володарями ще в середньовіччі. Усвідомлення, що поділ є, по-суті, актом грубого насильства, мабуть, не полишало й самих володарів – імператриця Марія-Терезія плакала, ставлячи свій підпис на трактаті. Її опір, зламаний міністрами й сином, Йосифом II, випливав з переконання, що

Карта 12. Три поділи Польщі 1772, 1793, 1795 рр.

Внаслідок поділів Пруссія отримала територію площею 141 400 км² з населенням близько 2,6 млн. Австрія в силу двох трактатів поділу набула 128 900 км² і близько 4,2 млн. населення. Частка Росії складала 463 200 км² і понад 5,5 млн. населення. З огляду на територіальні набутки й кількість захопленого населення, Російську імперію довго вважали найбільшим бенефіціантом поділів. Цю думку зміцнювало переконання, що падіння Речі Посполитої дозволило Росії виразно посунути сферу впливів у західному напрямку. Наступний крок на шляху цього поширення стався 1815 р., коли Олександр I здобув владу в Польському Королівстві, створеному на Віденському конгресі. Значну вигоду отримала й Пруссія, яка захопила добре розвинуті господарсько й важливі для торгівлі терени, які дозволили об'єднати Бранденбург і Східну Пруссію.

її держава збільшилася «без міркувань, чи цей зиск був порядним, чи ні». Вона вважала також, що акт поділу порушив принцип рівноваги, на якій будувався європейський *status quo*. «Плакала, але підписала», – цинічно прокоментував

це Фрідріх II. «Підписала, але принаймні плакала», – захищав імператрицю у майбутньому її біограф.

Видимість законності територіальних претензій держав-загарбників і самих трактатів поділу мало посилювати

затвердження їх сеймом, в якому переважали вибрані під тиском військ Катерини II противники короля й «Родини». Внаслідок першого поділу Річ Посполита втратила близько 30% своєї території і 37% населення.

Порівняно з розмірами лиха хіба що скромною втіхою для короля й прихильників реформ могла стати згода

5 Великий сейм

Поділ, здійснений сусідами, й нездатність Речі Посполитої чинити їм опір стали величезним потрясінням для її громадян. Він підважив також популярне раніше твердження, що слабкість держави є гарантією її зовнішньої безпеки. До значної частини шляхти й еліти міщанства чимраз сильніше доходило гасло реформ в ім'я порятунку суверенності держави й непорушності території. До початку реформ закликали численні політичні видання, брошури, сатири й вірші, значною мірою інспіровані королівським оточенням. Станіслав Август був прихильником обережної, але послідовної модернізації держави. Протягом наступних років вдалося досягнути чимало в цій галузі: ліквідовано внутрішні мита, збільшено прибутки скарбниці, впроваджено урядові міри й ваги, розбудовано мережу шляхів і каналів, засновано мануфактури. Дрібні кроки на шляху до сучасності не могли замінити поважних реформ ладу. Але король не міг собі уявити, що їх можна здійснити без згоди Катерини II, а вона послідовно проводила

Катерини II на призначення згаданим сеймом Невпинної ради, що поліпшувала виконавчу владу, й Комісії національної освіти, діяльність якої в галузі шкільництва мала справити значний вплив на запровадження новітніх засад і навчальних програм, що функціонували на польських землях ще довгі роки після поділів.

політику, скеровану на втримання свого протекторату над слабкою Річчю Посполитою. Підтримуючи по черзі короля або його противників, вона не збиралася апробувати реформи, які могли б зменшити її вплив на польські справи. Позицію короля, ненависного шляхетським консерваторам, у державі додатково послаблював його конфлікт з дотеперішніми союзниками з кола «Родини».

Вихід з тупика з'явився щойно під кінець вісімдесятих років XVIII ст. Політична ситуація в Європі, зокрема суперечки між Росією і Пруссією, російсько-турецька й російсько-шведська війни збільшили поле маневру дипломатичного короля. Спочатку він намагався отримати згоду на здійснення конституційних реформ взамін за пропозицію військового союзу з Росією проти Туреччини. Оскільки імператриця не виявила зацікавлення, ініціативу перехопили прихильники реформ, порізнені з королем. Складна ситуація Росії вселяла в них переконання, що можливе здійснення реформ без згоди Катерини II. Підтримку для своїх

Перша сторінка закону про міста від 18 квітня 1791 р.

планів вони знайшли у володаря Пруссії Фрідріха Вільгельма II, який сподівався зменшити таким чином російські впливи в Польщі чи довести до її нового поділу. Форумом, на якому відбулася сутичка між прихильниками конституційних змін і їхніми противниками, що покликалися на Катерину II, як «найсвітлішого гаранта» основоположних прав, стали засідання сейму, названого згодом Великим чи Чотирилітнім (1788–1792). Успіхом першої групи, яку небагато назвали «патріотичним угрупованням», було скасування *liberum veto*, що дозволяло ухвалювати рішення більшістю голосів. Їм вдалося також прийняти на сеймі ухвалу

про оборонний союз, запропонований Речі Посполитій королем Пруссії. Опір Станіслава Августа, який слушно вважав, що в Петербурзі цей союз вважатимуть відхиленням російського протекторату, пододала надана Пруссією гарантія непорушності території Речі Посполитої.

У цій ситуації стало можливим налагодити співпрацю в сеймі між королем і патріотичним угрупованням. Завдяки цьому вдалося – попри опір прихильників Росії і противників реформ – провести через Палагу послів кілька визначальних для держави законів, що стосувалися, м.ін., податку з шляхетських і духовних маєтків і збільшення армії до 100 тис. вояків. Революційне, і не лише в реаліях Речі Посполитої, значення мало порушення на засіданнях сейму питання розширення прав міщан. На думку багатьох спостерігачів це пов'язувало події в Польщі з ситуацією у Франції, в якій третій стан, який доти був нічим, жадавав, відповідно до відомої політичної брошури, «бути чимось». Кульмінацією спільних дій короля і патріотичного угруповання було 3 травня 1791 р. Того дня сейм ухвалив «Урядовий закон». Його преамбула містила *credo* просвічених прихильників реформ, які «вільні від ганебної сили чужих наказів, цінуючи дорожче, ніж життя, ніж особисте щастя – політичну екзистенцію, зовнішню незалежність і внутрішню вільність народу», зазначали, що «доля всіх нас від обґрунтування і вдосконалення національної конституції єдино залежить» і що слід «скористатися з пори, в якій перебуває Європа і з того швидкоплинного моменту, який нас самих собі повернув».

Великий сейм – «Закон про міста»

Важливими елементами програми виправлення Речі Посполитої, сформованої під час засідань Великого сейму Речі Посполитої, були поліпшення оборонності й ситуації міст і міщанства. Прийнята сеймом ухвала про організацію стотисячної армії мала посилити безпеку держави. Натомість увагу депутатів на постулати, висунуті міщанами, звернула демонстрація, організована президентом Варшави Яном Декертом. 2 грудня 1789 р. вулицями столиці пройшов марш представників 141 королівського міста. Його учасники «повдягалися в чорний одяг, попричіпляли до боків шаблі і шпаги» й вирушили до Замку, де передали королеві прохання про розширення прав міщан, м.ін., про представництво стану в сеймі, можливість набувати земські маєтки, заборону заарештовувати міщан без вироку суду, можливість вислуги в офіцерські чини у війську й призначення на державні посади і т.п. Ця демонстрація викликала немале враження в столиці. «Чорне вбрання і зброя при поясі справили подвійне враження на депутатів сейму: одні тлумачили ці постаті як знак пошани [...]. Інші [...] чорний колір сприйняли як образ, за потаємну якусь погрозу Речі Посполитій і фатальними наслідками від міського стану, якби їхні вимоги не були виконані», – згадував свідок цих подій. Якими б не були справжні бажання організаторів «чорної процесії», їхні дії увінчалися успіхом. Більшість висунутих ними вимог була виконана в законі про міста, який згодом став частиною Конституції 3-го травня.

USTAWA RZĄDOWA.

PRAWO UCHWALONE.

Dnia 3 Maja, Roku 1791.

w WARSZAWIE,
u P. Dworka Konjyt: Nadw: F. K. Mści
i Dyrektora Druk: Korp: Kad.

Титульний аркуш Конституції 3-го травня (Урядового закону)

Друга у світі й перша в Європі, конституція ліквідувала вільну елекцію, *liberum veto* й інші основні права, гарантовані Катериною II. Сейм залишався найважливішою політичною інституцією держави, зміцнювалася виконавча влада й позиції короля, запроваджувалася спадковість трону. Право участі в сеймиках відібрали у безземельної шляхти, яку вважали знаряддям у руках магнатських партій. Натомість визнали громадянські й політичні права заможного міщанства. Селянам хоч і не надали особистої свободи, однак, відповідно до ідей поміркованої течії Просвітництва, на них поширили «опіку права й крайового уряду».

Ухвалення Конституції 3-го травня вимагало подолання опору шляхетських консерваторів, але справжні труднощі ще чекали попереду. Катерина II, як офіційна гарантка ладу, що утверджував права шляхти за рахунок слабкості держави, не збиралася бездіяльно спостерігати за

Конституція 3-го травня

Прийняття сеймом конституції супроводжував патріотичний ентузіазм, та водночас і напруга й острах опору з боку противників реформ. Під час засідань вони спромоглися на кілька демонстрацій, але впливу на перебіг подій не мали. Відновлення сесії сейму після святкової перерви спеціально прискорили, щоб унеможливити прибуття на неї частини опонентів, які роз'їхалися по домівках. Замок оточував кордон війська, яким командував племінник короля, кн. Юзеф Понятовський, і натовпи міщан, яких вивели на вулиці начебто співробітники одного з чільних прихильників реформ – підканцлера Гуго Коллонтая, званого «польським Робесп'єром». Балкон сейму заповнила публіка, серед якої лунали патріотичні вигуки на честь конституції. Після кількох годин засідань один із послів, що висловлювався за неї, закликав короля, щоб той «найпершим на прийнятті її склав громадянську присягу. Негайно залунав загальний вигук згоди, а вся палата, мовби сповнена одним духом, рушила до трону, прохаючи короля виконати присягу. [...] Тоді негайно закликав король дати йому читати присягу й далі серед глибокої тиші сказав: „Присягаю Богові й не жалкуватиму про це“. За якусь мить на чолі послів рушив до кафедри серед натовпу ентузіастів: Вигук, від центру Старого міста початий, лунав Краківським передмістям [...] розходився і зникав у довгих, забитих людом вулицях», – згадував свідок цих подій.

реформами, завдяки яким Річ Посполита мала шанс стати сучасною, суверенною країною. Закінчення воєн зі Швецією й Туреччиною дало імператриці більшу свободу дій. Використовуючи опір традиціоналістів, переконаних, що реформи Великого сейму зазіхають на «права предків» і нищать Річ Посполиту, вона почала збройну інтервенцію. Російська армія, яка вступила до Речі Посполитої у травні 1792 р., формально підтримувала конфедерацію, створену в Торговиці противниками Конституції 3-го травня.

Річ Посполита не була достатньо підготована до війни. Відповідно до ухвали сейму кількість війська в Литві й Короні мала збільшитися, але декларованих ста тисяч вояків не вдалося набрати. Забракло часу, грошей, а може й енергії в діях. «Сто тисяч війська стало. Богу слава! / Оце вже Польщі буде у Європі слава / Сто тисяч війська стало. Солдати й офіцери. / Богу слава! Та де ж вони? Ну де?

Хіба що на папері», – драгувався автор одного з численних сатиричних віршів, що ширилися в той час. Майже стотисячній російській армії польська сторона могла протиставити лише близько сорока тисяч вояків. Підвела Пруссія, яка попри укладений оборонний союз, відмовилася надати допомогу. Польська армія відступала, чинячи затятий спротив. Попри кілька вдалих битв, які мали радше символічне, ніж стратегічне значення, Станіслав Август визнав, що не можна стримати маршу росіян у глиб країни. У цій ситуації єдиним шансом врятувати хоча б частину реформ здавалося виконання вимог Катерини II. Отож король, підтриманий частиною радників, прийняв рішення про припинення воєнних дій і приєднання до Торговицької конфедерації.

Програна війна 1792 р. увійшла до колективної пам'яті поляків як важливий елемент традиції опору проти чужої

Ян Пйотр Норблін, Страта зрадників під час повстання у Варшаві 1794 р.

сили. Одним із її символів став також запроваджений у цей час королем військовий хрест *Virtuti Militari*, донині найвища в Польщі відзнака за мужність на полі бою. Все це залишилося гарною спадщиною для нащадків. Безпосередні наслідки поразки були болісними. Всупереч сподіванням торговичан, Катерина II, хоч і не допустила до детронізації Станіслава Августа, однак Конституція 3-го травня і встановлені нею органи влади були ліквідовані. Всупереч виразній декларації в акті поділу 1772 р. про відмову Австрії, Пруссії і Росії від подальших територіальних претензій щодо Речі Посполитої, у січні 1793 р. був укладений наступний трактат, цього разу без участі Австрії, зайнятої війною з революційною

Станіслав Щенсний Потоцький

Францією. Після другого поділу Річ Посполита стала малою державою, цілком залежною від Росії.

Торговиця

Конституцію 3-го травня схвалили місцеві сеймики. Однак вона мала значну групу противників, що складалася з частини амбітних магнатів, котрі побоювалися, що запроваджені зміни обмежать їхні політичні впливи, а також частини шляхти, прив'язаної до давніх конституційних засад. Вони переконували, що ухвалений сеймом закон про реформу держави нищить досконалий лад Речі Посполитої, що забезпечує свободу. Натомість запроваджує абсолютизм під виглядом конституційної монархії. Вони підкреслювали, що її ухвалення було актом безправ'я, здійсненим з порушенням обов'язкових у сеймі процедур. На такі думки невдоволених посилялася конфедерація, організована 14 травня 1792 р. Її ініціатори, «бачачи, що вже для нас немає Речі Посполитої», а сейм силою «владу королів розширив, річ посполиту на монархію змінив», конфедерувалися «проти спадковості трону, проти збільшення влади королів, проти відірвання й найменшої частинки країни [...], проти Конституції 3-го травня, що на монархію річ посполиту змінює». Акт її створення оголосили в містечку Торговиця, розташованому на кордоні з Росією, в момент вступу армії імператриці в межі Речі Посполитої. Насправді його підготувала раніше група магнатів, що перебували в Петербурзі. Торговицькі діячі, йдучи вслід за російськими військами, що займали країну, створювали на захоплених теренах воєводські структури конфедерації, усуваючи законну владу. Основною метою дій конфедератів була ліквідація реформ Великого сейму й детронізація короля, якого вони вважали зрадником. Частину торговичан склали політичні традиціоналісти, очевидно не позбавлені патріотичних почуттів – більшість із них гаряче протестувала проти здійсненого Пруссією і Росією чергового поділу Польщі. Для сучасників і нащадків більше значення, однак, мали дії керівників конфедерації і їхні наслідки. З цих міркувань слово «торговиця» стало для багатьох поколінь поляків синонімом зради.

6 Косцюшківська інсурекція та падіння держави

Король і керівники патріотичного угруповання, частина яких опинилася в еміграції, мусли вирішити дилему – обмежитися кроками для утримання хоча б частини реформ і чекати вигідної для Польщі політичної кон'юнктури чи зважитися на ризик боротьби. Всупереч позиції Станіслава Августа – на думку одних надто боязкого, а інших мудрого реаліста – у 1794 р. настрої в країні й сподівання на допомогу з боку революційної Франції схилили найрішучішу частину патріотів до початку повстання. Його очолив герой війни за незалежність Сполучених

Штатів Тадеуш Косцюшко, який, складаючи в Кракові присягу, пообіцяв боротися в ім'я «захисту цілісності кордонів, повернення самовладності народу й обстоювання загальної свободи». Інсурекція (повстання), що тривала вісім місяців, збагатила патріотичну традицію опору проти загарбників багатьма прикладами патріотичного запалу й перемог, які ще раз довели, що москалі і пруссаки не є непереможними. Події на полях битв також показали, що коси в руках селян-добровольців, які прийшли на заклик Косцюшка, у бою можуть бути, як співалося в пізнішій пісні,

Францишек Смуглевич, Присяга Косцюшка на Ринку в Кракові 24 березня 1794 р.

«кращими, ніж короткі московські палаші». Це запровадило до сфери політичних уявлень радикального крила польського незалежницького руху переконання, що дієва боротьба за незалежність вимагає пробудження патріотичного духу серед селянських мас. З подій інсуреції можна було, однак, зробити різні висновки. Поміркованих патріотів жахала діяльність групи польських якобінців, радикалізм їхніх гасел і їхній вплив на маси убогого міщанства. Самосуди над особами, звинуваченими в зраді, які з ініціативи якобінців сталися у Варшаві, одні сприйняли як

хороший приклад народної справедливості, інші – як гідний осуду акт терору, скопійованого з найгірших взірців французької революції. Жах людей, котрі як-не-як були патріотами, нескладно зрозуміти – врешті, не щодня в Польщі вішали єпископів, гетьманів і аристократів. Саме з часів інсуреції Косцюшка розпочався поділ усього польського незалежницького руху, помітний протягом усього XIX ст., на радикалів, що мріяли повернути незалежність «з народом і для народу», та поміркованих, які воліли бачити селянина з соєю радше на жнивах, аніж на полі битви.

Тадеуш Косцюшко (1746–1817) походив із середньої шляхти. Закінчив Лицарську школу, створену Станіславом Августом для формування сучасної еліти офіцерів і урядовців. 1776 р. прибув до Північної Америки й завербувався полковником до американської армії, що воювала за незалежність Сполучених Штатів. У наступні місяці реалізував плани багатьох фортифікацій, найбільше значення з яких мали укріплення фортеці Вест-Пойнт, яка на думку Джорджа Вашингтона, була «найважливішою фортецею Америки». Після переможного закінчення війни за незалежність Сполучених Штатів 13 жовтня його підвищили до генерала й прийняли до членів Товариства цинцинатів, що об'єднувало видатних учасників Американської революції на чолі з Вашингтоном.

1784 р. Косцюшко повернувся до Польщі. Але служити у польському війську почав лише 1789 р., коли Великий сейм ухвалив утворення сотисячної армії. 1792 р. під командуванням кн. Юзефа Понятовського взяв участь у війні з Росією. Став одним із перших кавалерів ордену *Virtuti Militari*. Після приєднання короля до Торговицької конфедерації й розпорядження влади про припинення воєнних дій, він один із перших разом із кн. Юзефом Понятовським подав у відставку зі служби. Патріотичний жест командувача, що доводив його вірність Конституції 3-го травня й заслуги Косцюшка під час війни за незалежність Сполучених Штатів спричинилися до того, що багато земляків уважали його національним героєм.

У грудні 1792 р. генерал покинув країну. Протягом наступних місяців він брав участь у підготовці планованого в Польщі повстання. Після його вибуху навесні 1794 р. він зайняв посаду Начальника Збройних сил. Він володів усією повнотою влади, зосереджуючи у своїх руках компетенції головного воєнначальника інсуреційної армії та керівника цивільних інституцій повстання. Керуючи ним, він намагався зберігати політичну поміркованість. Також його дії скеровувалися на залучення до повстання селян. Виданий ним Поланецький універсал (7 травня) зменшував відробіток ними панщини, надавав їм можливість покидати село й забезпечував опіку з боку уряду. Та водночас Косцюшко утримувався від звільнення селян, не бажаючи відштовхнути від участі в інсуреції шляхту, що була основною політичною силою в країні.

Війна точилася зі змінним успіхом. 4 квітня у битві під Рацлавіцами він розбив російські сили, що діяли в околицях Кракова. Після перших успіхів зазнав поразки в битві з об'єднаними силами росіян під Щекоцинами (6 червня). 10 жовтня у битві під Мацейовицями також зазнав поразки. Поранений, він потрапив у полон, був вивезений у Петербург і ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Звільнений 1796 р. після смерті Катерини II її наступником Павлом I, виїхав до Сполучених Штатів. 1798 р. повернувся до Франції. Хоча не брав безпосередньої участі в політичній діяльності, але для багатьох земляків він залишився моральним авторитетом. 1800 р. він анонімно опублікував політичну брошуру *Чи поляки можуть здобути незалежність*, в якій переконував, що в боротьбі за відродження власної держави слід спиратися передусім на власні сили, а остаточна перемога залежить від масової участі в майбутньому повстанні селянських мас, привернути яких на бік незалежності можна лише надаючи їм особисту свободу й пообіцявши звільнення від кріпацтва. Особливе місце в пам'яті поколінь поляків забезпечив йому особливий статус «героя двох континентів», якого однаково цінували як поляки, так і американці за незламний республіканізм, відданість ідеалам свободи й готовність захищати пригноблені народи й суспільні групи.

Попри початкові перемоги польської сторони, запал повстанських військ виявився недостатнім порівняно з військовою перевагою Пруссії і Росії. Сподівана допомога з боку Франції, втягнутої у війну з коаліцією противників революції, не надійшла. Кривавий штурм Суворовим Праги, лівобережної частини столиці, під час якого вбили тисячі її мешканців, спричинився до капітуляції Варшави. За кільканадцять днів рештки повстанської

армії склали зброю. Керівники повстання опинилися в російському полоні або покинули країну. 1795 р. черговий раунд російсько-прусько-австрійських переговорів закінчився третім поділом Польщі. Станіслав Август, король уже неіснуючої держави, зрікся корони, «заклинаючи Найсвітлішу імператрицю, щоб вона материнську свою добротність на тих простерла, котрих королем були, і цей чин величі своєї душі великим своїм союзникам надала».

7 Хто винуватий?

Усі згадані події 1768–1794 рр. розглядали, шукаючи політичний, історіософський і моральний сенс у падінні держави. Але їх інтерпретація була різною. Відповіді на питання про причини катастрофи з'явилися швидко. Одними з перших їх дали противники реформ, часто, хоч і не завжди, пов'язані з Торговицькою конфедерацією, що шукала російської протекції і звинувачувалась у зраді народу. Їхнє пояснення було простим: провину за поділи несуть прихильники реформ, які замахнулися на досконалий лад, успадкований від предків, і викликали гнів Катерини II, відкидаючи надані нею гарантії «основоположних прав». Таке ж однозначне пояснення висували в той же час ідейні противники торговичан – причиною падіння Польщі була лиха воля нечисленних, але впливових «виродків», зрадників, які стали зряддам у руках чужих дворів. «Із уст до уст ім'я ваше лунатиме / Огидне для поляка, його кожен проклинатиме. / Обриднете черні, що за вами бігла, / Проклинатъ не

втомиться й будучність відлегла», – прокукував прихильникам Росії, ув'язнений австрійцями провідник якобінців Гуго Коллонтай. На думку патріотів вина торговичан полягала в гальмуванні реформ, скерованих на зміцнення держави, й наданні Катерині II вигідного претексту для інтервенції. Але їхні дії не спричинилися б до таких фатальних наслідків, якби не агресивна й груба політика сусідніх держав, що прагнули збільшити власну територію. Думки щодо ступеня їхньої провини були різними. Засуджували Росію, яка жорстко реалізовувала політику втримання Польщі в стані політичної анархії й брутально придушувала всі спроби повернути незалежність. Але багато сучасників, також і з-посеред торговичан, висували свої звинувачення передовсім на адресу Пруссії – віроломного союзника з часів Великого сейму. Через роки до такої оцінки схилилися багато істориків, які вказували, що поділи в принципі були шедевром політики Берліна. При невеликому військовому

втручанні Пруссія здобула найбільшу серед загарбників користь, захопивши найбільш заселені, найрозвиненіші в господарському плані терени, до того ж найважливіші зі стратегічної точки зору. Пам'ять про макіавеллівську політику

Пруссії і брутальні дії Росії з метою зміцнення домінування під час Барської конфедерації, війни 1792 р. й інсуреції сформувала у свідомості поляків образи варварських росіян і жорстоких пруссаків. Посилени подіями наступних

Finis Poloniae! (Кінець Польщі!), Косцюшко в неволі

Finis Poloniae

За кільканадцять днів після поразки під Мацейовицями одна з пруських газет у повідомленні про перебіг битви, вмістила інформацію, що поранений Вождь, падаючи з коня (за іншою версією оточений козаками), начебто вигукнув: „*Finis Poloniae!*” (Кінець Польщі!). Цю інформацію, подану пруським спостерігачем при російському штабі, незабаром передрукували інші пруські, німецькі й французькі газети. Функціонування цього переказу, не підтвердженого жодним з учасників битви, в європейському публіцистичному й літературному обігах поборювали в подальші роки польські публіцисти, називаючи його «блюзнірством» щодо національної справи. Не викликає сумнівів, що поширення версії подій, за якою сам Вождь мав ствердити, що воєнна поразка інсурекції справді закінчує існування Польщі, відповідало потребам пропаганди держав-загарбників. Але переконання, що падіння держави означає кінець існування польського народу, було характерним у цей час для багатьох поляків. Лише за кілька років після третього поділу вдалося подолати цей шок поділів. Найвідомішим прикладом нового уявлення про національну ситуацію спільноти стали слова *Мазурка Домбровського* 1797 р. – пісні Польських легіонів в Італії: «Іще Польща не померла, доки ми живемо, / Що чужинці в нас забрали, шаблю вернемо».

десятиліть, Другої світової війни й комунізму, ці уявлення, в не дуже зміненому вигляді функціонували в політичному житті поляків іще в ХХ ст. До певної міри вони існують і досі. Деяко лагідніше оцінювали позицію Австрії. На це вплинули не сльози Марії-Терезії, а неучасть Габсбурзької монархії у другому поділі Польщі (яка, зрештою, зовсім не впливала з особливих симпатій Відня до польських незалежницьких прагнень) і її нейтралітет щодо інсурекції Косцюшка. На подібних, незначних по-суті, обставинах у деяких колах існували сподівання на те, що Австрія порушить справу відновлення Польщі.

Але провину за катастрофу поділів покладали не лише на зрадників і закордонних агресорів. Уже в кінці ХVІІІ ст. в дискусіях про причини падіння держави, які вели кола, прихильні до реформ 3-го травня, з'явилося переконання, що відповідальність за це слід було б до

певної міри покласти на весь шляхетський стан. Пробудження шляхетських громадян і їхня згода на реформу країни сталися запізно, а швидкість реформаторських дій не дорівнювала сповненим запалу деклараціям. Це переконання, яке, зрештою, не виправдовувало торговичан і агресивних сусідів, здобуло чималий відгук. В часи Варшавського Князівства, створеного Наполеоном 1807 р. на території, захопленій Пруссією, воно з'явилося не лише на картах поважних політичних розвідок, але й у художній літературі й сценічних творах навіть не надто високого рівня. Наприклад, у фіналі однієї з комічних опер 1812 р. образ Вітчизни звертався до розварених донедавна героїв: «Сумну правду почуймо ж. Не сила сусідів, / А наш безлад, незгода взаємна згубила, / Гордість сильних, свобода надмірна». В наступні десятиліття ХІХ ст. тезу про «власні провини» розвиватимуть передусім прихильники

демократичного крила польського незалежницького руху. Поєднуючи в своїх програмах боротьбу за повернення держави з постулатами суспільних і політичних реформ, демократи посилятимуться на сумний урок поділів і вказуватимуть, що саме егоїзм і недалекоглядність шляхти, ворожої конституційним змінам і визнанню прав міщан і селян були головною причиною слабкості Речі Посполитої, а в підсумку – її падіння. Що цікаво, починаючи з сімдесятих років XIX ст., подібну оцінку причин поділів дало впливове в Галичині угруповання краківських консерваторів, т.зв. станчиків. «Чому ж помер цей народ, народ, який зазнав таких чудових днів, краї такі великі, думки такі високі, душу таку шляхетну, місію таку значну?», – питав в одній зі своїх відомих публікацій видатний представник цієї групи, історик Юзеф Шуйський. І відповідав: «Отож, гріхом цього народу [...], було гордування урядом, нелад і погорда до ближнього, пригноблення люду».

Насильство з боку сусідніх країн, зрада і «власні провини» довго були задовільною відповіддю на питання про причини поділів. Дискусії істориків, що точилися в XIX ст., не виходили, в принципі, поза так окреслене коло причин, хоча й збагатили його кількома новими тезами. Переконавання в агресивній політиці сусідів, як головній причині падіння Польщі, доповнив, скажімо, аналіз взаємних стосунків Берліна, Петербурга й Відня у цей час, який доводив, що поділи прискорили чимраз гостріший конфлікт інтересів між трьома державами. Новою

формою виразу старих ураз можна визнати інтерпретування поділів як ефекту «споконвічного» конфлікту національних інтересів поляків і росіян, а особливо поляків і німців. Теза про національний антагонізм, що веде до неухильного зіткнення суперечливих прагнень у сфері господарства, культури й політики знаходила підтвердження в національній ідеології, що зміцнювалася в другій половині XIX ст. і була значною мірою дзеркальним відображенням думок, висловлених на тему поділів німецькою історіографією. Щойно в XX ст. дискусії про причини падіння Польщі збагатили дослідження істориків, що враховували

Францишек Падеревський, Князь Юзеф Понятовський

більше нюансів епохи після поділів. Серед зовнішніх чинників, що впливали на той, а не інакший перебіг подій звертали увагу хоча б на порушення політичної

Князь Юзеф Понятовський (1763–1813), племінник короля й керівник коронної армії, що боролася з російською інтервенцією 1792 р. Був сином польського магната й австрійської аристократки. Молодість провів у Відні. З Габсбурзькою монархією пов'язані також початки його військової кар'єри. А до лав польської армії він потрапив лише 1788 р., після збільшення її чисельності сеймом. На заклик короля він прибув до країни і в званні генерала став командиром однієї з дивізій. Під час кампанії виявив себе як відважний і рішучий командир. Після перемоги, яку він здобув під Зеленцями, Станіслав Август запровадив існуючий досі орден *Virtuti Militari*. Князь став його першим кавалером. Попри відчуття, які виявляв до нього король, який опікувався ним від дитинства, князь разом із багатьма офіцерами демонстративно подав у відставку після того, як володар приєднався до Торговиці. Відмовився також виконати прохання Станіслава Августа, котрий під тиском торговицької влади й росіян домагався, щоб він припинив з'являтися на публіці в одязі, прикрашеному орденом *Virtuti Militari*. Після вибуху інсурекції, Понятовський зголосився до її керівника, свого давнього підлеглого, Тадеуша Косцюшка, виявляючи бажання служити як простий доброволець. Після поразки повстання князь оселився в столиці, не брав участі в незалежницькій діяльності й провадив шокуючий для частини громадської думки спосіб життя аристократичного гульвіси. З моменту вступу військ Наполеона до пруської займанщини восени 1806 р., після коротких сумнівів, перейшов на його сторону. З 1807 р. виконував обов'язки військового міністра Варшавського Князівства й командувача польської армії. 1809 р. в битві під Рашином вчинив активний опір австрійським військам, що займали князівство, а далі очолив переможний похід польського війська в Галичину. Після закінчення війни князь, якого колись уважали легковажним гульвісою, став національним героєм: «На доброму коні добрий вершник, несхитної мужності, високої честі, гарний поставою, вус чорний, шапка набакир, був ідеалом польського вождя. Якби на краю пекла гукнув: за мною, діти! В пекло скочили б за ним», – згадував один з його підлеглих. Під час походу Наполеона на Москву 1812 р. командував складеним з поляків V Корпусом Великої армії. Після поразки імператора відмовився стати на бік прихильників Олександра I, визнаючи такі дії суперечними з військовою честю й позбавленими достатніх гарантій з боку царя. Разом із своїм корпусом приєднався до Наполеона, який воював у Саксонії. На полі битви під Лейпцигом єдиним з чужинців був призначений фельдмаршалом Франції. Загинув в останній день битви, відмовившись капітулювати перед силами антинаполеонівської коаліції. Національною легендою стали слова, начебто сказані князем перед смертю: «Бог довірив мені честь поляків і лише йому я її віддам».

рівноваги на континенті, наслідки якої відчувалися і на його периферіях; переважаючі тенденції в політичній системі Європи, які спричинялися до того, що великі й слабо централізовані держави

стали об'єктом зазіхань сильних сусідів; специфічний характер абсолютизму в монархіях Центрально-Східної Європи, який схилив їх до здійснення агресивних дій назовні.

8 Наслідки поділів

Наслідки поділів торкалися кількох сфер колективного життя поляків. Втрата власної держави напередодні епохи, коли в Європі почали з'являтися й зміцнюватися новітні форми національної свідомості, на 123 роки визначила характер польської політичної думки, а також програм і дій окремих об'єднань і угруповань. Принципову роль відіграло в них переконання, що основною метою діяльності поляків є повернення власної держави. Але шляхи до її реалізації могли бути різними. Вирішення, що обіцяло швидкі результати, хоча водночас тягло за собою ризик жертв і руйнувань, обстоювали прихильники збройної боротьби за незалежність. Дехто, як польські прихильники Наполеона в 1806–1815 рр., розраховували в ній не лише на власні сили, але й на сприятливу політичну ситуацію в Європі (хоча б наростаючий конфлікт між великими державами) й підтримку приязної сили ззовні. Створення французьким імператором 1807 р. Варшавського Князівства, збільшеного через два роки частиною Галичини, довело, що подібні розрахунки не обов'язково мусять відноситися до сфери політичних мрій. Прагматичне, хоч і не позбавлене симпатії, ставлення Наполеона до польської справи могло, однак, знеохотити до пошуків чужої протекції для польської справи. Йдучи за закликом скептичного щодо французького імператора Косцюшка, багато польських незалежницьких діячів вважали, що слід

зосередитися на приготуванні великого національного повстання з масовим залученням селян, котрі приєднуються до боротьби в ім'я національних свобод, але також рівних політичних прав і звільнення. Дії в цьому напрямі провадили конспіраційні організації, пов'язані з угрупованнями, створеними польськими політичними емігрантами після поразки Листопадового повстання (1831) у Франції, Бельгії й Великій Британії. Суперечки про методи діяльності, політичні цілі боротьби (незалежність чи також суспільні реформи?) чи вибір моменту її початку виявлялися в різній формі у всіх польських національних повстаннях XIX ст.: 1830–1831, 1846, 1848, 1863–1864 рр.

Порівняно незначний вплив на політичні позиції поляків у XIX ст. мали лоялістичні концепції, що проголошували потребу зречення з незалежницьких прагнень в ім'я політичного реалізму. Послідовні прихильники цієї політичної течії були нечисленні, а їхній вплив додатково обмежувало ставлення еліт влади держав-загарбників до польської справи. Правлячі кола в Берліні й Петербурзі не висували щодо поляків жодних пропозицій політичних поступок взамін за їхню лояльність. Виняток становила лише Галичина, що мала автономію з 1867 р. Невипадково в австрійській займанщині значним впливом користувалося середовище консерваторів, які гостро критикували групи, відповідальні за поразки наступних повстань і пов'язані

Артур Гроттгер, Перехід через кордон

з цим страти, знищення й репресії. Переконання в необхідності нових спроб збройної боротьби за всяку ціну вони вважали злочинною безвідповідальністю, стверджуючи, що як *liberum veto* спричинилося до падіння Речі Посполитої, так *liberum conspiro* (право на змову) губить польський народ. Замість криваво придушуваних повстань консерватори

пропонували мурашину працю над піднесенням політичної свідомості й зміцненням внутрішньої сили народу: «Стати вільним – це стати здатним створити уряд і здійснити реорганізацію суспільства», – стверджував Шуйський.

Програма консерваторів покликала на відомий уже раніше тип дій, скерованих на відновлення власної держави,

Liberum conspiro

Краківські консерватори, звані станчиками від опублікованого ними відомого політичного памфлету *Тека Станчика*, не відмовлялися від незалежності. В оголошеній ними програмі основну роль відіграло переконання, що поляки, замість братися за ризик самостійної – і самотньої – боротьби за повернення власної держави, повинні чекати сприятливої для них міжнародної кон'юнктури. Тим часом вони повинні будувати сучасний політичний клас, розвивати державний інстинкт, зміцнювати моральні й господарські фундаменти національного життя. Конспіративну діяльність і пов'язані з нею спроби збройної боротьби вони вважали згубними для справи незалежності й майбутнього народу: «Облудо, що гадаєш, буцімто досить вигнати неприятелів, що досить організувати змовку чи ще одну, щоб бути вільним і незалежним, покнинь землю нашу [...], бо приносиш лише поразку», – стверджував Юзеф Шуйський.

який, зрештою, не завжди протиставлявся повстанському рухові, й часто трактувався як його доповнення. Його здійснювали представники різних середовищ – аристократії, поміщиків, міщан чи духовенства – активні в галузі освіти, культури чи господарства. Ці ініціативи були скеровані на організацію національного життя, попри брак власної держави, і зміцнення національної ідентичності, загроженої, на думку багатьох, діями державного апарату загарбників. Вони, зокрема, охоплювали розвиток польського шкільництва й науки, літератури й мистецтва, а також фінансові й організаційні заходи, які в принципі творили основи економічної конкуренції поляків з загарбниками – скажімо, підтримка польських фабрик, землеробства й торгівлі. Визнання господарських питань елементом боротьби за незалежність та існування народу – також один із наслідків поділів. Подібно було з польською культурою XIX ст. Значна частина явищ, що відбувались у ній – хоча б творчість письменників, поетів чи художників – стосувалася проблем відсутності власної держави й прагнення до її повернення.

Серед далекосяжних наслідків поділів найчастіше згадують їхній вплив на диференціацію економічного розвитку польських земель. Кордони, що ділили їх понад століття, після 1918 р. утруднювали господарську інтеграцію земель II Речі Посполитої. Деякі з наслідків цього поділу помітні донині, хоча б у вигляді форми й густоти залізничних шляхів у Польщі. Поділи спричинилися також до запізнення цивілізаційного розвитку польських земель. XIX ст. – доба динамічного розвитку науки, винаходів, промислової революції – було під цим оглядом для поляків втраченим століттям. На це певною мірою вплинула політика загарбників – зокрема щодо обмеження розвитку науки й доступу до освіти, переслідування польської вищої освіти. Так само важливою, хоч і трудною для об'єктивної оцінки, здається концентрація значної частини колективної енергії на питаннях, не пов'язаних з великим модернізаційним процесом, що відбувався у другій половині XIX ст. Як гріко зауважували ліберальні публіцисти, котрі в сімдесяті й вісімдесяті роки XIX ст. проголошували першість дій на користь освіти й господарства над

збройною боротьбою. Трудно очікувати швидкого цивілізаційного поступу народу, в якому більше солдатів, ніж підприємців. Його гальмували також, так само складні для окреслення, але очевидні для спостерігачів, втрати в інтелектуальному потенціалі – після наступного невдалого повстання тисячі молодих людей, значний відсоток серед яких становили талановиті й освічені представники інтелігенції, потрапляли засланнями на Сибір чи мусили втікати на еміграцію. Символічними в цьому плані є приклади Ігнація Домейка, члена студентської змови у Вільні, а потім учасника Листопадового повстання, та Ернеста Маліновського, який юнаком покинув країну разом з родиною, якій загрожували репресії з боку царської влади. Перший з них здобув славу як геолог і творець вищого шкільництва в Чилі, другий – як будівничий залізниці в Андах.

Шукаючи слідів впливу поділів на сучасних поляків, деякі соціологи спостерігають різниці ментальності, сформовані внаслідок багатолітнього функціонування під владою трьох загарбників. Ці спостереження, як видається, підтверджують поширені уявлення про познанську працьовитість і солідність, сформовані під впливом німецької культури; поширеному в Кракові замилуванню до ієрархії і титулів, що сягає часів автономії Галичини, котра уможливила полякам кар'єру вищими урядовцями Австро-Угорської монархії; схильність мешканців давнього російського поділу до опору щодо будь-якої влади й піддання сумнівів рішень, які вона видає.

Це тези на пограниччі стереотипу й анекдоту. Залишаючись у сфері політичної ментальності й колективних уявлень, слід, однак, визнати, що досвід епохи поділів, без сумніву, надовго окреслив характер польського патріотизму. Виразно сформоване вже в часи Барської конфедерації переконання, що його мірою є готовність до жертви «з крові, життя і майна», надалі є сильним попри зміни ментальності, звичаїв і політичного контексту, що відбувалися протягом понад двохсот років. Спадщиною поділів, вплив якої посилили події «четвертого поділу Польщі» 1939 р., слід також визнати глибоко закорінене переконання про необхідність організації держави на базі сильного, ефективного й забезпеченого широкими компетенціями державного апарату. Ще під час кампанії, що супроводжувала президентські вибори 2010 р. один з кандидатів виразно заявив, що «Польща або буде сильною державою, або її не буде зовсім». Здобутий ним результат вказує, що не всі виборці визнали подібне міркування анахронізмом, що не пасує до політичних реалій.

Включення в межі своїх кордонів земель, належних до Речі Посполитої, не залишилося також без наслідків для внутрішньої ситуації в Австрії, Пруссії і Росії. Тадеуш Цегельський і Лукаш Кондзеля, які розглянули це питання (*Rozbiory Polski 1772–1793–1795*, Варшава 1990) підкресливали, що у випадку Габсбурзької монархії це посилювало конфлікти національного характеру, які її ослаблювали, і вплинуло на відхід від централістичної концепції держави на користь автономії.

У Пруссії внаслідок поділів посилювався політичний вплив верстви консервативних великих землевласників, ворожих модернізації. Натомість Росія протягом усього XIX ст. мусила долати проблеми, пов'язані з необхідністю втримувати владу над схильними до бунту польськими підданими царя, придушувати наступні повстання й витрачати кошти на неможливий для реалізації проект русифікації поляків. Попри тимчасові вигоди, як твердять автори, «в дальшій перспективі

поділи Польщі виявилися помилковим кроком». Менш чутливі до модернізаційних, цивілізаційних і гуманітарних аргументів прихильники імперської політики мабуть знайшли б докази, що свідчили про господарські, стратегічні, демографічні чи престижні позитиви, спричинені поділами Польщі. Однак залишімося при оптимістичній думці, що «королівський калач», хоч і смачний, виявився не таким корисним, як припускали монархи, що ним поділилися.

Розділ 4. Про що слід розмовляти

- Розклад інституцій вільної елекції став у XVIII ст. одним з суттєвих чинників постійної кризи суверенності Речі Посполитої. Елекції королів створювали щораз більші можливості для втручання у внутрішні справи Польщі. В другій половині XVIII ст. Річ Посполита стала залежною майже виключно від Росії, але зовсім не Росія була ініціаторкою поділів Польщі. Варто зважити роль трьох сусідів Речі Посполитої в наступних поділах Польщі, в першу чергу Пруссії.
- Саксонський період позначився кризою публічного життя в Речі Посполитій, що виявилася в занепаді громадянських почуттів, розкладі загального сейму, кризі королівської влади й міністерських урядів, корупції державних урядовців, узалежненню судочинства від магнатів, слабкості війська і дипломатії чи, врешті, зростанні ролі магнатських державок. Слід пам'ятати, що саксонські часи – це не лише період дезінтеграції Речі Посполитої, але й водночас початки Просвітництва в Польщі й виникнення реформаторських прагнень. Це добрий приклад відродження в занепаді.
- Росія у XVIII ст. була зацікавлена в утриманні протекторату над Польщею. Тим дивнішим видається рішення Катерини II про надання трону Станіславу Августові Понятовському, який репрезентував реформаторську течію «Родини». Цей володар, зберігаючи майже протягом усього свого панування проросійську орієнтацію, величезною мірою форсував програму, звернену проти російських інтересів у Польщі. Слід зауважити, що російська політика в Польщі фактично зазнала фіаско, оскільки цариці не вдалося, без допомоги Пруссії і Австрії, зберегти свої впливи в Речі Посполитій.
- Варто розмовляти про специфіку польського Просвітництва. У Польщі, на відміну від інших західних країн, воно стало інтелектуальною течією, що слугувала порятункові державного існування. Особливу роль у поширенні просвітницьких гасел і формуванні реформаторських програм відіграло духовенство. Це ще одна специфічна риса польського Просвітництва.

- У польських історіографії і публіцистиці досі не втихають суперечки щодо ролі останнього короля – Станіслава Августа Понятовського. Сторони суперечки погоджуються, що його панування, незалежно від неухильної політичної катастрофи Речі Посполитої, було періодом значного розвитку польської культури. Королівське меценатство над інтелектуальним і культурним життям Речі Посполитої захисники короля розглядали як цивілізаційну акцію. Варто розмовляти про панування цього володаря і здійснені в цей час реформи як про один з перших модернізаційних кроків на землях Речі Посполитої. Культурний доробок станіславівської доби виявився міцним фундаментом, на якому могла розвиватися польська культура в період національної неволі.
- Не можна оминати в наших міркуваннях тексту Конституції 3-го травня 1791 р. У Польщі ми пишаємося тим, що це другий, після американського (1787), основний закон у світі, і що польська конституція випередила на європейському континенті перший основний закон революційної Франції (вересень 1791). Записи Конституції 3-го травня формувалися з думкою про збереження вільності, цілісності й незалежності Речі Посполитої та про реформу держави. Варто поміркувати, чому гасла рівності і братерства не могли здобути в тодішній ситуації прихильників.
- Чи поділи Польщі були успіхом держав-загарбників? Яку ціну довелося цим державам платити за втримання своїх впливів на здобутих теренах Речі Посполитої? Поділ польських земель, здійснений 1795 р., виявився неостаточним. Наполеон I серйозно порушив цей порядок, створюючи Варшавське Князівство (1807, 1809), а Віденський конгрес 1815 р. вніс суттєві зміни кордонів держав-загарбників на польських землях. Поміркуймо, хто із загарбників вийшов переможцем з цієї зміни кордонів 1815 р. і з чого випливала його тодішня міжнародна позиція.
- У 1806–1813 рр. у Польщі переважила профранцузька орієнтація. Проросійська програма князя Адама Єжи Чарториського не знаходила прихильників. Створене Наполеоном Варшавське Князівство відіграло важливу роль як частина наполеонівської системи в Європі. Однак імператор французів ніколи не опинився одночасно в стані війни з трьома загарбниками Польщі. Варто поміркувати, наскільки байдужість Наполеона до вирішення справи відродження Польщі до поділів вплинула на його поразку в Росії.
- Річ Посполита Обох Народів ніколи не реалізувала власної ідеї імперії. Можна навіть ствердити, що вона ніколи й не сформулювала такої ідеї. Сусідні держави: Російська імперія, монархія Габсбургів і Королівство Пруссії реалізували власні імперські ідеї. Поділи (1772, 1793, 1795) перетворили землі давньої Речі Посполитої на квазі-колоніальний простір двох антагоністичних імперіалізмів – російського і габсбурзького. Пруський імперіалізм модернізувався у XIX ст., змагаючись з Великою Британією і Францією. Російська імперія, яка в кінцевому підсумкові охопила своїм пануванням 3/4 земель Речі Посполитої Обох Народів, не репрезентувала рис британського імперіалізму, і навіть пруського. Отож варто поміркувати, чи російська присутність на землях давньої Речі Посполитої цивілізаційно підносила, чи деградувала ці терени?

Томаш Кізвальтер

МОДЕРНІЗАЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЗА УМОВ ВІДСУТНОСТІ ВЛАСНОЇ ДЕРЖАВИ

1. Що таке модернізація? _____	160
2. Держава, право, політична культура: Варшавське Князівство й Польське Королівство _____	161
3. Держави-загарбники, польські повстання, органічна робота _____	167
4. Германізація і русифікація _____	171
5. Галицька автономія _____	173
6. Сільськогосподарські реформи: економіка і політика _____	175
7. Індустріалізація _____	182
8. Сучасність у щоденному житті _____	187
9. Спроба підсумку _____	190
 Розділ 5. Про що слід розмовляти _____	 191

1 Що таке «модернізація»?

«Модернізація» – поняття широко вживане, хоча не зовсім зрозуміле. Німецький соціолог Макс Вебер (1864–1920), чудовий знавець проблем цивілізаційного розвитку, уважав, що в країнах Західної Європи відбуваються процеси «відчаровування світу». В суспільствах Заходу, – писав Вебер, – віддавна поступово знижується схильність до магічного мислення, натомість зростають прояви раціональної позиції. Ці зміни значно прискорились у XIX ст., а головними інституціями, навколо яких відбувалася раціоналізація суспільного життя, стали капіталістичне підприємництво й державна бюрократія.

Суттю капіталістичного підприємництва була діяльність відповідно з засадами економічного розрахунку і виробниче використання нових досягнень техніки. З кінця XVIII ст., спочатку у Великій Британії, далі в інших країнах, технічний прогрес почав ставати підставою значно швидшого, ніж доти, господарського зростання. Підприємці, прагнучи досягнути максимального зиску, застосовували нові методи виробництва. У господарстві чимраз більшу роль відігравали машини, а поширення машинної продукції означало перелом в історії людства – безпрецедентне збільшення продуктивних можливостей. Таким чином господарське використання технічних інновацій започаткувало один із найважливіших модернізаційних процесів.

Іншим таким процесом було формування бюрократичних систем. Бюрократія, – підкреслював Вебер, – це основа функціонування сучасної держави: урядові кроки підпорядковані приписам права, установи провадять писемну документацію своєї праці, чиновники мусять мати точно окреслене коло обов'язків, відповідну кваліфікацію й отримують винагороду усталеним чином. Забюрократизована, професійна адміністрація розростається і справляє чимраз більший вплив на людське життя.

Від часів Вебера на тему модернізації написано вже безліч праць. Не слабшають дискусії про «відчарування світу», механізми господарського зростання чи значення бюрократизації. Концепції Вебера не раз критикували, але здається, що його тези в основі витримали цю критику. У XIX й XX ст. процеси раціоналізації суспільного життя прогресували (що не мусило означати, що життя ставало кращим чи набирало більшого сенсу), а ці зміни найкраще були помітними в господарстві й адміністрації та управлінні. Поняття «модернізації», відповідно до поглядів Вебера передбачає, що раціоналізація охоплює більшу частину або й цілість нашої екзистенції. Саме тут виявляється згадана на початку неповна зрозумілість. Відомо, що промисловість і сільське господарство модернізуються, те саме стосується державних інституцій, і що ці процеси справляють вплив на умови людського життя й суспільні

структури. Однак не розроблена теорія, яка б задовільним чином пояснювала обсяг і механізми цього впливу. Незрозуміло, наскільки модернізації підлягають література й мистецтво і чи поняття, яке ми зараз розглядаємо, взагалі може застосовуватися до літературної чи художньої творчості. Ми знаємо, що індустріалізація впливає на ментальність і звичаї, однак не знаємо, де проходять межі цього впливу. Чи модернізація означає послаблення релігійності? Дискусія про

секуляризацію – це чи не найвідоміший приклад складних для вирішення суперечок, які відбуваються навколо модернізаційної проблематики.

Обговорюючи питання модернізації польських земель у XIX ст., звертатимемо увагу передовсім на господарські й конституційно-правні зміни. Явища іншого характеру, складніші для окреслення й такі, що викликають більші дискусії серед дослідників, намагатимемося лише зазначити.

2 Держава, право, політична культура: Варшавське Князівство й Польське Королівство

Почнімо з конституційних питань. У XIX ст. не було держави, яку поляки могли б уважати «власною». Однак у цей час існували держави, в яких польські вищі верстви брали участь у здійсненні влади. Про ці держави можна сказати, що вони якоюсь мірою мали польський характер.

Варшавське Князівство, створене 1807 р. Наполеоном I і захоплене 1813 р. російськими військами, та Польське Королівство, утворене 1815 р. в силу рішення царя Олександра I, це, формально кажучи, окремі держави з власною конституцією, урядом, армією і польською державною мовою. Як Князівство, так і Королівство не були суверенними – перше було сателітом наполеонівської Франції, друге залишалося чітко підпорядкованим Російській імперії. В обох випадках залежність від могутнього протектора була гарантована правно:

у Князівстві спеціальні права представника французького уряду уможлилювали йому нагляд над місцевою владою; конституція Королівства проголошувала тривке об'єднання з Росією через особу монарха. На практиці підпорядкованість імперіям була ще виразнішою, ніж це могло впливати з формальних усталень. Князівством, а згодом Королівством керували, однак, представники польських вищих верств, передусім поміщицтва. Брак суверенності став проблемою для деяких мешканців цих держав, – більше в Королівстві, ніж у Князівстві, – але члени польського «політичного класу» могли брати участь у публічному житті і впливати на те, що відбувається в країні. Це мало велике значення для перебігу модернізаційних процесів.

У давній Речі Посполитій сформувалася цікава політична культура: шляхта вважалася співгосподарями чи навіть

співвласниками держави, розвинула інституції станового самоврядування, виробила в собі специфічне громадянське відчуття й навик політичної активності. З багатьох оглядів це була вартісна культура, однак з плином часу все більше виявлялися її слабкі сторони. Однією з них була відсутність інтересу до розбудови державного апарату. Шляхта побоювалася зміцнення королівської влади, а розвиток адміністративних структур міг сприяти такому зміцненню. В результаті Річ Посполита мала слабко розбудовану, а з плином часу все більш анахронічну державну адміністрацію, в той час, коли в більшості європейських країн уже починали формуватися зародки новітньої бюрократії. Реформи, здійснені за панування Станіслава Августа Понятовського (1764–1795), вінцем яких була Конституція 3 травня 1791 р., модернізували лад Речі Посполитої, але швидкий остаточний поділ держави знищив усі ці зусилля.

Щойно виникнення Варшавського Князівства зумовило, що на польських землях з'явилися справді модерні бюрократичні структури. Наполеон, створюючи по окраїнах своєї імперії держави-сателіти, дотримувався засади, що вони повинні отримати устрій, якомога подібніший до Франції. У випадку Князівства імператор зробив певні поступки на користь місцевої конституційної традиції, однак ці зміни були дрібними. Адміністрація була організована за французьким взірцем: мала ієрархічну структуру, була сильно централізована, з поділом на відомства (створили п'ять міністерств: внутрішніх справ, поліції,

юстиції, прибутків і скарбу та військового). Територія Князівства, як і Франція, була поділена на департаменти, якими керували префекти; департаменти склалися з повітів (тут використали польську назву), якими керували підпрефекти.

Новостворена адміністрація потребувала відповідно вишкolenих чиновників. Щоб приготувати такі кадри, у Варшаві 1808 р. заснували Школу права; під час призначень на службові посади обов'язковою була система екзаменів. Таким чином, виконання адміністративних функцій здобувало фаховий і бюрократизований характер: воно пов'язувалося з певними кваліфікаціями, обов'язками й винагородою. В Речі Посполитій державними чиновниками як правило були заможні міщани, які не мали спеціальної підготовки, а виконання обов'язків вважали громадянською активністю (хоча частенько отримували від цього значну матеріальну користь). Вищі посади, щоправда, потрапляли поміщицькій еліті, – Наполеон у цьому випадку визнав за доцільне діяти згідно з польською традицією, – але нижчими чиновниками ставали люди, що походили з дрібної шляхти й міщанства. Для них праця в установі, що трактувалася як фах, найчастіше була єдиним джерелом утримання.

Варшавське Князівство існувало коротко, але створене 1815 р. Польське Королівство, хоча й підпорядковувалося Росії, в конституційному плані значною мірою було продовженням держави, покликаної до життя імператором французів. Хоча у своїх рішеннях щодо ладу Королівства Олександр I більшою

Марчелло Бачареллі, Надання Наполеоном конституції Варшавському Князівству

мірою, ніж Наполеон покликався на традиції Речі Посполитої, він зберіг багато що з конституційного ладу Князівства. Важливим виявом цієї тягlosti було збереження в силі цивільного кодексу

Наполеона. Кодекс, оголошений у Франції 1804 р. й обов'язковий у Князівстві, спирався на засади особистої свободи, рівності перед правом і непорушності приватної власності. Ця збірка законів,

Конституція Варшавського Князівства

22 липня 1807 р. Наполеон підписав підготовану під своїм керівництвом конституцію Варшавського Князівства. Цей акт наслідував лад Франції, з невеликими поступками польським традиціям. Князівство отримало двопалатний сейм, складений з сенату – до його складу входили єпископи, воєводи й каштеляни – та палати послів, членів якої обирала заможна шляхта, чиншові селяни, купці, ремісники, військові й інтелігенція. Повнота виконавчої влади й законодавча ініціатива належали королеві. Монарх призначав міністрів, відповідальних перед ним, виняткові компетенції в галузі закордонної політики (Князівство не отримало власної дипломатичної служби). Відповідно до конституції сейм повинен був збиратися кожні два роки й засідати протягом двох тижнів. До компетенцій сейму належали зміни цивільного й карного права, монетної системи й податкового законодавства.

Палац Урядової комісії прибутків і скарбу (сьогодні Ратуша) у Варшаві

яка з часом отримала назву кодексу Наполеона, творила засади новітнього правового порядку.

Частина території давньої Речі Посполитої пройшла, таким чином, у наполеонівський період процес значної конституційної модернізації – в умовах підпорядкування Франції, але за участі поляків, що керували Князівством. Виникнення Польського Королівства означало продовження ситуації, в якій польський істеблішмент керував державою, підпорядкованою якійсь імперії. Такий стан справ тривав до листопада 1830 р., коли у Варшаві вибухнуло повстання,

яке незабаром спричинило війну між Королівством і Російською імперією. Залежність від Росії викликала напруження й конфлікти, які врешті спричинилися до падіння системи польського управління несuverенним державним утворенням. Виявилось, що така система не могла цілковито вдовольнити польську еліту і чимраз виразніше суперечила патріотичним почуттям її частини, зокрема молодих людей, не пов'язаних з урядовими колами. Однак вона створювала шанс модернізації, яких не слід легковажити.

1816 р. був створений Варшавський університет. Історія його виникнення

Новітній державний апарат

Влада Варшавського Князівства, прагнучи створити польські чиновницькі кадри, старалася контролювати компетенції кандидатів на посади в державній адміністрації. 1808 р. було видано декрет про екзаменаційні комісії, завданням яких була перевірка кваліфікації майбутніх чиновників. З 1810 р. всім призначенням мали передувати екзамени (виняток робили для давніх чиновників Речі Посполитої і призначеним перед опублікуванням декрету). Коли 1811 р. почала діяти Школа права й адміністрації, ухвалили постанову, що з 1817 р. під час екзаменів вищого ступеня вимагатиметься посвідчення цієї школи. У Князівстві вищі посади належали, в переважній більшості, заможним, матеріально незалежним поміщикам; натомість робота в канцеляріях стала працею і часто єдиним утриманням для нижчих чиновників, які походили з біднішої шляхти й міщанства.

може символізувати, яким чином відбувалися модернізаційні процеси у Варшавському Князівстві й Польському Королівстві. Влада Князівства усвідомлювала потребу формування висококваліфікованих спеціалістів, результатом чого було заснування Школи права, яка 1811 р. була розширена й перейменована на Школу права й адміністрації; так само була створена 1809 р. Лікарська школа. Обидва заклади мали академічний характер і могли виступати як зародок університету, про створення якого вже в той час думали. Короткий період існування Князівства і його бурхлива політична історія, особливо війни, що відбувалися в цей час, спричинилися до того, що цю ідею можна було реалізувати лише в Королівстві. Така схема повторювалася в багатьох інших випадках: ініціатива і перші фази реалізації – в наполеонівські часи, наступні етапи діяльності – в добу Королівства.

У владі Князівства, а в пізніші кілька років в урядових колах Королівства переважали люди, виховані в реформаторській атмосфері останніх років Речі Посполитої й перейнялися просвітницькими ідеалами

тих років. На їхню думку, зміни, які принесла з собою експансія наполеонівської Франції, були продовженням того, що намагалися здійснити, рятуючи від розпаду Річ Посполиту. Реформатори здобули безумовні успіхи в галузі освіти: від початкового шкільництва, через середні школи й до університетського рівня. Освіта розвивалася, а одним із результатів цього розвитку було формування польської інтелігенції, тобто верстви людей, які утримувалися розумовою працею: чиновників, учителів, лікарів, правників, журналістів, інженерів. У передових цивілізаційно країнах Заходу вони входили до міщанських середовищ, на сході континенту, – де міщанство було слабким, – творили окрему групу.

Посилення модернізаційних процесів викликало різноманітну, часто суперечливу реакцію. Зміни, що відбувалися, мали своїх переконаних прихильників, які виступали за поступ цивілізації, але викликали також побоювання і спротив. У Варшавському Князівстві поміщики гостро критикували розростання адміністративних структур, вбачаючи в бюрократії загрозу інтересам своєї верстви. Кодекс

Варшавський університет

Школа права й адміністрації та Лікарська школа, засновані у Варшаві в період Варшавського Князівства, стали зародком університету, формально заснованого Олександром I 19 листопада 1816 р. Королівський університет діяв у Варшаві до осені 1831 р., коли його ліквідували після поразки Листопадового повстання. Відновлений 1862 р. у формі Головної школи з польською мовою викладання, 1869 р. він був перетворений на російськомовний Імператорський університет. Цей виш існував до виходу з Варшави російських військ 1915 р. Ще під час Першої світової війни, за німецької окупації, у Варшаві створили польський університет. Від того часу Варшавський університет працює безперервно – під час Другої світової війни він діяв таємно – і нині є найбільшим польським вишем та важливим науковим осередком.

Головне містечко Варшавського університету; сучасне фото

Наполеона запроваджував цивільні шлюб і розлучення, проти чого виступала Католицька церква; духовенство непокоїла також популярність масонства. Ще в Речі Посполитій зазначився конфлікт між «чужинщиною» і «свійськістю» в галузі ментальності, звичаїв і політики. Падіння держави загострило ці конфлікти: тепер боялися, що

переймання чужинецьких прикладів може знівельовати своєрідність рідної культури й завдати шкоди польській ідентичності.

Світоглядні контрверсії, основою яких було зіткнення «сучасності» з «традицією», не слабшали протягом усього XIX ст. Як видається, вони були невід'ємним чинником модернізації.

3 Держави-загарбники, польські повстання, органічна робота

Вибух Листопадового повстання спричинився до того, що Польське Королівство здобуло суверенність, але незабаром втратило її після програної війни з Росією. У вересні 1831 р. російські війська захопили Варшаву. Після перемоги цар Микола I, зберігаючи видимість окремішності Королівства, на практиці ліквідував її. Він відмінив польську конституцію, замінивши її, виданим 1832 р. Органічним статутом; ліквідував сейм і армію. Відповідно до статуту Королівство мало зберегти частину своїх інституцій, а з держави, зв'язаної з Росією унією, перетворювалося на автономну провінцію імперії. У тридцяті й сорокові роки цю автономію поступово обмежили. Закінчився період, в який представники вищих польських верств брали участь у здійсненні влади на частині території своєї давньої держави. Після поразки Листопадового повстання всі держави-загарбники безпосередньо керували усіма землями Речі Посполитої (винятком була лише невелика територія Вільного міста Кракова, створеного 1815 й захопленого Австрією 1846).

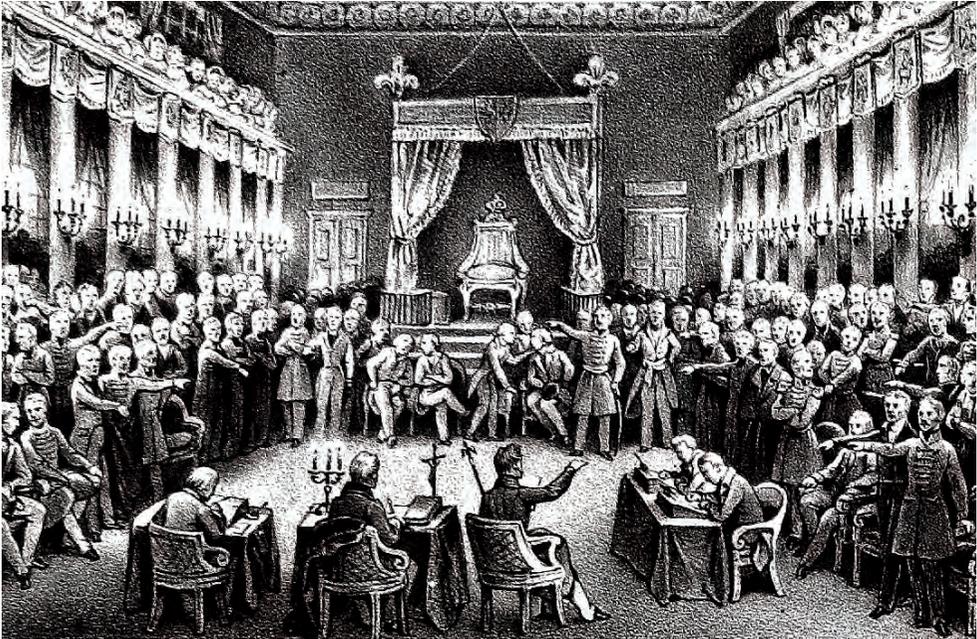
Від першого поділу 1772 р. основною метою, яку Росія, Пруссія і Австрія ставили перед собою в політиці щодо захоплених теренів, було запевнення собі цілковитої лояльності нових підданих. З огляду на силу польського «політичного класу» це виявилось складним завданням. Тільки-но склалися сприятливі обставини, поляки прагнули до

відбудови власної держави, а після створення Варшавського Князівства багато з них вважали, що союз із Наполеоном уможливить відродження польської державності в попередніх кордонах. 1815 р. Віденський конгрес у своїх політичних постановках частково врахував політичні аспірації спадкоємців Речі Посполитої, визнаючи за ними право на власні, «національні» інституції. Вирішальну роль при цьому зіграли амбіції Олександра I, у планах якого важливе місце займало Польське Королівство (Пруссія створила Велике Познанське Князівство й надала йому скромну автономію). Листопадове повстання стало, однак, для держав-загарбників аргументом на користь тези, що ефективний контроль над польськими землями може забезпечити лише безпосереднє управління, без жодних поступок місцевим елітам. Таке управління поєднувалося з запровадженням російських, пруських чи австрійських конституційно-суспільних взірців і прагненням до якомога тіснішого об'єднання з рештою території кожної з держав.

З точки зору модернізаційних перспектив це мало негативні наслідки. Варшавське Князівство й Польське Королівство були державами з новітнім ладом, адміністрованими польськими політиками, принаймні частина яких прагнула модернізувати країну. Володарі Росії, Пруссії і Австрії, натомість, не були зацікавлені в модернізації земель, мешканців яких вважали політично нелояльними. Ця

Детронізація Миколи I

20 червня 1815 р. у Варшаві урочисто проголосили створення Польського Королівства. Його засновник, цар Олександр I, ніколи не коронувався королем Польщі, однак – особливо в перші роки після Віденського конгресу – трактувався значною частиною польського «політичного класу» як автентичний володар, легальний і, в принципі, приязний до поляків. Однак, з плином часу в Королівстві наростали політичні конфлікти. Наступник померлого 1825 р. Олександра I, його брат Микола I, хоча 1829 р. коронувався у Варшаві, вважав створення Королівства помилкою. Після вибуху Листопадового повстання (в ніч з 29 на 30 листопада 1830) польські політики початково не хотіли цілковито розривати зв'язки з імперією, однак володар імперії відкинув компроміс. У результаті 25 січня 1831 р. сейм Королівства детронізував Миколу I.

Франсуа де Віллен, Детронізація Миколи I

відсутність зацікавлення була тим помітнішою, чим модернішою була дана держава.

Під оглядом розвитку модернізації передувала Пруссія. У першій половині XIX ст. вона постійно була абсолютною монархією, найвпливовішою суспільною групою, в якій було поміщцтво та вихідці з нього – бюрократи й військові. Однак у цій державі в наполеонівську епоху

розпочали низку важливих реформ, названих реформами Штайна-Гарденберга (це були їхні ініціатори, пруські політики, переконані, що зміни є необхідними для зміцнення держави). Модернізували сільське господарство й суспільні стосунки в селі (селяни отримали особисту свободу, їм почали надавати у власність оброблювану землю), реорганізували центральну адміністрацію, міста отримали

Оссолінеум

1817 р. граф Юзеф Максиміліан Оссолінський (1748–1826), літературознавець, письменник, політик, меценат мистецтва й науки, отримав згоду австрійської влади на відкриття у Львові Національного закладу ім. Оссолінських (Оссолінеуму). Завданням цієї фундації, яка розпочала діяльність 1827 р., були: збирання колекцій польської літератури й мистецтва, видавнича діяльність та підтримка наукових досліджень. Основу бібліотеки Оссолінеуму склала власна книгозбірня Оссолінського, яка згодом систематично поповнювалася новими набутками. Видавництво закладу, що діяло з 1828 р., публікувало переважно наукові твори, а з 1878 р. стало також монополістом з видання польських книжок для галицьких шкіл. Діяльність Оссолінеуму, який став важливим науковим і культурним осередком, навколо якого гуртувалися видатні дослідники й творці, – один із найкращих прикладів ефективної реалізації програми «органічної роботи».

Будівля Оссолінеуму у Львові

самоврядування, запровадили загальну військову службу, розробили нову систему освіти. Слід, однак, пам'ятати, що попри ці реформаторські дії, в пруських керівних колах домінували консервативні тенденції.

Австрійська й російська влади були значно менш схильними до реформ.

Правлячі еліти Габсбурзької монархії в першій половині століття послідовно дотримувалися засади, що всі далекосяжніші зміни можуть стати загрозою для суспільного ладу й політичної стабільності. У Росії цар Олександр I мав реформаторські плани, однак не зважився на їх

широке здійснення. Коли 1825 р. на російській престол вступив Микола I, в історії імперії почався тридцятирічний період посиленого бюрократично-поліційного нагляду над життям підданих. Цар, прихильник суворої суспільної дисципліни, не бачив у реформах інструменту, який міг би зміцнити державу – навпаки, він уважав їх загрозою для інтересів монархії.

Усі три держави-загарбники боялися польської політичної активності й намагалися протидіяти їй різними методами. Поляки не могли діяти легально, а нелегальна діяльність суворо каралася. Так само влада не збиралася підтримувати модернізацію польських земель: по-перше, щоб не покращувати положення неспокійних, схильних до бунту підданих; по-друге, оскільки сама ідея модернізаційних реформ викликала спротив консервативного керівництва.

Іполит Цегельський

У цій ситуації серед польських «освічених верств» набувала популярність концепція «органічної роботи». Так звали легальні, неполітичні ініціативи, що мали на меті цивілізаційний розвиток – передусім освітній й, до певної міри, господарські заходи. Термін «органічна робота» з'явився на початку сорокових років на Познанщині, де модернізаційні успіхи пруської адміністрації й місцевого німецького населення особливо схилили до вибору такої стратегії. Але можливості польської діяльності були обмеженими – як з огляду на неприхильність влади, так і на незначні матеріальні можливості.

Аграрна реформа, здійснена на теренах, захоплених Пруссією,

Іполит Цегельський (1813–1868) закінчив філософські студії в Берліні й до 1846 р. працював гімназійним учителем у Познані. Усунутий з посади пруською владою, він заснував крамницю сільсько-господарських знарядь, яку за кілька років перетворив на ремонтну майстерню, а потім на фабрику машин і сільськогосподарських знарядь. Займався політикою, – 1849 р. був послом до пруського сейму, – але головню займався діяльністю згідно з ідеєю «органічної роботи». Доклався до розвитку польської преси: 1848 р. заснував і до 1850 р. видавав «Польську газету» („Gazeta Polska”), 1859 р. був співзасновником «Познанського журналу» („Dziennik Poznański”). Був одним із найактивніших громадських діячів Познанщини. Очолював Центральне господарське товариство, був одним із засновників Познанського товариства приятелів наук, керував Товариством наукової допомоги, що надавало стипендії обдарованій молоді.

спричинилася до глибоких змін у сільському господарстві цього регіону. Поширилися нові методи господарювання, що вимагали відповідної спеціальної кваліфікації. У зв'язку з цим серед поміщиків і заможних селян зростало зацікавлення в обміні інформацією і взаємна допомога. На Познанщині почали виникати – досить неприємно зустрінуті владою – польські освітньо-самопомогові товариства. За панування Миколи I російська влада не дозволяла навіть такої скромної організаційної активності. В Польському Королівстві лише неформальна група заможних і освічених поміщиків, яку очолював граф Анджей Замойський (1800–1874),

намагалася пропагувати сільськогосподарські знання й висувала пропозиції поміркованих реформ.

Популярність «органічної роботи» зросла після поразки Січневого повстання. Повстання, що вибухнуло на землях, загарбаних Росією в січні 1863 р. й тривало кільканадцять місяців, було кульмінаційним пунктом прагнень до збройного повернення незалежності. Поразка означала крах цих прагнень і викликала зростання інтересу діяльністю, що мала на меті цивілізаційний розвиток. З початку сімдесятих років гасла «органічності» пропагувала у Варшаві група публіцистів і письменників, яких називали варшавськими позитивістами.

4 Германізація і русифікація

Тим часом шістдесяті й сімдесяті роки принесли суттєві зміни в політиці європейських держав – зміни, які кардинально вплинули на ситуацію польського населення під пруським і російським правліннями. Ці явища були пов'язані з посиленням модернізаційних процесів. Одним із найважливіших проявів модернізації було формування націй у сучасному розумінні, тобто уявних спільнот з однаковою культурою, що порушують традиційні суспільні поділи (раніше основне значення мало те, чи хтось є шляхтичем, чи селянином; з національної точки зору важливим було, що він є французом, німцем, поляком чи українцем). Виникнення націй – це частина великих модернізаційних змін, перебіг яких значною мірою залишається

незалежним від волі людини. Однак у жодному разі не слід легковажити роллю, яку в цьому плані відіграє свідомо людська діяльність – активність інтелектуальних і політичних еліт та державних інституцій. У другій половині XIX ст. в Європі поширився ідеал національної держави. Перспектива національної уніфікації держави стала привабливою для більшості європейських урядів; у цьому вбачали, з одного боку, реалізацію націоналістичних амбіцій, а з іншого – можливість ефективного контролю над населенням і простішого здійснення влади.

Подібні прагнення виразно відобразилися у внутрішній політиці Пруссії, яка з 1871 р. входила до складу створеної в цей час Німецької імперії, а також

Група дітей

Діти з Вжесні

Германізаційна політика пруської влади часом здійснювалася досить брутально. 1901 р. польську громадську думку схвилювала справа дітей з місцевості Вжесня на Познанщині. У цей період польська мова ще використовувалася в деяких початкових школах для навчання релігії. Коли влада вирішила запровадити у Вжесні навчання релігії по-німецьки, тамтешні мешканці почали протести й вирішили, що діти відмовляться використовувати німецьку мову. Вчитель карав непокірних учнів різками, батьки виступили на захист побитих. У кількох навколишніх місцевостях сталися подібні події. В результаті кільканадцять осіб, які брали участь у протестах, суд засудив на суворі покарання (до 2 років ув'язнення). Повідомлення про події у Вжесні з'явилися в європейській пресі, однак влада Пруссії не змінила своєї політики. Справа побитих дітей виразно вплинула на погіршення польсько-німецьких стосунків.

у політиці Російської імперії. Тепер польське населення зазнало сильного германізаційного й русифікаційного тисків. Влада думала вже не лише про примус до політичного послуху – її стратегічною метою стала якомога більша деполонізація, принципове послаблення польськості як культурного й політичного чинника. Досягненню цієї мети мали

слугувати новітні державні інституції, зокрема, контрольована владою система освіти. Передбачалося, що попередньою умовою успіху деполонізаційних планів повинна бути германізація чи русифікація адміністративних структур, тому ліквідували ті, які ще залишалися з інституційної окремішності польських земель, німецька чи російська стали

єдиною офіційною мовою (попередньо використовували також до певної міри польську), поляків усували з посад службовців. Фундаментом подальших успіхів уважали відповідну освіту. Тому навчання, – починаючи з початкового, – відбувалося по-німецьки чи по-російськи, а із шкільних програм старалися усунути все, що могло б сприяти розвитку польської національної самосвідомості.

З двох держав, які провадили щодо поляків політику денаціоналізації, успішніше діяла Пруссія. Це, з одного боку, пояснювалося ефективністю інституцій, що займалися германізацією, а з іншого

– ефектом, який викликала швидкість цивілізаційного розвитку імперії, привабливістю німецької культури, авторитетом, яким користувалася німецька наука. Натомість російська бюрократія була неефективною і корумпованою, а спроби модернізувати величезну, відсталу імперію не давали добрих результатів. В обох випадках, німецькому й російському, йшлося, однак, про дії, агресивні до польської культури й ідентичності. Поляки, які цінували цю культуру й ідентичність, не могли відчувати симпатії ані до німецького, ані до російського шляхів до сучасності.

5 Галицька автономія

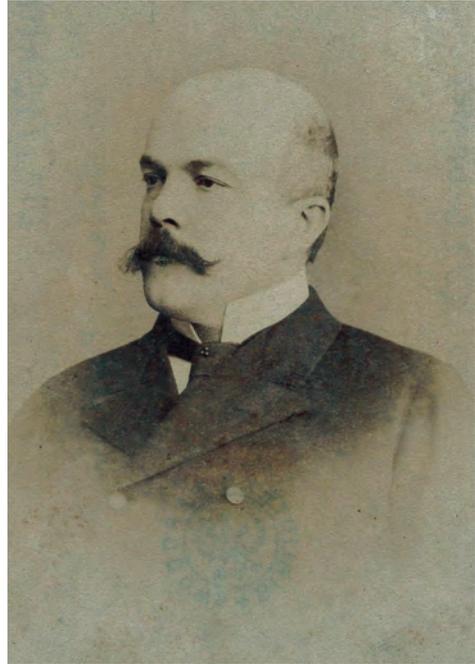
Інакше склалися політичні стосунки на теренах, захоплених австрійцями. Після програних воєн із Францією і П'ємонтом (1859) та Пруссією (1866) Габсбурзька монархія опинилася в стані глибокої кризи, вивести з якої мала конституційна перебудова. Найбільше з цього скористалася Угорщина: 1867 р. держава Габсбургів була перетворена на організм, що складався з двох у принципі рівноправних частин – австрійської й угорської. Польські політики спочатку клопотали перед Віднем про ухвалення рішення, яке давало б Галичині державну окремішність у рамках федерації кількох країв, що залишалися б під габсбурзьким пануванням. Коли це виявилось неможливим (Австрія при цьому рахувалася, серед іншого, з думкою Росії і Пруссії), було ухвалено програму автономії.

1869 р. польська мова стала офіційною мовою галицької адміністрації й місцевого судочинства; з початку сімдесятих років завершилася полонізація університетів у Кракові і Львові. З 1871 р. до складу віденського уряду входив міністр польської національності, до компетенцій якого належало надання висновків у справах, що стосувалися Галичини.

Автономія, яку отримали землі, захоплені Австрією, не мала великого обсягу: вона полягала на впровадженні польської мови в установи й школи та на передачі полякам керівництва суто місцевими справами, включно з сільським господарством. З формальної точки зору, це було вирішення, яке давало польській стороні значно менше, ніж вона отримала 1815 р. у Польському Королівстві (яке, підкреслимо, мало статус окремої держави). На

практиці справа виглядала дещо інакше. Ще у двадцяті роки правні гарантії окремого статусу Королівства багаторазово порушувалися. Влада імперії втручалася у внутрішні справи цієї держави, щораз більше виявляючи бажання обмежити польську окремішність і самостійність. Було помітно, як з плином часу у Петербурзі зміцнювалося переконання, що рішення про створення Королівства було помилкою. Своєю чергою віденські палацово-урядові кола з шістдесятих років потребували поляків як політичних партнерів. Польські політики послідовно підтримували двір у внутрішньодержавних інтригах, а деякі з них робили велику кар'єру у Відні (включно до посади прем'єра). У цій ситуації галицька автономія здобула підтримку в реальному укладі сил на австрійській політичній сцені.

Період автономії мав суттєве значення для формування у польському суспільстві новітньої політичної культури. Це впливало як з утворення автономних інституцій, так і зі змін, які відбулися в усій Габсбурзькій монархії у шістдесяті роки. Тоді влада відійшла від абсолютистського стилю правління: Австрія стала конституційною державою, було створено двопалатний парламент, гарантовано основні громадянські свободи. Тепер поляки могли брати участь у виборах до галицького крайового сейму, який був вищою інституцією автономії, та у виборах до віденського парламенту. Вони могли легально засновувати політичні партії і діяти в них; здобули можливість для національної активності – в межах австрійського державного ладу.

Казимир Бадені

У цей час в Росії будь-яка політична діяльність поза урядовими структурами була заборонена (до певної міри змінити цю ситуацію змогла лише революція 1905). У Пруссії можна було брати участь у виборах до пруського сейму й до імперського парламенту. Місцеві поляки висилали своїх представників до цих законодавчих органів, але невеликі групи польських послів мали дуже обмежені можливості діяльності, зокрема й тому, що в прусько-німецьких умовах більше значення, ніж парламенти, мала виконавча влада.

Отож Габсбурзька монархія в другій половині XIX ст. була єдиною державою, в якій поляки більшою мірою могли розвивати навички, необхідні в новітньому публічному житті. Польські послы

Польські політичні кар'єри у Відні

Відколи Габсбурзька монархія в шістдесяті роки XIX ст. почала реформуватися, поляки стали цінними союзниками двірських кіл. Це сприяло великим кар'єрам польських політиків. 1859 р. граф Агенор Голуховський старший (1812–1875) став австрійським міністром внутрішніх справ і підготував т.зв. Жовтневий диплом. Цей документ, оголошений цісарем Францом Йосифом I, децентралізував лад монархії. У 1870–1871 рр. прем'єром Австрії був граф Альфред Потоцький (1817–1889), а в 1895–1897 рр. – граф Казимир Бадені (1846–1909). Коли урядом керував останній, в куріальних виборах до австрійської Державної ради запровадили п'яту курію, в якій діяв принцип загального голосування дорослих чоловіків. Юліан Дунаєвський (1824–1907) протягом 1880–1891 рр. був видатним міністром фінансів Австрії, натомість Агенор Голуховський молодший (1849–1821), син прем'єра, протягом 1895–1906 рр. володів портфелем міністра закордонних справ.

пізнавали таємниці парламентської роботи; партійні активісти вчилися, як керувати політичними організаціями й здобувати для них підтримку; чиновники знайомилися з засадами функціонування бюрократичного апарату. Освіта польською мовою і широкі можливості розвитку польської культури сприяли поширенню польської національної самосвідомості. Під кінець століття в цій частині Європи політика вже виразно набувала масового характеру: селяни й робітники, які доти переважно були політично байдужими, потрапляли

у сферу впливу новітніх ідеологій, таких як націоналізм і соціалізм. Те, що в Австрії можна було відкрито впливати на погляди й поведінку широких верств населення, було в цій ситуації надзвичайно важливою справою.

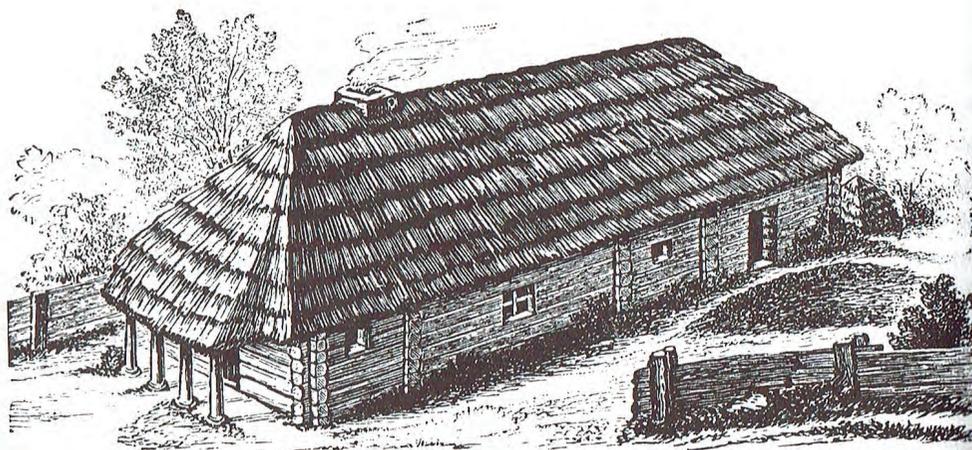
В автономній Галичині керівництво місцевими справами перейшло до рук польських поміщицько-інтелігентських еліт. Це означало конфлікт з українським національним рухом – конфлікт, який мав свої історичні передумови, однак був наслідком модернізаційних процесів.

6 Сільськогосподарські реформи: економіка і політика

Дослідники, які вивчають модернізацію господарства, підкреслюють, що сучасність у цій галузі повинна починатися зі змін у сільськогосподарському секторі. Велика Британія – держава, у якій індустріалізація почалася найраніше й швидко розвивалася – мала високорозвинене сільське господарство. Схожою була ситуація в інших країнах, що успішно

здійснювали індустріалізацію. Натомість не вдавалися спроби індустріалізації, здійснювані в країнах з відсталим сільським господарством.

Під кінець існування Речі Посполитої близько 90% населення утримувалося з сільського господарства, причому це сільське господарство перебувало в стані кризи, що поглиблювалася.

Хата й комора під спільним дахом

Панщизняне село

В епоху поділів Речі Посполитої традиційний уклад сільських стосунків почав зазнавати певних змін. Держави-загарбники різною мірою й різноманітними способами втручалися в життя села. На землях, які потрапили під російське панування, ситуація селянства погіршилася, натомість австрійський і пруський уряди прагнули до встановлення державного контролю над тим, що відбувалося в селі – обмежили судові повноваження поміщиків, заборонили арбітральне усунення селян з господарств. В Австрії цісар Йосиф II (1780–1790) визнав за селянами право на успадкування ґрунту й обмежив розмір панщини. Скасування підданства у Варшавському Князівстві, хоч і не було продовжене подальшими реформами, сигналізувало, що система панщини почала поступово розпадатися. Традиційна підпорядкованість селянина дідичеві помітно послабшала. Криза сільського господарства тісно пов'язувалася з конституційно-суспільними змінами.

Сільськогосподарська криза виявилася в багатьох центрально- і східноєвропейських країнах. У XVIII ст. на заході Європи – передусім в Англії і Голландії – розвивалося «нове сільське господарство». Господарство інтенсифікувалося, поширювалися плодозміни та вирощування картоплі, буряка й конюшини, з'явилися нові методи тваринництва; у вжиток впроваджували кращі знаряддя, а з часом перші сільськогосподарські машини.

Внаслідок цих змін зростала урожайність землі і продуктивність праці, продукція, знижувалися її кошти. Тим часом у центральній і східній частинах Європи сільське господарство перебувало в стагнації. Збільшувалася різниця між рівнем сільського господарства Заходу й решти континенту. Це болісне відставання відчували виробники збіжжя з країн, котрі – так як землі Речі Посполитої – традиційно експортували цей продукт. Ціни

на західних і місцевих ринках падали, зростала конкуренція з боку інших експортерів. Панський фільварок – основна форма організації праці в сільському господарстві Речі Посполитої – функціонував чимраз гірше.

У перші десятиліття XIX ст. лише найпідприємливіші, заможні й освічені з польських поміщиків усвідомлювали, що сільське господарство потребує ґрунтовних змін: скасування панщини й надання селянам у власність землі, яку вони обробляють. Політичні діячі, які після поразки Листопадового повстання опинилися на еміграції в країнах Західної Європи, закликали до таких реформ, але поміщицтво в переважній більшості не хотіло про них і чути. Поміщики – особливо менш заможні й освічені – побоювалися труднощів, пов'язаних з переходом на новий спосіб господарювання. Вони сподівалися, що традиційний фільварок якось вистійть.

Аграрні реформи могли бути здійснені державою. Правлячі кола, як правило, були тісно пов'язані з поміщицькими середовищами й репрезентували їхні інтереси. У Варшавському Князівстві прийняття наполеонівського цивільного кодексу означало, що підданство селян надалі не може існувати. Однак уряд, враховуючи поміщицьку відразу до реформ, не зважився на жодні інші зміни. Натомість у Пруссії, де в цей час існували сильніші модернізаційні прагнення, реформи Штайна-Гарденберґа торкнулися також села.

1807 р. у Пруссійській монархії скасували підданство й ліквідували поділ на

стани. 1811 р. оголосили, що заможніші селяни можуть отримати право власності на частину землі, якою користуються. Селяни мали укладати угоди з поміщиками, передаючи панові, як відшкодування (залежно від юридичної ситуації господарства), половину чи третину оброблюваних ґрунтів; передбачалася також можливість грошового відшкодування. Пруське поміщицтво ставилося до реформи негативно й намагалося – не безуспішно – обмежити її масштаби.

Після Віденського конгресу питання реформи стало актуальним у створеному Пруссією Великому Познанському Князівстві. Відповідний закон для Князівства видали – після тривалих дебатів з місцевим поміщицтвом – 1823 р. й він назагал повторював раніші постанови для інших територій монархії. Увесь комплекс реформ завершився лише після Весни народів: укладення угод між селянством і поміщиками закінчилося близько 1858 р.

Пруська реформа мала уможливити місцевому сільському господарству такий розвиток, як на заході Європи. При цьому передусім враховувалися інтереси найвпливовішої суспільної групи, тобто поміщицтва. Більшість поміщиків побоювалися змін, деякі справді переживали різні труднощі, але за кілька десятиліть можна було сказати, що реформа виявилася господарським успіхом і зміцнила позиції верстви великих власників. У результаті приватизації збільшилася кількість землі в безпосередньому користуванні поміщиків, зменшилася кількість селянських господарств, у селі значно зросло

безземельне населення. У Познанському воєводстві виразно почала домінувати велика й середня земельна власність.

Реформа під багатьма оглядами була пристосована до потреб поміщицтва. Її здійснення дуже розтягнулося в часі, так що поміщики починали приватизацію у зручний для себе момент; панщини можна було ліквідувати поступово; відшкодування, яке платили селяни, було високим. Усе це полегшувало перехід від традиційного способу господарювання. З реформи скористалися, попри обтяження відшкодуванням, заможні селяни, які почали осучаснювати свої господарства. Кошти приватизації лягли на біднішу частину селянства, усунуту від участі в реформі. У Познанщині ця група складала близько третини сільського населення. Виключені з реформи ставали найманими сільськими робітниками або покидали село.

Пруська влада, підтримуючи великих власників, не виключала з цієї стратегії польських поміщиків. Політична позиція поляків не викликала довіри пруських правлячих кіл, але в цьому випадку приватизація не стала інструментом, використаним проти польської вищої верстви. Інакше було в Австрії і Росії. Уряди обох цих монархій – хоча й довго зволікали зі здійсненням аграрної реформи – використали приватизацію як засіб для можливої політичної нейтралізації польського поміщицтва, яке вважали верствою, що постійно підтримує традиції Речі Посполитої.

Рішення про звільнення галицьких селян було ухвалене навесні 1848 р., коли

Габсбурзька монархія опинилася у глибокій кризі. Енергійний губернатор Галичини Франц Стадіон (1806–1853), не чекаючи доручень з Відня, на власний розсуд оголосив, що з волі цесаря панщина ліквідується, а поміщики отримають державне відшкодування. Незабаром віденський двір підтвердив цю декларацію, сенс якої був простим: ішлося про посилення лояльності селянства щодо монархії й послаблення впливу поміщиків.

Антипоміщицька тенденція ще виразніше зазначилася у діях російської влади. 1861 р. цар Олександр II видав закон для більшості земель імперії: він відміняв підданство й передбачав, що селяни отримають наділи землі, з можливістю викупу цих земель у власність. Ці постанови не стосувалися Польського Королівства, де підданство не існувало з часів Наполеона, натомість пекучою була проблема власності землі. 1863 р., в момент вибуху Січневого повстання, керівники змови оголосили маніфест, в якому містилися постанови в справі села: використувана земля у власність селян, державне відшкодування для поміщиків, для убогих учасників повстання ділянки землі з національного фонду. Цих обіцянок не можна було реалізувати, але вони стали стимулом, що змушував владу імперії рішуче зайнятися питанням аграрних стосунків. Незабаром, ще навесні 1863 р., почали видозмінювати положення реформи 1861 р. для східних теренів давньої Речі Посполитої: селянські наділи землі тут були збільшені, запроваджено обов'язок їх викупу, ціни змінено на користь селян. У березні 1864 р. цар

видав укази про звільнення селянства для Польського Королівства. Відповідно до них селяни отримували у власність всі ґрунти, якими користувалися; пани отримували відшкодування від держави; землю отримувала також частина безземельних.

Як попередньо в Галичині, йшлося про те, аби сильніше зв'язати селян з монархією, але також кидалося в очі, що звільнення є репресивним заходом щодо поміщцтва. В обох випадках, австрійському й російському, поєднання економічної й політичної мотивацій надавало реформі схожих, характерних рис. Звільнення було одноразовим актом, здійсненим урядово; воно охопило майже всі селянські господарства, а в Королівстві створювалися також нові господарства: пани отримували відшкодування від держави, яке, своєю чергою, збільшувало податкове обтяження населення.

Реформи, здійснені таким чином, шкодили інтересам поміщцтва, що було особливо помітно в російських землях: раптове позбавлення панщинної робочої сили, за досить низького рівня відшкодувань, створило проблеми для багатьох поміщиків. Матеріальне становище

Якуб Шеля

Галицька різанина

Драматичним виявом суспільних конфліктів, що посилювались у галицькому селі в середині сорокових років XIX ст., був селянський бунт, названий різаниною. У цей час Галичину спіткало стихійне лихо неврожаю, що викликало глибокий неспокій серед селянства. Тоді польські змовники, переважно шляхетського походження, почали підготовку повстання проти загарбників. Серед селян поширилися чутки, що пани хочуть криваво розправитися зі своїми підданими. Австрійська влада переконувала мешканців села, що лише монархія може їх захистити й закликали до пильності щодо ворогів цісаря. В результаті селяни швидко виловили змовників, які намагалися підняти повстання, а далі рушили на двори: знищили близько 470 поміщицьких садиб і вбили понад тисячу осіб. Врешті австрійське військо придушило бунт. Найвідоміший з ватажків руху, Якуб Шеля, на довгі роки став символом селянського бунту.

Моторний плуг системи Венделер-Дорн

Пореформене село

Аграрні реформи відкривали шлях до суспільної емансипації селянства. Це особливо виразно виявилось на пруських землях, де реформа була господарським успіхом і принесла значне зростання заможності села. Після розірвання залежності від двору селяни усамостійнилися, почали господарювати по-новому, охоче засновували власні організації. В міру того, як слабшали традиційні сільські антагонізми, вони починали співпрацю також і з поміщицтвом та інтелігенцією. З шістдесятих років на Помор'ї й Познанщині почали виникати рільничі спілки, ощадно-позичкові кооперативи, освітні товариства. Коло інтересів громадських діячів було широким: від заснування бібліотек до створення добровільних пожежних гуртків. З плином часу така діяльність поширилася й на інші окуповані терени (хоча село там було біднішим, а суспільні конфлікти сильнішими): спочатку на Галичину, а після революції 1905 р. – на Королівство.

селян під австрійською і російською окупаціями поліпшилося: збільшилася кількість земель, якими вони користувалися, і хоча вони мусили платити більші податки, вони не стали групою, на яку поклалися майже всі кошти змін. Однак виявилось, що ця користь була тимчасовою. З точки зору довготермінових інтересів селянства реформа не дала бажаних результатів.

Як у Галичині, так і в Російській імперії звільнення зміцнило дотеперішні структури землекористування. На

цих теренах переважали малі й середні господарства, а така ситуація зовсім не сприяла господарському розвитку села. Продуктивні можливості селянських господарств залишалися обмеженими, у зв'язку з чим складно було досягнути справжнього матеріального успіху, а перспективи на майбутнє не виглядали привабливими.

Аграрні реформи це чинник, який значною мірою визначив напрямки й темп модернізаційних процесів, що відбувалися на землях давньої Речі

Карта 13. Заробітчанська еміграція з польських земель

Заробітчанська еміграція з польських земель

Перенаселення села спричинялося до того, що селяни кидали рідні краї в пошуках заробітку й кращого життя. У середині XIX ст. почалася еміграція за океан, – передовсім до Сполучених Штатів і Бразилії, далі Канади й Аргентини, – а також на захід Європи, переважно до німецьких промислових центрів. У сімдесяті роки ці виїзди набрали масового характеру. Вважають, що протягом 1870–1914 рр. польські землі покинуло близько 3,6 млн. осіб (у тому числі бл. 300 тис. виїхали до Росії, але ця еміграція мала особливий, неселянський характер). Варто навести для порівняння кількість населення в окремих окупованих краях (відомості на 1900): Польське Королівство – близько 10 млн., Галичина – майже 7 млн., пруські землі – 3,5 млн. Емігранти найчастіше залишалися за кордоном назавжди; лише невелика частина вирішувала повернутися.

Посполитої. На пруських теренах реформа створила основи швидкого розвитку сільського господарства. Суспільні

кошти реформ були там значними, але цивілізаційний рівень села почав зростати. На переломі XIX й XX ст. тамтешне

сільське господарство наблизилося до стандартів Західної Європи, а терени під російським і австрійським пануванням переважно належали до сфери аграрної

відсталості, у якій селяни були не в змозі піднятися з матеріальної і культурної нужд. Це мало дуже суттєві господарські, ментальні й ідейні наслідки.

7 Індустріалізація

У країнах, де модернізаційні процеси запізнювалися, розвиток промисловості залежав передусім від ініціативи влади. Жодна з держав-загарбників не була зацікавлена в індустріалізації польських земель. Це впливало як із суто політичних міркувань, – недоцільним видався розвиток теренів, населення яких уважали нелояльним, – так і з уваги на інтереси вже існуючих промислових центрів. Єдина державна програма індустріалізації виникла там, де управління краєм перебувало в руках поляків, тобто в конституційному Польському Королівстві. Небавом після Віденського конгресу засади такої програми розробив політик, учений і публіцист Станіслав Сташіц (1755–1826), який почав керувати державним гірництвом; у двадцяті роки міністр фінансів, князь Францишек Ксавери Друцький-Любецький (1779–1846), розширив ці плани і почав втілювати їх у життя.

Головним напрямком діяльності були тут інвестиції в гірництво й ливарництво. Від середини двадцятих років у південній частині Королівства розвивалися два промислові осередки: в районі Кельць і поблизу Бендзіна. Роботи продовжувалися до Листопадового повстання, і на початку сорокових

років можна було сказати, що в Королівстві вдалося створити потужний центр новітньої важкої промисловості. Але незабаром ця промисловість занурилася у тривалу, складну для подолання кризу.

Головна причина цієї зміни була зовсім не випадковою, а структурною: внутрішній ринок Королівства не був достатньо великим, отож продуценти

Станіслав Сташіц

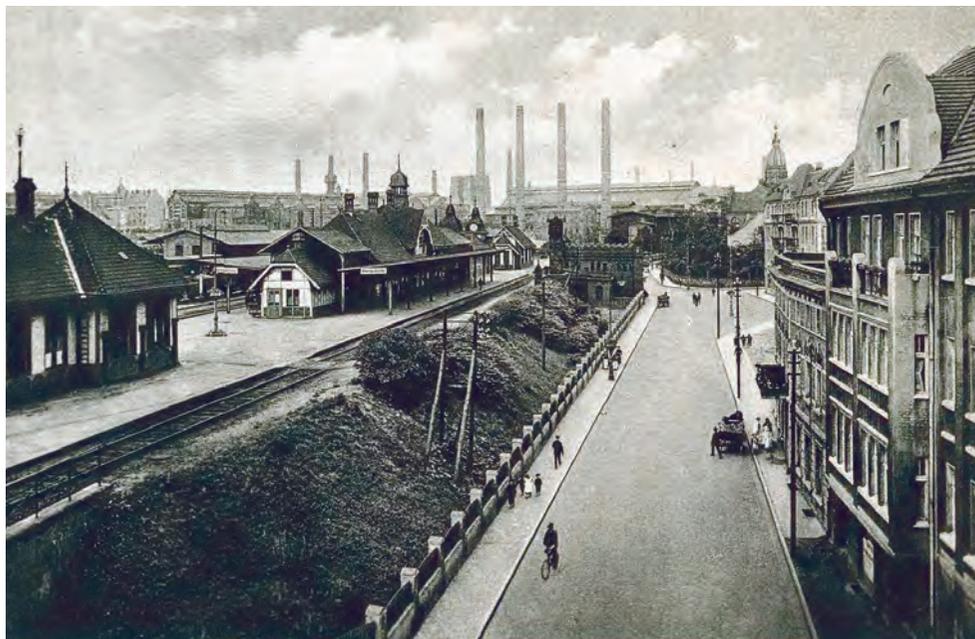
з великими труднощами справлялися зі збутом промислових виробів. Це виявилось бар'єром, який суттєвим чином

Станіслав Сташіц (1755–1826) народився у міщанській родині. Будучи священиком, обрав світський спосіб життя; вивчав природничі науки в Німеччині і Франції. В останні роки існування Речі Посполитої відзначився як талановитий публіцист реформаторського табору (*Uwagi nad życiem Jana Zamoyskiego*, 1787; *Przestrogi dla Polski*, 1790). У Варшавському Князівстві й Польському Королівстві займав високі державні посади. Як генеральний директор Урядової комісії внутрішніх справ і поліції, відповідав за питання «ремесел, промисловості й торгівлі», ініціював промислові інвестиції в Королівстві, найперше у Старопольському басейні (район Свентокшиських гір), і підготував проекти подальшого розвитку. Про широкі інтереси Сташіца свідчать його зацікавлення геологією (*O ziemiórództwie Karpatów*, 1815), історіософією (*Ród ludzki*, 1819–1820). Він був одним із найвидатніших представників польського Просвітництва.

обмежував можливості промислової експансії. Невеликий місцевий ринок пояснювався, в першу чергу, дуже обмеженими можливостями селянина як покупця. Основною умовою господарського зростання стала, таким чином, суспільна емансипація селянства й підвищення матеріального становища села. Внаслідок аграрних реформ ця ситуація змінилася на краще, хоча нерівномірно в окремих зонах окупації: найвиразніше

у пруській, натомість російська й австрійська залишилися позаду.

Пруська займанщина зі своїм високорозвинутим сільським господарством перетворилася, однак, на продовольчий тил Німецької імперії. Лише в Горішній Сілезії, поруч із давньою Річчю Посполитою, яку частково заселяло етнічно польське населення, розвивалися центри сучасного гірництва й важкої промисловості.

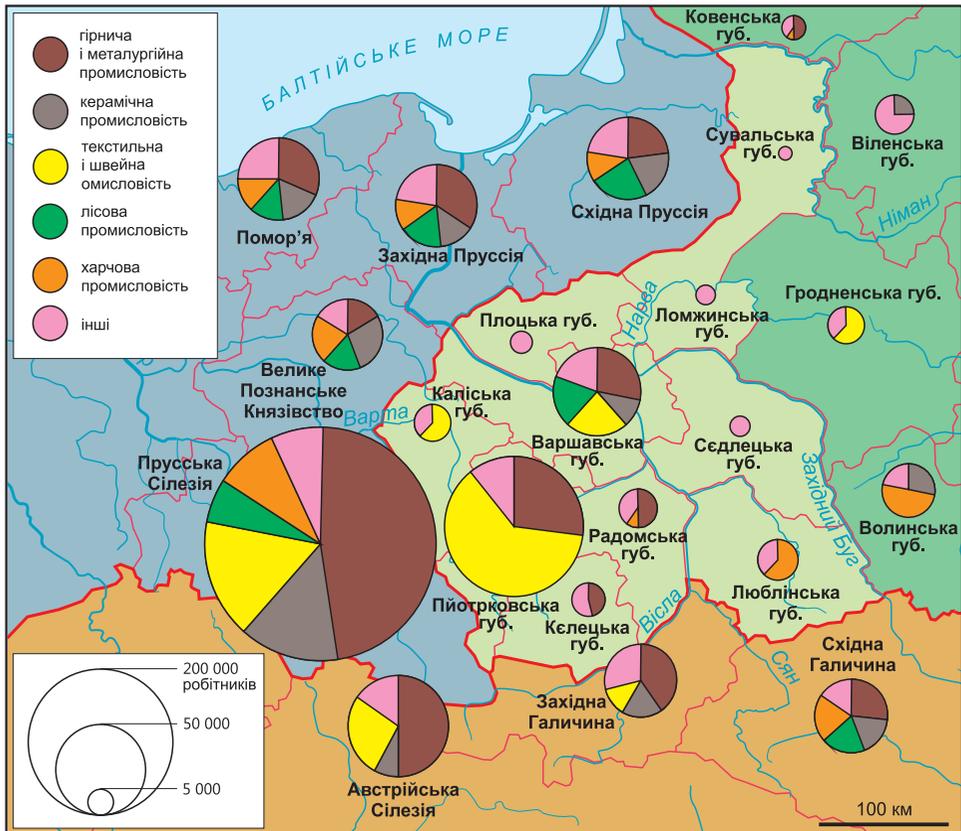
Вид Королівської Гуті, бл. 1870 р.

Сілезія

У Сілезії, яка перед поділами не належала до Речі Посполитої й не мала польських вищих верств, індустріалізація почала суттєвим чином впливати на колективну ідентичність. Ще в першій половині XIX ст. тут з'явилася місцева інтелігенція, а деякі її представники виявляли жвавий інтерес до культури селянства. В другій половині століття, разом із прискоренням цивілізаційних змін – у Сілезії виникли великі гірничі центри й осередки важкої промисловості – народні верстви, що переживали суспільну емансипацію, стали предметом зацікавлення національних діячів. Етнічно-мовні стосунки на цих теренах були складними: польські діалекти лунали поруч із німецькими й чеськими. Серед місцевих інтелігентів популярною була теза про регіональну окремішність Сілезії, але так само звертали увагу на її зв'язки з Польщею. Сілезією цікавилися також польські діячі з Познанщини й інших загарбаних країв, вбачаючи в ній поле конфронтації з германізаційним тиском.

Темпи індустріалізації були тут високими, але ще швидше розвивався Рейнланд, головний промисловий центр

Рейху. В Галичині промисловість почала розвиватися лише у вісімдесяті роки у зв'язку з експлуатацією місцевих

Карта 14. Промисловість у трьох займанщинах, бл. 1910 р.

Цивілізаційні зміни на польських землях у ХІХ ст.

Цивілізаційний розвиток земель давньої Речі Посполитої відбувався по-різному в кожній із займанщин. Промисловість найраніше з'явилася на терені підпорядкованого Росії Польського Королівства: у двадцяті роки виник ткацький осередок у Лодзі, гірництво й металургія розвивалися у Домбровському басейні, важливим промисловим осередком стала також Варшава. У двох інших займанщинах індустріалізація відбувалася значно повільніше (вже поза давніми кордонами Речі Посполитої виник великий осередок гірництва й важкої промисловості в Горішній Сілезії). Та наскільки Польське Королівство випереджало інші краї в сенсі промислового розвитку, настільки найвищим рівнем цивілізаційного розвитку відзначалася прусська займанщина, виразним свідомством чого була, зокрема, густота залізничної мережі. Під кінець століття під прусською владою практично зникла неписьменність, у Галичині понад 50% дорослого населення не вміло читати й писати, у Королівстві неписьменні складали майже 70% населення. Рівень цивілізаційного розвитку можна також оцінювати за допомогою такого показника, як «національний дохід»: вважається, що 1913 р. він склав 113 тодішніх доларів на особу в прусській займанщині, 63 долари – в Королівстві, 38 – у Галичині.

покладів нафти. Але ця індустріалізація була частковою, вона обмежувалася одним, вузьким сектором; натомість сильний гірничо-металургійний центр виник у близькій Тешинській Сілезії.

У Польському Королівстві, після невдачі державних спроб створення

важкої промисловості, швидко розвивалося ткацтво – галузь, у яку влада не здійснювала безпосередніх інвестицій. Лодзь, головний осередок цієї галузі, яку називали «польським Манчестером», під кінець двадцятих років налічувала близько 5 тис. мешканців,

Лодзь, вілла Леопольда Кіндерманна

Лодзь

Уряд Польського Королівства заохочував переселення до західної частини країни ткачів із Сілезії й Познанщини, з'являлося також чимраз більше прибульців з віддалених регіонів. Як силовину використовували спочатку місцеву вовну і льон. Від середини двадцятих років у вжиток усе більше входила імпортована бавовна. Лодзь, невелике поселення, яке 1820 р. налічувало 767 мешканців, швидко розвинулася у великий промисловий осередок (цьому сприяло, зокрема, багатство лісів та джерел води). У місті, що хаотично розбудовувалося, поруч жили поляки, німці і євреї. Лодзь була тереном гострих культурних і матеріальних контрастів: багатство (не завжди стале) промисловців тут безпосередньо існувало поруч з робітничою злиденністю. Поряд з дешевими робітничими будинками виростали палаци фабрикантів й репрезентативні кам'яниці – сповнена помпезності мішанина різних стилів.

а 1897 р. – 253 тис. З п'ятдесятих років більші ткацькі фабрики Королівства поступово механізували. На переломі сімдесятих і вісімдесятих років почалася ґрунтова модернізація ливарництва, що зосереджувалося – разом з гірництвом – передусім у Домбровському басейні. Великим скупченням різних галузей промисловості стала Варшава.

Польське Королівство увійшло в період індустріалізації раніше, ніж інші частини Російської імперії. У другій половині століття експорт до Росії, куди вивозили зокрема, текстильні вироби, спричинився до зростання промислової продукції в Королівстві. Але в міру того, як в імперії розвивалася місцева промисловість, тамтешні виробники все більше конкурували з польськими.

Бурові вежі

Галицька нафта

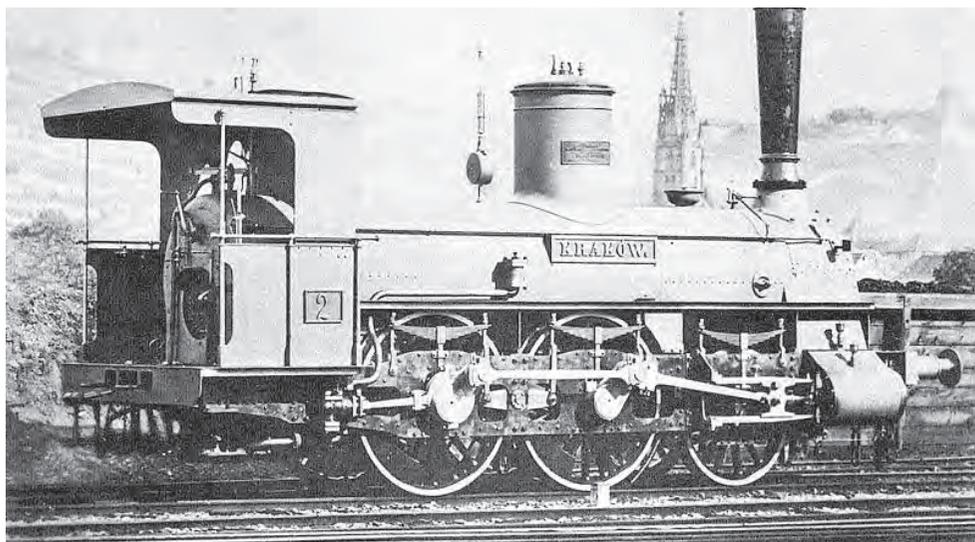
1853 р. львівський аптекар Ігнацій Лукасевич (1822–1882) методом дистиляції виділив з ропи – сировини, на яку Галичина була досить багатою – гас, сконструював газову лампу й започаткував газове освітлення в лікарні у Львові. 1854 р. він заснував видобування ропи в Бібрці біля Коросна, 1856 р. – дистилярню в Улашовицях під Ясло. У шістдесяті роки для буріння застосовували парові машини, але ще у вісімдесяті роки видобуток ропи залишався порівняно незначним (до бл. 65 тис. тонн на рік). Справжній нафтовий бум почався у дев'яності роки, а головним центром видобутку став Борислав. 1890 р. видобуток ропи в Галичині склав 92 тис. тонн, 1900 р. – 326 тис., 1909 р. – 2053 тис. Перед Першою світовою війною галицький видобуток склав близько 5% світового. Але ця нафтова кон'юнктура лише незначно впливала на загальний стан господарства Галичини й цивілізаційний рівень краю.

8 Сучасність у щоденному житті

Модернізація означала помітні зміни в щоденному побуті людей. З-посеред таких виявів сучасності, усе численніших із плином часу, варто виділити дві групи. По-перше, поширення нових засобів зв'язку, прогрес у галузі транспортування людей і товарів, а також прискорення обігу інформації. По-друге, підвищення

гігієнічних стандартів. Зміни неоднаково стосувалися різних суспільних груп, – вищі верстви були щодо цього в кращому становищі, – але модернізація щоденного життя поступово виходила поза вузьке коло заможних і добре освічених людей.

У середині століття на польських землях з'явилася залізниця. На переломі XIX

Паровоз галицької залізниці ім. Карла Людвіга

Технічна революція на польських землях у XIX ст.

Одним із найпромовистіших до людської свідомості проявів технічного перевороту, що відбувся у XIX ст., була залізниця. Під кінець століття з'явилися автомобілі й літаки, які мали революціонізувати комунікацію у XX ст., але символом розвитку цивілізації у XIX ст. стала залізниця. У сорокові роки новий засіб транспорту запровадили на польських землях: 1840 р. почали будівництво Варшавсько-Віденської залізниці. Роботи тут завершили 1848 р. Того ж року Краків був сполучений з Берліном, а Познань – зі Щецином. 1862 р. залізниця з'єднала Варшаву з Петербургом і Берліном. Новий засіб транспорту спочатку викликав великі емоції: прості люди вбачали в ньому справу сатани, освічені побоювалися хвороб і падіння моралі, однак у залізниці вбачали також свідчення тріумфу людського духу. Лише з плином часу подорож залізницею стала звичною частиною щоденного життя.

й XX ст. нею вже їздили широкі маси, містами рухалися електричні трамваї, здобував популярність велосипед, багаті купували автомобілі, а уяву ентузіастів збуджував новий транспортний засіб – літак. У сорокові роки почали прокладати телеграфні лінії (1852 Краків таким

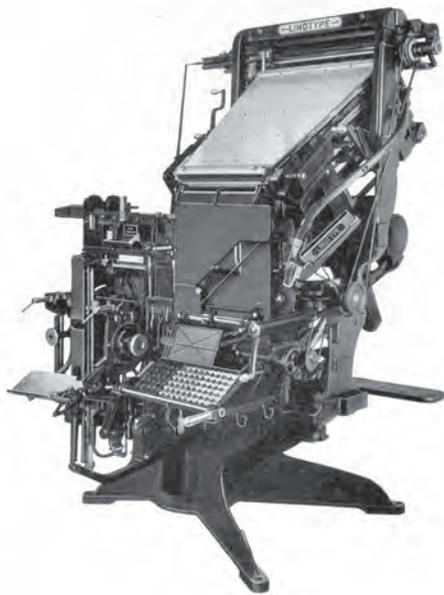
чином сполучили зі Львовом), у вісімдесяти роки виникли перші телефонні мережі (1910 кількість абонентів у Варшаві досягла 19 тис.). Телеграф і телефон революціонізували обіг інформації, прискоривши його безпрецедентним чином і усуваючи бар'єр великих відстаней.

Карта 15. Мережа залізниць у Польщі 1913 р.

Фотографія і кіно (перша польська демонстрація кіно відбулася у Кракові 1896, менше ніж за рік після паризького сеансу братів Люм'єр) збагачували засоби інформації, а водночас стали основою розвитку масової культури, яка приваблювала натовпи й була далекою від елітарності й витонченості. І хоча багато інтелектуалів засуджували простацтво нових явищ культури, вони руйнували споконвічну «ізоляцію свідомості» нижчих верств.

Іншим, також надзвичайно важливим проявом модернізації, було посилення

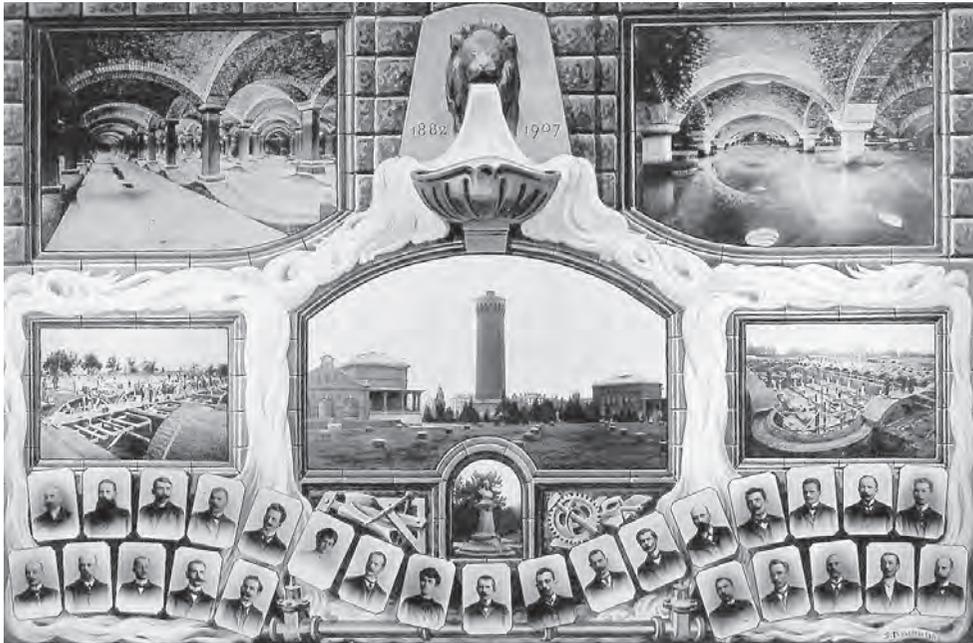
Лінотип

тенденцій до впорядкування й очистки. З нинішньої точки зору в передмодерному світі не дбали про чистоту й порядок. Навіть найбагатші ходили тоді брудними; тодішні міста й села заповнювали курява, бруд, відходи, паразити – нам вони б здавалися осередками безладу

Новітня преса

Технічний прогрес – удосконалення техніки друку – і поступова суспільна демократизація спричинилися до того, що в кінці XIX ст. преса почала звертатися до масового читача. На польських землях це явище виявлялося слабше, ніж у Західній Європі, але й у біднішому і не такому освіченому суспільстві накладі газет зростали. 1852 р. «Варшавський кур'єр» („Kurier Warszawski”) – найпопулярніша серед місцевих читачів газета – мав наклад 4,5 тис.; 1901 р. „Kurier” виходив у 26 тис. примірників; тираж «Грудзьондзьської газети» („Gazety Grudziądzkiej”) перед Першою світовою війною перевищив 120 тис. Видавці, які традиційно розраховували на членів суспільної еліти, тепер пристосовували зміст преси до потреб і зацікавлень «простих людей». Газета поступово ставала товаром повсякденного вжитку.

й нехлюйства. XIX ст. принесло в цьому плані радикальні зміни. Люди почали систематично митися й дбати про своє оточення – саме в цей час формувалися нинішні стандарти гігієни й естетичні навички. Європейські метрополії, такі як Париж і Відень, від середини століття зазнали ґрунтовної перебудови відповідно до нових урбаністичних принципів. Жодне з польських міст не могло розраховувати на подібну перебудову, але й до них доходила сучасність. Створювалася інфраструктура нового типу, впорядковувався міський простір: прокладали водогони й каналізацію, вулицю замощували новим покриттям, запровадили освітлення, спочатку газове (в Познані воно з'явилося 1850, у Варшаві – 1856), а згодом електричне (першу електростанцію збудували у Варшаві 1903).

Водогони й каналізація Ліндлеїв

Місто кінця століття: каналізація й водогони

У 1876–1878 рр. британський інженер Вільям Ліндлей (1808–1900) розробив проект варшавської каналізаційно-водогінної системи. Більшість робіт зроблено за російського президента Варшави, ген. Сократа Старинкевича (1820–1902), заслуженого для розвитку міста. Вільям Ліндлей, видатний фахівець у галузі санітарної інженерії, проектував системи каналізації і водогонів для багатьох європейських міст, зокрема Гамбурга і Франкфурта-на-Майні. Роботами у Варшаві керували його сини, Вільям Геерлейн (1853–1917), Роберт Сірл (1854–1925) і Джозеф (1859–1906). Родина Ліндлеїв виміряли місто і збудували систему (у тому станцію річкових насосів і станцію фільтрів, а також каналізаційні канали), яка була великим досягненням сучасної техніки.

9 Спроба підсумку

Видатний польський історик Вітольд Куля (1916–1988) писав про Польське Королівство в період перед аграрною реформою, що там у цей час відбувався «господарський розвиток в умовах усе більшої відсталості». Цю думку можна

віднести до всього XIX ст. й до всіх земель давньої Речі Посполитої.

Розвиток господарства був фактом безумовним, а зміни в цій галузі мали непересічні наслідки в інших сферах життя. Від третього поділу Речі Посполитої

до вибуху Першої світової війни суспільство кардинально змінилося: розпалася станова система, здійснилася правна емансипація селянства, з'явилися нові суспільні верстви – інтелігенція і промислові робітники. Зріс матеріальний рівень життя, нововведення справляли вплив на щоденне життя, помітним був розвиток освіти; селяни й робітники здобували політичні права, почалася пропаганда ідеї емансипації жінок.

Та водночас виразно зазначився периферійний статус земель, про які ми

розмовляємо, їхнє запізнення щодо країн цивілізаційного центру Європи, який швидко модернізувався. Європейські периферії були в цей час великими – з проблемами відсталості боролися Балкани і Скандинавія, Італія й Іспанія. У польському випадку до всіх, добре знаних на нашому континенті, проблем периферійності додавалася відсутність власної держави. Це був дуже важливий чинник: саме на периферійних теренах державні інституції відігравали основну роль як ініціатор і організатор модернізаційних змін.

Розділ 5. Про що слід розмовляти

- У першій половині XIX ст. на польських землях виникали несuverенні політичні утворення: Варшавське Князівство (1807–1815), Польське Королівство (1815–1831), Краківська Республіка (1815–1846). Варто оцінити значення цих несuverенних форм для польських дій, скерованих на відбудову власної державності.
- Особливо цікавим видається порівняння російського самодержавства з конституційною монархією під час унії Російської імперії з Польським Королівством (1815–1831). Політичний реалізм частини польських еліт поступився місцем інсургентській позиції, яка взяла гору під час Листопадового повстання і польсько-російської війни. Чи Польське Королівство було приречене на конфлікт з Росією? Адже приклад Фінляндії доводить, що в умовах несuverенного існування можна було існувати до Першої світової війни.
- Поміркуймо, чому найбільші польські національні повстання (інсурекція Косцюшка 1794, Листопадове повстання 1830–1831, Січневе повстання 1863–1864) були скеровані проти Росії?
- Політичні стосунки Польського Королівства з Російською імперією зазнавали бурхливих змін у XIX ст. й були позначені двома великими національними повстаннями. Росія стала місцем заслання й каторги тисяч польських патріотів. Другий вимір стосунків з Росією відкривався водночас із промисловою революцією й народженням капіталізму. Варто розмовляти про експансію польської продукції на багатющий російський ринок, акцентуючи на господарських концепціях князя Ксавери Друцького-Любецького й прикладі лодзької текстильної промисловості, що здійснювала експансію на цей ринок.
- У XIX ст. в Європі чекало розв'язок багато складних національних питань: грецьке питання, бельгійське, італійське чи угорське. Польське питання привертало увагу європейських держав і європейської громадської думки до поразки Січневого повстання (1864). Варто поміркувати, чому польська справа, попри численні незалежницькі акції, мала такий невеликий шанс на успішне вирішення. Варто також подумати, чому після 1871 р. польська справа на понад сорок років втратила європейський вимір.

- Варто пам'ятати про безпосередні наслідки обох національних повстань. У випадку Листопадового повстання його поразка (1831) означала ліквідацію державної окремішності Польського Королівства й початок Великої еміграції. Поразка Січневого повстання (1864) принесла ліквідацію автономії Польського Королівства й посилення процесу інкорпорації Польського Королівства до Російської імперії, а також початок процесу русифікації. Українські читачі нашої книжки повинні пам'ятати, що жертвою російських репресій після повстань стала Греко-Католицька церква. Цар Микола I після поразки Листопадового повстання скасував Уніатську церкву на землях, приєднаних до Росії після першого, другого й третього поділів. Після поразки Січневого повстання (1864) уніати стали жертвою репресій і переслідувань у Польському Королівстві, а їхня Церква була підпорядкована Православній.
- Аграрні реформи, типові для XIX ст. і для цієї частини Європи, на теренах давньої Речі Посполитої мали непростий перебіг. Три держави-загарбники: Пруссія, Австрія і Росія реалізували їх у різний час, за різними засадами, часто керуючись політичною мотивацією. На землях давньої Речі Посполитої найпізніше звільнили селян у Польському Королівстві, тобто лише 1864 р. Чим пояснювалося це «запізнення»? Українські селяни чи то в монархії Габсбургів, чи в Російській імперії були звільнені раніше. Варто порівняти принципи, на яких звільняли селян у Галичині (1848) з тими, за якими їх звільняли в Росії (1861).
- Господарське життя польських земель у другій половині XIX ст. набрало прискорення. Варто поміркувати, якою мірою приналежність окремих земель давньої Речі Посполитої до трьох державних і господарських організацій: Росії, Австрії (Австро-Угорщини) та Пруссії (Німеччини) визначала можливості господарського розвитку їхніх польських провінцій.
- XIX ст. – це розвиток залізниці. Варто з'ясувати, використовуючи історичні карти земель цієї частини Європи, з якого часу була можливою і як проходила подорож залізницею з Варшави до Києва або зі Львова до Кракова, чи зі Львова до Варшави, чи існувало залізничне сполучення Вільна з Києвом і Львовом?

Мацей Яновський

СИРОТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Від станового суспільства до сучасних націй 1795–1918

1. На руїнах _____	194
2. Ким же є поляки? _____	196
3. Багато націй _____	202
4. Націоналізм і демократизація суспільства _____	221
Розділ 6. Про що слід розмовляти _____	223

1 На руїнах

«Річ Посполита не шпилька, щоб загубитися», – цю фразу з якоїсь польської історичної повісті навів в одному зі своїх фейлетонів Стефан Киселевський. Ця фраза вочевидь добре передає своєрідну безтурботність значної частини шляхти, що не бачила можливості зникнення Речі Посполитої з карти Європи. Та несподівано «неможливе стало неминучим» і почали відбуватися цілком нові речі.

Давня Річ Посполита не була новітньою державою – у тому сенсі, в якому призвичаїла нас до цього поняття історія XIX і XX ст. Свою адміністрацію вона базувала на шляхетському самоврядуванні, а господарство на фільварково-панщинній системі. У ній панувала специфічна сарматська культура, що була сумішшю впливів європейського Заходу зі східними впливами двоякого характеру: східно-християнськими й турецькими. Ця культура часто висловлювала речі, які можна окреслити назвою протонаціональних і її твори в XIX й XX ст. увійдуть з меншими чи більшими труднощами до канонів національних культур – не лише польської, а й української, литовської чи білоруської. Тим не менше, як цілість вона не була національною культурою – її не вдасться приписати жодній етнічній групі. Свої специфічні форми вона розвинула у найрізноманітніших галузях. Її елементом було своєрідне бароко сакральної архітектури різних визнань; поезія, писана по-польськи, латиною,

часом по-руськи (в Києві) чи по-німецьки (у Пруссії); орієнтальні шати шляхти, козаків, а часом і міщан; художні ремесла; а також багато речей більше невлених, як, наприклад, тип релігійних переживань, схожий у сповідників різних релігій, незалежно від доктринальних різниць чи специфічні звичаї.

Сарматська культура була одним із найважливіших чинників, що уніфікували величезний організм; водночас саме вона значною мірою зумовила, що Річ Посполита, якимось чином єдина культурно, була водночас багатомовною, багаторелігійною і багатоетнічною. Спільна культура колонізувала, – це правда, – але колонізувала поступово, необов'язково. Полонізація, яка передусім торкалася вищих верств, відбувалася помалу, як процес суспільно-культурний, але полонізація як ідеологія в принципі не існувала. З'являлася суспільна зневага щодо руської чи литовської мов як селянських, могла існувати недовіра латинської церкви до руської мови як носія схизми, існували явні етнічні конфлікти, але не існувала політика денационалізації, як свідомий захід і політична програма. Зрештою, засвоєння польської мови не завжди й не до кінця означало засвоєння «польської» ідентичності, не мусило означати й релігійної конверсії.

Іншим чинником, що уніфікував Річ Посполиту, була її відносна адміністративна цілість. Структури влади були слабкі й децентралізовані, але досить

цілісні на всьому просторі Корони й Литви. Щоб добре це усвідомити, досить нагадати, якими різноманітними під адміністративним оглядом були найрізноманітніші країни, що перебували під пануванням Габсбургів; як довго зберігалася окремішність Чехії чи Угорщини, попри всі інтеграційні зусилля віденської бюрократії. Щойно тоді ми оцінимо факт, що в Речі Посполитій ніколи не вдалося здійснити централізацію влади, натомість цілком непогано вдалося уніфікувати політичну систему.

Шляхетська культура, децентралізована політична система в моменти свого розквіту могли бути привабливими для сусідів – для пруської шляхти у XV ст., для новогородців на переломі XV й XVI ст., для литовської шляхти, для представників еліт румунських князівств (Мирон Костин) чи для козаків, які прагнули забезпечити собі позиції шляхти й переймали (в конституції Мазепи) багато елементів шляхетської політичної ідеології. Ця привабливість моделі шляхетської демократії для еліт поза кордонами Речі Посполитої мала, однак, свої явні мінуси: Річ Посполита нічого не давала селянам. Навпаки, саме абсолютистські бюрократичні держави можна вважати їхніми визволителями й осередками лояльності.

Привабливість давньої Речі Посполитої для еліт і відсутність будь-якої перспективи для нижчих верств – вплинуть дуже поважно на історію її території протягом XIX ст. Бо справді Річ Посполита не шпилька, щоб загубитися; після таких своєрідних організмів залишаються

сліди в терені, у витворах культури і в думках людей; сліди, що існують навіть сотні років.

Історію, яку я хочу розповісти, можна узагальнити таким чином: 1795 р. зник політичний організм, званий Річчю Посполитою; не якась уніфікована новітня держава, а домодерний організм з неоднорідним характером. Населення цього конгломерату ділилося за станами, релігіями, приналежністю до окремих провінцій, а також – хоча це питання не таке очевидне – за мовами. Його об'єднували різноманітні лояльності: до землі, до провінції, до стану, до віри, і, мабуть, не до мови. Можемо також сказати, що з певної точки зору давня Річ Посполита була мовби величезною корпорацією шляхетського стану.

Отож населення цієї держави (точніше кажучи, нащадки мешканців колишньої Речі Посполитої) в ході найрізноманітніших суспільних, політичних, ідейних процесів змінюється протягом XIX ст. двома – принаймні двома – способами. Дивлячись з одного боку, станове суспільство поволі перетворюється на суспільство модерне, в якому радше майно, ніж народження, є основним критерієм суспільної позиції. З іншого ж боку формуються новітні національні спільноти, що означає (дивлячись з перспективи особистостей, а не спільнот), що нова національна лояльність (що це означає, буде далі) витісняє до певної міри давні стани, регіональні чи релігійні лояльності.

Коли сама Річ Посполита вже стала історією, її збережений образ починав

стиратися, розмиватися і щораз більше змінювався. В очах представників створеної модерної польської нації вона стає, можна сказати, польською державою – ретроспективно її наділяють рисами польської національної держави. Водночас, паралельно з тим, як поляки чимраз більше бачать у Речі Посполитій польську державу, в очах новостворюваних українського, литовського й білоруського народів та сама неіснуюча Річ Посполита стає гнобителем, що гальмує можливості національного розвитку непольських підданих. Для історика, який пише нині, є очевидним, що непорозумінням було б описувати домодерний

політичний організм мовою сучасного націоналізму. Однак, для кількох поколінь діячів новітніх національних рухів погляд на Річ Посполиту з такої перспективи був цілком обґрунтованим. Ця зміна поглядів на давню Річ Посполиту важлива й цікава як симптом ширших суспільних та ідейних змін. Вона свідчить про творення на теренах давньої Речі Посполитої нових національних спільнот. Наш заголовок «Сироти Речі Посполитої» – люди, які створили для себе нові колективні ідентичності замість старих, віджилих. Уже не шляхта, селяни, євреї, міщани. Це поляки, литовці, українці, білоруси й євреї.

2 Ким же є поляки?

На цьому закінчимо вступ; а тепер погляньмо на ці зміни детальніше. Процеси формування новітніх національностей виявляють як схожість, так і відмінності.

Почнімо з поляків, котрих 1795 р. кинув у кризу колективної ідентичності, чи не найглибшу в їхній дотеперішній історії. Північна частина центральних польських земель разом із Познанню й Варшавою опинилася під пруським пануванням, південно-східна частина з Краковом, Тарновом і Любліном – під австрійським пануванням (австрійський кордон проходив відразу біля Варшави). Австрії належала частина давніх руських земель зі Львовом. Росія захопила все Велике Литовське Князівство та майже всі руські землі Речі Посполитої; її кордон сягав Бугу.

З нинішньої перспективи можна б сказати, – й історики справді часто так писали, – що етнічно польські землі опинилися під пруським і австрійським пануванням (при цьому Австрія зайняла також частину етнічно українських земель), що Росія захопила етнічно литовські, білоруські й українські землі. Таке твердження було б слушним, якби ми писали про ті самі території у XX чи XXI ст., однак є безнадійним анахронізмом відносно перелому XVIII й XIX ст. Якщо в той час якісь риси території могли відігравати політичну роль, то йшлося передусім про її правдиву чи уявну історію: історичне право було основним аргументом, до якого зверталися при обґрунтуванні захоплення тих чи інших земель. Якщо й звертали увагу на населення, то

лише в контексті його релігії і дуже рідко мови. Але ж мешканцями Речі Посполитої – а тепер держав-загарбників – були конкретні люди, а не абстрактні представники гатунку. Ким вони були тепер? Упала Річ Посполита, впала Польща – то ж, чи існують ще поляки?

«Поляк з-під Орла й Погоні знаку / Сьогодні вперше прокинувся поляком», – писав поет Юзеф Морельовський під враженням третього поділу. У цьому визначенні «Поляк з-під Орла й Погоні знаку» звичайно мова не про поляка в сучасному сенсі цього слова: людина, яка розмовляє польською, розуміє принаймні найважливіші з символів, витворених новітньою польською національною культурою, лояльна щодо польської національної держави, котра визнає інших поляків, незалежно від їхньої громадської позиції, членами того самого народу. «Поляк з-під Орла й Погоні знаку» (польський Білий орел і литовська Погоня були подвійним гербом давньої Речі Посполитої) був членом польської політичної нації – спільноти, визначеної посіданням політичних прав, а отже на практиці шляхетської спільноти. Тим часом політична нація існує лише тоді, коли існує держава, яка забезпечує політичній нації її права. Припинила існування Річ Посполита – припинили існувати права і привілеї, якими володіла шляхта – і таким чином перестала існувати польська політична нація (чи, можливо, радше польсько-литовська). У польській літературі й публіцистиці перших років після третього поділу часто лунає твердження, що польська нація

померла, вона вже не існує. Якщо розуміти націю як етнічно-культурну спільноту, – як це ми розуміємо нині, в кожному разі в Центрально-Східній Європі, – то подібні вислови були б ознакою крайнього песимізму й відчаю. Пізніші історики часто розуміли їх саме так, що, однак, у більшості випадків впливало з непорозуміння. Ті, хто казали про смерть нації, звичайно мали на увазі націю політичну: вона ж автоматично перестає існувати в момент падіння політичної спільноти, яка її створила. Це не мало нічого спільного з існуванням чи небуттям мови, культури чи спільної ідентичності. Але смерть політичної нації, на відміну від смерті етнічно-культурної нації, не є остаточною: досить, що зі зміною політичної ситуації буде відроджене політичне тіло, що надає існування цій нації. Саме так сталося 1807 р., при створенні Варшавського Князівства.

Та водночас розуміння нації на переломі XVIII й XIX ст. починає ускладнюватися. З'являється ідея, що нація живе навіть тоді, коли не існує державність, інакше кажучи – що жива нація зберігає в собі якусь форму існування Польщі. Історик літератури Ігнацій Хшановський вже сто років тому звернув увагу на те, що суттєве значення мала тут популярність творів римського поета Вергілія. Як Троя, хоча саме місто загинуло, не пропала, доки Еней живе й зберігає врятовані при катастрофі домашні божества, так само й Польща, хоча держава зникла, живе доти, доки живуть іще якісь поляки. Формулюючи цю думку коротше: «Ще Польща не пропала, доки ми живемо».

Процитоване речення походить від пісні, яка згодом стала польським національним гімном. Її слова написав Юзеф Вибицький на еміграції в Італії, де генерал Ян Генрик Домбровський організував під командуванням Наполеона Польські легіони – перше польське військо після втрати незалежності. Ситуація вигнання з батьківщини мусила ще більше посилити порівняння між польськими втікачами й вигнанцем Енеєм; порівняння, далекий відгомін якого можемо помітити й у наведеній цитаті.

Думка, що нація може існувати без держави, була новою й революційною. Вона в перспективі дозволяла демократизацію й зміну національної ідеї, яка вже не була пов'язана з інституціями шляхетської Речі Посполитої. Пам'ять про кордони давньої Речі Посполитої залишалася однак – як згадувалося вище

– суттєвим елементом змін польської національної свідомості.

Після перемоги над Пруссією восени 1806 р. Наполеон створив з центральних польських земель невеличку державу, названу Варшавським Князівством. Доба прусського панування у західних і центральних землях Речі Посполитої (1795–1806), а далі часи наполеонівського Князівства (1807–1815, однак практично до кінця 1812) мали велике значення в історії територій, які нас цікавлять. Уперше на цих землях запровадили новітні інституції (в сенсі XIX ст.) централізованої бюрократичної держави. Замість безоплатних шляхетських урядовців, яких призначали пожиттєво чи виборних шляхтою, що не відповідали перед жодним начальником і не мали чітко окреслених компетенцій, почали запроваджувати ієрархічну бюрократичну

Варшавське Князівство

Створюючи 1806 р. Варшавське Князівство, Наполеон принаймні частково виконав мрію поляків, що прагнули до відбудови власної держави, а водночас уникнув повернення на карті Європи назви «Польща», що ускладнило б плановане укладення миру з Росією. Варшавське Князівство було організоване як сучасна держава – воно було конституційною монархією, мало дієву, запозичену у Франції адміністрацію. Та справжньою гордістю Князівства були не чиновники, а військо – чудово обмундироване (може, навіть надто чудово, як на можливості маленької держави), організоване за французьким взірцем і доведене, внаслідок колосального організаційного зусилля, до кількості 100 тис. солдатів напередодні війни з Росією 1812 р. Це була найбільша армія, на яку будь-коли раніше спромоглася Польща – її рештки склали зародок армії Польського Королівства, що існувала до поразки Листопадового повстання 1831 р. Армія Князівства стала легендою, одним із символів польського патріотизму, а її вождь, князь Юзеф Понятовський, полеглий у битві під Лейпцигом 1813 р. – одним із улюблених польських національних героїв. Поляки глибоко вірили, що після переможної війни з Росією Князівство не лише перетвориться на Польське Королівство, а й відновить політичний зв'язок з Великим Литовським Князівством. Однак поразка Наполеона 1812 р. перекреслила ці надії, а Варшавське Князівство опинилося під російською окупацією. Незалежно від цього, Наполеон залишився для багатьох поляків символом французької підтримки польських незалежницьких прагнень і втіленням надії на французьку допомогу також і в майбутньому.

Герб Польського Королівства – польський орел на грудях російського

структуру, в якій кожен знає своє місце й кожен відповідає перед своїм начальником, а в своїх рішеннях керується приписами й нормами права. Звичайно, це лише теорія: ще довго, точніше кажучи,

ніколи реальна державна бюрократія на теренах Центральної і Східної Європи не стала ідеальною знеособленою безпомильною машиною, яку вимріяли собі просвічені пруські теоретики поліційної держави (*Polizeistaat*; це поняття у XVIII ст., звісно, не мало того зловісного відтінку, який надало йому XX ст.) чи французькі прихильники централізації й уніфікації на яacobінський кшталт. Тим не менше, напрямком для змін був заданий. Цивільний кодекс Наполеона, запроваджений на теренах Варшавського Князівства, викликав значний спротив, а деякі з його радикальних положень були відкинута. І все ж кодекс, який запроваджував рівність мешканців у галузі цивільного права (замість окремих цивільних прав для окремих станів) був революційною зміною: він на понад сто років пережив існування Варшавського Князівства і діяв на польських землях ще у відродженій Речі Посполитій

Польське Королівство – неможливий компроміс?

1815 р. Віденський конгрес, що реформував Європу після поразки Наполеона, мусив вирішити польське питання. З земель давнього Варшавського Князівства, зменшених на частину Великопольщі з Познанню, яка припала Пруссії, та на Краків, який став Вільним містом – Краківською Республікою, створено окреме королівство під скіпетром російського імператора як польського короля, з власною конституцією і цілковито польською адміністрацією. Компроміс початково вселяв у поляків надії, що відбудеться відродження Польщі в давніх кордонах, у персональній унії з Російською імперією. Олександр I, зі свого боку, очікував, що конституційний експеримент у Королівстві, якщо буде вдалим, може слугувати прикладом для конституційних змін у Росії. Однак сталася криза, яка значною мірою була зумовлена взаємним незрозумінням: Олександр вважав, що дав уже достатньо багато, поляки ж, що це лише початок. До того ж частина шляхти з західних, багатших, регіонів Королівства, начиталися творів французьких лібералів, передовсім Бенжамена Константа, й почали поважно трактувати ідею парламентарної опозиції. Цієї ідеї не розуміли не лише імператор і його оточення, але й більшість польських політиків. Конфлікт, що наростав протягом двадцятих років, за правління Миколи I призвів до вибуху Листопадового повстання. Чи компроміс взагалі можна було втримати – складно гадати.

міжвоєнної доби й навіть у Генеральній Губернії під німецькою окупацією; його відмінили щойно комуністи після Другої світової війни.

Конституційні зміни створили рамки, в яких могла розвиватися демократична ідея народу, не обмеженого лише шляхтою. Ця ідея не виникла раптово. Принаймні з XVI ст. лунають голоси, які твердять, що селяни – частина того ж народу, що й шляхта. Однак у політичній системі, для якої станова приналежність була найважливішим критерієм участі в публічному житті, і в якій сама ідентичність шляхти базувалася на гордості за цю участь, відчуття національної спільноти, що об'єднувала селян і шляхту, не мало шансів на розвиток. У роки Просвітництва переконання про спільну національну приналежність шляхти й селян стає поширеним і принаймні вербально прийнятим представниками всіх політичних таборів. Можна сказати, що поруч із давнім, феодальним розумінням ідеї політичної нації тепер з'явилося нове, що певним чином перегукувалося з ідеєю французького якобінства. Його найвидатнішим представником був один з головних політичних діячів і теоретиків польського Просвітництва, співтворець Конституції 3-го травня, Гуго Коллонтай. Так само, як у якобінській доктрині французами були всі громадяни (а може й громадянки, що не було цілком певним) Франції незалежно від мови, релігії чи суспільного становища (а також кольору шкіри), так само на думку польського Просвітництва (принаймні деяких його представників) усі громадяни Речі

Посполитої творять, незалежно від мови, релігії і стану, одну позастанову польську політичну націю, кардинально відмінну від елітарної шляхетської політичної нації. Не шкодить, що більшість мешканців ще нічого не знає про свою приналежність до цієї нації. В міру того, як просвіта поширюватиметься на чергові групи населення, всі довідаються про те, що є поляками, так само як довідаються про багато інших корисних речей. Проект новітньої політичної нації трактував загал населення як об'єкт націоналізації: пасивну масу, гідну співчуття й поваги, але, загалом кажучи, таку, яку потрібно піднести й облагородити, очистити від забобонів, вмити, вдягнути, нагодувати й навчити. Освічена людина може небагато навчитися в цієї маси.

Водночас з ідеєю новітньої політичної нації розвивалася інша течія. Дуже суттєвим тут виявився вплив німецького мислителя зі Східної Пруссії Йоганна-Готфріда Гердера. У кінці XVIII ст. він розвинув ідею націй як окремих культурних одиниць, кожна з яких має виконати в світі окреме завдання. Серед польських інтелектуалів Гердер був відомий уже на переломі XVIII й XIX ст. Почасти від Гердера, а почасти від Жана-Жака Руссо походить інтелектуальна течія, що розуміє націю як етнічну спільноту, фундаментом якої є народ і його культура. 1794 р. Войцех Богуславський виводить на сцену Національного театру у Варшаві «Краків'ян і гуралів» зі стилізованими пісеньками (цю дату вважають початком польської опери), а в перші роки XIX ст. отець канонік

Горець Клімек Бахледа

Старий гуцул

Ян Павел Воронич представив ученому колові Товариства приятелів наук у Варшаві програму збирання народних пісень – і створення нових пісень, базованих на народній творчості. Це чи не перший у Польщі приклад оцінки народної культури й програми збагачення національної культури народними елементами. Уже небавом цю програму почне здійснювати на практиці Зорян Доленга-Ходаковський, а за ним армія інших фольклористів на чолі з Оскаром Кольбергом. Літературну частину цієї програми реалізуватиме плеяда авторів, що творили в сентиментально-народному стилі. Найвидатнішим з них є, безумовно, Казимир Бродзінський. Романтизм, починаючи з двадцятих років

XIX ст., піднесе цю ідеалізацію простого народу на нові висоти.

Однак у польському баченні світу все ще живим є традиційне сприйняття польського народу як спільноти громадян давньої Речі Посполитої. В результаті, в принципі, аж до кінця XIX ст., незрозуміло, чи поляки, які говорять про польський народ, мають на увазі польську політичну націю (в сенсі загалу населення давньої Речі Посполитої), чи етнічну, в сенсі загалу польськомовного населення, яке бере якусь там участь у житті польської культури (що б це не означало). Саме розрізнення, зрештою, може не було достатньо чітким. Уважали, що непольські мови на території давньої Речі Посполитої (за винятком німецької і, звісно,

Народ у польському й українському романтизмі

Польський романтизм не втілював конкретних політичних програм; його силою була радше політична філософія, що розглядала основні проблеми історії, сучасності й майбуття нації. Одне є певним – народ був однією з основоположних категорій польської романтичної думки. Про нього ми читаємо у великих поетів: Міцкевича, Словацького й Красінського, у діячів еміграційного Польського демократичного товариства, і навіть – хоча й рідше – у поміркованій публіцистиці прихильників князя Адама Єжи Чарториського. Народ відіграє велику роль і в українській думці доби романтизму, він, як і в польській думці, є силою, що зберігає в собі найкращі риси національної культури й характеру. Є, однак, суттєва різниця, яку можна відразу помітити, порівнюючи, наприклад, *Книги биття українського народу* Миколи Костомарова з польською романтичною літературою: в польській версії народ охоплює загалом дрібну шляхту, в українській – має виразно антишляхетський характер. Польські демократи доби романтизму ставилися до свого демократизму поважно: вони домагалися звільнення селян і погрожували найсуворішими карами шляхті, яка в момент повстання протидіятиме революційній владі. Однак вони не могли відкинути дрібної (чи навіть середньої) шляхти як цілого – адже це означало б відкинути всю польську традицію. Отож творили такий образ сучасності й майбутнього, який, мабуть, найкраще відображений в історичних працях Йоахіма Лелевеля: образ, у якому дрібна шляхта й селяни спільно творять базу польської демократії. Тим часом українська думка має однозначно антишляхетський характер: народ (до нього також включали козаків) слід визволити з-під панування панів. Ця ідейна різниця є наслідком різної суспільної структури обох народів.

латини, яка, однак, не була мовою жодного народу) це не «справжні» мови, а діалекти, які зникнуть, коли їх користувачі

будуть піддані процесові освіти. Так, природно й безболісно, політична нація отождниється з етнічним народом.

3 Багато націй

Тим часом нічого не мало трапитися природно й безболісно. Щоправда, кінець XVIII й перші десятиліття XIX ст. є періодом, у якому будімо ще нічого не відбувається, якщо мова про національні рухи, інакші, ніж польський. Мало того – нам може здаватися, що саме перші десятиліття після поділів є періодом триумфів польської культури й мови, що опановують усе більші маси населення давньої Речі Посполитої. Так від реформи Віленського університету 1803 р. всі величезні території давнього Великого

Литовського Князівства й давніх українських земель Корони були передані під науковий нагляд, керованого поляками, Віленського університету і щонайменше до провалу Листопадового повстання польськість ширилася на східних землях Речі Посполитої. Приклади можна шукати й в інших займанщинах; клірики греко-католицької духовної семінарії в Перемишлі на початку XIX ст. просили, щоб викладання відбувалося польською, а не руською мовою, керовані відчуттям, що добре знання польської мови створює

Кременецький ліцей сьогодні

Кременецький ліцей

Ліцей, що діяв у 1805–1831 рр., був заснований як осередок виховання шляхетської молоді передусім з Волинської, Подільської і Київської губерній. Десятирічна програма навчання була створена в порозумінні з варшавським Товариством приятелів наук, а рівень гарантували видатні наукові кадри (серед інших Йоахім Лелевель). Гордістю школи була багата бібліотека, основу якої створила збірка книг короля Станіслава Августа Понятовського. Серед випускників школи був, між іншим, один із найбільших польських поетів Юліуш Словацький і один із творців т.зв. української школи в польській поезії Антоні Мальчевський. Дякуючи ліцеєві Кременець став важливим осередком наукового й культурного життя, як тоді казали, «Волинськими Афінами». 1831 р. ліцей був ліквідований під час репресій після Листопадового повстання. Його майно, в тому числі бібліотека й наукові збірки були конфісковані владою й передані університетові, який створили у Києві.

для них перспективу цивілізаційного поступу.

Однак починає з'являтися й дещо нове. Давнє Велике Литовське Князівство, що припинило існування вже з 1795 р., так само витворило своєрідну литовську політичну ідентичність. Ця ідентичність була чимось відмінним від нинішньої литовської національної ідентичності. Вона об'єднувала в цілість

політично привілейований шляхетський стан, який нащодень переважно послуговувався польською мовою. Конституція 3-го травня оминула мовчанкою питання державної окремішності Великого Литовського Князівства, що викликало неспокій литовської шляхти. В результаті була ухвалена так звана Взаємна записка обох народів, яка гарантувала литовську окремішність. Водночас вона

запроваджувала поняття «Спільної вітчизни [...] Польської Речі Посполитої» як цілого, що охоплює і Корону, й Велике Литовське Князівство. Можна міркувати, що сталося б, якби не поділи: чи ця конституційна окремішність Великого Князівства не стала б зародком якоїсь специфічної новітньої національної свідомості його мешканців. У перші роки XIX ст. деякі політики (як Томаш Вавжецький, останній командувач національного повстання 1794 р.) сподівалися, що вдасться відновити Велике Литовське Князівство з імператором Росії Олександром I як великим князем. Як видається, вони думали не про литовську державну самостійність, а про етап на шляху до відбудови Польщі; тим не менше інші політики, як Адам Єжи Чарториський остерігалися «спорудження вівтаря навпроти вівтаря», тобто зруйнування польсько-литовської унії і створення ситуації, за якої Варшавське Князівство й еventуально відновлене Велике Литовське Князівство творили б дві окремі держави з окремими володарями. В такій ситуації можлива війна Наполеона з Росією означала б війну Польщі з Литвою. Якби ці плани відновлення Великого Князівства здійснилися, нескладно уявити, наскільки великий вплив це мало б на формування новітньої литовської нації.

Незалежно від цього, в першій половині XIX ст. серед польськомовних еліт давнього Великого Князівства розвивався своєрідний вид литовського регіонального патріотизму, об'єктом якого є історична Литва, що перебуває в унії з Польщею. Польський історик Йоахім

Лелевель у двадцяті роки XIX ст. закликав своїх студентів у Віленському університеті (де користувався величезною популярністю) вивчати історію Литви. «Литво, вітчизно моя» – цими словами Адам Міцкевич розпочинає свою поему *Пан Тадеуш*, яку назагал вважають одним із найбільш дозрілих виявів польського романтичного патріотизму. Можна додати, що сам Міцкевич, за винятком кількох місяців, проведених під Познанню влітку 1831 р., ніколи не мешкав в «етнографічній» Польщі (якщо це поняття взагалі має якийсь сенс для першої половини XIX ст.).

Адам Міцкевич

Такий специфічний патріотизм, об'єктом якого є не нація в культурно-мовному сенсі, а яесь домодерне політичне утворення, з приналежності до якого шляхетський стан черпає свої

до чеськості в історично-політичному, а не в етнічному сенсі, підкреслюючи, що вони є не чехами, а богемцями (*Bohemien*). Отож цю течію окреслюють як богемізм (*Bohemismus*), використовуючи також термін «крайовий патріотизм» (*Landespatriotismus*). Це останнє окреслення настільки широке, що може використовуватися для характеристики явищ також і поза Чехією. Так само в Горішній Угорщині (тобто, в нинішній Словаччині) в кінці XVIII ст. розвинулася течія т.зв. *Hungari*, тобто ідея політично єдиної, хоч не обов'язково одномовної угорської нації (*Hungarus* латиною означає «угорець»; їхні супротивники звалися угорським словом *Magyar* (по-угорськи «угорець»), щоб підкреслити, що в їхньому розумінні нація і угорська мова є тотожними). Меншою мірою елементи такої позиції можна спостерігати на руських землях Речі Посполитої. Добрим прикладом може бути східногалицький аристократ князь Єжи Любомирський: під час революції 1848 р., коли в Празі засідав Слов'янський з'їзд, який поставив перед собою надто амбітні вимоги в питанні визначення майбутнього Слов'янщини, галицька делегація ділилася на польську й руську секції. Любомирський хотів належати до руської.

Тут ми торкаємося надзвичайно важливого питання, детальний розгляд якого завів би нас надто далеко поза рамки нинішнього нариса: спосіб, у який зазнають перетворення збірні ідентичності мешканців земель давньої Речі Посполитої не був детермінованим. Хоча не всі можливості розвитку були однаково

правдоподібними, їх точно було більше, ніж одна. Адже на східних землях давньої Речі Посполитої могли утворитися якісь сильні регіоналізми в рамках польського чи російського народу, могли виникнути етнічно-мовні групи без претензій до політичної незалежності. Українці могли стати частиною російського чи польського народу, в Галичині і Україні під російським пануванням могли витворитися окремі нації. Так само й польський націєтворчий процес міг розвиватися різними шляхами.

Польський національний рух – це видно з першого погляду – привілейований серед усіх націєтворчих рухів на землях давньої Речі Посполитої. Принаймні до певного часу. Ця привілейованість впливала з того, що величезна кількість нащадків давніх шляхетських еліт давньої Речі Посполитої протягом XIX ст. засвоїла польське національне почуття, стала його апостолами й співтворцями. Завдяки цьому польський національний рух порівняно легко міг покликатися на традиції Речі Посполитої як свої власні: відбулася, коротко кажучи, посмертна «полонізація» Речі Посполитої. Унаслідок цього поляки в XIX ст. вважали себе й уважалися іншим «історичним» народом.

Це дуже допомагало, оскільки власна (звісно, позитивна) історія протягом більшої частини XIX ст. належала до найважливіших аргументів, якими всі народи обґрунтовували свої амбіції і претензії. Польський національний рух справив великий вплив на сусідні народи, даючи їм взірці для наслідування, ідеали,

Марцин Залеський, Здобуття Арсеналу

способи творення національного героя – словом, значною мірою спричинилися до розвитку інших національних рухів. Часом це було результатом свідомих дій, коли, наприклад, князь Адам Єжи Чарториський на еміграції в Парижі намагався через своїх дипломатичних агентів впливати на політику балканських народів. Натомість часом польські взірці розносилися спонтанно й потрапляли навіть до тих народів, розвиток яких міг потрапити в конфлікт з польським національним розвитком. Як приклад можемо нагадати популярність польської справи серед німецьких демократів після поразки Листопадового повстання в тридцяті й сорокові роки XIX ст.

У цьому контексті можемо поглянути на взаємні польсько-українські впливи. Особливу роль тут відіграв польський

романтизм, який у певний момент був буквально захоплений Україною. У той час, як повісті Вальтера Скотта, надзвичайно популярні з другого десятиліття XIX ст., описували Шотландію як країну повну легенд, духів, упирів і романтичних розбійників – квінтесенцію романтизму – тоді ж кожна країна забажала й у себе мати щось подібне. «Україна є Шотландією Польщі», – написав у цей час Маурицій Мохнацький, молодий і надзвичай блискучий літературний критик. Так як Скотт оспівував шотландських повстанців, що стали на боці вигнаної династії Стюардів проти королів Англії з ганноверської династії, так само й польські автори, передусім Антоні Мальчевський, оспівували повстання козаків проти польської шляхти. Це, зрозуміло, не означає, що Скотт був би прихильником

Листопадове повстання

Увечері 29 листопада 1830 р. група студентів і військових слухачів школи підхорунжих зустрілася в романтичній атмосфері під пам'ятником королю Янові III Собеському у варшавському парку Лазенки. Цивільні атакували Бельведер, садибу великого князя Костянтина, брата імператора й головнокомандувача армії, а решта присутніх рушила через місто, закликаючи до революції. Розчарування наростало в Польському Королівстві протягом кількох років, а плітка про можливе використання польського війська для придушення нещодавньої революції в Бельгії посилила суспільне збурення. Революційний ентузіазм романтичної молоді перехрещувався зі скептицизмом старшого покоління політиків і генералів, які добре пам'ятали поразку Наполеона в Росії. Однак радикальні настрої молоді перемогли, і в січні 1831 р. сейм проголосив детронізацію Миколи I як польського короля. У лютому 1831 р. російська армія увійшла в Королівство. Спочатку польські війська діяли успішно, однак головнокомандувачі, що часто змінювалися, уникали відкритого зіткнення з російськими військами. Деякі історики твердять, що ця кунктаторська стратегія була помилкою, інші схильні боронити її як єдиної можливості за умов великої диспропорції сил. Ще інші вважають, що різниця мілітарних потенціалів була надто великою, щоб повстання взагалі могло втриматися, незалежно від обраної стратегії. У вересні росіяни вступили до Варшави, а військо Королівства перейшло прусський кордон і склало зброю. Втрати були величезними: конституцію Королівства замінили Органічним статутом, що ліквідував його самостійність (збережено певну адміністративну автономію), ліквідовано сейм і армію, а також польське вище шкільництво, накладено контрибуцію. Близько 11 тис. осіб вирушило в еміграцію (переважно до Франції).

На думку більшості тодішніх поляків поразка повстання була наслідком збігу двох обставин. Перша – це слабкість польських командних кадрів, котрі, не вірячи в силу майже стотисячної армії, застосовували оборонну тактику, замість сміливого нападу на росіян. Друга – це відмова від спроб залучити до повстання народні маси, потенціал яких дозволив би швидко розбудову повстанської армії. Таким чином поразку 1831 р. не трактували як сигнал до відмови від подальших повстань, а вказівку, що треба зробити, щоб наступний зрив закінчився успішно.

якогось сучасного повстання шотландців проти англійців, зовсім ні. Шотландські повстання промовляли до нього тією складно окреслюваною рисою, яку в ті часи саме й називали романтизмом: народними звичаями, барвистістю одягу, простотою і дикістю (а водночас щирістю) почуттів, привабливістю воєнної пригоди. Подібно діяла на польських поетів романтичність звичаїв і козацьких пригод. Це захоплення не означало польської підтримки для української національної програми, однак не могло не справляти впливу на неї.

Були також особи, які йшли далі й намагалися свідомо підтримувати український національний рух з переконання, що він буде союзником польської справи: передовсім виділяється дещо несамовита, авантюрна й загадкова постать Міхала Чайковського (після переходу на іслам прийняв ім'я Садика-Паші), який, перебуваючи в еміграції після Листопадового повстання, сподівався на антиросійський польсько-козацький союз. Тут політична стратегія, базована на сподіванні послабити Росію, перепліталася з загальним для всієї «української

Юліуш Словацький

школи» захопленням барвистістю козаччини, а також із чимось значно поважнішим: з розумінням і засудженням провини поляків, які «з усією несправедливістю [...] виступили проти козаків [...] четвертували й мордували власних братів, дітей тієї самої матері, що й вони, і змусили їх виступити проти себе зі зброєю – кинутися на власну Матір», на Річ Посполиту.

Кордіан Юліуша Словацького, Польський театр у Варшаві; 1916 р.

Чудовим прикладом людини, що перебувала між двома національними рухами, є постать Платона Костецького, руського (було б, звичайно, анахронізмом казати українського) поета і журналіста,

Юліуш Словацький (1809–1849) був одним із найвидатніших поетів польського романтизму; деякі цінують його вище, ніж Міцкевича. Він народився 1809 р. у Кремінці, навчався у Вільні, 1829 р. виїхав до Варшави, а після вибуху Листопадового повстання 1831 р. поїхав з дипломатичною місією до Лондона й залишився в еміграції. Найпопулярнішим твором Словацького була драма *Кордіан*, віссю інтриги якої була змова і замах проти царя, що посідав трон Польського Королівства. У творчості він охоче порушував українські мотиви (драма *Срібний сон Саломеї*, дигресійна поема *Беньовський*). 1844 р. Словацький написав *Генезу з Духа* – поему, в якій висловив тезу про вічну еволюцію духа, що відбувається шляхом відкинення і знищення його наступних матеріальних форм. Це в однаковій мірі стосувалося загибелі динозаврів (саме в цей час відкрили їх скам'янілості), як і менш чи більш кривавих змін політичної системи. Чим більша й кривавіша жертва, тим відродження у вищій формі – отже, дух Польщі, яка терпіла найбільше, здійснює еволюцію до найдосконаліших форм. Ідея генези була розвинута й доопрацьована в його останніх творах: драмі *Самуель Зборовський* і поемі *Король-Дух*. Поезія Словацького була особливо популярною напередодні вибуху Січневого повстання, але багато його ліричних віршів зберегли популярність до нашого часу.

Юліуш Коссак, Адам Міцкевич і Садик-Паша в Туреччині (Садик-Паша під час Кримської війни зустрівся в Константинополі з Міцкевичем, створюючи козацькі підрозділи для боротьби проти Росії)

який діяв у Львові, автора серед іншого, поезій, писаних «руською» мовою, але латинською абеткою. «Як Трійця, так єдина

Польща, Русь і Литва», – ця цитата з його найпопулярнішого вірша якнайкраще свідчить про таку «посередню» позицію.

Під час повстання 1863 р. з польського боку з'явилися спроби звертатися до антиросійських настроїв українців і білорусів (хоча і одних, і інших у той час ще рідко наділяли цими назвами). Константи Калиновський, шляхтич і повстанець з земель, на яких більшість становили білоруські селяни, видавав часопис білоруською мовою (латинським алфавітом) під назвою „Miżuska prauda”. Зміст був антиросійським, але більше суспільним, ніж національним. Дослідники досі не дійшли однозначної думки, наскільки Калиновський був польським демократом, що прагнув підняти народ на боротьбу за визволення, а наскільки білоруським національним «будителем». Незалежно від інтерпретацій, його значення в історії білоруського національного руху є незаперечним.

Максиміліан Геримський, Повстанський пікет

На позицію мешканців східних земель давньої Речі Посполитої впливали також росіяни. Можна сказати, що ці землі стали тереном боротьби польського й російського національних проєктів. Ця боротьба виявлялася не лише в тому, що поляки хотіли, щоб мешканці цих земель полонізувалися, а російська влада бачила в руському населенні (майбутніх українцях і білорусах) корінних росіян (з литовцями справа була інакша). Часто йшлося про те, щоб окремішність мешканців (національна? регіональна?) набула характеру, прихильного для польської

справи чи для Російської імперії. Часом траплялися випадки, коли в той самий момент обидві сторони польсько-російського конфлікту апелювали до одного адресата, розташованого «між» ними. Ось приклад з Листопадового повстання: у щоденнику Кароля Ружицького, командира кавалерійського полку на Волині, подана полкова пісенька, записана по-українськи латинською абеткою (в кожному разі у якійсь формі його діалекту): „Hej kozacze w imia Boha! Wże hołosyt w cerkwi zwini!”. Адже в цьому ж повстанні козаки брали участь на російському

Січневе повстання

Виразна криза Російської держави, задокументована поразкою у Кримській війні, спричинилася до того, що багато поляків побачили новий шанс у боротьбі за повернення незалежності. Радикальні й демократичні сили (т.зв. «червоні»), зокрема, вірили, що після того, як повстанська влада оголосить сміливі суспільні реформи (передусім звільнення селян) почнеться масовий наплив добровольців, які після швидкого вишколу створять велику народну армію, здатну протистояти потузі царату. При цьому розраховували, що візія майбутньої демократичної Польщі здобуде прихвиль серед російських революціонерів, отримає підтримку країн Західної Європи і буде привабливою також для широких литовських, білоруських і українських мас. Спроби угоди (маркграф Александр Вельопольський) більшість польської громадськості відкинула.

Відсутність постійної польської армії означала, що від моменту вибуху (22 січня 1863) повстання мало характер партизанської війни. Створено таємну незалежну державу з власною податковою системою, армією, поштою, пресою й судочинством. Першим декретом, який поширювався також українською мовою, було здійснено звільнення селян. Попри величезну диспропорцію сил, завдяки жертвності партизанів і рішучості диктатора повстання Ромульда Траугутта, підпільна держава і військова організація пережили зиму 1863/1864 рр. Однак, коли в березні 1864 р. російська влада видала декрет про звільнення селян і надання їм землі в користування, селяни перестали підтримувати (годувати й переховувати) партизанів. До того ж був заарештований і страчений Траугутт. Повстання зазнало поразки. Втрати вбитими, засланими й тими, хто втік у еміграцію, сягали десятків тисяч осіб, мало того, це не були випадкові особи, а політична й інтелектуальна еліта нації. Під час репресій після поразки повстання ліквідували автономію Польського Королівства, запровадили російську мову як державну в адміністрації, шкільництві й публічному житті.

боці, а влада покликала на їх традиції боротьби з поляками.

У певному сенсі протилежною працею для *Козацьких повістей* Міхала Чайковського був твір, незрівнянно славніший, який виник більш-менш у цей же час: *Тарас Бульба* Миколи Гоголя, що зображає ворожість поляків і Речі Посполитої до козацтва XVII ст. Ричарда Вульпіус показала нещодавно в дуже цікавій праці, як антипольські настрої могли стати центральним елементом творення ідентичності для багатьох діячів українського національного руху в Російській імперії; російська влада толерувала їх, хибно вважаючи тотожними з офіційною урядовою пропагандою, в той час як критика

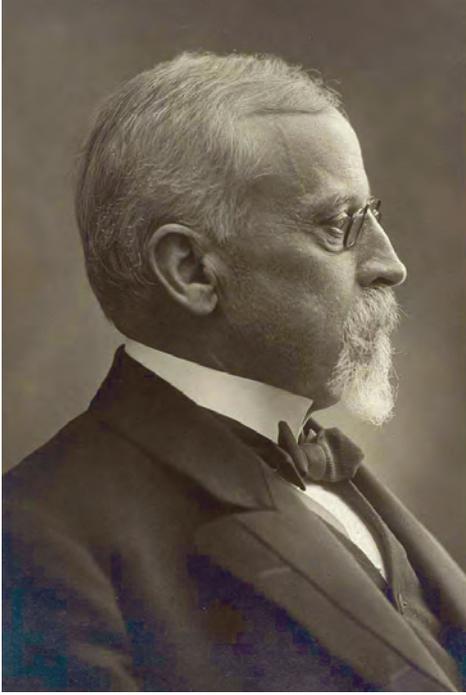
шляхетської Речі Посполитої насправді слугувала підставою для формулювання власної окремішності.

Багато уваги я присвятив «гібридним» ідентичностям, які неможливо ототожнити з новітніми національними ідентичностями, що перемогли у XX ст. Очевидно, не всі з можливих напрямків розвитку мали однакові шанси на втілення. Видається безумовним, що в міру демократизації і розвитку капіталізму (а це були загальноєвропейські процеси) давня станово-релігійно-локальна ідентичність мусила поступитися місцем новим зв'язкам ідентичності і групової лояльності. Натомість було незрозуміло, який характер матимуть ці нові зв'язки.

Та незалежно від міри правдоподібності того чи іншого розвитку подій, одне є певним: люди, які тоді жили, не знали, що приховує майбуття, не знали, яка з намічених нових спільнот матиме більші чи менші перспективи існування. Цього незнання чи радше непевності, ми могли б нині не зауважити, якби зосередилися лише на тих новітніх національних ідентичностях, котрі врешті (принаймні, з нашої нинішньої перспективи) здобули успіх. Якщо нинішній нарис я назвав «Сироти Речі Посполитої», то саме для того, щоб підкреслити відчуття непевності, це «сирітство» після занепаду давніх структур і перед формуванням нових. Зрозуміло, що ця непевність була долею лише активніших, краще забезпечених, освіченіших чи просто вразливіших особистостей. Величезна більшість селянського населення не відчувала цього принаймні до моменту скасування панщини близько середини XIX ст., а ймовірніше, аж до останніх років XIX ст., коли більш чи менш раптово зіткнулася з новітніми національними й суспільними ідеологіями. Тим не менше, саме ці вразливі чи освіченіші особистості задавали тон усім суспільствам.

Згадуючи про такі особистості, як Михайло Чайковський чи Платон Костецький, про перспективи розвитку різних національних свідомостей, які не вели до гострого конфлікту між різними національностями, ми, однак, мусимо пам'ятати про незвично потужний фактор, що блокував (чи, в кожному разі, надзвичайно утруднював) такий шлях розвитку. Мова про

накладання суспільних і етнічних різниць. Поширене відчуття суспільної вищості народу, який щедро черпав із шляхетських традицій щодо «плебейських» народів, зумовлювало, що лише нечисленні особистості з-посеред поляків бачили можливості приязної співпраці з непольськими національними рухами. Загально кажучи, поляки були вражені розвитком національних рухів інших народів Речі Посполитої. Їхні вимоги й прагнення, досить скромні протягом XIX ст., обмежені культурними постулатами й самим лише визнанням окремих національностей, сприймалися поляками як неспровокована агресія. Як результат, польська сторона була вражена, що представники інших національностей не асимілюються спонтанно до польськості (зі збереженням, згодом, якого залишкового почуття етнографічної окремішності). Отож поляки вбачали в національних рухах українців чи інших віденську чи московську, а часом також пруську інтригу. Не козацькі повісті Чайковського, а *Вогнем і мечем* Генрика Сенкевича творило в Польщі образ українця. Епічну розповідь про польсько-українську боротьбу в середині XVII ст. не можна назвати однозначно антиукраїнською книжкою, а деяким героям, таким як Іван Богун чи сам Богдан Хмельницький, не бракує своєї величі. Однак не викликає сумніву, що загальний образ козацтва – бунтівників, «гайдамаків» – є незрівнянно критичніший, ніж у творах «української школи».

Генрик Сенкевич

З усіх цих міркувань трудно дивуватися, що в кінцевому підсумкові український національний рух, як і литовський, а згодом також білоруський

створився не лише в опозиції до польського національного руху (це ще було б досить звичайним, бо врешті національні рухи, як правило, не люблять своїх сусідів), але й утворився як рух, що підкреслював свою народність і демократизм у протиставленні до нібито «панського», аристократичного польського руху. Для народів Габсбурзької монархії переломним моментом у творенні модерної національної свідомості є період заворушень, повстань, надій і розчарувань 1848–1849 рр., званий «Весною народів». У цей час проявляються політичні амбіції, що існували й раніше, але не мали нагоди виявитися у формі політичних рухів. Це, звичайно, не оминуло галицьких русинів. 1848 р. вперше до порядку денного входить питання поділу Галичини на дві провінції, східну (переважно руську) і західну (переважно польську). Для земель Російської імперії епохою появи національних рухів є, загалом кажучи, доба Олександра II.

Генрик Семірадзький, Смолоскипи Нерона

Генрик Сенкевич і зміцнення душ

Генрик Сенкевич походив зі збіднілої шляхетської родини. Молодим хлопцем став свідком поразки Січневого повстання, дорослим чоловіком – революції 1905 р. й вибуху Першої світової війни. Він не дочекався відновлення незалежності, помер 1916 р. у Швейцарії, де спільно з Ігнацієм Яном Падеревським співорганізував Комітет допомоги жертвам війни в Польщі. Славу, популярність і гроші йому принесли повісті – написана у 1883–1888 рр. трилогія (*Вогнем і мечем, Потоп, Пан Володийовський*), пізніші *Тевтонці* і *Quo vadis*. 1905 р. отримав Нобелівську премію з літератури. Генрик Сенкевич писав свої повісті «для зміцнення сердець», у трилогії зневірених читачів з розділеної Польщі переносив у барвистий світ Речі Посполитої XVII ст., коли мужні сармати провадили, а часом і вигравали великі битви, мед лився потоками, а любов долала всі перешкоди. Йому закидали поверховість і легковаження поважною проблематикою, психологічний схематизм, історичні неточності й анахронізми, а також консервування певного традиційного типу патріотизму: ксенофобського, зверненого в минуле й байдужого до нових часів. Водночас за ним визнавали великий талант оповідача. Живі, можливо дещо шаржовані постаті Заглови, Скшетуського, Богуна, Кміцица, Володийовського, Баськи й Оленьки, а згодом Марка Вініція й Петронія із *Quo vadis* назавжди увійшли до польської (можливо, не лише?) свідомості й масової культури.

Акцентування демократизму українців, білорусів чи литовців спричинилося, що для багатьох (можливо, для більшості) національних діячів протягом XIX ст. польський національний рух і пам'ять Речі Посполитої сприймалися як більша загроза, аніж загроза з боку Російської імперії. Багатонаціональна імперія здавалася менш загрозливою, ніж небезпека колонізації, окрім того, вона була не такою «аристократичною», демократичнішою, звичайно не в політичному, а в соціальному сенсі. Володимир Спасович (ще одна постать з національного й культурного пограниччя, цього разу польсько-російського) писав у своїй історії польської літератури про Польщу як країну цілком шляхетську, а Росію – селянську. В жодному разі він не трактував цього оціночно, а лише як ствердження соціологічної дійсності. Ця «нешляхетськість» російської культури була важливим козирем Росії у її прагненнях залучити на свій бік

народи, що жили на східних землях давньої Речі Посполитої.

Національні рухи, як литовський, так і український, а дещо згодом і білоруський творилися, отож, на базі «власної» народної культури, а їх провідною верствою була нова інтелігенція (а не давня полонізована шляхта). Ця інтелігенція створювала окрему в кожній з націй візію національного майбуття, провідну роль у якій відігравало переконання в національній демократичній традиції. Мовби символічним проявом такого ставлення, коли народи східних земель давньої Речі Посполитої творять нову ідентичність всупереч традиції давньої польсько-литовської держави, може бути рельєф молодого литовського різьбяр, демонстрований у Відні в перші роки XX ст., що зображав Орла й Погоню в боротьбі – мовби глузлива алюзія до герба давньої Речі Посполитої з одночасним зображенням гербів Польщі й Литви, що

«Весна народів»

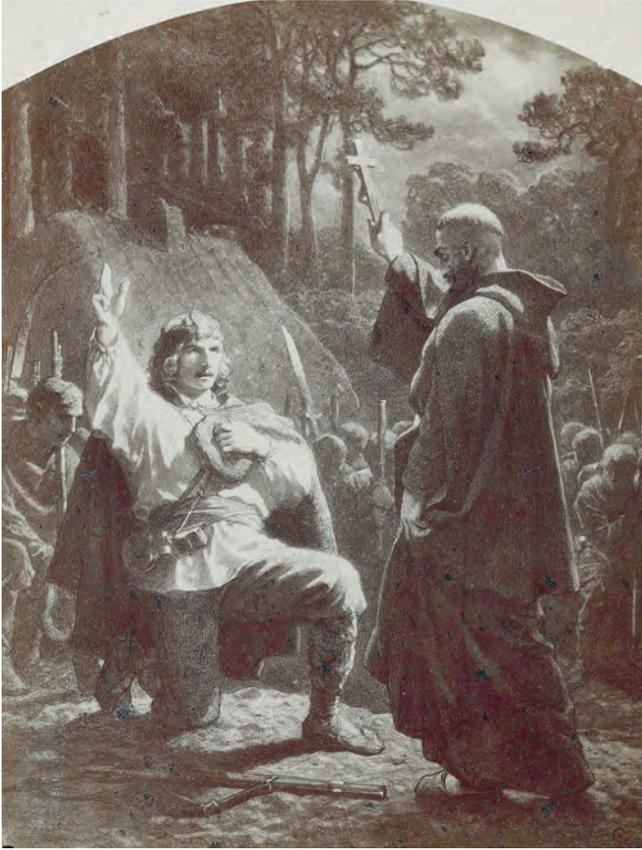
«Весна народів» відіграла суттєву роль у процесі формування новітніх націй на польських землях. Навесні 1848 р. полякам під прусською займанщиною вперше вдалося організувати політичний рух і добровольчі збройні підрозділи, учасниками яких були представники всіх суспільних груп, у тому числі й селянства. Хоча Великопольське повстання 1848 р. не принесло мілітарного успіху, події «Весни народів» започаткували швидкий розвиток мережі польських суспільних, господарських і культурних інституцій, які дозволили полякам пережити різкий курс германізаційної політики, прийнятий німецькою владою в другій половині XIX ст.

У Галичині створення Головної руської ради виявилось початком швидкого розвитку українського національного руху, найважливішою метою якого була емансипація і розширення обсягу свободи дій українського населення, а водночас обмеження привілейованості поляків. У результаті з 1848 р. польсько-українське суперництво стало найважливішим елементом публічного життя у Східній Галичині.

використовував цей давній іконографічний мотив з цілком протилежним наміром, аніж у творців гербу.

Цей поділ герба на два окремі можна трактувати символічно: на початку XX ст. національне почуття ставало чимраз ексклюзивістичнішим. У часи перед поділами не було нічого дивного в тому, що шляхтич міг уважати себе водночас русином, литвином (в сенсі мешканця Великого Литовського Князівства) й поляком (польським шляхтичем). Протягом XIX ст. така позиція ставала чимраз складнішою для сприйняття. Хтось є поляком чи євреєм, або українцем, або литовцем – і ніколи одним і іншим. Мало того, популярність здобуває ідея конфлікту між народами – переконання, що конфлікт є природним станом і в певному сенсі бажаним. У польській політичній думці теорію про природний і неминучий конфлікт між націями найповніше висловили національні демократи в перші роки XX ст., передусім Роман Дмовський у *Думках сучасного поляка*.

Важливим чинником загострення стосунків і поглиблення міжетнічних дистанцій є неухильна інтеграція національної і релігійної ідеологій. В перші десятиліття XIX ст., в часи домінації просвітницьких настроїв, мало хто, в принципі, визнав би католицизм неодмінною складовою польськості. Саме духовенство значною мірою перебувало під впливом просвітницьких ідей, а хто був противником цих ідей, той був консерватором і з обуренням дивився на всіх національних активістів, як на революціонерів, ворогів суспільного ладу й релігії. З поширенням національного руху в останні роки XIX ст. ситуація змінилася і католицизм стає мовби синонімом польськості. Всупереч тому, чого можна було б, мабуть, чекати, на практиці релігія не справляла пом'якшуючого впливу на націоналізм. Зовсім навпаки, поєднання обох складників збільшувало потенціал етнічного конфлікту, оскільки надавало національному рухові релігійного характеру й емоційної напруги, що ускладнювала компроміс.

Артур Гроттгер, Присяга (з циклу „Lithuania“)

Специфічним чином відбувалися зміни серед єврейського населення. Якщо б ми хотіли зробити неможливе й кількома словами передати історію цих змін, то ХІХ ст. ми мали б назвати епохою суперечки навколо рівноправності, а далі навколо можливості асиміляції євреїв. Суперечка закінчилася частковою перемогою прихильників рівноправності: в Пруссії вже на початку ХІХ ст., у Габсбурзькій монархії остаточно під час великих реформ шістдесятих років, у Польському Королівстві 1862 р., коли була запроваджена цивільна рівноправність

євреїв. На інших землях давньої Речі Посполитої, включених до складу Російської імперії, треба було чекати ще кількадесят років. Після надання рівноправності посилювався процес асиміляції євреїв, на землях, що нас цікавлять передусім до польськості й німецькості. Водночас із розвитком асиміляції посилювалися й антисемітські настрої. Досі антиєврейська публіцистика закидала євреям узагалі, що вони відособлюються, що не бажають прийняти «християнську» культуру. Тепер, коли асиміляція ставала дійсністю, євреям закидали цілком протилежне: насильне проникнення в польське суспільство, затирання слідів свого давнього єв-

рейства і прикидання справжніми поляками. Якщо на початку ХІХ ст. єврея вважали поганим тому, що він вирізнявся, то за кількадесят років навпаки – він був поганим, бо уподібнювався.

Так чи інакше, євреїв відкидали. Отож нічого дивного, що ті звернулися до більш чи менш радикальних лівих рухів, а також до сіонізму – національної ідеології, що поділяла більшість своїх хороших і поганих рис з усіма іншими національними ідеологіями в Центрально-Східній Європі, з одним суттєвим

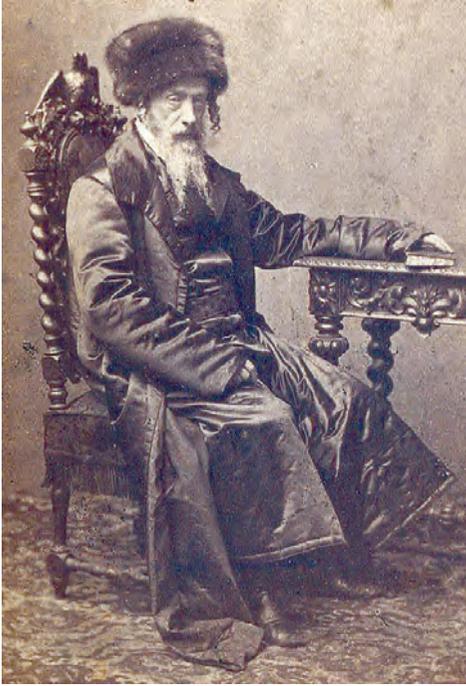
Поляк-католик

Протягом більшості XIX ст., так само, врешті, як і в добу перед поділами, цілком не було очевидно, що польськість мусить якимось особливим чином поєднуватися з католицизмом. Щоправда, в епоху контрреформації і в культурі бароко XVII й першої половини XVIII ст. дуже підкреслювали католицизм як рису польського шляхтича, та протягом наступних ста кільканадцяти років, аж до останніх десятиліть XIX ст., ця ідея, яку багато хто інтуїтивно сприймав як природну, знаходила небагатоох захисників. Просвітництво в другій половині XVIII ст. й позитивізм у другій половині XIX ст. були раціоналістичними течіями й не бачили причини, чому поляком не міг бути хтось Мойсеєвої віри чи й узагалі без віри. Цікаво, що й епоха романтизму, яка відверталася від раціоналістичних ідеалів просвітництва, була далекою від того, щоб поєднувати католицизм із польськістю. Релігійність великих польських романтиків була неортодоксальною, часто перебувала в гострому конфлікті з папством і духовенством. Переконання про особливу близькість між Польщею і католицизмом розвивалося поступово протягом XIX ст.; цьому сприяло Січневе повстання, а особливо його візія, відображена в надзвичайно експресивних, міфотворчих рисунках Артура Гроттгера. Однак цей стереотип перетворився на політичний чинник щойно на переломі XIX й XX ст., коли на нього почали покликатися новостворені масові політичні партії. Весь цей час великі групи польської інтелігенції виступали проти отождолення католицизму й польськості. Суперечка триває донині.

винятком: рідний край євреїв мав бути десь далеко. Насправді ситуація була складнішою: деякі сіоністи були проти еміграції євреїв, а багато євреїв зберегли в процесі асиміляції свою національну ідентичність, хоча це наражало їх на численні труднощі, оскільки одним із найважливіших аспектів вищезгаданої радикалізації національних рухів на початку XX ст. було зростання антисемітизму до небачених розмірів.

Ця радикалізація національних рухів відбувалася в контексті господарсько-суспільних змін, що набирали розмаху в другій половині XIX ст. й умовно визначалися як розвиток капіталізму. Капіталізм ускладнював національне питання ще більше. Він ламав майнові, професійні, територіальні структури й посередньо перекидав догори ногами галузі, менш пов'язані з господарством, такі як структура визнань, престижу

й участі у владі. Він спричиняв міграцію населення з села до міста, що дуже змінює етнічний характер даного регіону. Українці, яких поляки у Львові напередодні «Весни народів» майже не помічали, перед 1914 р. вже були в місті важливою і помітною групою, яку зауважували навіть найнеприхильніші спостерігачі. Капіталізм сприяв розвиткові освіти, змушував звільнити селян, творив робітничий клас з усіма суспільними, політичними й ідейними наслідками цього явища. Загалом він дестабілізував світ, створюючи нові терени багатства й нові терени злиднів, ставав одним із найважливіших чинників, що посилювали цю непевність щодо напрямку змін – непевність, яка є головною темою цього нарису. Водночас, у довшій перспективі, капіталізм гомогенізував суспільства, включав їх у суцільний простір ринкового обміну, витісняв місцеві традиції

Кароль Бейер, Рабин Дов Бер Мейзель (головний рабин Кракова, 1832–1856, а згодом Варшави, 1856–1878)

одягу, ремесла, діалекту чи кухні, уніфікував культуру (вплив школи, заробітчанських міграцій, а також військової служби).

Однак капіталізм не вів неухильно до тріумфу новітньої національної держави (як уважав, наприклад, Ернест Геллнер). Дестабілізація, викликана капіталізмом, сприяла етнічним і суспільним конфліктам, бо «зсажені з коней» охоче сприймали радикальні гасла. Навіть частковий розвиток освіти створював умови для розвитку масової політики, яка висувала радикальні й демагогічні гасла, суголосні емоціям напівосвіченого масового користувача. Капіталістичні зміни були викликом для Європи і світу; однак вони не вирішували, якою буде реакція на ці виклики. Капіталізм уніфікує суспільство, послаблює регіональні й суспільні

Євреї між ортодоксією, асиміляцією, революцією і сіонізмом

Кожен мешканець Центрально-Східної Європи протягом XIX ст. ставав перед вибором нових ідентичностей. Розвиток промисловості, зростання міст і міграція з сіл до міст, створення усе масовіших національних ідеологій викликало нову самоідентифікацію: чимраз частіше не досить було сказати, що хтось, наприклад, є шляхтичем, «тутешнім», католиком чи сповідником іншої релігії: слід було вибирати національну й ідеологічну приналежність. Не виключено, що для євреїв цей вибір був найдраматичнішим, бо вони мали чи не найбільше можливостей і найбільшим чином були пов'язані з найглибшими змінами ідентичності. Чи залишатися замкнутим у своєму світі релігійної ортодоксії і традиційних звичаїв? Чи перейняти культуру котрогось із сусідніх християнських народів, щоб у його рамках розвиватися разом з усією європейською культурою? Але котрий із народів вибрати як власний? Чи може, врешті, розпочати діяти задля радикальної зміни європейського ладу й через прагнення до суспільної революції брати участь у найрізноманітніших соціалістичних рухах, або ж визнати євреїв окремою нацією й вимагати для них усіх національних прав, а не лише індивідуальних, громадянських?

До всіх цих дилем додавалося також зростання новітнього антисемітизму, котрий – інакше, ніж традиційні антисврейські упередження – був скерований передовсім проти асимільованих євреїв, бо саме в них вбачав особливо небезпечних – бо прихованих – ворогів. Антисемітизм був одним із чинників, який природним шляхом штовхав євреїв до лівих угруповань, які обіцяли їм поліпшення долі.

Микола Міхновський, *Самостійна Україна*; обкладинка брошури, 1900 р.

відмінності: цей процес може сприяти національним рухам, але так само добре може діяти на користь наднаціональних імперій. Демократизація політичного й суспільного життя дозволяє національним рухам здобувати нових прихильників, але водночас дозволяє правлячим колам користатися з підтримки селянських мас, традиційно лояльних до європейських монархій (невипадково консерватор Бісмарк 1871 запровадив загальне голосування до німецького парламенту, так само вчинив 1907 цісар Франц Йосиф з австрійським парламентом). Інакше кажучи, капіталізм змінив правила гри в суспільстві, але жодним чином не вирішив, хто буде переможцем.

«Ляхи за Сян». Багато господарів на одній землі

На переломі XIX й XX ст. національні питання в Центрально-Східній Європі увійшли в нову фазу: чи не вперше в історії регіону політичні зацікавлення охоплювали чимраз більшу частину звичайних мешканців земель, що нас цікавлять. Завдяки цьому факт, що в якійсь околиці більшість населення розмовляла по-польськи чи по-українськи або по-литовськи несподівано ставав фактом першорядного політичного значення. Романтикам легко було говорити про братерство вільних народів, коли національний рух охоплював лише вузьке коло еліт; але й тоді, як свідчать події революції 1848 р., не бракувало конфліктів, хоча з'являлися також приклади порозуміння, приязні й уміння компромісу. Однак тепер, через півстоліття після 1848 р., політики радикалізувалися: вони апелювали до захоплень і упереджень, заявляли, що конфлікт є природним явищем між націями. Демократизація суспільного й політичного життя спричинилася до того, що вперше чи не основним аргументом у політичних суперечках стала етнічна приналежність населення даної території. Якби позначити на карті території, яких домагалися для себе окремі нації, а радше їхні керівники, то ці терени значною мірою накладалися одні на одних. Це не обов'язково означало, що наслідком мусить бути кривава війна, але напевно розширювало сферу можливих конфліктів. Для східних земель давньої Речі Посполитої ця зміна позицій мала суттєве значення. Історичний аргумент про приналежність цих земель до Речі Посполитої, який охоче використовували поляки, втрачав своє значення. Тепер усі покликалися на етнографічні аргументи, підбираючи статистичні відомості так, щоб вони свідчили про слушність власних вимог. Чимраз більше поширювалося переконання, що кожна територія може мати лише одного господаря, а всі інші етнічні групи можуть мати в кращому разі статус толерованих меншин.

4 Націоналізм і демократизація суспільства

Багато дослідників писало про ритм розвитку національних рухів від культурної фази до фази політичної. Це, звісно, певне спрощення, бо якийсь політичний елемент, хоча б навіть радше у сфері мрій, ніж реальних прагнень, напевно, завжди існував у національних рухах, наприклад, питання мови, яку використовує населення, що живе на даній території, були предметом уваги віддавна. Але є очевидним, що функція національної ідентичності зростає як у міжнародній політиці, коли питання мови мешканців даного регіону стає чимраз сильнішим аргументом у переговорах,

Вітольд Войткевич, Вулична маніфестація, 1905 р.

так і у внутрішній політиці, коли національна ідентичність стає чимраз більше домінуючою ідентичністю.

Є, однак, і друга сторона медалі. У XIX й перші роки XX ст. національна ідея виконувала важливу демократизаційну функцію. З нинішньої перспективи ми часто можемо вважати, що національна ідея має функцію, що «звужує» обрії; підкреслює значення «своїх», відкидає чужих і т.п. Так було і в XIX ст., але була також дуже сильна протилежна функція: національна ідея звертається не лише проти держав-загарбників чи проти інших націй, які вважаються ворогами. З такою ж силою вона звертається проти станових поділів у власних суспільствах, старається розширити обрії селянського населення поза його власне село, з'ясувати міській інтелігенції і поміщицтву значення «народу» для національної справи. Отож вона розширювала поняття «ми» з локального чи станового на загальнонаціональне, а тим самим сприяла демократизації.

Хто досліджує розвиток національних рухів у XIX ст., в того часто складається враження, що існує якийсь темний механізм, який неминуче провадить до загострення конфліктів, з усіма жахливими наслідками цього, відомими нам з історії XX ст. Дуже слушно виступили проти цього такі дослідники, як Юзеф Хлебовчик, Їжі Коржалка чи Іван-Павло Химка, вказуючи можливості альтернативного розвитку тих чи інших національних

Нація в новітніх політичних рухах

Історики, соціологи й інші дослідники віддавна сперечаються: чи нація – не так якась конкретна нація, як нація взагалі, як суспільне явище – є витвором капіталістичної модернізації XIX ст., чи ж нації існували «від завжди»? (найблискучіше «модернізаційна» теорія відображена у відомій книжці Ернеста Геллнера). Відповідь, як завжди, була б чимось середнім між обома позиціями: якісь форми ідентичності, приблизно окреслюваної як національна, існували вже віддавна, але в XIX ст. змінилися, консолідувалися і стали однією з найважливіших рис ідентичності людини. Можна сказати, що в XIX ст. національна ідентичність починає виконувати ту центральну функцію, яку в попередні епохи виконувала релігійна ідентичність чи станова приналежність. Питання «ти поляк, німець, чи українець» стало для чимраз більшої кількості людей важливішим за питання «ти шляхтич чи селянин» і навіть за питання «ти католик, православний чи протестант».

Це зростання значення національної проблематики могло реалізовуватися різним шляхом і з цього ще не випливає обов'язково жодна конкретна політична опція. Націю можна було розуміти політично (як загал населення даної держави, без різниці мови, або ж як ту частину населення, яка наділена політичними правами) або етнічно (як населення, що говорить даною мовою); можна було домагатися прав нації в рамках багатонаціональної держави, а можна було прагнути до національно-державної незалежності; так чи інакше від перелому XIX і XX ст. національна ідентичність має населення залишається чинником політичного життя, з котрим кожен мусить рахуватися.

рухів. Історик, на мою думку, повинен утримуватися від обох крайнощів: як фаталістичного переконання в неминучості певних історичних процесів, так і наївного переконання в протилежному, що світ є досконало пластичним і все спокійно могло б відбуватися інакше. Не можна *a priori* виключити можливість такого розвитку ситуації, в якому національне відчуття не грало б такої суттєвої ролі, як грало насправді, або в якому ідея національної держави не стала б домінуючою, а великі імперії втримали б свій стан володіння. Однак не можна оцінити шансів такого перебігу історії. Сталося те, що сталося: в кінці XVIII ст. ми маємо справу зі становим багатоетнічним, багатомовним і багаторелігійним суспільством, у якому, однак, приналежність до стану переважно вирішує питання

ідентичності і життєвих шансів особи. Через сто років, в момент закінчення Першої світової війни, ми маємо справу з суспільствами в стані хаосу, з відкритою ситуацією, за якої в політичній сфері все видається можливим, але одне видається певним: національна свідомість природним чином є основною формою колективної свідомості. Це, звісно, не означає, що всі чи навіть більшість людей, які заселяли території, що понад сто років тому належали до Речі Посполитої, були наділені новітньою національною свідомістю; це означає лише, що еліти, які формували найрізноманітніші політичні концепції, вважали, що поділ людей на різні нації є справою очевидною і природною, і враховували цей факт у своїх програмах. Навіть соціал-демократи й комуністи, котрі, однак, – у силу

марксистської ортодоксальності, – мали відкидати національну свідомість як вид «фальшивої свідомості», як одну з тих вигадок буржуазії, що мають на меті відвернення уваги робітничого класу від класової боротьби – навіть вони вважали національну свідомість за один із основних виявів людської ідентичності і в своїх проєктах наднаціональних безкласових суспільств враховували різні види національної автономії, на територіальній чи персональній засаді.

Давні сироти Речі Посполитої перетворилися, що б там не було, на членів окремих націй, еліти котрих мали одназначні – і взаємозаперечуючі – державні прагнення. Як усі історичні процеси, так і цей мав, напевно, як кращі, так і гірші наслідки, і завданням історика не може

бути вимірювання одних і других. На один, загально кажучи позитивний наслідок, що виявився у дуже далекій перспективі, слід, однак, звернути увагу. Розвиток національної свідомості, а в далекій перспективі, здобуття східними сусідами Польщі власної державності на початку дев'яностих років ХХ ст., спричинився, що чимраз більше стирається (якщо вона взагалі колись мала сенс) різниця між «державним», «історичним» польським народом і «плебейськими» сусідніми народами. Однаково державні, а водночас однаково плебейські після років комуністичної трансформації, всі згадані в цьому нарисі народи стоять більш-менш на однаковому рівні. Це може лише допомагати в будівництві добрих взаємних стосунків.

Розділ 6. Про що слід розмовляти

- «Малі держави великих, хоч і обманутих надій», тобто Варшавське Князівство (1807–1815) й Польське Королівство (1815–1839) продовжили конституційний досвід польського суспільства й відкрили його для нових адміністративних вирішень. Уявімо собі період польського національного поневолення без цих двох несурверених державностей – наскільки поляки були б біднішими?
- Поляки, що жили в Галичині й український національний рух, який там зароджувався, старанно використали історичний шанс, що виник внаслідок конституційних і федеративних перетворень монархії Габсбургів. Варто зазначити всі політичні й культурні здобутки як польської, так і української сторін у період галицької автономії (1867–1914).
- Амвон і книжка в ХІХ ст., за умов бездержавного існування – особливо в російській займанщині, заміняли інституції неіснуючої держави. Звідси велика незмірна роль Католицької церкви й вітчизняної літератури в період національного поневолення. Поміркуймо, як брак власної держави окреслював можливості розвитку польського суспільства. Приклади з ХІХ ст. можемо знайти хоча б у вигляді міст, позбавлених столичного характеру, наприклад, Варшави, Вільна, Кракова. Інші в мережі шкіл і університетів чи, врешті, в розвитку комунікаційної мережі, наприклад, залізниці.

- У польському національному досвіді XIX ст. дуже відчутним було явище політичної еміграції. В кінці XVIII ст. її адресою був Дрезден, у XIX ст. – Париж. У період між повстаннями (1831–1863) центр польського політичного й художнього життя перемістився до Франції. Досвід політичної еміграції не є чужим нашим суспільствам і в XX ст. Варто поміркувати, які наслідки для існування національної спільноти зазвичай давала тривала політична еміграція її еліт.
- Всупереч германізаційній політиці, що реалізовувалася у прусській займанщині (після 1871) й русифікаційній – у російській займанщині (після 1864), в цих займанщинах розвивалася жива течія польської культури. А кінець століття й початок XX ст. заповнені ефективними діями на користь «націоналізації» верств польського народу. Варто поміркувати, яку роль у цих діях відіграла нова суспільна верства – інтелігенція. Варто також подумати, в чому полягали різниці суспільної структури й можливостей діяльності польської і української інтелігенції.
- У XIX ст. на південно-східних землях давньої Речі Посполитої поляки й українці жили поруч – як у російській займанщині, так і в Галичині. Варто розмовляти про виникнення в цей час української національної свідомості і ставлення до неї польських еліт, а також польських політичних рухів. Чи польська сторона виявилася готовою до українського національного пробудження?
- У ході Першої світової війни на польсько-українській сцені з'явився новий гравець – Німецька імперія. Варто розмовляти про те, як німецька сторона ставилася до польських і українських незалежницьких прагнень? Чи – як робили попередньо Росія і Австрія – зміцнювала свою позицію на Україні, протиставляючи українців полякам?
- Поширення суспільної сфери національної свідомості в XIX й на початку XX ст. супроводжувалося культуротворчими діями польських еліт, які варто відзначити: збирання національних пам'яток, розвиток музейництва, заснування наукових інституцій в країні і заснування польських національних інституцій за кордоном, врешті, організація «колективних патріотичних переживань» – святкування ювілеїв.
- Варто розглянути зв'язок польської культури з Заходом у період бездержавного існування. У згаданий період польська література й художня культура склали інтегральну частину європейської культури і разом із нею пройшли чергові фази від романтизму через реалізм, окреслюваний у Польщі позитивізмом, до модернізму, який у нас звали «Молодою Польщею». Всі ці течії мали свою польську специфіку.
- Зародження і діяльність новітніх рухів і політичних партій на польських землях пов'язані з подібними явищами в політичному житті інших європейських суспільств. Варто розуміти різниці в політичному положенні поляків у трьох займанщинах у пов'язанні з конституційними формами цих країн і їхньою політикою щодо своїх польських провінцій. Австро-Угорщина й галицька автономія в умовах конституційної монархії. Німеччина й германізаційна політика в умовах конституційної монархії. Росія і репресивна русифікаторська політика в умовах самодержавства. Варто з'ясувати їхній вплив на польську політичну активність (легальність, нелегальність, можливість участі в політичному житті держав-загарбників).

Влодзімеж Менджецький

II РІЧ ПОСПОЛИТА

1. Відбудова польської держави _____	226
2. II Річ Посполита _____	233
3. Культура _____	239
4. Господарство _____	243
5. Суспільство _____	248
6. Польща на міжнародній арені _____	251
7. Спроба балансу й оцінки _____	254
Розділ 7. Про що слід розмовляти _____	255

1 Відбудова польської держави

Поява реальних можливостей відбудови польської держави стала результатом поєднання історичних процесів і подій, яких у момент вибуху Першої світової війни 1914 р. іще не можна було передбачити. Початково навколо польських справ панувала змова мовчанки. Польські політичні (напр., Романа Дмовського в Росії) і військові (легіони Юзефа Пілсудського, що воювали на боці центральних держав) ініціативи не давали жодного ефекту. Лише тривала війна та несподівані внутрішні зміни в державах по обидва боки фронту спричинилися до того, що польська справа почала відігравати чимраз важливішу роль. У листопаді 1916 р. Німеччина й Австро-Угорщина погодилися на проголошення Польського Королівства. Ця маленька держава була дуже підпорядкована німецьким і австрійським протекторам, але її утворення повернуло Польщу (державу) як елемент міжнародних стосунків. У відповідь Росія також почувалася зобов'язаною підтримати ідею утворення після війни польської держави. З огляду на зростання переваги держав Антанти (головно Франції й Великої Британії), особливе значення для польської справи мала декларація від 3 січня 1918 р. президента США Томаса Вудро Вілсона у справі воєнних цілей коаліції. Він сказав, що слід створити польську державу, «яка повинна охоплювати землі, заселені населенням безсумнівно польським, мати запевнений вільний і безпечний доступ до

моря». Принаймні таким же важливим як політичні декларації, для незалежності Польщі був розвиток воєнно-політичної ситуації. Російські революції, розпад Австро-Угорщини, а також воєнна поразка і революція в Німеччині спричинилися до того, що поляки отримали можливість самостійно творити свою долю.

Та навіть найкращі зовнішні умови не були вирішальним фактором у відродженні польської держави. Їх співвідношення створило величезний шанс, використання якого залежало від самих поляків. У жовтні-листопаді 1918 р. вони володіли важливими козирами. Найважливішим було існування сильного, дуже добре організованого, хоч і диференційованого національного руху. Три великі політичні табори – центролівий табір, що підтримував Юзефа Пілсудського, націоналістичний рух, керований Романом Дмовським, який тісно співпрацював з консервативними й християнсько-демократичними угрупованнями, а також сильний селянський рух на чолі з Вінценті Вітосом – протягом усієї війни пропагували ідею незалежності Польщі і здійснювали різноманітні дії щодо відбудови держави. Значною мірою завдяки праці політичних угруповань гасло незалежної Польщі знайшло живий, позитивний відгук у найширших верствах суспільства – передовсім серед селян і робітників.

Другою передумовою, яка відкрила полякам шлях до успіху у відбудові власної

держави, була здатність до укладення політичного компромісу, завдяки чому різні угруповання, в тому числі й ті, що стояли на протилежних полюсах політичної сцени, протягом кількох перших років міжвоєнного періоду змогли працювати на справу творення і зміцнення фундаментів незалежності. Виявом цього компромісу стала угода, укладена на переломі 1918 і 1919 р. між Начальником держави Юзефом Пілсудським і керівником центроправої опозиції Романом Дмовським, в силу якої Дмовський став делегатом Польщі на Мирну конференцію в Парижі, а в країні створили коаліційний уряд й відбулися демократичні вибори до Конституанти.

Величезне значення для успішної відбудови польської держави мав попередній доробок на ниві державотворчої праці. Можна було використати досвід

Роман Дмовський, бл. 1919 р.

Роман Дмовський (1865–1939) був співтворцем і протягом багатьох років керівником польського національного руху (Національної демократії – ендеків). Під час Першої світової війни керував діяльністю Польського національного комітету, який держави Антанти визнали офіційним репрезентантом польських національних інтересів. 1919 р. очолював польську делегацію на Мирній конференції у Парижі. Хоча у міжвоєнний період не мав влади, належав до найвпливовіших політиків II Речі Посполитої.

Галичини (колишнього австрійського окупованого краю), яка від 1861 р. мала автономний статус – власний Крайовий сейм та самоврядну адміністрацію з польською мовою урядування. Дуже корисною виявилася спадщина Королівства Польського (1916–1918), яке створило польську адміністрацію, військо, шкільну систему, судовий апарат і виховало значні кадри фахових державних чиновників.

Згідно з поширеною донині думкою, що поляки є майстрами імпровізації, процес будівництва основ державності був дуже швидким і відбувався успішно. Незалежність стала dokonаним фактом близько 11 листопада 1918 р. Найвищу владу отримав Юзеф Пілсудський, котрий, як Начальник держави покликав Раду міністрів. Протягом кількох днів розпочала регулярні воєнні дії армія, чисельність якої за кілька місяців склала 500 тис. вояків.

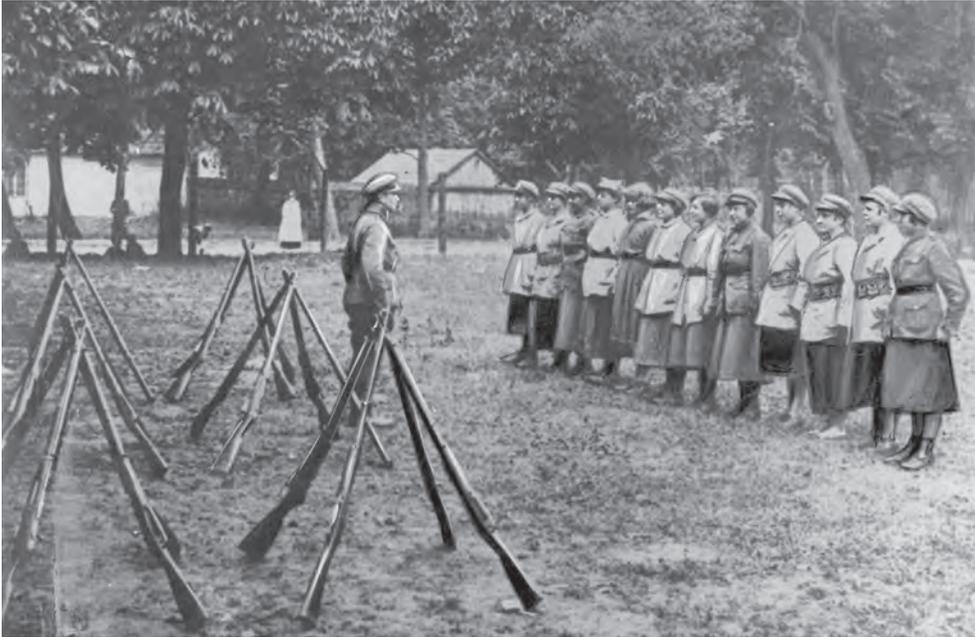

Бригадир Юзеф Пілсудський (третій зліва), полковник Анджей Ґаліца (третій справа), полковник Леон Бербецький (другий справа) і поручник Болеслав Венява-Длугошовський (перший справа) під час боїв 1914 р.

Юзеф Пілсудський (1867–1935) був одним із засновників і багаторічним учасником керівництва Польської соціалістичної партії, яка поєднувала програму соціалістичної суспільної перебудови з ідеєю незалежності Польщі. У 1908–1914 рр. керував у Галичині мережею парамілітарних організацій (зокрема «Стрільцем»), які мали стати зародком майбутньої армії у боротьбі за відбудову польської держави. Під час Першої світової війни командував I Бригадою Польських легіонів, а одночасно був керівником коаліції лівих і центристських політичних угруповань. У роки відродження Польщі зайняв посади Начальника держави й Головного командувача. 1923 р., протестуючи проти напрямку змін публічного життя, зрікся всіх посад і оселився у підваршавській місцевості Сулеювек. У травні 1926 р. вирішив повернутися до активної політики. На чолі вірних йому частин війська вступив до Варшави, змусивши до відставки президента і прем'єра. Після травневого перевороту Пілсудський зосередив у своїх руках усю повноту влади, яку виконував аж до смерті за посередництвом широкої армії прихильників, які творили т.зв. санаційний табір. В історіографії і громадській думці панує згода щодо величезних заслуг Пілсудського у справі відбудови й зміцнення незалежності Польщі в перші роки її існування. Предметом суперечок залишається донині вплив Пілсудського на напрямок еволюції II Речі Посполитої. Прихильники підкреслюють, що після 1926 р. було досягнуто внутрішньої стабілізації і зміцнено структури держави. Критики покладають на нього відповідальність за посилення авторитарних тенденцій після травневого перевороту, а також за підтримання застарілої моделі армії, яка 1939 р. виявилася нездатною до рівної боротьби з Німеччиною.

Державна адміністрація набула необхідної вправності протягом кількох тижнів.

Блискавично створено служби забезпечення й суспільну опіку. В січні 1919 р.

Вишкіл жіночого добровольчого підрозділу, літо 1920 р.

Одним із найважливіших чинників, які спричинилися до успіху поляків у польсько-більшовицькій війні, була величезна мобілізація і рішучість польського суспільства. Навесні й влітку 1920 р. добровольцями до війська зголосилися більшість студентів і значна група учнів старших класів середніх шкіл. Серед добровольців було багато жінок. Варшавську битву, яка затримала наступ більшовицької армії і змусила советські війська до відступу, часом називають вісімнадцятою битвою, що вирішувала долю людства. Прихильники такої думки вказують, що вона завадила військовій підтримці більшовицької революції у Німеччині й Угорщині. А це могло спричинитися до перемоги революції в усій Європі.

відбулися парламентські вибори, проведені за демократичним виборчим законом (участь у них взяли й жінки), а 19 лютого 1919 р. ухвалили Малу конституцію. Перевіркою внутрішньої сили молодій державі була її ефективність і здатність до мобілізації в умовах більшовицького наступу в липні–серпні 1920 р. Навіть найбільшій готовності до військової посвяти було б не досить, якби в тилу фронту не працював державний апарат, промислові установи і служби постачання.

Перевірка сил і обороноздатності II Речі Посполитої відбулася влітку 1920 р., коли відбудові польської держави стала загрожувати смертельна небезпека. Наступ Червоної армії, який розпочався після поразки Київського походу, поставив під загрозу саме існування II Речі Посполитої. У серпні 1920 р. більшовицькі війська дійшли до лінії Вісли, за лінією фронту розпочав працю Польський тимчасовий революційний комітет, керований Юліаном Мархлевським, за участю

Фелікса Дзержинського. В цій ситуації результат великої битви, що відбулася на передмістях Варшави у серпні 1920 р., мав вирішальне значення для подальшого існування Польщі чи перетворення її на наступну советську республіку. Величезна самовідданість солдатів і цивільного населення та сміливий фланговий маневр, здійснений Юзефом Пілсудським, принесли перемогу полякам і змусили до відступу більшовицькі війська. Червона армія розпочала поспішний відступ, а її поразку завершила битва, що відбулася над Німаном у вересні 1920 р. Незалежність Польщі була врятована.

Водночас із формуванням польського державного ладу тривав процес формування території держави. Вирішальна більшість польської громадської думки займала позицію, що відроджена Польща має формальне право на всі території, що входили до Речі Посполитої перед 1772 р. (отже перед першим поділом). Щоправда поляки, усвідомлюючи нереальність такої розв'язки, були готові до поступок, але рішуче відкидали висунуті після 1917 р. проекти будівництва польської держави в т.зв. «етнографічних кордонах» (вони обмежувалися до Великопольщі, Західної Галичини і Королівства Польського). Підкреслювали, що на значних теренах на схід від Бугу й Сяну польське населення складало не лише суспільну та майнову еліту, але й значну частину населення. А Вільно і Львів належали до найважливіших осередків польського політичного, культурного й інтелектуального життя. Територіальні прагнення поляків зіштовхнулися з бажанням до

створення власних національних держав, передусім литовців і українців. Суперечки за Віленщину і Східну Галичину вирішили лише регулярні збройні дії (у т.ч. польсько-українська війна 1918–1919), виграні Польщею. В обох випадках ті, хто програли, не погодилися з поразкою і готувалися до реваншу.

Керівник польського націоналізму Роман Дмовський не вірив у державотворчий потенціал українського й білоруського національних рухів. Він висловлювався за потребу поділу білоруських і українських земель між Польщею і Росією більш-менш по кордонах перед другим поділом, що мало забезпечити Польщі необхідну силу, а водночас здатність до асиміляції місцевого населення. Юзеф Пілсудський розумів силу молодих національних рухів у Центральній і Східній Європі. Він вірив, що, базуючись на їхніх спільних побоюваннях перед російським імперіалізмом, вдасться збудувати федерацію народів т.зв. Міжмор'я, а можливо й Кавказу. Федеративні плани Пілсудського, хоч і передбачали створення незалежної України, Литви, Грузії, а можливо навіть Білорусі, мали однак поважну хибу – вони передбачали, що Польща відіграватиме провідну роль у цій федерації. Більшість потенційних союзників сприймала це дуже негативно. Литовці рішуче відкидали пропозиції щодо співпраці, а в боротьбі за Вільно готували були укласти союз з більшовиками. Симона Петлюру до переговорів з поляками схилила лише мілітарна катастрофа Української Народної Республіки (в кінці 1919 уряд і рештки армії УНР перед

Симон Петлюра (другий зліва) розмовляє з ген. Антонієм Лістовським, квітень 1920 р.

загрозою остаточного знищення більшовиками вирішили сховатися на території, контрольованій поляками). Остаточного удару федеративним проектам завдали поразка Київського походу 1920 р. і польсько-советський мирний договір 1921 р., в якому поляки визнали владу советських України і Білорусі. Отож Юзеф Пілсудський, намагаючись реалізувати ідею федерації, врешті доклався до формування східного кордону Польщі, лінія якого була близькою до постулатів Романа Дмовського.

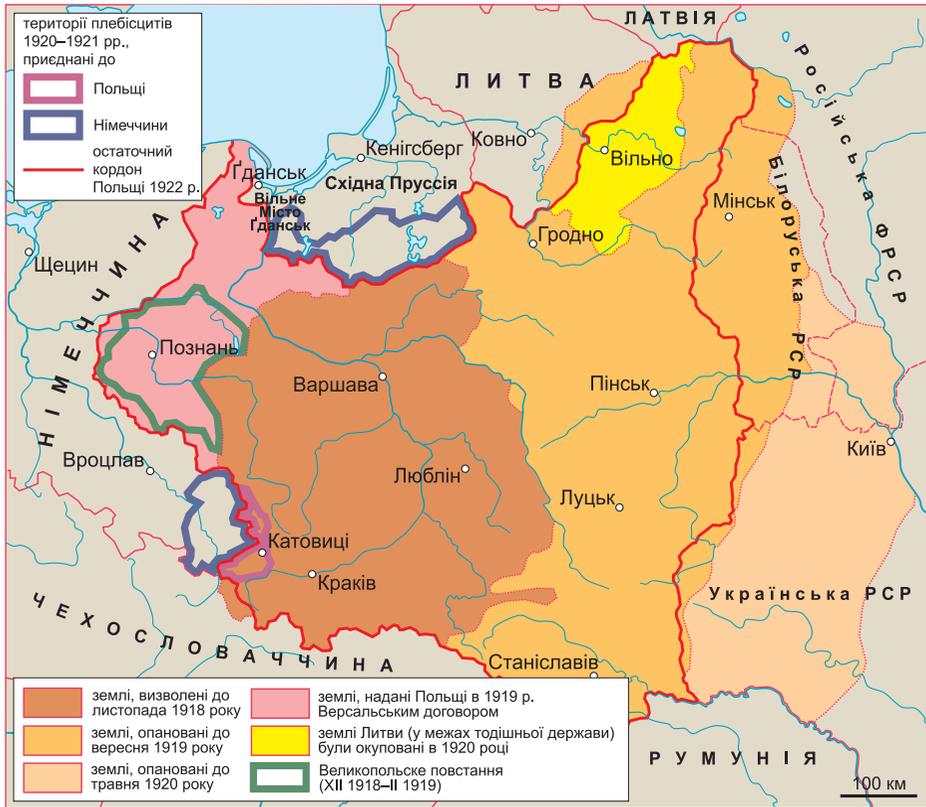
Важливим успіхом Польщі було здобуття немалої частини територій, заселених поляками, які перед 1914 р. належали Німеччині – Великопольщі, Гданського

Помор'я (хоч і без Гданська) і частини Горішньої Сілезії. Це стало можливим завдяки збройним акціям – Великопольському повстанню (грудень 1918–лютий 1919) і трьох Сілезьких повстань (1919–1922). У кінцевому підсумку II Річ Посполита досягнула понад 380 тис. квадратних кілометрів. Поляки склали дещо понад 60% її мешканців. Найбільші групи меншин творили українці (16–17%), євреї (бл. 10%), білоруси (7%) і німці (2%) загалу населення.

Польська громадська думка була переконана, що за винятком теренів Тешинської Сілезії, зайнятої Чехією, кордони були визначені справедливо і враховували найважливіші польські

Польсько-український союз і Київський похід 1920 р.

У квітні 1920 р. Польща й уряд Української Народної Республіки підписали військовий союз, суттю якого була спільна боротьба за витіснення більшовиків з України й утвердження незалежності УНР зі столицею у Києві. Наступ, що розпочався 25 квітня (т.зв. Київський похід), попри початкові успіхи й здобуття Києва, захлиснувся. Польсько-український союз 1920 р. оцінюють в Україні невисоко. Його критики вказують на цинічне використання Польщею складної ситуації Петлюри для здобуття значних поступок у територіальних і політичних питаннях, протекціоністське трактування української сторони сильнішим партнером і необґрунтований оптимізм щодо мілітарної сили польської армії. Не заперечуючи цих обставин, можна, однак, подивитися на союз Пілсудський–Петлюра як на спробу порозуміння і співпраці «попри все» й задля вищої мети, якою була свобода обох народів. У цьому контексті можливо слід повертатися до цих подій як до символу тягlostі прагнень до польсько-української співпраці, а водночас важливої вказівки, що спроби порозуміння без визнання повної рівноправності обох сторін були, є і будуть приречені на поразку.

Карта 16. Формування кордонів Другої Речі Посполитої

національні інтереси. Поляки мабуть включення до своєї держави якомога більших територій на сході й заході

зустрілися з негативною оцінкою міжнародної думки. Свого невдоволення з територіальних амбіцій поляків не приховувала Великобританія, до стриманості

намовляла й союзна Франція. Відкритої вимоги ревізії кордонів Польщі постійно вимагали Німеччина, Советська Росія і Литва.

2 II Річ Посполита

Процес формування політичного устрою II Речі Посполитої завершився ухваленням 17 березня 1921 р. Конституції Польської Речі Посполитої. В силу її положень Польща ставала парламентською республікою, найвищим сувереном якої був польський народ (він розумівся як загал громадян, незалежно від їхнього етнічного походження й визнання). Конституція гарантувала широкий спектр прав і громадянських свобод, незалежно від статі, визнання й національності громадян. На чолі держави стояв президент, якого обирали об'єднані в Національні збори палати парламенту – сейм і сенат. Компетенції глави держави були дуже обмеженими, на практиці вони зводилися лише до репрезентації. Майже вся влада концентрувалася у сеймі. Сейм не лише встановлював право й створював уряд, а й здійснював поточний контроль над виконавчою владою.

За умов такого ладу важливою умовою ефективної діяльності державного апарату й політичної рівноваги в країні було існування стабільної парламентської більшості. Тим часом політичну сцену II Речі Посполитої характеризувала значна роздробленість. Поруч із

кількома більшими партіями існували сотні політичних угруповань, які при парламентських чи місцевих виборах створювали різноманітні союзи й коаліції. Одним із наслідків політичної роздробленості було те, що після парламентських виборів 1922 р. у сеймі виникло аж сімнадцять посольських фракцій. У цій ситуації створення стабільної урядової коаліції було практично неможливе. Тим більше, що температура політичної дискусії в країні і в парламенті була дуже висока. Жертвою гарячої атмосфери став перший президент Польської Речі Посполитої Габріель Нарутович, застрелений фанатичним націоналістом у грудні 1922 р. Наступні роки не принесли заспокоєння ситуації. Подальші, створені з труднощами, кабінети існували часом коротше, ніж переговори про їхнє створення.

Більшість відомих політиків, у тому числі Юзеф Пілсудський, Роман Дмовський і Вінценти Вітос, критикувала політичний лад, окреслюючи його назвою «сеймократії». Політики закликали до зміцнення позицій президента й уряду порівняно з парламентом. Громадська думка, обурена черговими повідомленнями про політичну корупцію

Юзеф Пілсудський і Габріель Нарutowич, 1922 р.

Габріель Нарutowич (1865–1922) народився в поміщицькій родині на Віленщині. Після технічних студій у Швейцарії будував гідроелектростанції, а одночасно був професором політехніки в Цюріху. 1919 р. почав працювати на польську державу. Був, серед іншого, міністром громадських робіт, міністром закордонних справ, а також автором проекту закону про автономію Східної Галичини. В листопаді 1922 р. голосами лівиці, частини центру й національних меншин був обраний президентом Польської Речі Посполитої. Гідно протистояв масованій пропагандистській кампанії націоналістичних сил, які вимагали його виходу з уряду. В умовах розпалу політичних пристрастей 16 грудня 1922 р. загинув унаслідок замаху, здійсненого терористом-одинаком. Смерть президента, яку часто згадували в публічному житті, не принесла бажаного перелому в польській політиці. Наступні політичні кризи, під час яких доходило до кровопролиття, сталися в листопаді 1923 і в травні 1926 рр.

в парламенті й державних структурах, була готова підтримати зміни, скеровані в цьому напрямкові. Це використав Юзеф Пілсудський, який у травні 1926 р. здійснив державний переворот. Він керував під гаслами боротьби з «партійністю» й «санації» (оздоровлення) країни. Він заявляв, що найвищим благом, якому повинні підпорядковуватися всі зусилля

поляків, є незалежна польська держава. Тому пріоритетами його правління були: зміцнення армії, створення сильного уряду, розбудова державного сектора економіки, пропагування у школах ідеології державницького виховання та боротьба проти тих суспільних, національних і політичних рухів, котрі загрожували державі.

Братська могила жертв Травневого перевороту 1926 р.

Травневий переворот

Юзеф Пілсудський вірив, що для перебрання контролю над Польщею досить буде його збройної демонстрації. Тим часом президент і прем'єр твердо вирішили захищати право, а значна частина армії і державного апарату стала на боці легальної влади. У Варшаві розпочалися вуличні бої, в яких загинули 379 осіб (в тому числі 215 військових), а 920 були поранені. Лише на третій день боїв, після полудня 14 травня 1926 р., президент і уряд вирішили зректися своїх посад. Важливе значення для успіху перевороту мала підтримка залізничників, які заблокували перекидання до Варшави військових частин, що поспішали на допомогу конституційній владі. Травневий переворот викопав глибоку прірву між прихильниками Юзефа Пілсудського, які створили новий владний табір, що керував Польщею до перших тижнів Другої світової війни, і значною частиною політичного світу – національними демократами, народовцями й більшістю соціалістів.

Пілсудський, хоч і заявляв про неприянь до партій, старався будувати власний політичний табір. Від 1928 р. його прихильники гуртувалися в рамках Безпартійного блоку співпраці з урядом (після смерті Пілсудського його замінив Табір національного об'єднання). Частина польського суспільства

ідентифікувала себе з політикою Пілсудського і його прихильників. Але багато суспільних середовищ уважало правління санації недемократичним, вказувало на обмеження свободи слова і зборів, репресії проти політичних противників, фальшування результатів виборів. 1930 р. у Польщі настала глибока

Вінценти Вітос, якого несуть учасники урочистого ювілею двадцятип'ятиріччя політичної діяльності

Вінценти Вітос (1874–1945) походив з бідної селянської родини. Політичну діяльність розпочав як агітатор на місцевих самоврядних виборах. Завдяки талантові й витривалості став найвидатнішим керівником польського народного руху. Під час війни 1920 р. очолив польський уряд, що символізувало солідарність усіх суспільних верств перед лицем загрози незалежності країни. У травні 1926 р., як прем'єр, відкинув вимоги Юзефа Пілсудського, який ішов на Варшаву на чолі війська. Після Травневого перевороту був одним із найбільших політичних противників санації. У вересні 1930 р. ув'язнений у Брестській фортеці, потім засуджений у політичному процесі за антиурядову діяльність. Після процесу вирушив у політичну еміграцію, але 1939 р. з огляду на загрозу війни повернувся на батьківщину. Під час окупації ув'язнений німцями. Донині залишається символом політичної емансипації і державницької постави польського селянства.

політична криза. Пілсудський пішов на дочасний розпуск сейму й арешт багатьох видатних опозиційних політиків, зокрема триразового прем'єра Вінценти Вітоса. Ув'язнені в Брестській фортеці, вони зазнавали різних знущань і тортур.

Їх поставили перед судом і засудили за антидержавну діяльність. Частина засуджених вибрала політичну еміграцію.

Останнім доказом антидемократичного характеру санаційного режиму стала для опозиції нова Конституція,

ухвалена в квітні 1935 р. Вона передавала всю повноту державної влади президентові, якого обирали за далекою від демократичних норм процедурою, силь-

Ігнацій Мосцицький, бл. 1932 р.

практиці унеможлилював перехід влади до опозиції.

Дискусія над оцінкою Травневого перевороту 1926 р. й еволюцією моделі політичного життя II Речі Посполитої триває донині. Частина істориків вважає, що перебрання влади й створення системи сильного авторитарного правління в загальному підсумку було позитивним з точки зору польських державних інтересів. Воно дозволило створити стабільний правлячий табір, а тим самим достатньо послідовну політику зміцнення держави й консолідацію суспільства навколо «державницької ідеології». Завдяки цьому поляки були краще підготовані до боротьби з загрозами, які принесла Друга світова війна. Інші звертають увагу на факт, що Травневий переворот перервав важливий процес будівництва демократичного політичного ладу відродженої країни. Після Травневого перевороту державу присвоїв один політичний табір, який узурпував за собою право виступати від імені всього

Ігнацій Мосцицький (1867–1946) – професор, видатний інженер-хімік, вибраний президентом Польщі безпосередньо після Травневого перевороту 1926 р. Довго перебував у тіні Юзефа Пілсудського, однак після смерті Маршала створив власну фракцію в межах санайного табору й зосередив у своїх руках величезну реальну владу. Його позицію посилити запровадження в життя нової конституції 1935 р., яка проголошувала, що в особі президента «зосереджується монолітна й неподільна державна влада». Згідно з положеннями конституції за долю країни він відповідав «лише перед Богом та історією». Президент Мосцицький, також завдяки своїй великій презентабельності й розкішному церемоніалові, який супроводжував його публічні виступи, користувався великою популярністю серед широких верств населення. У вересні 1939 р. збирався продовжувати свою місію в еміграції, але після інтернування у Румунії передав свої обов'язки Владиславові Рачкевичеві.

но обмежувала компетенцію парламенту й значно зменшувала обсяг громадянських прав і свобод. Нову конституцію доповнював закон про вибори, який на

суспільства. Це спричинилося до поглиблення багатьох поділів і політичних конфліктів між державою і цілими суспільними групами (наприклад, селянами)

й національностями (українцями, литовцями, євреями), а отже, в кінцевому підсумку, до послаблення II Речі Посполитої.

У тіні великої політики протягом усього міжвоєнного двадцятиліття тривала напружена праця над будівництвом міцних фундаментів незалежної польської держави. На 1918 р. не існувало польської правної, адміністративної, шкільної, митної, податкової систем та ін. Не було польської валюти, поштових марок, бланків документів і багатьох інших речей, необхідних для функціонування держави. Водночас співіснували елементи принаймні чотирьох державних систем – російської, австрійської, німецької і Королівства Польського. Спочатку більшість із них зберігалася, поступово замінюючи новими інституціями й правовими вирішеннями загальнопольського характеру. Серед перших постанов були закони про шкільництво й науку, право на працю, державну адміністрацію і податкову систему. Процес початкового унормування й організації чергових ділянок життя нової держави тривав до 1925 р., але й після цього залишалося багато невирішених питань. Новий карний кодекс запроваджено 1928 р.,

Владислав Грабський, 1919 р.

1933 р. ввійшов у дію закон про уніфікацію системи місцевого самоврядування. Деякі важливі питання, такі як цивільний кодекс, не були завершені аж до 1939 р. Історики держави і права високо оцінюють доробок II Речі Посполитої. Вони вказують, що при творенні нової держави старалися впровадити новаторські, як на ті

Владислав Грабський (1874–1938) – видатний економіст, історик і соціолог села, професор Головної школи сільського господарства. На початку незалежності виконував обов'язки міністра фінансів і прем'єра. У грудні 1923 р. очолив уряд, якому надали спеціальні повноваження для здійснення радикальної реформи публічних фінансів. Комплекс заходів, окреслюваних як «реформа Грабського», зумовив гальмування гіперінфляції (у червні 1923 один долар коштував 100 тис. марок, у кінці грудня – майже 6,5 млн. марок) й запровадження нової, стабільної валюти, базованої на золоті – польського злотого. На варті нових грошей стояв створений для цього Польський банк. Успіх реформи не вберіг Грабського від критики з боку більшості політичних угруповань, які звинувачували прем'єра у недостатній увазі до суспільства, нараження його на надмірні обмеження, податливість перед міжнародним капіталом тощо. Вражений цими оскарженнями, прем'єр з усім кабінетом у листопаді 1925 р. подав у відставку.

часи, правні й устроєві рішення. Одним із найчастіше цитованих прикладів є валютна реформа, проведена 1924 р. урядом Владислава Грабського. Операція стала великим успіхом і аж до вибуху Другої світової війни польський злотий був однією з найсильніших європейських валют

і предметом гордості поляків. Високої оцінки заслуговують також кадри урядовців відродженої держави. Протягом багатьох років після Другої світової війни державні урядовці II Речі Посполитої були уособленням фаховості, сумлінності в виконанні своєї праці та особистої чесності.

3 Культура

У період поділів польські наука, освіта й культура були не лише позбавлені державної опіки, а й не раз зазнавали репресій. Росія й Німеччина здійснювали систематичну політику русифікації й германізації шкільництва усіх рівнів. Лише в австрійській окупації було можливе функціонування польських середніх шкіл і вищих навчальних закладів. Створення польської держави дозволило розпочати працю зі створення мережі загальних шкіл для всіх громадян країни. Протягом двадцяти років кількість дітей, що відвідували школи, зростає з близько 50% до понад 90%. Це був значний успіх, що, однак, не змінювало факту, що в 1938/1939 навчальному році не вчилися близько 100 тис. дітей шкільного віку (майже виключно у Новоградському, Поліському й Волинському воєводствах). Окремою проблемою було мовне питання – державна школа була спрямована на навчання польською мовою, що викликало обґрунтований докір про ігнорування прав національних меншин на навчання рідною мовою. Великим досягненням II Речі Посполитої можна вважати розбудову вищої освіти. До існуючих перед

1914 р. польських академічних осередків у Львові й Кракові додалися Варшава, Познань, Вільно й Люблін. Працювати в польських вишах вирішило багато професорів, які доти викладали в російських і західноєвропейських університетах. Завдяки цьому польські наукові осередки швидко досягли високого рівня й стали активними учасниками міжнародного наукового життя. Особливим визнанням за кордоном славився доробок польської математичної (т.зв. варшавсько-львівська школа) й історичної наук (історія суспільства, археологія). Швидко зростала кількість студентів, сягнувши в кінці тридцятих років рівня 50 тис. Найбільшим зацікавленням користувалися правничі й медичні студії. Серед студентів динамічно зростала кількість жінок.

Відбудова польської держави створила добрі умови для розвитку польського культурного й художнього життя. Зокрема, в перші роки незалежності виникло багато творчих груп і об'єднань, активність яких окреслила модель польського художнього життя. Особливу роль серед них відігравали літератори, згуртовані навколо часопису «Скамандер» – зокрема,

Юліан Тувім, Казимир Вежинський, Антоні Слонімський, Ян Лехонь – вони презентували течію сучасної поезії, міцно закоріненої, однак, у традиції античної культури. У пластичному мистецтві подібну позицію займали творці, зосереджені в Об'єднанні польських митців «Ритм». В опозиції до цих угруповань перебувало багато митців і авангардистських груп, таких як футуристи чи революційні митці. Надзвичайно важливу роль у польському культурному житті відігравав театр. Найважливішими його представниками були: режисери Леон Шіллер і Юліуш Остерва, актори Стефан Ярач чи Станіслава Висоцька зверталися до доробку великих реформаторів театру на чолі зі Станіславським і Мейерхольдом, використовуючи їхній досвід у постановках творів великих польських романтиків – Адама Міцкевича,

Юліуша Словацького, Зигмунта Красінського й Станіслава Виспянського.

Міжвоєнне двадцятиліття було дуже важливим етапом в історії польської прози. 1925 р. з'явилася *Провесна* Стефана Жеромського – важливий голос у дискусіях про польські проблеми з незалежністю. Після смерті Жеромського найважливішу позицію в прозі зайняли жінки, Зофія Налковська й Марія Домбровська, повість якої *Ночі і дні* (1932–1934), що була мовби епічним коментарем змін польського суспільства кінця XIX й початку XX ст., переклали на кількадесят мов. В останні роки міжвоєнного періоду поважну позицію в літературі зайняв Вітольд Гомбрович (повість *Фердидурке*). Серед драматургів найвідомішим, а водночас і тим, що викликав найбільші суперечки, був Станіслав Ігнацій Віткевич (Віткаци).

Владислав Реймонт у Вежхославіцах, родинному селі Вінценти Вітоса; мешканці вшановують письменника, 1925 р.

Владислав Реймонт (1867–1925). Щоправда, Владислав Реймонт опублікував свої найважливіші твори ще перед вибухом Першої світової війни, але найбільший тріумф він святкував уже в незалежній Польщі – 1924 р. йому присудили Нобелівську премію з літератури за видану в 1904–1909 рр. повість *Селяни*. Його успіх дуже широко коментували як свідчення здобуття належного місця на карті міжнародного культурного життя. Кульмінаційним пунктом урочистостей було вшанування, яке влаштували йому мешканці Вєжхославіц, рідного села Вінценти Вітоса.

У польській музиці міжвоєнного періоду міжнародним визнанням користувалися композитор Кароль Шимановський та піаністи Ігнацій Падеревський і Артур Рубінштейн. Слід згадати, що велику популярність здобув організований з 1927 р. Міжнародний конкурс піаністів ім. Фридерика Шопена.

Міжвоєнне десятиліття було переломним періодом у розвитку польської масової культури. Від початку незалежності бурхливо розвивався ринок преси. Виникла багатотиражна популярна преса, що поєднувала інформаційні функції з популяризаторськими й розважальними. У дешевій газеті чи тижневику можна було знайти репортаж з далеких країв, уривок детективної повісті чи роману, кросворд. 1927 р. постійні програми розпочало Польське радіо. Показником популярності цієї форми участі в культурі може бути факт, що на 1939 р. зареєстрували мільйонного абонента. Польське радіо, залишаючись власністю держави, мало на меті освіту суспільства й пропагування високих культурних цінностей. Воно систематично транслювало концерти серйозної музики з усєї Європи, численні науково-популярні передачі, радіоп'єси, читання літературних творів.

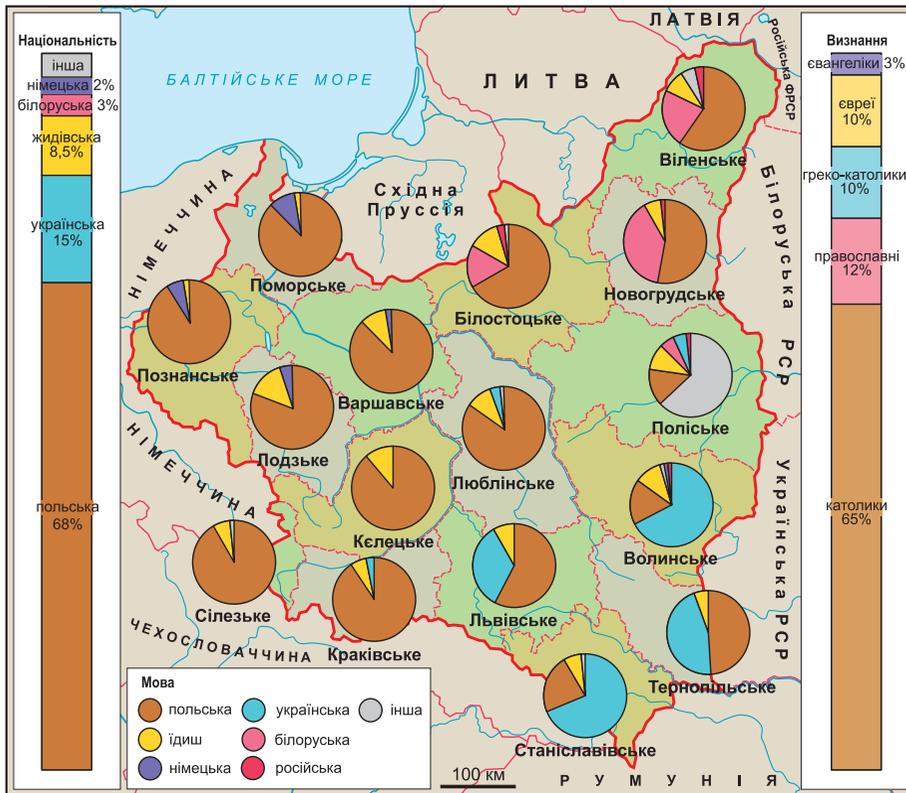
Піднесенню загального культурного розвитку суспільства сприяло й кіно. Щоправда, більшість продукції, демонстрованої у восьмистах польських кіно-театрах, походила зі США, однак польська кінематографія також мала чим пишатися. За двадцятиліття виникло понад 260 польських фільмів. Частина з них здобула високу касу, а польські зірки екрану, такі як Ядвіґа Смосарська, користувались у країні не меншою популярністю, аніж їхні голлівудські товаришки.

Ядвіґа Смосарська

Ядвіґа Смодарська (1900–1972) була найбільшою зіркою польського кіно в міжвоєнний період. Вона зіграла у 25 фільмах. Популярність здобула ще в епоху німого кіно як Зося в екранізації *Пана Тадеуша* та Стефця з найпопулярнішого роману в історії польської літератури й фільму – *Прокаженої*. У тридцяті роки тріумфувала в сучасних комедіях, а також в екранізації історично-патріотичного роману *Барбара Радзивил*. 1939 р. виїхала до США й залишилася там аж до смерті.

Кіно було надзвичайно важливим елементом культурного життя II Речі Посполитої. У тридцяті роки воно збирало щороку по кількадесят мільйонів глядачів. Демонструвало переважно голлівудську продукцію, але кільканадцять відсотків репертуару складали польські фільми. Деякі з них, зокрема комедії і патріотичні картини, користувалися великою популярністю в публіки. Глядачі, особливо молодь, копіювали стиль поведінки й одягу постатей екрану, марили про шалені пригоди й велику, екранну любов...

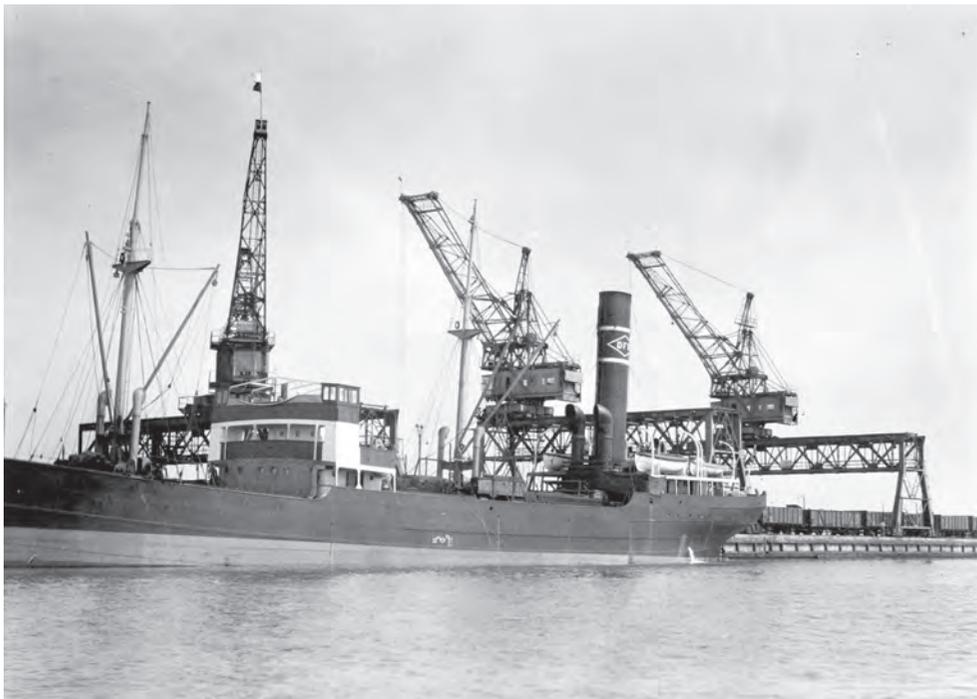

Карта 17. II Річ Посполита: адміністративний поділ, суспільство

4 Господарство

Великим викликом для відродженої польської держави були цивілізаційні й господарські проблеми. У складі II Речі Посполитої опинилися високорозвинуті регіони (терени колишньої пруської окупації, Сілезія), та майже 3/4 території країни склали регіони з середнім чи навіть низьким рівнем розвитку. На масштаби цієї різниці вказує факт, що на західних землях практично всі вміли читати й писати, натомість на схід від Бугу рівень неписьменності населення сягав 80%. Великою проблемою було те, що протягом усього XIX ст. польські землі належали до трьох різних господарських організацій. Нова політична ситуація

спричинила розрив дотеперішніх коопераційних зв'язків, а замість них треба було будувати цілком нову систему. Символом господарських проблем Польщі може бути питання кам'яного вугілля, що видобувалося в Сілезії і перед 1914 р. продавалося на ринках Німеччини. У міжвоєнний період польський ринок був надто малим і бідним, щоб поглинути сілезьке вугілля, а Німеччина не бажала його купувати з політичних причин. Лише будівництво спеціальної залізничної колії, що поєднала Сілезію з портами на Балтиці (Гданськ, потім Гдиня) дозволило збільшити експорт і виправити ситуацію.

Шведська набережна порту в Гдині, 1938 р.

Порт у Гдині

Гдиня залишається символом успіхів польської економіки в міжвоєнний період. Це невелике село, що на початку двадцятих років XX ст. налічувало кількасот мешканців, перетворилося на сучасний 100-тисячний портовий осередок, один із найбільших на Балтиці. У тридцяті роки Гдиня обслуговувала польську зарубіжну торгівлю, а також була осередком кораблебудівної промисловості, яка швидко розвивалася. У північній частині портового центру розташували головну базу польського Військового флоту. Незалежно від господарського значення, Гдиня є прикладом характерних для міжвоєнного періоду урбаністичних вирішень і архітектонічних проектів.

Інтеграцію польської економіки ускладнювало те, що власне в усій країні панівною галуззю економіки було дрібне селянське господарство, в більшості випадків відстале й малоефективне. Середній розмір господарства складав близько п'яти гектарів і систематично зменшувався. Переважна більшість родин ледве заробляла на дуже скромне утримання, не мала капіталу для інвестицій, що підносили рівень господарювання. Ситуацію додатково погіршував високий природний приріст – з року в рік кількість мешканців села зростала, наступні покоління ставали дорослими. Навіть якщо молоді люди готові були покинути село, вони не могли цього зробити – найчастіше вони не мали фахової кваліфікації і капіталу, а слабо розвинута промисловість не потребувала нових працівників. А водночас, через зміну імміграційної політики Сполучених Штатів, можливості заробітчанської еміграції були дуже обмежені. На додачу до всього, в 1929–1935 рр. Польщі торкнулася світова економічна криза. Промислове виробництво скоротилося наполовину, зменшився експорт сільськогосподарської продукції. Величезне зубожіння міського населення й надмір

сільськогосподарських продуктів спричинилися до значного падіння цін продовольства. У 1932–1933 рр. вони були на 70% нижчими, ніж перед кризою. Отож нічого дивного, що найбільшою суспільно-економічною проблемою II Речі Посполитої у тридцяті роки стало зубожіння села й селянства й аграрне перенаселення. Оцінюють, що принаймні 1/4 членів селянських родин є не лише зайвою, а й становить значне обтяження господарств. Аграрне перенаселення в межах країни розподілялося нерівномірно. Найменшим воно було на теренах колишньої прусської окупації, найбільшим у колишніх австрійських краях. Виправлення ситуації селян і дрібного сільського господарства було непростим завданням. Єдиним вирішенням проблеми була модернізація селянських господарств. Однак це вимагало величезних коштів. Тому процес потрібно було розтягнути на багато років. Державна й селянські організації пропагували сучасні рільничі знання, фінансували запровадження кращих видозмін посівного зерна й порід худоби, в міру можливостей фінансували інвестиції. Поліпшенню ситуації мали служити державні інвестиційні програми поза сільським

Село Ветшиховичі в околицях Тернової, 1934 р.

господарством. Однак ефект цієї діяльності аж до вибуху Другої світової війни був порівняно невеликим.

Відсталість і злидні в селі спричиняли те, що ринок збуту продуктів польської промисловості був дуже обмеженим.

Гірше того, з політичних причин занепадав попередньо дуже великий перед 1914 р. експорт у Росію й Німеччину, а нових ринків збуту не вдалося здобути. Це спричинилося до того, що польська економіка після Першої світової війни

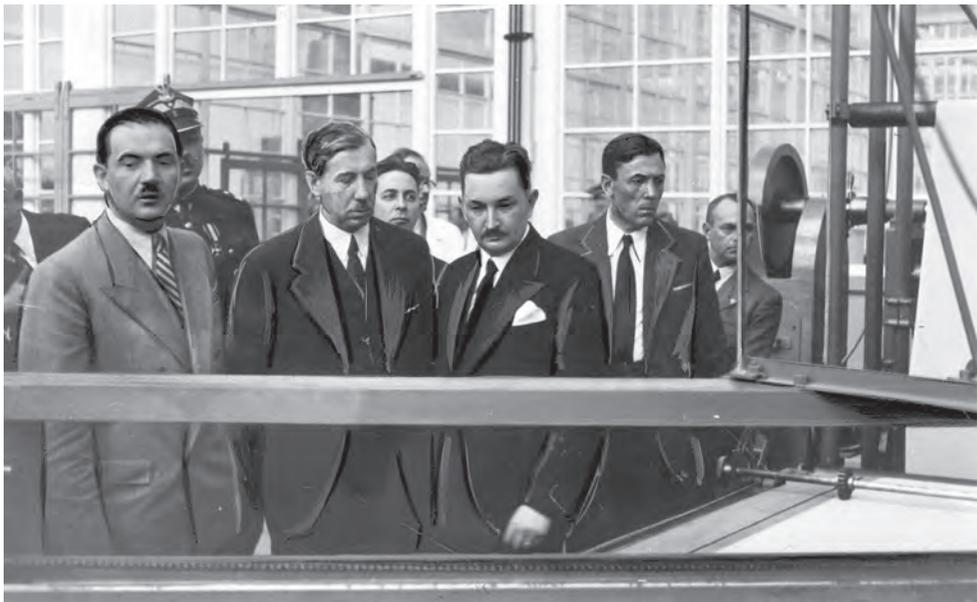
Село й сільське господарство

Найбільшою суспільною і господарською проблемою II Речі Посполитої, вирішити яку було неможливо в короткій часовій перспективі, був загалом дуже низький рівень сільського господарства й сільського населення. Значна частина майже двадцятимільйонної армії селян і сільськогосподарських робітників ледве задовольняла свої основні життєві потреби, не кажучи про реалізацію будь-яких інвестицій у рідному сільському господарстві чи про освіту дітей на вищому рівні. У кілька мільйонів осіб оцінювали групу т.зв. зайвих, для яких не було в селі заняття, але які залишалися в рідних господарствах, бо поза сільським господарством для них також не було роботи. Складна матеріальна ситуація й відсутність перспектив для молодих поколінь спричинялися до консервації цивілізаційної відсталості всієї країни, а також до загострення суспільних і політичних конфліктів, а так само національних.

Однак незалежно від назагал складної ситуації в селі також відбувалися позитивні зміни. На фото видно бетонну цямрину криниці, завдяки чому значно поліпшилася якість води, яку використовували в господарстві.

розвивалася повільно, а під час великої світової кризи 1929–1935 рр. опинилася на межі катастрофи. Щойно в середині тридцятих років влада зважилася на збільшення участі держави в господарському житті країни й почала реалізовувати амбітні промислові й інфраструктурні інвестиції. Найбільшою з них був проект Центрального промислового округу (ЦПО). Він передбачав будівництво мережі промислових закладів у центральній, бідній і перенаселеній частині країни. При ЦПО мали отримати роботу понад 100 тис. працівників, а тисячі селянських господарств мали отримати ринок збуту для своєї продукції. Розпочаті 1936 р. праці просувалися дуже інтенсивно. Вводили в експлуатацію чергові електростанції, металургійні комбінати,

об'єкти машинобудівної й хімічної промисловості. Розпочали виробництво сучасної зброї, транспортних засобів, предметів домашнього вжитку. Символом господарських успіхів II Речі Посполитої стала Гдиня, яка з 1923 до 1939 рр. перетворилася з малого рибальського села у найсучасніший і один із найбільших балтійських портів. Слід, однак, підкреслити, що повернення незалежності не стало чудодійним рецептом для вирішення польських проблем із господарською недорозвиненістю й цивілізаційним запізненням. Щойно 1938 р. Польща досягнула рівня національного прибутку з періоду перед вибухом Першої світової війни. А прискорений розвиток другої половини тридцятих років був перерваний вибухом Другої світової війни.

Віце-прем'єр Еугеніуш Квятковський (у першому ряду другий зліва) відвідує фабрику покришок «Стоміль» у Дембіці — одну з інвестицій Центрального промислового округу; червень 1939 р.

Еугеніуш Квятковський (1888–1974), інженер-хімік, з 1923 р. був близьким співробітником Ігнація Мосцицького, котрий, уже як президент Речі Посполитої, запропонував його кандидатуру на міністра промисловості й торгівлі. Був автором і виконавцем далекосяжних планів індустріалізації Польщі за значної ролі держави як інституції, що фінансувала й координувала цей процес. Після закінчення війни Еугеніуш Квятковський, м.ін., керував відбудовою промисловості й морського господарства.

Хмарочос у Катовицях; приклад новітньої архітектури тридцятих років ХХ ст.

5 Суспільство

Менше одного відсотка громадян II Речі Посполитої жили в розкоші. Це були родини аристократів, найбагатші промисловці, представники владної еліти. Більшість поміщиків і промисловців, найвищі урядовці, генерали, популярні адвокати й лікарі, зірки кіно – могли говорити, щонайбільше, про достаток, який дозволяв утримувати дім, автомобіль і щороку відпочивати. Пересічний урядовець, дрібний підприємець, офіцер, лікар на державній посаді – мусили жити з олівцем у руці. Дбати, щоб вистачило на внесок за кооперативне житло чи оплату шкільного навчання для чергової дитини. Решта – принаймні 70% суспільства – пхала біду перед себе. Дрібні урядовці, купці й ремісники, кваліфіковані

робітники і принаймні середньозаможні селяни якось давали собі раду. Однак доля мільйонів безземельних і малоземельних, некваліфікованих робітників і безробітних була незавидною. В роки великої господарської кризи поважною проблемою на селі в центральній і східній Польщі був брак харчів, тут і там (як на Поліссі 1932) розпочинався голод. При цьому слід підкреслити, що убогість і багатство не розрізняли національності. Поруч із польською аристократією були багаті єврейські підприємці, польські селяни, сусіди голодуючих білорусів, також не мали чим нагодувати дітей.

Це не змінювало факту, що національні відмінності відігравали суттєву роль у житті II Речі Посполитої. Поляками були

Євреї на ринку в Сломніках Краківського воєводства

Євреї не лише були найбільшою групою мешканців малих і середніх міст на схід від Вісли, але й надавали місцевостям неповторного колориту своїм одягом, поведінкою, мовою. Центр містечка лише в торгові дні опанували навколишні селяни, пропонуючи продукти своїх господарств, а в християнські й державні свята публічний простір заповнювали віруючі, що брали участь у релігійних обрядах чи державних урочистостях.

близько 21 млн. з усіх 32 млн. мешканців II Речі Посполитої (відомості загального перепису 1931). На теренах західної і центральної Польщі вони склали вирішальну більшість мешканців, однак у східних воєводствах поступалися українцям (близько 5 млн.) і білорусам (близько 2 млн.). На заході й півночі значною була німецька меншина (700 тис.). Важливим елементом національної структури були євреї, які домінували в більшості містечок центральної і східної Польщі (близько 3 млн.). Вони становили переважну більшість дрібних купців, ремісників, провадили більшість готелів і ресторанів. Найбільше їх було у Варшаві (майже 400 тис.) і Лодзі (майже 300 тис.).

Поляки, роль яких у формуванні національних стосунків була особливо важливою, зайняли найгіршу з можливих позицій щодо громадян іншої, ніж польська, національності. Вони загалом визнали, що єдиним повноправним господарем відродженої польської держави є польський народ (його розуміли як етнічно-культурну спільноту), натомість усі інші становлять радше загрозу, ніж дають підтримку для II Речі Посполитої. Результатом такої позиції стало те, що на державних посадах, у війську, поліції, на пошті, залізниці могли працювати майже виключно поляки, натомість усі форми політичної, суспільної, культурної чи

господарської активності меншин розцінювалися у категоріях потенційної загрози для держави. Старалися також на кожному кроці нагадати й підкреслити польський характер держави і змушувати мешканців непольської національності підтверджувати повагу й лояльність щодо неї. Таке ставлення сприяло всім націоналістичним чи навіть шовіністичним ініціативам, виявом чого у тридцять років стала акція нищення православних святинь на Холмщині й антисемітські виступи частини студентів у польських академічних осередках. У середині тридцятих років з'явилася хвиля антисемітських виступів у містах, наприклад, погроми в Мінську-Мазовецькому (1935), Пштитку (1936) і Бресті (1937).

Загостренню конфліктів на національному тлі сприяв також розвиток націоналізмів серед меншин – зокрема німців, литовців і українців. Він впливав з динаміки розвитку цих національних рухів, але ставлення поляків було додатковим чинником, що прискорював їх визрівання. Загострення конфліктів на національному тлі сталося в період великої господарської кризи, коли економічні проблеми наклалися на наболілі політичні питання. 1930 р. мала місце хвиля терористичних актів Організації українських націоналістів (ОУН), скерованих проти державних інституцій

Похорон Тадеуша Голувка; процесія на площі Пілсудського у Варшаві, 1931 р.

Тадеуш Голувко (1889–1931), близький співробітник Юзефа Пілсудського, був одним із творців і реалізаторів прометеїзму – політичної стратегії співпраці народів, поневолених Советською Росією і загрожених її експансією. Однією з найважливіших умов успіху прометеїської ідеї було польсько-українське порозуміння, на яке він працював. Голувко загинув унаслідок замаху ОУН. Суттю стратегії останньої було загострення конфлікту між поляками й українцями, тому жертвами замахів були передусім особи, що прагнули до порозуміння – як з польського боку, так і з українського.

і приватного майна поляків у Східній Галичині, а внаслідок цього військова пацифікація українських сіл у цьому регіоні. У першій половині тридцятих років

жертвами замахів ОУН стали, серед інших, відомий політик Тадеуш Голувко й міністр внутрішніх справ Броніслав Перацький.

6 Польща на міжнародній арені

Міжнародне становище II Речі Посполитої від самого початку було дуже складним. Це впливало, серед іншого з того, що Польща не хотіла погодитися з концепціями організації Центральної і Східної Європи, які обстоювали Англія і Франція, а реалізувала власну політичну й територіальну програму. Брак сильної підтримки на міжнародній арені виявився особливо під час польсько-більшовицької війни 1920 р. Західні держави, які формально підтримували Польщу, надали їй лише символічну військову допомогу. Мало того, британський уряд не здійснив жодних кроків для подолання страйку британських докерів, які відмовилися вантажити військову техніку для Польщі. Щоправда, англійці і французи запропонували посередництво в польсько-більшовицьких переговорах, натомість в замін вимагали від Польщі відмовитися від Заолззя, що було предметом польсько-чеської

суперечки, й погодитися на дуже невигідні для Польщі умови припинення вогню. Виявом негативного ставлення до Польщі Німеччини й Чехословаччини було заблокування цими країнами всіх постачань для Польщі у найкритичніший момент війни.

Так само і після 1920 р. міжнародна ситуація Польщі була не найкращою. Англія незмінно залишалася неприязною до Польщі. Франція уклала з Польщею військовий союз (1921), однак уже 1925 р. він втратив сенс, виявом чого був «продаж» інтересів II Речі Посполитої під час конференції у Локарно (внаслідок переговорів Франція отримала німецькі гарантії непорушності своїх кордонів, залишаючи відкритим питання можливої ревізії польсько-німецьких кордонів). Єдиним союзником Польщі «в добрі й злі» була в цій ситуації Румунія. Тим часом Советська Росія, попри підписання мирного трактату з Польщею (1921), в наступні роки

підтримувала дії, що мали на меті послаблення польської держави і відірвання від неї значної частини території. Для Ваймарської Німеччини ревізія кордонів з Польщею була одним із пріоритетів закордонної політики. 1925 р. вибухнула кількарічна польсько-німецька господарська війна. Загроза Польщі з боку східного й західного сусідів була тим більшою, що обидві країни охоче співпрацювали між собою в ділянці закордонної політики й господарства, виявом чого було підписання економічних і політичних угод (договори в Рапалло 1922 і в Берліні 1926). Відповіддю Польщі на складну міжнародну ситуацію були спроби організувати співпрацю нових держав Центрально-Східної Європи, однак заходи в цьому напрямку дали дуже незначний ефект.

Ситуація II Речі Посполитої дещо поліпшилася на початку тридцятих років, коли припинилася німецько-советська співпраця. Обидві держави почали розглядати Польщу як потенційного союзника у боротьбі за впливи в цьому регіоні Європи. Поляки, хоч і усвідомлювали, що нова політика сусідів не означає радикальної зміни їх ставлення до Польщі, а має лише тактичний характер, вирішили використати нову міжнародну ситуацію. Польська дипломатія, як найважливіший напрямок своєї політики, ухвалила засаду рівноваги, яка полягала на послідовному утриманні рівної віддалі в стосунках з Москвою й Берліном. Це мало вберегти Польщу від узалежнення від котрогось із могутніх сусідів. 1932 р. був підписаний польсько-советський

Новий Томисль; військо отримує кулемети, придбані за кошти Фонду національної оборони

Політика рівноваги між Німеччиною й Росією втратила сенс у кінці 1938 р., коли III Рейх відверто зажадав від Польщі приєднання до блоку держав, що підтримували німецьку політику експансії. Коли Польща відмовилася, Гітлер скасував угоду про ненапад і почав підготовку до війни. Ба, більше, на початку 1939 р. Німеччина відновила політичний діалог з СРСР, кінцевим наслідком якого було підписання у серпні 1939 р. пакту Ріббентроп–Молотов. Угода двох могутніх сусідів, що містила постанови про спільний напад на Польщу і поділ її території, була смертним вироком II Речі Посполитій. Катастрофі не могли запобігти ні польсько-французький союз, ні укладений у квітні 1939 р. польсько-британський союз. Найважливішим наслідком цих угод було оголошення війни Німеччині вже 3 вересня 1939 р., завдяки чому Польща, попри те, що вся її територія була окупована, стала повноправним учасником антигітлерівської коаліції протягом усього періоду Другої світової війни.

договір про ненапад. Кільканадцять місяців по тому з ініціативи гітлерівської Німеччини було підписано польсько-німецьку декларацію про ненапад (1934). Незалежно від поліпшення стосунків з сусідами, Польща незмінно заявляла, що найважливішою гарантією її безпеки є союз із західними державами. З цієї точки зору суттєвим успіхом польської закордонної політики було відновлення військового союзу з Францією (1936), в результаті якого, між іншим, було отримано позики на розбудову польської оборонної промисловості.

Зі зростанням напруження у міжнародних стосунках, у Польщі запанувала патріотична лихоманка. Значну популярність здобули різноманітні курси військової і санітарної підготовки, протиповітряної і протигазової оборони. Великий відголос здобула акція добровільних

Юзеф Бек

Юзеф Бек (1894–1946) служив у I Бригаді леґіонів, потім у Війську польському. Після Травневого перевороту 1926 р. увійшов до владної еліти. З 1932 р. виконував обов'язки міністра закордонних справ. Був співтворцем і реалізатором політики рівної дистанції між Польщею, Німеччиною і СРСР. Коли в кінці 1938 р. Німеччина зробила спробу змусити Польщу до тіснішої співпраці, Бек відмовився і зосередив свої зусилля на зближенні з Великобританією. Це спричинилося до укладення польсько-британського союзу, однак не запобігло ні пактові Ріббентроп–Молотов, ні нападові Німеччини на Польщу.

пожертв на Фонд національної оборони, з котрого фінансувалася закупівля техніки і зброї на потреби армії.

Донині не вщухають суперечки навколо оцінки позицій II Речі Посполитої на міжнародній арені й польської закордонної політики. Багато критиків вказує, що активна політика в перші роки міжвоєнного періоду, хоч і принесла територіальний успіх, але й викликала неприязнь до Польщі на міжнародній арені. Багато країн дуже негативно оцінювали й закордонну політику Польщі в тридцяті роки, звинувачуючи польську дипломатію в надмірній співпраці з Німеччиною. У крайніх випадках з'являються навіть міркування про співвідповідальність Польщі за вибух Другої світової війни.

7 Спроба балансу й оцінки

Міжвоєнне двадцятиліття виявилось надзвичайно важливим етапом історії Польщі. Поляки змогли не лише повернути втрачену понад сто років тому незалежність, але й зуміли збудувати порівняно сильну й досить сучасну державу, разом із армією, розгалуженою системою освіти. Найважливішим чинником, що об'єднував II Річ Посполиту, була відданість широких мас суспільства ідеї незалежної польської держави та новітня польська культура, найважливішими інституціями якої стали школа, Польське радіо, багатотиражна преса й кінематографія. Найвищим досягненням цього періоду можна визнати факт, що всього за двадцять років незалежного

Польська історіографія, однак, підкреслює, що в реаліях періоду 1918–1921 рр. поляки мали не лише право, а й обов'язок боротися про якнайсприятливіше для себе формування кордонів і міждержавних стосунків. Це не змінює факту, що далекосяжні наслідки вирішень цього періоду виявилися зовсім іншими від очікуваних. Натомість міркування, що саме польська закордонна політика сприяла зростанню могутності III Рейху й розвалу версальської системи, є звичайним непорозумінням. Адже не Польща була архітектором і не Польща була головним гарантом європейського ладу після Першої світової війни. Натомість, явно стала другою (після Чехословаччини) жертвою катастрофи версальської системи.

існування, в період Другої світової війни поляки були готові до найбільшої посвяти і жертв задля захисту національних цінностей і повернення власної держави. У повоєнні роки звернення до культурного спадку й традицій II Речі Посполитої було важливим чинником підтримки опору поляків советизації і комунізації.

Позитивна легенда міжвоєнної Польщі живе донині. Тому не слід дивуватися, що поляки не так охоче повертаються до того, що слід визнати негативним елементом балансу тої епохи. Тим часом не можна забувати, що Польща, незалежно від різноманітних декларацій, відродилася як національна держава, в котрій поляки вважалися єдиним

сувереном і господарем. Унаслідок для мільйонів громадян інших національностей залишилася роль ледве толерованих «меншин». Не вдалося досягнути й господарського успіху. Брак приватних

і державних капіталів зумовлював неможливість розбудови промисловості й інфраструктури, в результаті чого можна було досягнути справжнього поліпшення ситуації села й землеробства.

Розділ 7. Про що слід розмовляти

- Розпад Габсбурзької монархії, поразка Німеччини і розклад Російської імперії сприяли відбудові незалежної Польщі. Вони могли бути так само сприятливими обставинами для виникнення самостійної української держави. Однак цього не сталося. Польська справа стала міжнародною в 1916–1918 рр. Якими були міжнародні умови повернення незалежності Польщі? Яку позицію щодо відродження Речі Посполитої зайняли США, Франція і Великобританія? А яким було ставлення цих держав до незалежницьких прагнень українців?
- У планах Леніна Польща мала стати помостом для Червоної армії у її поході на Берлін і Париж. Завдяки переможній Варшавській битві 1920 р. вона стала бар'єром для більшовизму. Варто подумати, чому польське суспільство рішучо відкинуло комуністичну ідеологію, а створений 1920 р. з ініціативи Леніна «польський» комуністичний уряд Юліана Мархлевського і Фелікса Дзержинського взагалі не міг розраховувати на суспільну підтримку.
- Політична програма Юзефа Пілсудського передбачала створення на схід від Польщі незалежних держав: Литви, Білорусі, України, які політично й мілітарно співпрацюють із Річчю Посполитою. Слід з'ясувати долю федеративної концепції Пілсудського, особливо щодо України. Польсько-советський конфлікт закінчився мирним трактатом, підписаним у Ризі (1921). Що це вирішення означало для українських незалежницьких амбіцій?
- Юзеф Пілсудський став міфом історії Польщі ХХ ст. Оцінка його активності на політичній сцені у 1918–1935 рр. не підпадає під жодну схему. Травневий переворот (1926) був поважною політичною кризою молодого держави, але й був драматичним вибором самого Пілсудського. Чому Юзеф Пілсудський у 1926 р. не став офіційно на чолі держави? Які політичні цілі реалізував після Травневого перевороту?
- У житті багатьох європейських суспільств у міжвоєнний період з'явилися тенденції до відходу від парламентської демократії. Так само в II Речі Посполитій після 1926 р. наростав авторитаризм. У нашій країні жила кількामільйонна українська меншина, яку охоплювали заворушення на місцевій політичній сцені. Вирішальна більшість українського народу опинилася поза кордонами II Речі Посполитої, під пануванням советського комунізму. Слід, однак, помітити кардинальну різницю між авторитаризмом у Польщі й тоталітаризмами, чи то в Советському Союзі, чи в Німеччині. Можливо, зміни в польському політичному житті, що рухалися в напрямку авторитаризму, були неминучими у зв'язку з напрямком змін у наших сусідів: Німеччині й СРСР.

- Польські історики часто сперечаються про те, чи в житті суспільства II Речі Посполитої більшу роль відігравали національні зв'язки, класові чи ж державні? А як на це питання можна відповісти з української перспективи, відносячи його до політичної активності, самоорганізації і буднів кількомільйонної української меншини, яка жила в II Речі Посполитій?
- Якими були джерела цивілізаційної відсталості Польщі на порозі незалежності? Чому явище еміграції не припинилося з поверненням незалежності? Заробітчанська еміграція залишилася долею тисяч громадян II Речі Посполитої, також і українців. II Річ Посполита започаткувала велику програму внутрішньої консолідації й модернізації. Польські історики високо оцінюють наслідки цієї модернізації, але ж протягом двадцяти років складно було надолужити цивілізаційне відставання, особливо східних земель. Польська міжвоєнна публіцистика оперувала поняттями «Польща А», «Польща Б» і навіть «Польща В» – відносячи їх до ступеня господарського й цивілізаційного розвитку. В якому сегменті II Речі Посполитої – в «Польщі А», «Польщі Б» чи «Польщі В» – опинилися воєводства, заселені переважно українцями?
- Як Великобританія, III Рейх і СРСР бачили місце Польщі в європейському розкладі сил після Мюнхенської конференції (1938)? Чи Польща мала шанс зберегти свою незалежність перед лицем загрози з боку III Рейху й СРСР? Чи Польща могла уникнути війни в 1939 р.?

Марек Ґалензовський

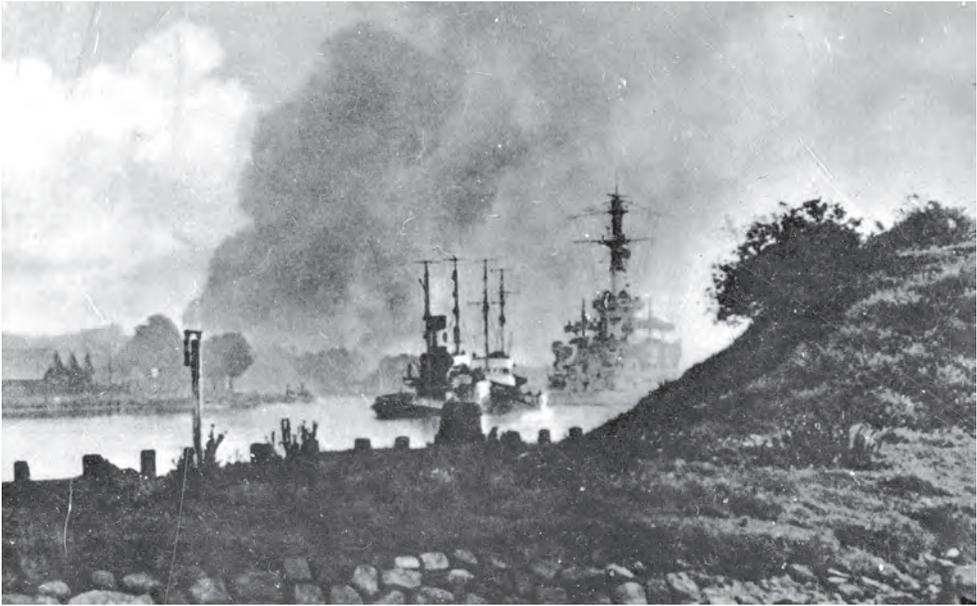
ПОЛЬЩА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Агресія Німеччини й СРСР проти Польщі _____	258
2. Німецька окупаційна політика на польських землях. Винищення євреїв _____	263
3. Польські землі під советською окупацією _____	269
4. Польська підпільна держава _____	272
5. Боротьба за Польщу на міжнародній арені _____	278
6. Акція «Буря» і Варшавське повстання _____	283
7. Втрата незалежності _____	286
Розділ 8. Про що слід розмовляти _____	289

1 Агресія Німеччини й СРСР проти Польщі

Раннього ранку 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Агресор мав більше як дворазову перевагу великих військових частин. Значну кількість цих

військ становили танкові й моторизовані дивізії, яким Польща могла протиставити лише одну частину такого типу. Німецька армія мала п'ятиразову перевагу

Броненосець «Шлезвіг-Гольштейн» обстрілює Вестерплатте

Вестерплатте

1924 р. Ліга Націй передала Польщі на терені Вільного міста Гданська Транзитний військовий порт. Він знаходився на невеликому місці Вестерплатте при гирлі т.зв. Мертвої Вісли в Балтійське море. Першого дня війни о 4.45 ранку броненосець «Шлезвіг-Гольштейн», що стояв на рейді в гданському порту, почав обстріл польської бази. Цю подію визнали символічним початком Другої світової війни. Далі німці атакували польську військову залогу бази, яка складалася зі 182 вояків під командуванням майора Генрика Сухарського. Поляки відбили перший напад. Сухарський, відповідно з отриманим попередньо наказом, збирався капітулювати. Оскільки підлегли йому офіцери на чолі з капітаном Францишеком Домбровським виступили проти, він вирішив продовжувати боротьбу. Протягом наступних днів польські солдати, хоча й були відрізані від решти країни й не сподівалися допомоги, відбивали німецькі атаки, які супроводжувалися обстрілами з моря й повітряними бомбардуваннями. Героїчний опір польської залоги, в результаті якого німці зазнали поважних втрат, став символом польських прав на морський кордон і однією з найвідоміших подій Польського вересня.

Страта поляків на Старому ринку в Бидгощі 9 вересня 1939 р.

в танках і літаках, мала більше, як утричі, артилерії, виразно переважала нечисленний польський військовий флот.

Польські солдати, попри величезну перевагу агресора, чинили героїчний опір. Але німці зламали оборону кордонів і змусили поляків відступити на лінію оборони по Нарві, Віслі й Сяні. Вже

8 вересня німецькі бронетанкові частини підійшли до Варшави, але атаку було відбито. Найбільша битва цієї кампанії – над Бзурою, закінчилася 22 вересня поразкою поляків.

Німецькі успіхи, попри вирішальну перевагу в усіх видах зброї, уможливило застосування тактики «бліцкригу»

Бидгощ 1939

Одним із методів ведення тотальної війни були злочини, здійснені німцями супроти цивільного населення, які траплялися з перших днів війни на Помор'ї, у Великопольщі й Сілезії. Але найбільший стався в Куявії, у Бидгощі. Перед полуднем 3 вересня частина місцевих німців, підтриманих перекинутими в місто диверсантами, виступила зі зброєю проти частин Війська польського (ВП), які відступали з міста. Це викликало протидію поляків. У результаті цього близько трьохсот осіб німецької національності – деякі схоплені зі зброєю в руках, але частина лише звинувачена в участі в бою, в якому не брали участі – були розстріляні. Німецька пропаганда за дорученням Йозефа Геббельса назвала цю подію «кривавою бидгоською неділею». Після зайняття Бидгощі це стало претекстом для вбивства задля помсти не менше, ніж 1,5 тис. поляків (зокрема в публічній страті на Ринку в Бидгощі), в основному випадково вибраних чоловіків. У подальші дні в т.зв. Долині смерті в недалекому Фордоні вбили інших поляків, кількість яких відома лише приблизно.

Солдати Війська польського в бою (вересень 1939)

(блискавичної війни). Вона полягала на ударах танкових частин у вибрані пункти, зазвичай на стикові польських армій. Польські підрозділи через загрозу оточення були змушені до відступу, котрий часто унеможливлювала домінуюча в повітрі німецька авіація. Згідно з наказом Адольфа Гітлера, німецькі війська проводили безжалісну, тотальну, скеровану так само і проти цивільного населення війну. Німецька авіація бомбардувала не лише військові цілі й шляхи сполучення, а здійснювала також терористичні напади на міста, в яких не було військових чи промислових об'єктів (напр., бомбардування Велюня в перший день війни). Жертвами німецьких пілотів ставали втікачі з теренів, охоплених військовими діями.

Велика Британія і Франція лише 3 вересня оголосили Німеччині війну. Прем'єри цих держав постановили 12 вересня, що не здійснюватимуть воєнних дій проти III Рейху. Хоча Німеччина не залишила на своєму західному кордоні більших сил, а французькі війська переважали в танках майже у вісімдесят разів, протягом наступних місяців французи проводили т.зв. дивну війну, обмежуючись лише скиданням листівок і зайняттям кількох сіл у прикордонній смузі. Справдилися передбачення Гітлера, що Захід полишить Польщу саму на себе. 17 вересня 1939 р. східний кордон Речі Посполитої на всій протяжності перейшла Червона армія. Напад на Польщу й порушення укладених угод (зокрема договір про ненапад 1932) керівництво СРСР пояснювало буцімто

Павло Шандрук

розпадом польської держави і дезінтеграцією її влади. Президент Ігнацій Мосцицький і уряд, а також Головнокомандувач ВП маршал Смігли-Ридз зі штабом, прийняли рішення про евакуацію до Румунії, де були інтерновані.

Боротьбу з Червоною армією вели нечисленні частини Корпусу охорони прикордоння, зокрема ген. Вільгельма

Орліка-Рюкеманна. Протягом трьох днів боронилися Гродно. На здобутих теренах совети чинили злочини, головню проти польських вояків. Советський напад, негайно окреслений «ударом у спину» (це окреслення вперше використав британський „The Times”), остаточно вирішив результат війни з Німеччиною. Попри це, польські війська, зосереджені під Томашовом-Люблінським, прийняли бій, збираючись – безуспішно – пробитися в напрямку угорського кордону. Львів, який успішно захищався від німців, 22 вересня здався Червоній армії. Надалі під бомбардуваннями й обстрілами боронилася Варшава, де символом опору став президент міста Стефан Стажинський. 27 вересня через драматичну ситуацію цивільного населення, позбавленого харчів, електрики й протічної води, вирішили припинити боротьбу. Останні постріли в кампанії пролунали 5 жовтня 1939 р. у битві під Коцьком на Люблінщині. 28 вересня 1939 р. у Москві Німеччина й СРСР уклали трактат про дружбу й кордони, в силу якого здійснили поділ земель Речі Посполитої й вирішили співпрацювати в поборюванні польських незалежницьких дій. Німецько-советський кордон проходив по лінії Піси, Нарви, Бугу й Сяну.

Під час війни з Німеччиною у вересні 1939 р. у ВП служило багато солдатів української національності. Особливою мужністю відзначився дипломований підполковник **Павло Шандрук**, який 23 вересня 1939 р., під час другої битви під Томашовом-Люблінським, завдяки чудовому маневрові в безнадійній, як видавалося, ситуації, зумів врятувати від знищення 29. Бригаду піхоти, якою командував. За цей подвиг 1965 р. був відзначений ген. Владиславом Андерсом орденом *Virtuti Militari*.

Ген. Гайнц Гудеріан (в центрі) і ген. Семен Кривошеїн (справа) приймають совєтсько-німецький парад у Бресті

Польське керівництво не підписало акту капітуляції. Президент Ігнацій Мосцицький, відповідно до положень чинної конституції призначив наступника, яким став колишній маршалок сенату Владислав Рачкевич. Новий президент створив уряд Речі Посполитої на чолі з ген. Владиславом Сікорським (незбаром він став також Головнокомандувачем). Сікорський проголосив продовження боротьби разом із Францією і Великою Британією аж до повернення незалежності. Польський уряд в еміграції у Франції творили передусім політики угруповань, доти

опозиційних до пілсудчиків, які керували країною – Народного об'єднання, Польської соціалістичної партії і найменшого за чисельністю Об'єднання праці.

Найважливішим кроком, який здійснила влада Польщі, було відтворення польської армії. Протягом кількох місяців організували 80-тисячну армію, набрану з польських емігрантів, що жили у Франції, а також з вояків, що пробилися з місць інтернування й окупованої країни. Після німецького нападу на Францію 10 травня 1940 р. польські частини, розкидані по всій лінії фронту, воювали віддособлено і в момент поразки французів були розпорошені. Наступним осідком влади польської держави на чужині став Лондон. Знову розпочали організацію армії, що було непросто, оскільки основу могли скласти лише солдати й офіцери, які змогли дістатися до Великої Британії. Аж до 1944 р. головну роль у боротьбі з Німеччиною відігравали польські пілоти, моряки і створена на Близькому Сході Бригада Карпатських стрільців (1941 вона захищала від німців та італійців Тобрук у Північній Африці). Чудово підготовлені польські пілоти спричинилися до перемоги британців над німецькою авіацією в битві за Англію влітку 1940 р. Особливим героїзмом відзначилися пілоти винищувального Дивізіону 303.

Зустріч німецьких і совєтських військ у Бресті над Бугом

Символом мілітарної співпраці Німеччини й СРСР під час агресії проти Польщі у вересні 1939 р. був спільний військовий парад у Бресті над Бугом 22 вересня 1939 р. Попередньо німці здобули фортецю у цьому місті, яку захищали польські солдати. Парад приймали ген. Гайнц Гудеріан і совєтський командувач Семен Кривошеїн. Трибуни, на яких сиділи солдати обох армій, прикрасили зображеннями гербів Німеччини – свастики й СРСР – зіркою з серпом і молотом.

Після закінчення параду німецькі частини відійшли на захід.

Карта 18. Землі II Речі Посполитої в 1939–1941 рр.

Німеччина захопила близько 48% території Польщі (бл. 187 тис. км²) з близько 22 млн. населення, а СРСР – близько 52% (понад 192 тис. км²) з близько 13 млн. населення. Територію Віленщини (понад 8 тис. км²) СРСР у жовтні 1939 р. передав Литві, аби знову зайняти її влітку 1940 р. Невеликі шматки території Польщі на півдні, на Спіші й Ораві (752 км²) були приєднані до Словаччини.

Поляки збили понад 130 літаків із загальної кількості понад 1,7 тис. машин, які

втратило Люфтваффе (поляки втратили в боях 23 пілотів).

2 Німецька окупаційна політика на польських землях. Винищення євреїв

Польські землі, що опинилися під німецькою окупацією, були поділені

на дві частини. Помор'я, Великопольщу, Сілезію, західну частину Лодзького

воеводства, північ Мазовії і Сувальщину приєднали до III Рейху. З решти земель створили Генеральну Губернію (ГГ) зі столицею в Кракові, яку очолив Ганс Франк. З перших днів окупації німецька політика щодо польського суспільства здійснювалася згідно з декларацією Генріха Гімлера, одного з чільних нацистів, який заявив: «Поляки будуть стерті з лиця землі». Їх мали перетворити на суспільство, позбавлене національної й культурної ідентичності, невольників, що працюють на німців. Одним із методів, який використовували для цього, було винищення еліти польського суспільства, германізація й поневолення інших верств.

На землях, приєднаних до Рейху, в перші місяці свого правління німці розстріляли близько 40 тис. представників тамтешньої польської еліти. Одним із місць злочину була Г'ясніца. У ГГ виселено не менше, як 860 тис. польських громадян. Їхні домівки зайняли німці, привезені з різних частин Європи. Поляків позбавили громадянських прав. У ГГ ліквідували більшість польських адміністративних, господарських і судових інституцій (залишилися лише місцеве самоврядування й поліція, які знаходилися під суворим контролем окупанта). З початку окупації репресії здійснював розгалужений поліцейний апарат, особливо зловісну роль у якому відіграло гестапо. 6 листопада 1939 р. німці заарештували 183 професорів Ягеллонського університету й Гірничої академії у Кракові (серед них були науковці європейської й світової слави), а потім ув'язнили

Мацей Ратай

Давид Пшепюрка

їх в концентраційному таборі Заксенгаузен. У першій половині 1940 р. розпочалася т.зв. надзвичайна пацифікаційна

Януш Кусоцинський

акція (криптонім АВ), скерована головно проти польської інтелігенції. Одним із місць страт стали Пальміри під Варшавою, де розстріляли близько 1,7 тис. осіб.

Символами німецького окупаційного правління були в'язниці: Павяк, камери в осідку гестапо на алеї Шуха у Варшаві

і в'язниці на Монтелюпіх у Кракові й на Замку в Любліні. Через них пройшли десятки тисяч поляків. Під час допитів більшість їх катували, не зважаючи на вік і стать. Багато тисяч убили в езекуціях, а також після вивезення в концентраційні табори, організовані на терені III Рейху, а з початку 1940 р. – також і в ГГ. Там в'язнів змушували до дуже важкої фізичної праці, що поєднувалася з голодними пайками харчів. Постійним елементом життя у таборі було насильство – від побоїв до езекуцій. Найбільший концентраційний табір – Аушвіц – виник навесні 1940 р. в Освенцимі. Через два роки поблизу Освенцима, в селі Бжезінка (Біркенау) створили філію табору Аушвіц. У таборі Аушвіц-Біркенау вбито не менше 1,1 млн. осіб, переважно євреїв, а крім них 75 тис. поляків, 20 тис. циганів (під час війни від рук німців загинуло близько половини циганів, які жили в Польщі), кільканадцять тисяч советських солдатів. Там гинули й українці. Один із найбільших концентраційних таборів у ГГ заснували в квітні 1942 р. в Майданеку під Любліном. До

Пальміри

Одним із головних місць страт поляків у перші роки окупації стали Пальміри в Кампінській луці під Варшавою. У принаймні двадцяти езекуціях (перша відбулася в грудні 1939) там розстріляли близько 1,7 тис. жінок і чоловіків – політиків, діячів польської культури, державних службовців, учителів, лікарів, духовних осіб. Серед інших загинули: видатний керівник польського народного руху, маршалок сейму Мацей Ратай, один із керівників польських соціалістів, редактор друкованого органу ПСП «Робітник» Мечислав Нєдзялковський, видатний спортсмен, золотий медаліст олімпійських ігор у Лос-Анджелесі 1932 р. Януш Кусоцинський, письменник, перекладач, засновник польського радіо-театру й редактор першого підпільного видання в країні «Польща живе» Вітольд Гулевич, сенатор Речі Посполитої Гелена Ярошевичова, історик Казимир Закшевський і знаменитий шахіст Давид Пшєпюрка. Родини вбитих повідомляли, що вони померли «з природних причин». У наш час в цьому місці страт знаходиться цвинтар і Музей – Місце пам'яті Пальміри.

Аушвіц

Рейху вивезли невстановлену кількість дітей (їхню кількість оцінюють не менше, як 200 тис.), яких згодом піддали германізації. Переслідувалася Католицька церква. Місцем загибелі польського духовенства став табір у Дахау. Під час війни загинуло понад 1,2 тис. священників, переважно з земель, приєднаних до Рейху. Це складало понад 18% від їхньої довоєнної кількості. Заарештували близько половини пасторів Євангелістсько-Аугсбурзької церкви, багато їх убили.

Німці розпочали планову ліквідацію польської культури. На землях, приєднаних до Рейху, ліквідували польське шкільництво, в ГГ залишили лише початкові й професійні школи. Заборонили вивчати історію Польщі, польську літературу, географію. Ліквідували наукові й культурні установи, театри й філармонії, знищення торкнулися архівів і бібліотечних фондів.

Руйнували пам'ятники. До останніх днів окупації з Польщі масово вивозили твори мистецтва. Під загрозою смертної кари заборонялося мати радіоприймачі. Ліквідовано польську пресу, яку замінили німецькі урядові газети польською мовою. Полякам заборонили займатися спортом. Ліквідовано чи передано під німецьке управління польські господарські інституції, підприємства й земські маєтки, конфісковано єврейські маєтки й підприємства. Населення опинилося в дуже тяжкій матеріальній ситуації. Внаслідок примусового обміну грошей до суми 500 злотих мешканці ГГ втратили більшість довоєнних заощаджень. Німці запровадили в містах продовольчі пайки, обсяг яких був майже утричі нижчим від необхідних норм калорійності. Наслідком цих цілеспрямованих дій окупанта було недостатнє харчування суспільства,

Єврейська родина на вулиці гетто

величезне зниження кількості народжень і збільшення числа інфекційних захворювань. У січні 1940 р. окупаційна влада запровадила в польському селі контингенти, тобто ліміти обов'язкових поставок продовольства. Стягнення контингентів відбувалося в умовах терору. За ухилення від поставок загрожувала смертна кара.

Німецька і советська окупації розпочалися в той час, коли в Польщі наростав польсько-єврейський конфлікт на суспільному тлі, поглиблений звістками про вияви радості з приводу розпаду польської держави і прихильності, яку виявляло єврейське населення советській владі. Після початку німецько-советської війни в деяких містах на Підляшші трапилися погроми євреїв, які здійснило польське

Голокост

Від моменту вступу на територію Речі Посполитої, німці переслідували польських громадян єврейського походження. У грудні 1939 р. євреям наказали носити опаски з зіркою Давида. В містах почали створювати гетто – замкнуті дільниці, які з осені 1941 р. не можна було залишати під загрозою смерті. У гетто створили т.зв. юденрати – єврейські ради, які виконували адміністративні функції – і єврейську поліцію порядку. Найбільшу замкнуту дільницю створили у вересні 1940 р. у Варшаві – на невеликій площі зосередили 450 тис. осіб. Цілеспрямована німецька політика дуже швидко спричинилася до того, що половина мешканців гетто опинилася на межі голодної смерті, а за кілька місяців почалися масові загибелі від голоду, переважно дітей. Голод і обмежений простір, а також погані санітарні умови сприяли поширенню інфекційних хвороб, зокрема тифу. 4 березня 1941 р. німецька окупаційна влада позбавила єврейське населення будь-яких прав. Із цього моменту вбивства євреїв не каралися. Після вибуху німецько-советської війни з літа 1941 р. спеціальні групи виконавців вимордували десятки тисяч євреїв у східних воєводствах Речі Посполитої (нині на території Білорусі й України). У січні 1942 р. керівники III Рейху прийняли рішення про винищення єврейського населення в Польщі й інших країнах Європи. У липні й серпні того ж року німці почали депортацію євреїв з варшавського гетто до табору смерті в Треблінці. Жертв убивали там вуглекислим газом, а останки спалювали. Євреїв з інших міст з терену німецької окупації вбивали на місці, у Треблінці, а також в інших таборах смерті: Аушвіц-Біркенау, Белжці, Хелмні над Нером, Майданеку, Собіборі. Унаслідок здійсненого німцями геноциду, названого голокостом (тілоспалення) чи шоа (загибель), загинуло понад п'ять з половиною мільйонів європейських євреїв, у тому числі близько трьох мільйонів громадян Польщі.

населення. У Єдвабному (північно-східна Мазовія) близько чотирьохсот місцевих євреїв, над якими попередньо знущалися, спалили живцем. Локальні напади на єврейське населення інспірували німці, але здійснювали поляки. Вони не мали загального характеру. Всі польські політичні угруповання засудили геноцид німців щодо євреїв. На Захід вислали спеціального емісара Яна Карського, який у листопаді 1942 р. поінформував про катастрофу польський уряд у Лондоні, британську, американську влади й єврейські осередки у Сполучених Штатах та міжнародну громадську думку. Він був прийнятий, зокрема, президентом США Франкліном Делано Рузвельтом, який поставився до його звіту байдуже. Рішучо відреагувала лише польська еміграційна влада. Заклики поляків не знайшли відгуку, а міжнародна спільнота до кінця війни уважала інформацію про винищення євреїв перебільшеною або й узагалі неправдивою.

У Польщі за будь-яку допомогу, надану євреям, німці карали смертю. Вбивали за те, що хтось подав шматок хліба чи підвіз возом. Вбивали не лише осіб, які надавали притулок, але й членів їхніх родин, включно з дітьми. 1944 р. в Марковій на Прикарпатті убили восьмеро євреїв та родину, яка їх переховувала: Юзефа Ульму, його дружину Вікторію, яка незабаром мала народжувати, і шестеро дітей. Таких випадків відомо багато; вони свідчили про те, що допомога євреям часто була більшим героїзмом, аніж участь у підпіллі. У складі Делегатури уряду РП діяла Рада допомоги євреям «Жегота» – єдина організація такого типу в окупованій німцями Європі. У рятуванні дітей (їх часто

Родина Ульмів

переховували в католицьких монастирях) співпрацювала Ірена Сендлерова. Допомогу євреям надавало греко-католицьке духовенство на чолі з львівським митрополитом Андреем Шептицьким, їх переховували також у василіанських монастирях. Попри те, що Польська підпілля держава мала мінімальні можливості оберігати громадян II Речі Посполитої в окупованій країні й не мала змоги запобігати німецькій винищувальній політиці, кількість врятованих євреїв, за деякими підрахунками, перевищила 100 тис. осіб. Спонтанна допомога й солідарність, яку виявляли до євреїв, не виключала також байдужості. Страх за власне життя послаблював щирість і співчуття до інших людей. Величезна кількість польських жертв зосереджувала суспільну увагу передусім на них, а не на вияві співчуття євреям, які відрізнялися

походженням, культурою, звичаями і релігією, трагедію яких часто вважали безвідносною до поляків.

У польському суспільстві з'явилися також явища однозначно негативні: шантаж, коли в євреїв вимагали грошей під загрозою видати їх німцям, а також доноси на євреїв та осіб, які їх переховували. Польське підпілля карало такий вчинок смертю, однак не було в стані запобігти цьому явищу цілковито. Дискутуючи про ставлення поляків щодо геноциду, здійснюваного німцями проти євреїв та про розмір допомоги, наданої євреям, варто задуматися над словами Іцхака Цукермана, одного з керівників Єврейської бойової організації, котрий, підсумовуючи позитивні й негативні стосунки з поляками, написав: «Хто закликає до тотальної ненависті до польського народу, чинить великий гріх! На тлі антисемітизму й загальної байдужості ці люди були променями світла. Допомагаючи євреям, вони ризикували життям, і не лише своїм, а й своїх родин».

Навіть після масових убивств єврейського населення 1942 р. не вірили, що метою німців є винищення всіх євреїв. Єврейське суспільство – стероризоване переслідуваннями й голодом, що тривали від початку війни, позбавлене керівників, організації і зброї, переконане про відсутність можливості отримати допомогу ззовні – було нездатне чинити загальний опір. Лише нечисленні вирішили боротися. 19 квітня 1943 р., коли німецькі підрозділи розпочали ліквідацію варшавського гетто, Єврейська бойова організація на чолі з Мордехаєм Анелевичем та Єврейський військовий союз, яким керував Павло Френкель, підняли повстання. Німці, які мали величезну перевагу в людях і озброєнні, використовуючи артилерію і танки, розбили повстанські підрозділи, а потім, підпалюючи будинок за будинком, почали ліквідацію окремих бункерів, які захищали єврейські бійці, більшість яких загинула.

3 Польські землі під советською окупацією

Окупація на польських землях, зайнятих СРСР, мала інший характер, ніж на теренах, захоплених німцями. Це впливало з політики советської влади щодо їх мешканців, на яку вплинула, крім ідеологічних міркувань, національна структура цієї частини Речі Посполитої. Значний відсоток населення східних воєводств Речі Посполитої становили національні меншини – українці, білоруси й євреї. Народи, які жили в цій частині країни, часто

виявляли радість від вступу советських військ у вересні 1939 р. і задоволення від поразки поляків. Неприязнь набирала форм явної агресії щодо поляків, часом інспірованої советами. Траплялися напади й убивства цивільних і польських солдатів.

Безпосередньо після захоплення східних земель II Речі Посполитої совети здійснили процедуру включення цих теренів до СРСР. 22 жовтня 1939 р.

Польські діти, депортовані 1940 р., звільнені після договору Сікорський–Майський

здійснено «вибори» до Народних зборів Західної України і Західної Білорусі. Вони не мали нічого спільного з правом і демократією – участь у голосуванні досягалася примусом, а самі результати були сфальшовані. На перших засіданнях у кінці жовтня 1939 р. Народні збори звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням про приєднання до Советського Союзу, на що негайно

надійшла згода. Наслідком включення земель східної Польщі до СРСР було накинення всім її мешканцям советського громадянства. Советська влада заборонила використовувати польську мову в установах, усунула польські назви вулиць, впровадила власні програми навчання в шкільництві. Ліквідували університет Яна Казимира у Львові, а замість нього створили український

Вивезення польського населення вглиб СРСР

Найпоширенішою формою репресій щодо польських громадян стали депортації або ж несподівані й масові переселення у віддалені райони СРСР. Вони торкнулися переважно поляків, до певної міри євреїв – втікачів із земель, зайнятих німцями, в меншій мірі українців і білорусів. Перша депортація відбулася в лютому 1940 р. й охопила родини військових осадників і лісових службовців. Через два місяці вивезли родини польських офіцерів, головню тих, які опинилися в советському полоні й переважно були вбиті навесні 1940 р. Третє вивезення, яке охопило переважно євреїв, організували влітку, а останнє – 1941 р., напередодні вибуху німецько-советської війни. Всього було заслано не менше, як 325 тис. осіб. Советські влади вивозили польських громадян в неопалюваних товарних вагонах, позбавлених елементарних санітарних умов; депортовані отримували мізерні порції харчування. Засланці потрапляли переважно в північні райони Росії, зокрема, в область Комі, а також у Казахстан. Їх змушували до важкої фізичної примусової праці у різних галузях советської промисловості. Багато з них померло.

виш ім. Івана Франка (в ньому працювала частина польських професорів університету Яна Казимира). Здійснено обмін грошей, подібно, як під німецькою окупацією, за не вигідним курсом, що

спричинилося до загального зубожіння. З грудня 1939 р. почалися масові арешти представників польських еліт. Частину ув'язнили на терені советської окупації, інших вивозили в табори.

Тіла польських офіцерів, ексгумовані німцями навесні 1943 р.

Катинь

Після 17 вересня 1939 р. в советську неволю потрапило 18 тис. польських офіцерів. Значну частину ув'язнених становили офіцери резерву, покликані до війська в момент вибуху війни. Більшість належала до польської інтелігенції: вони були лікарями, правниками, державними й самоврядними службовцями, вчителями шкіл і викладачами вишів, інженерами, літераторами, журналістами, поміщиками, політичними й громадськими діячами. У таборах опинилися також представники військового душпастирства різних конфесій: католицькі, православні, протестантські капелани та рабини. До кінця жовтня 1939 р. НКВД зосередив польських офіцерів у таборах в Козельську (на південний схід від Смоленська) і Старобільську у Східній Україні, над рікою Айдар. У таборі, влаштованому на острові озера Селігер, поблизу Осташкова, ув'язнили функціонерів Державної поліції, поліції Сілезького воєводства, Прикордонної охорони, жандармерії, конвойної служби, судових чиновників, офіцерів Корпусу охорони прикордоння. 5 березня 1940 р. найвища влада СРСР на чолі з Йосифом Сталіним прийняла рішення про розстріл 14 730 полонених, які перебували в Козельську, Осташкові й Старобільську. В силу того ж рішення убили також близько 7,3 тис. польських громадян, ув'язнених на терені окупованих східних воєводств РП та у СРСР (на теренах нинішньої Білорусі й України). З квітня 1940 р. з Козельська вивезли першу групу полонених, а в наступні дні – подальші. Офіцерів перевозили залізницею до станції Гньоздово, а звідти в'язничними автобусами до відпочинкового центру НКВД поблизу Катині під Смоленськом. Полонених убивали пострілами в потилицю. Офіцерів з табору в Осташкові убивали в осідку НКВД в Калініні (нині Твер) і ховали у Медному, полонених зі Старобільська вбивали в Харкові, а їхні тіла ховали в П'ятихатках (нині VI зона лісопарку в Харкові). Вціліло близько 440 в'язнів. Решту жертв розстрілів, здійснених на терені нинішньої України, ховали в лісі Биківня у Києві. Невідомим є місце поховання жертв з теренів Білорусі (припускають, що це Куропати – тепер передмістя Мінська).

4 Польська підпільна держава

Поляки, які перебували в країні під німецькою й советською окупаціями, не погодилися із втратою незалежної держави. Символічним виявом цього ставлення був вихід уже 10 жовтня 1939 р. таємної газети «Польща живе». Створення політичних і військових структур суверенної, – тобто такої, що діяла прихована від окупантів, – польської держави розпочалося раніше. 27 вересня 1939 р. в обложеної німцями Варшаві ген. Міхал Токажевський-Карашевич утворив, разом із групою офіцерів Війська польського,

Службу перемозі Польщі (СПП). Незалежно від СПП на терені всієї країни почали спонтанно виникати конспіративні організації, які збиралися продовжувати боротьбу з обома окупантами. 13 листопада 1939 р. ген. Сікорський створив Союз збройної боротьби (СЗБ) – військову організацію країни аполітичного й загальнонародного характеру. Посаду командувача СЗБ зайняв ген. Казимир Соснковський (він керував з Парижа), а в червні 1940 р. – ген. Стефан Ровецький «Грот». 14 лютого 1942 р. СЗБ

Стефан Ровецький «Грот»

реорганізували на Армію Крайову (АК). Після арешту ген. Ровецького її командувачем став ген. Тадеуш Коморовський «Бур». Навесні 1944 р. Армія Крайова налічувала близько 360 тис. вояків, які склали присягу. Протягом усього періоду війни через СЗБ–АК пройшло 450 тис. осіб. Підпільне військо до моменту вибуху Варшавського повстання зазнало величезних втрат – близько 62 тис. вояків загинули чи були вбиті німцями.

Найважливішою метою АК була боротьба проти німців і підготовка кадрів, а далі формування військових підрозділів для відкритого виступу проти окупантів у найсприятливіший момент війни. Головними способами поточної боротьби були саботаж (таємне знищення чи пошкодження німецьких засобів ведення війни, які, зокрема застосовували в оборонній промисловості, а також

Стефан Ровецький «Грот» (1895–1944) під час Першої світової війни був офіцером Польських легіонів. З 1918 р. офіцер ВП. У вересні 1939 р. командував Варшавською панцерно-моторизованою бригадою, воював у битві під Томашовом-Люблінським. Після капітуляції дістався до Варшави. Зайняв посаду заступника командувача Служби перемози Польщі, а в червні 1940 р. – командира Союзу збройної боротьби, в лютому 1942 р. – командувача Армії Крайової. Заарештований гестапо 30 червня 1943 р. у Варшаві, ув'язнений в концтаборі Заксенхаузен. Відкинув пропозицію порозумітися з німцями і спільно воювати проти СРСР. Після вибуху Варшавського повстання знищений за наказом командувача СС Генріха Гімmlера.

з метою усунення транспортних засобів неприятеля) і диверсія (явний удар на окреслену ціль, наприклад, шляхи комунікації противника – зокрема, в жовтні 1942 р. під час акції «Вінець» під Варшавою було перервано залізничні колії, якими перевозили забезпечення для німецьких військ на східному фронті). Видом диверсії було визволення в'язнів з рук німців, ліквідація донощиків гестапо й особливо жорстоких функціонерів поліційного апарату і т.зв. Акція Н. Вона полягала на послабленні бойового духу німецьких солдатів, яким підкидали лютючки й газетки, видані буцімто німецьким рухом опору. Вони переконували, що німці програють війну, поширювали інформацію, яка мала посварити солдатів з діячами нацистської партії, які перебувають в тилу, висміювали Гітлера й інших керівників III Рейху. Розвідка АК

Акція під Арсеналом

Однією із найвідоміших операцій польського підпілля під час війни була акція під Арсеналом у Варшаві, який знаходиться в центрі міста, поблизу Банкової площі. 26 березня 1943 р. молодь із «Сірих шеренг» – підпільного харцерства – під командуванням Станіслава Броневського «Орші» звільнила свого колегу Яна Битнара «Рудого» та 24 інших в'язнів, яких перевозили з осідку гестапо на алеї Шуха до в'язниці на Павяку. Під час акції були тяжко поранені й незабаром померли приятелі «Рудого» – Мацей Олекси Давидовський «Алек» і Тадеуш Кшижевич «Буздиган». Сам «Руди» помер через чотири дні внаслідок попереднього звірського побиття гестапівцями. Самопожертва варшавських харцерів була символічним підтвердженням біблійних слів: «Більшої любови немає над ту, коли хтось життя покладе за приятелів своїх». Акцію під Арсеналом екранізував у 1977 р. Ян Ломницький, а харцери щороку проводять загальнопольський рейд «Арсенал», який вшановує учасників цього героїчного чину.

виявила випробувальний центр ракет V-1 (Фау-1), а потім V-2, якими німці обстрілювали Велику Британію. Це дозволило британській авіації знищити центр Пенемюнде на острові Узнам на Балтиці, де велися роботи над цими ракетами. 1943 р. поляки локалізували черговий дослідний центр на полігоні Блізне під Мельцем, після чого перехопили один зі снарядів V-2. Група науковців піддала його аналізу (сфотографували й описали кожну з бл. 25 тис. частин, з яких він був збудований). Опрацьований рапорт, разом із фрагментом снаряда відіслали до Лондона. Зв'язок АК і структур підпільної держави з польським керівництвом на Заході забезпечував спеціальний кур'єрський апарат, бази якого були в більшості європейських країн (в т.ч. окупованих Німеччиною).

З початку окупації конспіративні структури створили також довоєнні політичні угруповання: Польську соціалістичну партію (під криптонімом «Воля, рівність, незалежність»), Народне об'єднання («Рох»), Національне об'єднання, Об'єднання праці. З їхніх діячів

Ян Битнар «Руди»

добиралися кадри працівників цивільних інституцій Польської підпільної держави. Перші кроки для створення політичного представництва підпілля здійснив у жовтні 1939 р. ген. Токажевський-Карашевич, але щойно в серпні 1943 р. було створено Крайову політичну репрезентацію. 9 січня 1944 р., відповідно до

рішення делегата уряду Яна Станіслава Янковського, було створено Раду національної єдності (РНЕ), до якої увійшли представники головних політичних угруповань Підпільної Польщі. Керівництво «підпільним парламентом», як назвали Раду, доручили політикові ПСП Казимірові Пужакові. РНЕ видала декларацію *За що бореться польський народ*, у якій була викладена програма далекоюсяжних демократичних змін у політиці і реформ у повоєнній Польщі.

У грудні 1940 р. почала діяльність Делегатура уряду у Країні, покликана з метою створення адміністративного апарату, підпорядкованого урядові у вигнанні, пристосованого для функціонування в умовах війни та окупації. Першим делегатом уряду, в ранзі віце-прем'єра, став Цириль Ратайський. Після його відставки

Цириль Ратайський

Ян Пекалкевич

Ян Станіслав Янковський

посаду делегата зайняв Ян Пекалкевич, а після його вбивства німцями – Ян Станіслав Янковський. Делегатів уряду підпорядковувалися творені з 1942 р. департаменти, які були відповідниками

Цириль Ратайський (1875–1942) – адвокат, президент Познані, діяч Об'єднання праці, делегат з грудня 1940 р. **Ян Пекалкевич** (1892–1943) – економіст, політик Народного об'єднання, делегат з серпня 1942 р. Заарештований гестапо 19 лютого 1943 р., утримувався на ал. Шуха, де був закатований на смерть під час слідства. **Ян Станіслав Янковський** (1882–1953) – діяч Об'єднання праці, посол до сейму РП, делегат і віце-прем'єр польського уряду у вигнанні, делегат з квітня 1943 р. Заарештований НКВД у березні 1945 р., засуджений в «процесі шістнадцятьох» у Москві, помер у советській тюрмі.

міністерств уряду РП. У травні 1944 р., відповідно до рішення президента РП створено Крайову Раду міністрів на чолі з делегатом Янковським, якому підпорядковувалися міністри, що репрезентували найбільші польські політичні угруповання.

Опір польського суспільства під час німецької окупації набрав також поширенішої форми цивільної боротьби, за яку – так само, як за будь-який спротив щодо окупанта – загрожували найсуворіші

покарання, які застосовувалися з нещадною рішучістю з перших тижнів окупації. Попри загрозу смерті польські харцери з «Сірих шеренг» почали акції, звані «малим саботажем»; вони стали першою формою цивільної боротьби. На стінах і афішах з розпорядженнями окупаційної влади робили написи, що висміювали німців чи погрожували помстою за вчинені злочини. Зривали німецькі прапори, а в національні свята вивішували польські. З березня 1941 р. на стінах

Керівництво підпільної школи в Мосцицах б. Тарнова: Єжи Сікора і кс. Станіслав Індик «Станіслав Циран»

Таємне навчання

Після ліквідації німцями польського середнього й вищого шкільництва, а на землях, включених до Рейху, також початкового, почалася організація таємного навчання. Молодь навчалася на рівні довоєнних гімназій і вишів; у підпіллі діяли Варшавський університет, Ягеллонський університет та, створений у Варшаві, Університет Західних земель, на якому навчалися поляки, виселені з земель, включених до III Рейху. У жовтні 1939 р. довоєнні вчителі створили Таємну організацію вчителів, яка координувала акцію навчання молоді. Кількість учнів таємних комплексів, як звали конспіративні лекції (вони відбувалися в приватних квартирах), зростала протягом усієї окупації. У 1943/1944 навчальному році у заняттях, які проводили близько 5,5 тис. учителів і викладачів вишів, брали участь 90 тис. учнів і студентів.

польських міст почали малювати знак Воюючої Польщі – квітку зі сплєтених літер Р і W . У цивільному опорі брали участь представники багатьох суспільних і фахових середовищ: лікарі видавали фальшиві довідки про непридатність до праці, що вберігало від примусових робіт у Німеччині, а священники – нові метрики народження для учасників підпілля й євреїв, які переховувалися від німців. Попри загальний німецький терор, нищення польської культури й переслідування її творців, у країні широко розвинулося підпільне культурне життя, що охопило всі напрямки творчості. У приватних квартирах відбувалися концерти, театральні вистави, літературні вечори. Динамічно розвивався підпільний видавничий рух. Під час війни з'явилося близько 1,5 тис. назв підпільних видань (на чолі з головним пресовим органом АК – «Інформаційним бюлетенем»).

Поза структурами Польської підпільної держави залишалися комуністи, які підпорядковувалися владі СРСР і вважали свій рух знаряддям реалізації політики цієї держави в Польщі. В кінці 1941 р. з СРСР до Польщі перекинули за

допомогою авіації т.зв. ініціативну групу. 5 січня 1942 р. вона створила Польську робітничу партію (ПРП) – у назві уникали визначення «комуністична».

Комуністи закликали негайно розпочати повстанську боротьбу з німцями. Ігнорували відсутність мілітарних засобів і актуальну ситуацію, тобто підпорядкування майже всієї Європи німцям. Їх не цікавили жертви, яких у випадку прийняття їхніх гасел, неминуче зазнало б польське суспільство. Заклик до негайної боротьби, всупереч позиції АК і цивільної влади підпілля, узгоджувався з інтересом Советського Союзу, якому залежало на започаткуванні партизанської боротьби в тилу німців у момент, коли армія III Рейху стояла під Москвою. Залежність ПРП (це скорочення в підпіллі розшифровували як «Платні раби півночі» (*Platne Pachołki Rosji*) від Советського Союзу була загально відомою і до кінця війни партія мала мізерні впливи в польському суспільстві. Попри це, комуністи створили в грудні 1943 р. Крайову національну раду (в їхньому розумінні вона мала виконувати функції підпільного парламенту) на чолі з агентом советської розвідки

Советські партизани

Значною проблемою для поляків була поява на Східних землях ІІ РП советських партизанів. Взаємні стосунки від самого початку були неприязними, а коли Сталін розірвав стосунки з урядом РП, стали ворожими. Нечисленні советські операції, скеровані проти німецької адміністрації, не завдавали особливої шкоди окупантам, натомість зумисне провокували репресії щодо місцевого населення, яке й без того постійно наражалося на грабунок і насильство з боку партизанів. 9 травня 1943 р. Бригада ім. Йосифа Сталіна здійснила вбивство понад ста мешканців села Налібоки на Новогрудщині, а в січні 1944 р. совети спалили село Конюхи (нині Солечницький район Литовської Республіки). У червні 1943 р. советський командир на цьому терені наказав своїм підрозділам розпочати ліквідацію польського незалежницького підпілля, що стало для советів важливішою справою, ніж боротьба з німцями. На це не впливав і факт, що Польща й СРСР, хоч і не підтримували між собою дипломатичних стосунків, знаходились у антигітлерівській коаліції. Дії советів, які вважали, що їхні партизанські загони знаходяться на терені СРСР, а не на території окупованої польської держави, спричинилися до польсько-советської боротьби на Новогрудщині.

Болеславом Берутом. На той момент ця подія не мала жодного значення, але незабаром комуністів мав підтримати потужний союзник – Червона армія, яка вступила на польські землі. З весни 1942 р. комуністи створювали партійні боївки під назвою Народна гвардія (Gwardia Ludowa) (назва самочинно перейнята від військової організації Польської соціалістичної партії, що входила до АК). У день створення КНР (31 грудня 1943) Народна гвардія була перетворена

на Народну армію (Armia Ludowa). Влітку 1944 р. вона налічувала близько 6 тис. осіб, включно з советськими партизанами, а в порівнянні з АК мала мізерний доробок у війні з окупантами. Лише в цей час комуністичні частини, до того ж як частина советських партизанських загонів, здійснили більші бої з німцями, наприклад, в Сольській пущі. До того часу їхня діяльність скеровувалася переважно проти польського незалежницького підпілля.

5 Боротьба за Польщу на міжнародній арені

Співпраця Німеччини й СРСР закінчилася 22 червня 1941 р., коли війська ІІ Рейху і його союзників напали на державу Сталіна. Німці швидко зайняли території польської держави, окуповані СРСР. Південно-східні воєводства Речі Посполитої включили до Генеральної Губернії як Дистрикт Галичина, Білостоцьке воєводство – до Рейху, а решту до новостворених Комісаріатів Рейху – Схід

і Україна. Попри несподіванку німецької агресії і поспішний відступ Червоної армії, НКВД винищив понад 20 тис. осіб, ув'язнених у Східній Польщі – переважно поляків, але також багатьох українців і євреїв. Після зайняття Львова, в ніч з 3 на 4 липня 1941 р. гестапо заарештувало представників місцевої інтелігенції, зокрема 23 професорів Університету Яна Казимира і колишнього прем'єра РП

Казимира Бартеля. Той ж ночі всіх, окрім розстріляного пізніше Бартеля, знищили на Вулецьких пагорбах.

Вибух німецько-радянської війни змінив стосунки Польщі й СРСР, тим більше, що Велика Британія негайно запропонувала Сталіну союз проти III Рейху. Пропозиція була прийнята, і водночас у переговори з СРСР вступив уряд ген. Сікорського. Обидві держави уклали 30 липня 1941 р. договір Сікорський–Майський (Іван Майський був радянським послом у Великій Британії). Дипломатичні стосунки між Польщею і СРСР були відновлені, а радянські пакти з німцями 1939 р. визнали нечинними. У СРСР мали створити польську армію. Радянська влада оголосила «амністію» ув'язненим польським громадянам. Цей термін використали спеціально, аби створити враження, що помилували засуджених за карні злочини, а не безправно покараних. Незабаром у СРСР почало діяти посольство РП. Йому підпорядковувалися делегації, які здійснювали опіку над польськими громадянами, котрих звільняли з таборів.

У вересні 1941 р. розпочалося створення Польської армії в СРСР, командування якою взяв на себе ген. Владислав Андерс, звільнений з радянської в'язниці. Вона була частиною Польських збройних сил на Заході і підпорядковувалася ген. Сікорському. У січні 1942 р. польські частини перекинули до азійських республік СРСР: Казахської, Узбецької і Киргизької. Радянська влада чинила перешкоди звільненню польських громадян з таборів, а створеному військові не надавали відповідної кількості військового оснащення

і продовольства. Драматична ситуація поляків в СРСР не змінилася після візиту ген. Сікорського в Москву на переломі листопада й грудня 1941 р., під час якого польський прем'єр погодився на погоджену попередньо Сталіним і Черчиллем евакуацію частини польських військ до Ірану, який залишався під британським контролем (вона відбулася в березні 1942). У цей час ген. Андерс відмовився дати згоду на скерування двох сформованих дивізій на фронт, бо усвідомлював, що вони не змінять мілітарної ситуації, натомість можуть загинути. Совети почали закидати полякам небажання воювати з німцями, а після евакуації армії ген. Андерса унеможливили подальший набір солдатів і ліквідували делегації польського посольства, що означало позбавлення поляків в СРСР будь-якої опіки. У серпні 1942 р. до Ірану евакуювали решту Польської армії. Всього СРСР покинуло понад 116 тис. солдатів і цивільного населення.

Евакуація погіршила польсько-радянські стосунки. В січні 1943 р. полякам, які перебували в СРСР знову накинули радянське громадянство. Перелом стався 13 квітня 1943 р., коли Німеччина оголосила інформацію про відкриття могил знищених польських офіцерів у Катині. У злочині звинуватили владу СРСР, яка заперечила й заявила, що польських бранців – буцімто влітку 1941 р. – знищили німці. В цій ситуації польський уряд, який від серпня 1941 р. не міг дочекатися від Сталіна жодної інформації про зниклих офіцерів, вирішив попросити Міжнародний Червоний хрест з'ясувати повідомлення у справі Катині. Випадково це сталося

Владислав Сікорський (1881–1943) – генерал ВП, прем'єр РП. Перед Першою світовою війною учасник незалежницької діяльності, з 1914 р. служив у Польських легіонах. Як начальник Військового департаменту Головного національного комітету вступив у конфлікт з Юзефом Пілсудським. З листопада 1918 р. на вищих командних посадах у ВП, зокрема, командувач 5-ої Армії під час Варшавської битви з більшовіками і начальник Генерального штабу. Після вбивства президента Ґабрієля Нарутовича прем'єр і міністр внутрішніх справ. Після перевороту Пілсудського 1926 р. його позбавили посад у ВП – формально він залишався у розпорядженні міністра військових справ. У тридцяті роки нав'язав стосунки з опозицією до табору Пілсудського. 1939 р. не отримав військового призначення. Пробрався до Франції, де 30 вересня того ж року став прем'єром уряду РП, а згодом також Головнокомандувачем. 30 липня 1941 р. підписав договір з СРСР. Загинув у Гібралтарі 4 липня 1943 р., повертаючись з інспекції Польської армії на Сході.

Владислав Сікорський

того ж дня, коли з ідентичним проханням до Червоного хреста звернулася Німеччина. Советська влада негайно звинуватила поляків у довірливості до гітлерівської пропаганди і співпраці з III Рейхом. Коли польський прем'єр, попри вимоги західних союзників, відмовився від вимоги дати пояснення про вбивство польських офіцерів, Сталін розірвав дипломатичні

стосунки з Польщею і припинив визнавати уряд ген. Сікорського.

Після смерті ген. Владислава Сікорського посаду прем'єра зайняв Станіслав Міколайчик з Народного об'єднання, а ген. Казимир Соснковський став Головнокомандувачем. На переломі листопада й грудня 1943 р. під час конференції керівників держав антигітлерівської коаліції в Тегерані: Черчілля, Сталіна й Рузвельта була схвалена пропозиція Черчілля, щоб «вогнище» польської держави знаходилося між лінією Керзона (на захід від Гродна, Бреста, Рави-Руської і на схід від Перемишля) на сході й Одером на заході. Тегеранські домовленості суперечили Атлантичній хартії, підписаній Сполученими Штатами, Великою Британією й СРСР 14 серпня 1941 р. Найважливішою метою Хартії визнавалося право всіх народів, які перебували під окупацією, на незалежну державу й суверенну владу після війни. Рішення, ухвалене у справі Польщі в Тегерані, тримали в таємниці перед польським урядом у вигнанні.

Сталін ще перед Тегеранською конференцією розпочав дії з метою

Родина Рудницьких, убита відділами УПА в селі Хобултова на Волині

Поляки й українці під німецькою окупацією.

Злочини проти поляків, здійснені Українською Повстанською Армією

Польсько-український конфлікт наростав від перших місяців війни, коли німці на терені Генеральної Губернії створили умови, що сприяли українізації Холмщини й Підляшшя, а багато українців під советською окупацією ідентифікувалися з репресіями щодо польського суспільства. Після червня 1941 р. німецька окупаційна влада надалі підживлювала конфлікти між поляками й українцями. Щодо українців, які жили на терені довоєнної Польщі, провадили лагіднішу політику. Українські політики, які 1941 р. створили уряд у Львові, були інтерновані; у вересні того ж року арештували також деяких членів Організації українських націоналістів (ОУН), але не переслідували інтелігенцію й духовенство. Українському населенню забезпечили більші пайки продовольства, дозволили культурну й спортивну діяльність, залишили середні школи. Створили українську поліцію.

На переломі 1942 й 1943 рр. ОУН взяла під політичний контроль новостворені українські партизанські загони й утворила з них Українську Повстанську Армію (УПА). Навесні 1943 р. УПА розпочала дії, що мали на меті усунення польського населення з Волині та інших південно-східних воєводств РП: Львівського, Тернопільського й Станіславівського, що призвело до винищення поляків з понад 4 тис. місцевостей на цьому терені. Протягом майже півтора року вбито, часом з великою жорстокістю, понад 100 тис. дітей, жінок і чоловіків. УПА вбивала також українців, які допомагали полякам, а часом тих, хто відмовлявся чинити вбивства. Масові злочини, що мали ознаки геноциду, призвели до цілковитого знищення багатьох локальних спільнот, а від польських сіл і хуторів часто не залишилося жодного матеріального сліду. В деяких місцевостях поляки організували самооборону. Відбувалися також відплатні акції, внаслідок яких загинуло бл. 10–12 тис. українців. Трагічними символами цього розділу Другої світової війни залишаться, зокрема, Янова Долина (де вбили бл. 600 поляків), Порицьк (220 польських жертв), Острівки й Воля Островецька (1100 жертв), Гута Пеняцька (де від рук СС і УПА загинуло бл. 1000 поляків), а також серед інших Павлокома на Прикарпатті – місце вбивства, здійсненого АК проти українців (де, за різними оцінками, загинуло від 150 до 300 осіб).

Карта 19. Землі II Речі Посполитої в 1942–1945 рр.

позбавити Польщу незалежності. У січні 1943 р. за його дорученням польські комуністи, котрі перебували в СРСР, створили Союз польських патріотів, керівниками якого були, зокрема, Ванда Василевська й Зигмунт Берлінг – дезертир з армії ген. Андерса. Союз став політичним керівництвом створеної

в СРСР 1-ої Піхотної дивізії ім. Тадеуша Косцюшка (командиром став Берлінг); незабаром її перетворили на корпус, а далі на 1-у Армію. Офіцерський корпус складала головно советські офіцери, солдатами були польські громадяни, депортовані 1940 і 1941 рр. зі Східних земель РП.

6 Акція «Буря» і Варшавське повстання

Наближення Червоної армії до передового кордону Польської Речі Посполитої змушувало командування АК прийняти рішення про форму відкритого збройного виступу проти німців. Командувач АК ген. Коморовський подав концепцію операції під криптонімом «Буря». Вона передбачала зайняття польських теренів АК в боротьбі з німцями, що відступали під натиском Червоної армії, а далі легалізації частин АК та адміністративного апарату делегатури уряду і звернення до советських властей в ролі господаря польських земель. Припускалося, що можливі ворожі дії проти суверенних польських властей викличуть протест західних союзників.

Червона армія 4 січня 1944 р. перетнула на Волині довоєнний кордон Речі Посполитої. У березні 1944 р. 27-а Волинська Дивізія піхоти АК спільно з советськими військами провадила боротьбу проти німців у районі Ковеля. У червні в боротьбу вступили солдати АК на Віленщині, якими командував полк. Александр Кшижановський «Вовк». Завершенням «Бурі» на цьому терені була операція «Гостра брама», тобто удар на Вільно, розпочатий вранці 7 липня 1944 р. Місто було здобуте спільно з Червоною армією. Відповідно до плану, частини АК й польські цивільні влади відкрито виступили перед советами. За кілька днів полк. Кшижановського і його офіцерів заарештували й вислали в табори, а незабаром така ж доля спіткала й солдатів. Подібний сценарій повторився

на півдні, де частини АК воювали проти німців за Львів. Солдати АК, які в другій половині липня почали боротьбу проти німців на Люблінщині й Ряшівщині, так само роззброїли, арештували й заслали в СРСР. Подібно ставилися до представників цивільної адміністрації Польської підпільної держави.

У цій ситуації ген. Коморовський вирішив, що з огляду на безпосередню загрозу незалежності Польщі від СРСР – Сталін вже приступив до створення комуністичного осередку влади – останнім шансом захистити польські права є самостійне звільнення Варшави з рук німців і здобуття влади в місті цивільним керівництвом Підпільної Польщі. На рішення про початок повстання вплинули також провокаційні заклики, що висилалися в кінці липня 1944 р. з Москви радіостанцією Союзу польських патріотів, які закликали жителів столиці до початку спонтанної боротьби з німцями. Вони доводили, що комуністи, попри брак більших сил і впливів, у момент вступу до міста Червоної армії, частини якої знаходилися поблизу східних передмість Варшави, здійснять збройний виступ, аби накинати свою владу. Прийняте рішення обґрунтовувалося також настроями серед солдатів АК і мешканців столиці, які домагалися помсти за тотальний німецький терор, що тривав близько п'яти років, та бажання стати до боротьби в момент зближення поразки III Рейху.

Командувач АК віддав наказ про початок боротьби за Варшаву 1 серпня 1944 р.

о 17.00 (т.зв. година «В»). Генерал Тадеуш Коморовський «Бур» діяв за згодою уряду, але без наказу Головнокомандувача (ген. Казимира Соснковського). Попри дуже слабке озброєння (лише кожен дев'ятий вояк мав вогнепальну зброю; інші були озброєні лише гранатами й пляшками з бензином, а запаси амуніції були розраховані на кілька днів) серед прихильників повстання панувало переконання, що брак зброї буде компенсований мужністю солдатів підпілля, які здобудуть її у ворога. У перші дні боїв солдати АК здобули лише деякі райони міста. Варшав'яни зустріли вибух повстання з великим ентузіазмом. Повсюди запанувало відчуття повернення незалежності. На будинках вивішували біло-червоні прапори, а повстанці на кожному кроці отримували вияви підтримки. Мешканці столиці постачали їм продовольство, допомагали опікуватися пораненими, будували барикади – попри те, що Варшава боролася наодинці, її солдати не були самотніми.

Союзники сприйняли вибух повстання без ентузіазму. Уряд Великої Британії дорікнув польській владі, що вона не

узгодила термін його початку і протягом усього серпня зволікав із визнанням АК союзною армією, що стало претекстом для німців для вбивства полонених повстанців. Британська преса спочатку мовчала про повстання у Варшаві, згодом значна частина газет легковажила його значенням, натомість старанно пояснювала дії Сталіна, який у перші дні серпня наказав припинити наступ Червоної армії на лінії Вісли. Після драматичних кроків польської влади у вигнанні, головно ген. Соснковського, польська, британська й південноафриканська авіація розпочала польоти на Варшаву, щоб забезпечити повстанців зброєю, що певною мірою поліпшило їхню ситуацію. Авіаційні операції, однак, ускладнювала довжина траси польотів з Італії, що продовжувалися над теренами, які перебували в німецьких руках. Після скинення вантажів літаки мусили повертатися до італійських баз, оскільки Сталін до 10 вересня забороняв пілотам союзників приземлятися на теренах, зайнятих Червоною армією. 14 вересня Червона армія, яка доти затримувала свої дії, зайняла

Бій за Варшаву

Після успіхів повстанців у перші дні боїв, 5 серпня 1944 р. німці розпочали наступ на район Воля. Під час здобуття повстанських барикад використовували цивільне населення як «живі щити». На Волі німці і колабораційні формації (сформовані з совєтських громадян, які перейшли на бік німців) вчинили масові злочини проти цивільного населення. Вбито близько 38 тис. осіб, у тому числі дітей і вагітних жінок. Після здобуття Волі й Охоти німецькі частини, підтримувані важкою артилерією і авіацією, вдарили на Старе місто. Внаслідок систематичного обстрілу й бомбардувань історична частина міста перетворилася в руїни. 1 і 2 вересня повстанці перервали там боротьбу і перейшли каналами у Середмістя й на Жолібож. Після падіння Старого міста у запеклих боях, що тривали весь вересень, німці здобули, попри героїзм повстанців, подальші райони міста: Повісля, Чернякув і Мокотув. Коли під кінець вересня вони зайняли північний район – Жолібож, подальша боротьба стала неможливою.

Празька лікарня у Варшаві після бомбардування 1939 р.

східну частину Варшави – Прагу. На допомогу повсталій столиці намагалися в цей час прийти солдати армії Берлінга (1-а Армія ВП). Не маючи досвіду боїв у місті, без артилерійської й авіаційної підтримки, вони переправилися на лівий берег Вісли й узяли участь в обороні Повіся й Жолібожа. Однак зазнали значних втрат.

Після падіння Жолібожа через брак продовольства і ліків для поранених, трагічні умови життя цивільного населення і втрату надії на допомогу, ген. Коморовський прийняв рішення про капітуляцію. Повстанці здали зброю і були вивезені в табори полонених у Німеччині. Варшаву мусило покинути

й цивільне населення. У повстанні загинуло чи пропало понад 18 тис. солдатів АК і 150 тис. цивільних. Німецькі втрати склали близько 10 тис. убитих і поранених солдатів. Після капітуляції Варшави німці приступили до знищення міста. У повітря висадили багато пам'яток, зокрема, Королівський замок, Саський палац, частково знищили палац у Лазенках, колону Зигмунта – символ Варшави, а також численні костели. Спалили найбільші польські бібліотеки: Національну, Публічну міста Варшави й Університетську, а також архіви. З 987 історичних будівель вціліли 64. Усього було зруйновано 42% будинків і будівель публічного вжитку.

7 Втрата незалежності

Після закінчення Тегеранської конференції британці постійно натискали на уряд РП у Лондоні, щоб той визнав лінію Керзона за східний кордон Польщі. Відмова від половини території країни мала бути компенсована німецькими теренами, розташованими на захід від довоєнного кордону РП. Прем'єр Міколайчик спочатку не погоджувався на це, але після переговорів у Москві в жовтні 1944 р., переконаний, що схвалення лінії Керзона ще залишає надію на збереження незалежності Польщі, повернувся до Лондона, щоб отримати згоду уряду й президента на советські умови. Уряд відкинув ці вимоги й у листопаді 1944 р. Міколайчик подав у відставку. Новий кабінет створив Томаш Арцишевський з ПСП. Західні союзники Польщі прийняли це до відома, однак перестали рахуватися з польським урядом. Попри постійне погіршення політичної ситуації, Польські збройні сили на Заході брали участь у війні з Німеччиною до моменту її закінчення у травні 1945 р. Авіація брала участь у нальотах на III Рейх, флот – у діях союзного флоту – на Атлантиці й Середземному морі. II Корпус Польських збройних сил ген. Андерса, створений на Близькому Сході з Польської армії, евакуйованої з СРСР, воював в Італії. У травні 1944 р. ціною великих втрат здобув монастир Монте Кассіно, що закривав дорогу на Рим. Польські частини також брали участь у висадці військ союзників у Франції в червні 1944 р. 1-а Танкова дивізія ген.

Станіслава Мачека відіграла вирішальну роль у битві під Фалез та визволяла Бельгію й Голландію. Під Арнем воювала 1-а Окрема Парашутна бригада.

У той час, коли Червона армія займала польські землі на сході і вступала на Люблінщину, комуністи за дорученням Сталіна створили в Москві Польський комітет національного визволення (ПКНВ) на чолі з Осубкою-Моравським (маловідомим діячем розкольніцької групи з ПСП. В оголошеному 22 липня 1944 р. маніфесті (місце його публікації неправдиво подано як Холм) ПКНВ декларував ведення війни з Німеччиною спільно з СРСР та обіцяв земельну реформу, попередньо оголошену легальною польською владою в країні у маніфесті Ради національної єдності. День оголошення маніфесту ПКНВ, 22 липня, визнано початком комуністичної Польщі. Після перебрання адміністрації на терені т.зв. Люблінської Польщі (названої так від осідку ПКНВ) комуністи при підтримці НКВД (загальним керівництвом відав заступник начальника НКВД ген. Іван Серов) почали створення репресивного апарату, метою якого була ліквідація польського незалежницького підпілля. Багато вояків АК були засуджені на смертну кару.

Створення ПКНВ було черговим етапом узалежнення польських земель від СРСР. 26 липня 1944 р. представники Комітету підписали в Москві таємну угоду, в якій, зокрема, зреклися східних воєводств Речі Посполитої й передали

юрисдикцію на польських землях Червоної армії і НКВД. Незабаром уклали угоду про обмін населенням, що започаткувало виселення поляків із східних земель II РП. Комуністи розпочали також створення адміністрацій (за взірцем советських) – воєводських і повітових національних рад. У кінці 1944 р. ПКНВ перетворився на Тимчасовий уряд РП. У ньому були лише комуністи й кілька представників політичних груп, які з ними співпрацювали, що не мали більших впливів у суспільстві. Комуністи розбудовували також «народне» Військо польське, здійснюючи примусову мобілізацію. Попри опір мобілізації й численні дезертирства, на початку 1945 р. воно налічувало близько 290 тис. солдатів. У другій половині січня 1945 р. солдати народного ВП взяли участь у наступі Червоної армії: зайняті території довоєнної Польщі на захід від Вісли, а далі в тяжких боях за Поморський вал над Балтикою й у форсуванні Одеру й Лужицької Ниси. 1-а Дивізія піхоти ім. Тадеуша Косцюшка спільно з Червоною армією 2 травня 1945 р. здобула Берлін, піднявши біло-червоний прапор над руїнами «тисячолітнього» III Рейху.

Справа інтегральності й неподільності Польщі була вирішена на конференціях керівників СРСР, Сполучених Штатів і Великої Британії в Ялті в лютому 1945 р., а згодом у червні того ж року в Потсдамі. У Ялті офіційно оголосили рішення в справі відібрання в Польщі східних земель і вирішили створити Тимчасовий уряд національної єдності. Згідно з побажанням Сталіна його мали створити

комуністи, їхні нечисленні союзники в країні, а також колишній прем'єр Міколайчик і кілька його прихильників. У Польщі мали відбутися парламентські вибори, виключно за участю демократичних і антинацистських партій. Це був черговий глум над поляками, які всю війну воювали з нацистами, оскільки серед них не було жодної політичної групи, яка ідентифікувалася з гітлерівською партією, натомість єдиною в Польщі недемократичною партією були комуністи; однак це вони фактично вирішували, які угруповання є демократичними, а які ні. Пропозицію західних керівників, щоб вибори відбулися під міжнародним контролем, відкинув Сталін, який визнав це втручанням у внутрішні справи Польщі. Це був черговий глум, оскільки з липня 1944 р. комуністи на польських землях, при підтримці Червоної армії й НКВД, будували державу, підпорядковану Сталінові, яка була частиною його імперії.

Крапкою над «і» в справі незалежності Польщі були потсдамські домовленості. Великі держави визнали легальним польським урядом Тимчасовий уряд національної єдності, утворений після переговорів у Москві між Міколайчиком і комуністами в другій половині червня 1945 р. Саме тоді Владислав Гомулка, який очолював ПРП, висловлюючи позицію комуністів, сказав Міколайчикові: «Раз здобутої влади ми не віддамо ніколи [...]. Можете ще кричати, що летиться кров польського народу, що НКВД править Польщею, але це не зіб'є нас з дороги». На чолі «уряду єдності» советського

табору в Польщі став Едвард Осубка-Моравський, віце-прем'єрами стали Гомулка і Миколайчик. Тим само припинили визнавати польську владу у вигнанні. У Потсдамі встановили також польські кордони на заході й півночі. До Польщі приєднали німецькі землі до лінії Одери й Лужицької Ниси та південну частину Східної Пруссії. Німецьке населення мали переселити з цих теренів. Там мали оселитися поляки, яких змусили покинути свої домівки на східних землях II Речі Посполитої.

У другій половині січня 1945 р. почався наступ Червоної армії, в результаті якого до кінця місяця був зайнятий увесь простір довоєнної Речі Посполитої. 19 січня 1945 р. останній командувач АК ген. Леопольд Окуліцький прийняв рішення про її розпуск, визнаючи, що це єдиний спосіб врятувати солдатів підпілля від советських репресій, а дотеперішні способи боротьби за незалежність мусять бути змінені. У кінці березня 1945 р. НКВД здійснив підступний арешт керівників Підпільної Польщі, зокрема, Окуліцького, делегата уряду Яна Станіслава

Янковського й підпорядкованих йому міністрів, а також голову Ради національної єдності Казимира Пужака. Усіх запрошували на розмову, словом честі гарантували їм безпеку, а потім вивезли до Москви й ув'язнили. Вказані події спричинилися до розпуску 1 липня 1945 р. лише частково діючих Делегатури уряду на край і Ради національної єдності. Однак боротьба за незалежність Польщі не закінчилася. У змінених формах вона тривала, оскільки кінець німецької окупації і Другої світової війни не означав кінця поневолення Польщі.

Польща втратила незалежність та східні землі з Вільном і Львовом на користь СРСР. Цієї втрати не могли врівноважити західні землі, не лише з огляду на меншу площу. Втрата східних воєводств РП була рівнозначною з загибеллю тамтешнього польського суспільства і його культури, які були невідшкодовним і неможливим до заміни елементом польської національної ідентичності. Воєнну поразку Польщі поглиблювали людські втрати. Приблизна кількість жертв німецької окупації складала до 5,5 млн. польських

Процес шістнадцяток

18 червня 1945 р. керівники Польської підпільної держави стали перед советським судом. Цю подію назвали «процесом шістнадцяток», хоч одного з заарештованих тоді політиків, Антоні Пайдака, судили окремо. Процес свідчив, що советська влада не дотримується засад міжнародного права. Останні не дозволяли судити членів влади однієї держави судом іншої – в цьому випадку СРСР – на підставі права, яке в ній діє. Поляків звинуватили у веденні підпільної діяльності диверсійного, шпигунського й терористичного характеру, скерованої проти Советського Союзу. Людей, які керували Польською підпільною державою, котра була частиною антигітлерівської коаліції, звинуватили також у співпраці з німцями, хоча ті воювали з ними протягом усього періоду війни. Найтяжчі вироки отримали останній командувач АК ген. Леопольд Окуліцький (10 років ув'язнення) і делегат уряду РП Ян С. Янковський (8 років). Обидва, а також міністр Станіслав Ясюкович, померли в советських в'язницях.

громадян (у тому числі майже всіх євреїв – за підрахунками – понад 2,8 млн.). Унаслідок советських переслідувань життя втратили близько 150 тис. осіб; кількість польських громадян, убитих українськими націоналістами у східних воєводствах РП складала понад 100 тис. Відсоток цих втрат перевищив 15% довоєнного населення Польщі й був найвищим серед держав, окупованих III Рейхом (в СРСР він складав 12,4%, у Греції – 10,8%, в Голландії – 2,4%, в Чехословаччині – 2,1%, у Франції й Бельгії – по 1,2%). Політика окупантів, скерована на знищення польських еліт, значною мірою була успішною. Часто траплялося, що в німецьких чи советських місцях страт гинуло покоління батьків – творців II Речі Посполитої, а в підпільній боротьбі й Варшавському повстанні гинули їхні сини й доньки – виховані в незалежній Польщі. У другій половині 1945 р. на польських землях жило лише близько десяти відсотків з довоєнних випускників вищих навчальних закладів. Деякі залишилися на еміграції, але більшість загинули. Німці знищили

багато місцевостей у Польщі, а господарські втрати оцінювали на близько 38% довоєнного стану; не менш дошкульними були втрати в галузі культури.

У вересні 1939 р. Польща потрапила під окупацію Німеччини й СРСР, але на міжнародній арені владу РП у вигнанні визнавали за єдиного законного представника польського народу. Поляки, як жоден інший народ на світі, воювали від першого до останнього дня війни. Польський мілітарний вклад під час Другої світової війни був непропорційно великим порівняно з можливостями польського народу. Польські частини, що билися на всіх фронтах війни у Європі – на суходолі, морі й у повітрі – були четвертою за чисельністю армією, що воювала з III Рейхом Гітлера. 1945 р. у Потсдамі скасували визнання польської влади, що означало згоду на окупацію Польщі Советським Союзом і узаконення комуністичної влади, підпорядкованої Сталінові. Процес повернення Польщею незалежності розпочався лише 1989 р.

Розділ 8. Про що слід розмовляти

- Сталін у своїй пропаганді виставляв захоплення східних земель II Речі Посполитої у вересні 1939 р. як звільнення українських і білоруських земель з-під польського панування і об'єднання їх з Советськими Україною і Білорусією. Слід з'ясувати, чи українці, які жили в II Речі Посполитій, назагал поділяли цей погляд у 1939–1941 рр.
- Поляки в період Другої світової війни мали свій уряд у вигнанні, спочатку у Франції, а з 1940 р. у Великобританії в Лондоні. Вони мали також Польську підпільну державу, яка підтримувала зв'язок з Урядом Речі Посполитої у вигнанні. Слід вивчити сферу діяльності цивільних структур Польської підпільної держави, яка охоплювала всю територію польської держави у її довоєнних кордонах. У рамках цих структур функціону-

вала Рада допомоги євреям «Жегота». Польща була в окупованій німцями Європі єдиною державою, де за допомогу, надану єврейському населенню, загрожувала смерть.

- Творячи добрі стосунки між нашими народами, ми не уникаємо болісної теми вбивств поляків, які здійснили українські націоналісти, передусім на Волині 1943 р. та у Львівському, Тернопільському й Станіславівському воєводствах 1944 р. Польські й українські історики багато років займаються цією темою. Тому варто пошукати найновіші публікації, присвячені цій проблематиці. Пошукові правди може сприяти співставлення різних поглядів.
- Варшавське повстання (1944) є однією з найважливіших подій польської спільноти в ХХ ст. Політичні, мілітарні, культурні й демографічні наслідки поразки Варшавського повстання негативно відбилися на повенній історії Польщі. Суперечки навколо оцінки рішення про його початок супроводжували нас протягом багатьох років після війни. Водночас символічний вимір цієї події залишався безсумнівним, а фальшування образу Варшавського повстання в комуністичну добу лише зміцнило його легенду. Повстання потрапило до підручників, історичної публіцистики, літератури факту, художньої літератури й кіно. Українського читача, як кожного чужинця, що цікавиться історією Польщі, запрошуємо на сторінку Музею Варшавського повстання <http://www.1944.pl/>.
- Польща відіграла в планах Сталіна суттєву роль. 1939 р. він зайняв частину території Польщі, а після 1945 р., змінюючи, за згодою союзників, її територіальну форму, а далі й лад, включив Польщу до своєї сфери впливу. Те, чого не реалізував Ленін у 1920 р., Сталін реалізував з надлишком, забираючи Польщі незалежність. В історичному досвіді поляків і українців суттєве місце займає контакт з Росією і її цивілізацією. Так само важливим, спільним елементом історичного досвіду наших народів є знання советського комунізму. Частина українців пройшла пекло колективізації й голоду в Советському Союзі у тридцяті роки. Частина мешканців II Речі Посполитої пізнала советський тоталітаризм уже в 1939 р., інші лише після війни. Після 1945 р. поляки опинилися в несверенній державі советського блоку, а українці в одній з советських республік. Обидва народи – з усіма наслідками цього, тобто зі зміною кордонів і не завжди бажаними міграціями тисяч людей. Про це варто розмовляти.

Єжи Ейслер

НАРОДНА ПОЛЬЩА

1. Боротьба за владу – боротьба за «владу над душами» _____	294
2. Сталінізм по-польськи _____	300
3. Смерть Сталіна і «відлига» по-польськи _____	302
4. Політична криза в керівництві ПОРП _____	303
5. Від «малої стабілізації» до «великої дестабілізації» _____	306
6. «Друга Польща» _____	315
7. «Солідарність» і воєнний стан _____	319
8. Воєнний і «повоєнний» стани _____	322
Розділ 9. Про що слід розмовляти _____	325

Дослідники, які вивчають історію Польщі під комуністичним пануванням – незалежно від усіх різниць, що їх поділяють – погоджуються на тому, що протягом усього періоду 1944–1989 рр. вона була державою, керованою диктаторським чином. Сперечаються, натомість, щодо характеру цієї диктатури: чи протягом усього часу це був тоталітарний режим, а чи таким він був лише у сталінський період, а після 1956 р. був перетворений на авторитарну систему. Погоджуються, що характер цієї диктатури з плином років зазнавав певних змін, хоча деякі суттєві складові риси залишалися практично незмінними. Тут я маю на увазі передусім моноцентричний характер влади (у випадку Польщі не можна говорити про класичну монопартійну систему, оскільки поруч із панівною партією «марксистсько-ленінського типу» тут функціонували концесійні «союзницькі угруповання»), розгалужена репресивна система (таємна політична поліція) й централізована пропагандистська система, що підлягала контролеві з боку превентивної цензури. З цим була поєднана сильна ідеологізація публічного життя, командно-розподільче господарство, атеїзація й мілітаризація публічного життя.

Водночас Польська Народна Республіка – хоча на відміну від України формально була незалежною державою – ніколи не була державою суверенною. Щоправда, вона мала власні – хоча й обрані недемократичним шляхом – сейм і уряд, тішилася дипломатичним визнанням кількадесяти країн світу, в тому

числі всіх великих держав, належала до багатьох міжнародних інституцій, зокрема до Організації об'єднаних націй, володіла власними, хоча й залежними від СРСР і згодом підпорядкованими командуванню Варшавського договору Збройними силами, посідала право емісії грошей, мала також власні традиційні барви (біло-червоні), незмінений національний гімн та – зокрема в порівнянні з іншими країнами советського блоку – незначно змінений державний герб (білий орел без корони), однак не була суверенною. Адже протягом 45 років багато найважливіших, а часом і менш істотних для Польщі рішень з галузі зовнішньої і внутрішньої політики приймали в Москві, а не у Варшаві. Історики назагал погоджуються, що в цьому випадку ми повинні говорити про дуже обмежену державну суверенність.

Слід також нагадати, що як на суспільний лад, так само й на територіальні межі Польщі, що виникла внаслідок Другої світової війни, поляки практично не мали впливу. Вони були вирішені на конференціях Великої трійки у Тегерані, Ялті й Потсдамі. Під кінець війни Польща, – яку визволяла від німецької окупації Червона армія, – опинилася у сфері впливів Советського Союзу, яка за короткий час була перетворена на сферу безумовної советської домінації.

Не для всіх поляків у 1945 р. визволення було справжнім визволенням. Багато вважало цей процес заміною однієї окупації (німецької) іншою (советською). Так само не для всіх перемога над III Рейхом у травні 1945 р. була повною

Карта 20. Польща в кордонах 1945 р. з зазначенням повоєнних міграцій

й справжньою перемогою. Тим не менше, протягом наступних кількадесяти років пропаганда часто нагадувала, що Польща була переможцем у Другій світовій війні й підкреслювала, що в травні 1945 р. поруч із советським прапором лише біло-червоний загірпотів над мурами Берліна.

Напевно це була перемога для польських комуністів і їхніх прихильників, зосереджених у Тимчасовому уряді. Так само для переважної більшості солдатів 1-ої і 2-ої Армій Війська польського, які поряд із Червоною армією наступали на

Берлін. Та значно складніше було б з певністю стверджувати, що це була справді перемога для широких кіл польського суспільства, які жили у знищеній війною та окупацією країні, у якій шаленів терор НКВД і його польських співробітників. Тим більше не було це перемогою для мордованих, ув'язнених і засланих у глиб Советського Союзу солдатів Армії Крайової й незалежницького підпілля, а згодом також для солдатів Польських збройних сил на Заході, що поверталися в країну. Не було це, врешті, перемогою в очах уряду Польської Речі Посполитої

на еміграції, – який до кінця червня 1945 р. майже всюди (крім СРСР) визнавали єдиною легальною й справедливою владою, – представники якого не могли безпечно повернутися в країну. Як видно, ці питання не є однозначними й донині викликають у Польщі жваві емоції.

Втрати і знищення, яких зазнала Польща в період війни, були величезними. Ситуацію додатково ускладнював факт, що Польща опинилася у сфері домінації свого східного сусіда, з яким її поєднувала спільна, складна, а нерідко

й трагічна історія. Її складала не лише загарбання й польські національні повстання XIX ст., не лише війна 1920 р., не лише угода Ріббентропа–Молотова й агресія 17 вересня 1939 р., депортації, Катинь, але й трагічна доля повсталого Варшави 1944 р. Її зруйнували німецькі нацисти, але, принаймні, за байдужої позиції Йосифа Сталіна і советів. Польсько-советські стосунки ще більше погіршилися у зв'язку з московським процесом керівників Польської підпільної держави.

1 Боротьба за владу – боротьба за «владу над душами»

Улітку 1945 р. комуністична влада систематично зміцнювалася, досить ефектно використовуючи успіхи, пов'язані з відбудовою країни. Суспільство намагалися переконати, що ситуація стабілізується і чимраз більше осіб підтримує нову політично-суспільну дійсність. На практиці, однак, ситуація не була такою простою, а серед польського суспільства можна виділити, не лише в цей перший період, три основні ставлення до нової влади. Перше, схвальне, представляли комуністи і їхні декларовані прихильники, які загалом (хоч і не обов'язково) походили з суспільної лівиці, а також кар'єристи й опортуністи, котрі, незважаючи на власні погляди, від самого початку виступили на боці нової влади й активно співпрацювали з нею. Не слід забувати про значну групу людей, яким нова влада відкривала сприятливі суспільні, і навіть цивілізаційні можливості.

Друге, однозначно вороже, представляли люди, що відкидали комунізм у будь-якій формі, які трактували нову владу як агентуру Кремля, протистояли їй більш чи менш відкрито – у крайніх випадках (що зовсім не було рідкістю) навіть збройно – взагалі продовжували підпільну діяльність, скеровану проти нових советських окупантів і польських колабораціоністів.

Третє, неоднозначне ставлення, репрезентували як байдужі люди, стомлені кількарічною війною й окупацією, що очікували якоїсь нормалізації і стабільності, а водночас нерідко не мали виразних політичних поглядів, так і всі ті, хто, не відчуваючи жодної симпатії до комунізму чи до нової влади, з відчуття громадянського обов'язку чи просто з людської потреби жити в нормальних умовах, від перших днів взялися за відбудову країни після воєнних знищень.

Майор Зигмунт Шендзеляж «Лупашка» (перший зліва) з солдатами V Віленської бригади Армії Крайової

Зигмунт Шендзеляж (1910–1948) був офіцером Війська польського з 1934 р. Брав участь в оборонній війні 1939 р., згодом служив у структурах СЗБ-АК на Віленщині. З початку 1945 до квітня 1947 рр. командував формаціями збройного антикомуністичного підпілля. Заарештований 1948 р., засуджений на смерть і розстріляний. Після 1989 р. смертний вирок відмінили, а майора Шендзеляжа нагородили найвищими державними нагородами.

Слід, однак, чітко підкреслити, що домінувало неприязне або й вороже ставлення до нової влади, і – за різними підрахунками – влітку 1945 р. в лісі, в загонах антикомуністичних партизанів, перебувало від 13 до 20 тис. осіб, яких підтримували десятикратно численніші конспіративні структури. Незалежницьке підпілля концентрувалося у двох головних напрямках: післяаківському – який прагнув до планової ліквідації структур військової конспірації і перетворення їх на організації громадянського опору (Об'єднання свобода і незалежність), а також у репрезентованому головню Національними збройними силами й Національним військовим

союзом національному таборі, що здійснював програму непримиренної збройної боротьби з комуністичною державою.

Слід також пам'ятати, що в той самий час мільйони людей – добровільно чи примусово – переміщалися з місця на місце в пошуках родини, близьких, праці, житла чи просто кращої долі. Протягом кількох років міграції в Польщі охопили загалом близько 8 млн. осіб, у тому числі тисячі українців і лемків, примусово виселених у ході акції «Вісла» з південно-східної Польщі на понімецькі західні й північні землі. Господарський розвиток і заселення цих теренів було, зрештою, суттєвим викликом для комуністичної влади. В лютому 1946 р. там жило всього

Повернені землі

Територію загальною площею близько 100 тис. квадратних кілометрів надали Польщі, відповідно до рішення великих держав як форму компенсації за воєнні втрати та східні землі II Речі Посполитої. Частину цих земель: Вармію і Мазовію, західну частину Горішньої Сілезії та Опольську Сілезію населяла численна група мешканців, які ідентифікували себе з польськістю, інші терени, як Західне Помор'я чи Судети, мали лише історичні зв'язки з Польщею. Перед 1939 р. на західних і північних землях жило понад 8 млн. німців. Частина з них покинула ці терени ще під час війни, однак переважну більшість виселили до кінця 1948 р. На їх місце прибула кількомільйонна хвиля т.зв. поляків з-за Бугу (переважно з України), прибульців з центральної Польщі та значні групи реемігрантів з Західної Європи. Донині багато родин культивує традиції, винесені з далекого місця походження, а Вроцлав часом називають «другим Львовом».

Отримані Польщею терени, хоча й дуже постраждали під час воєнних дій, зокрема Вроцлав, знаходилися на високому цивілізаційному рівні. Це спричинилося до порівняно швидкого піднесення польського господарства з воєнної катастрофи.

2,7 млн. поляків, але вже наступного року ця кількість майже подвоїлася.

Прагнучи здобути підтримку широких кіл суспільства, комуністи – окрім започаткованої ще у вересні 1944 р. земельної реформи – зважились у 1946 р. на одержавлення (з пропагандистських міркувань офіційно використовували термін «націоналізація») основних галузей господарства. Як земельна реформа, так і закон про одержавлення промисловості, які значною мірою мали ідейно-доктринальний характер, стали основою

нової господарсько-суспільної системи. Завдяки цим змінам влада позбавила своїх основних політичних противників економічного тилу, яким могли бути для них гроші поміщиків і буржуазії, а сама здобувала підтримку серед представників тих суспільних груп, які матеріально найбільше вигравали від здійснених соціальних реформ, наприклад, малоземельних і безземельних селян та некваліфікованих робітників.

Польське суспільство, змучене роками війни й окупації, жило в зруйнованій,

Польська робітничка партія, створена 1942 р., може вважатися криптокомуністичною партією. Вона цілком підпорядковувалася керівництву Сталіна і діяла, спираючись на засади, обов'язкові для комуністичних партій. Керівну позицію ПРП у польській політиці після Другої світової війни визначала воля Кремля. Однак, на політичному форумі ця партія намагалася подавати себе як демократичне угруповання, що прагне до партнерської співпраці з іншими політичними партіями. У структурах повоєнної влади вона залишила за собою керівництво менш ніж половиною відомств – щоправда, серед них були міністерства: громадської безпеки, національної оборони, пропаганди та Міністерство Повернених земель, від якого залежав спосіб загосподарювання надзвичайно важливої і багатой частини країни. Навіть після того, як почалася сталінізація країни й відбулося т.зв. об'єднання робітничого руху в Польську об'єднану робітничу партію (грудень 1948), влада не зважилася скинути псевдодемократичний камуфляж. Використовували фасадні угруповання – у формі Об'єднаного народного руху й Демократичного руху, з котрими ПОРП створила «правлячу коаліцію».

бідній і нестабільній країні. Однак, багато людей вважало, що елементом справжньої стабілізації будуть передбачені Ялтинською угодою вільні вибори. Польська робітничка партія, однак, знала, що доки в країні діє збройне підпілля і доки існує тяжка економічна ситуація і сильний опір значної частини суспільства, трудно розраховувати на виборчу перемогу. Однак вона не могла відкласти цю справу до безконечності, тим більше, що виборів вимагали як партнери Сталіна з Ялти, так і опозиція в країні. Комуністи, прагнучи відтягнути термін виборів, висунули пропозицію, щоб спочатку здійснити референдум з питань основного характеру (схвалення чи ні для здійснюваних конституційних змін), який, незалежно від інших цілей, дозволив би їм переконатися, чи й наскільки можливими були б виборчі фальсифікації? Вони також хотіли дізнатися, чи для виграшу на виборах достатньо було б лише пропагандистської кампанії й адміністративних заходів, чи обов'язковим мало б стати використання терору?

Станіслав Міколайчик

Своєю чергою керівники створеної влітку 1945 р. внаслідок московських розмов Станіслава Міколайчика опозиційної Польської народної партії (ПНП) постановили використати референдум як своєрідний тест і при цій нагоді перевірити, якою реальною підтримкою вони користувалися б в парламентських виборах. Врешті 30 червня 1946 р. в атмосфері, далекій від нормальної і вільної, відбувся

Станіслав Міколайчик (1901–1966) – діяч польського народного руху. Під час Другої світової війни перебував на еміграції у Великобританії. Був віце-прем'єром в уряді генерала Владислава Сікорського, а після його трагічної смерті в липні 1943 р. став прем'єром (до листопада 1944). Попри остереження з боку непримиренної течії польської еміграції, в червні 1945 р. зважився взяти участь у Московській конференції, що ухвалила рішення про створення Тимчасового уряду національної єдності. В останньому був одним з віце-прем'єрів і міністром сільського господарства. Після повернення в країну розраховував, що зможе відвернути Народну партію від близької співпраці з комуністами. Це вдалося лише частково і в результаті за кілька тижнів він вирішив створити нове політичне угруповання Польську народну партію. Протягом півроку вона стала найповажнішою опозиційною політичною силою в Польщі, яка збирала не лише мешканців села, а й багатьох невдоволених новою владою в Польщі. У жовтні 1947 р. Міколайчик під загрозою арешту таємно покинув Польщу. До смерті активно діяв на еміграції. Помер 1966 р. у Вашингтоні.

Убиті партизани з загону пор. Вацлава Ґравовського «Пущика» з 16-го округу Національного військового об'єднання, останнього підрозділу незалежницького підпілля на Північній Мазовії; липень 1953 р.

референдум. За офіційними відомостями він закінчився успіхом комуністів і їхніх союзників. Насправді – як знаємо тепер – референдум був фальсифікований.

Попри протести з боку опозиції комуністи, підбадьорені «успіхом» вирішили 19 січня 1947 р. здійснити вибори до сейму. Врешті вони набрали характеру плебісциту «за» чи «проти» нової влади. Комуністи зробили все, щоб забезпечити собі перемогу. Використовуючи силу й позицію війська, міліції й апарату безпеки, вибори готували в атмосфері терору й залякування людей. З багатьох – як правило фіктивних – приводів влада припинила діяльність багатьох повітових організацій ПНП, тим само унеможливаючи їхню участь у виборах. Це супроводжувалося

політичними процесами «ворогів Народної Польщі» та агресивною пропагандистською кампанією в засобах масової інформації.

Однак усі вжиті «засоби безпеки» не могли забезпечити комуністам перемоги, тому вони вдалися до звичайних фальсифікацій. У результаті опозиційна ПНП отримала всього 28 з 444 мандатів. Однак офіційна пропаганда визнала результати виборів великим тріумфом «демократичних сил». Після виборів президентом став «безпартійний» комуніст Болеслав Берут, а прем'єром відданий комуністам соціаліст Юзеф Циранкевич. Оголосили також чергову амністію для членів підпільних організацій, яка викликала розпуск більшості партизанських загонів і зголошення кількадесяти тисяч осіб, які

«Прокляті солдати»

З 1948 р. доля солдатів незалежницького підпілля була вже практично вирішена – їм залишалася відчайдушна боротьба до кінця. У сутичці з «безпекою» останні партизани, попри підтримку сільського населення, не мали жодних шансів. Загалом під час кількарічних боїв загинуло близько 8,6 тис. солдатів підпілля, а кілька тисяч загинуло внаслідок brutальних репресій, пацифікацій сіл, «негайних ліквідацій» чи тортур при слідстві. Близько 5 тис. осіб засудили на смертну кару, в тому числі видатних представників підпілля з років німецької окупації ген. Августа Еміля Фільдорфа «Ніля» й ротмістра Вітольда Пілецького. У в'язницях і таборах праці померло 22 тис. осіб. Офіційна кількість жертв з боку влади була не меншою, ніж 10 тис.

доти перебували в підпіллі. Апарат безпеки здобув колосальні відомості про незалежницькі середовища, що дозволило здійснити їхню дієву інфільтрацію й остаточне знищення.

Після виборів 1947 р. процеси соціалізації Польщі прискорилися. У різних сферах життя чимраз виразніше наслідували советські «недосяжні приклади». Чимраз більше ставало помітно, що в керованій комуністами Польщі не буде місця для жодної організованої, явної і легальної опозиційної діяльності. Побоюючись звинувачення під будь-яким приводом, а в результаті швидкого арешту, процесу й найімовірніше, засудження, у жовтні 1947 р. Миколайчик та кілька його близьких співробітників таємно залишили Польщу.

Як і в інших державах «народної демократії», комуністи в Польщі у своїх діях використали метод, названий керівником угорських комуністів Матяшем Ракоші «методом салямів». Він полягав у тому, що так, як ріжеться по черзі тоненькими пластинами салямів (звідси й назва), так само комуністи по черзі

позбувалися своїх політичних противників. У Польщі спочатку визнали фашистською Національну партію й заборонили її легальну діяльність, а далі той самий закид висунули на адресу післяаківських середовищ, а водночас почали боротьбу проти християнсько-демократичної Партії праці та ПНП.

Всі ці угруповання зазнали значних втрат через арешти, а ПНП також через таємні вбивства її діячів «невідомими виконавцями», котрих більшість суспільства від самого початку ототожнювала з опанованим комуністами Міністерством громадської безпеки. 1948 р. будівництво комуністичної системи в Польщі вступило в нову фазу. Її кульмінаційним моментом було поглинення ПСП Польською робітничою партією. У грудні 1948 р. делегати обох робітничих партій прийняли ухвалу про створення Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Її головою став Берут, який таким чином зосередив у своїх руках найвищу державну й партійну владу. Лише тоді комуністи зважилися відкрито атакувати доти толеровану ними Католицьку церкву.

Болеслав Бєрут (1892–1956) – діяч польського (Польська об'єднана робітничка партія, згодом Комуністична партія Польщі) та міжнародного (Австрія, Болгарія, СРСР) комуністичного руху. У міжвоєнний період кілька разів заарештовувався, кілька років був ув'язнений у Польщі. Завдяки цьому йому вдалося пережити сталінські чистки тридцятих років. Після вибуху війни опинився на теренах, зайнятих Червоною армією, де зрікся польського громадянства і прийняв советське. З літа 1941 р. перебував в окупованому німцями Мінську в Білорусі, де працював у міських установах керівником Продовольчого відділу. Водночас підтримував конспіративні контакти з советською розвідкою. Переправлений до окупованої Варшави влітку 1943 р., став одним з керівників ПРП. Від початку 1944 р. був головою Крайової національної ради (створена комуністами для протиставлення структурам Польської підпільної держави). Згодом у 1947–1952 рр. був президентом, а у період від листопада 1952 до березня 1954 рр. прем'єром. Влітку 1948 р. став генеральним секретарем ПРП, а в грудні того ж року головою (з березня 1954 – І секретарем) Центрального комітету новоствореної Польської об'єднаної робітничої партії. Помер у Москві в березні 1956 р.

2 Сталінізм по-польськи

Одним із найважливіших наслідків «політичного перевороту» 1948 р. була колективізація сільського господарства. Селян, які кілька років тому (1944) отримали землю внаслідок земельної реформи, адміністративними й поліційними методами змушували створювати виробничі кооперативи – т.зв. колгоспи. Наслідком цієї політики було падіння сільськогосподарського виробництва. Водночас ще більше посилювався процес советизації публічного життя у Польщі. Символом цього були все-сильні советські радники в апараті безпеки та відражені на службу в Народне Військо польське офіцери й генерали Червоної армії. Найвиразнішим знаком підпорядкованості СРСР було призначення в листопаді 1949 р. на посаду міністра національної оборони і маршала Польщі Костянтина Рокосовського, який був маршалом Советського Союзу

і одним з найвідоміших командирів Червоної армії в роки Другої світової війни.

Іншим наслідком політичних змін 1948 р., який відчували, власне, всі поляки (хоча не в однаковій мірі), були також ґрунтовні зміни в галузі науки, мистецтва, культури, які відтепер мали стати соціалістичними за змістом і національними за формою. Література, театр і кіно мали рівнятися на «найкращі советські зразки». У Польщі – хоча за переказування політичних анекдотів у той час можна було потрапити до в'язниці – жартували, що прикметник «добрий» відмінюватиметься інакшим чином: «добрий, кращій..., советський». обов'язковим методом у мистецтві став соцреалізм: монументальна скульптура, образи, що прославляють працю й класову боротьбу, символіка, тісно пов'язана з новою дійсністю.

На з'їзді письменників у січні 1949 р. прокламували соціалістичний реалізм у літературі і, що цікаво, літературу цього типу підтримали більш чи менш виразно (незалежно від різноманітних сумнівів) й почали творити майже всі письменники в Польщі без огляду на власне літературне минуле й життєвий досвід. Лише нечисленні – як поет Збігнев Герберт – змогли мовчати. Не беручи участі в публічному літературному житті, вони практично засуджували себе на матеріальну скруту протягом наступних років. Комуністична ідеологія здобула порівняно багато прихильників серед письменників, особливо молодшого покоління. Немало з них було в той час членами ПОРП і з великим ентузіазмом включалися у боротьбу за «владу над душами».

Схожі зміни відбувалися в цей час у науці, зокрема гуманітарній. Свобода наукових досліджень стала гаслом без сенсу. Науки, визнані «буржуазними»

(напр., соціологія чи кібернетика) були засуджені на небуття. У цих галузях не відбувалося жодних досліджень, не навчали студентів. Водночас від дидактичної праці почали усувати професорів, яких влада визнавала «реакційними». Це супроводжувалося блискавичними кар'єрами назагал молодих, дуже заангажованих на боці комуністів людей, які, не завжди маючи відповідну кваліфікацію, творили нову польську гуманістику.

1951 р. – на думку влади – система зміцніла вже настільки, що почали думати про конституцію, яка б окреслювала державний лад. Восени її проект у російській мовній версії вивчав особисто Сталін і вніс до нього близько п'ятдесяти правок, які далі Берут особисто переніс у польський текст. Урешті 22 липня 1952 р. ухвалили Конституцію Польської Народної Республіки – такою протягом наступних 37 років була офіційна назва польської держави.

6-річний план

Однією з цілей, декларованих комуністами, була індустріалізація Польщі. Першим важливим етапом на цьому шляху мав бути здійснений у 1950–1955 рр. 6-річний план. Він передбачав реалізацію широкого інвестиційного плану, що планував будівництво близько 1 тис. нових промислових підприємств, передусім важкої і оборонної промисловості, а також 800 тис. жител. На «великих будовах соціалізму» видно було передовсім молодь – для тисяч хлопців і дівчат із сіл і містечок участь в індустріалізації відкривала перспективи матеріального й суспільного зростання. Багато з них увійшли до парамілітарної заідеологізованої організації «Служба Польщі». Символом 6-річного плану була споруджувана під патронатом Союзу польської молоді Гута ім. Леніна під Краковом разом із взірцевим «містом соціалізму» – Новою Гутою. Великі інвестиційні зусилля, поєднані з негативними наслідками колективізації сільського господарства спричинилися до значного суспільного напруження. Проблеми на продовольчому ринку додатково поглиблювало зниження сільськогосподарського виробництва, пов'язане зі спробою примусової колективізації сільського господарства. Зокрема сталася криза м'ясного виробництва. 1954 р. влада вирішила радикально сповільнити темпи інвестиції і послабити колективізаційні зусилля. Хоча багато планованих цілей 6-річного плану не були реалізовані, він відіграв суттєву роль у процесі індустріалізації й урбанізації Польщі.

Практично самостійною силою, що стояла не лише понад державою, а й понад правом, став у сталінський період апарат безпеки. За найдрібнішу провину, а нерідко взагалі без жодної вини, можна було опинитись у в'язниці; ширилися також організовані політичні провокації

різного масштабу. Людей, визнаних «невигідними», можна було позбутися за допомогою одного, навіть анонімного, доносу. Однак роботу апарату безпеки контролювало партійне керівництво. Теза, що «безпека» вийшла з-під опіки ПОРП, є безпідставною.

3 Смерть Сталіна і «відлига» по-польськи

6 березня 1953 р. московське радіо сповістило, що попереднього дня увечері помер Сталін. Значення цього факту виходило далеко поза кордони СРСР, адже протягом майже тридцяти років він був безсумнівним керівником партії і советської держави та особистістю номер один у міжнародному комуністичному русі. Ніколи ще в історії Польщі смерть іноземця не була нагодою таких урочистих траурних церемоній. 9 березня кількост тисяч осіб пройшли у Варшаві перед «Будинком партії», вшановуючи померлого. Його іменем назвали споруджуваний у Варшаві монументальний Палац культури й науки, перед яким мав височіти пам'ятник померлого диктатора. Катовиці перейменували на Сталінгруд і ця назва протрималася до жовтня 1956 р.

У Польщі смерть советського керівника зовсім не означала кінець репресій, а процес демократичних змін мав відбуватися повільно й складно. Наприклад, різкого погіршення зазнали стосунки Церква–держави, які вже протягом певного часу систематично погіршувалися. Відбувалися численні процеси, в яких на лаві підсудних опинялися духовні особи

і в яких виносили дуже суворі вироки. В кінці 1952 р. примасові Польщі Стефанові Вишинському не дозволили поїхати до Риму, де йому мали надати сан кардинала. А в декреті «Про створення, зайняття і скасування духовних посад у Церкві», виданому 1953 р., влада присвоювала собі право надавати всі церковні посади, а священників і єпископів зобов'язували складати присягу на вірність ПНР. Врешті сталося найгірше – 25 вересня 1953 р. у Варшаві заарештували примаса Польщі, якого тримали в ув'язненні понад три роки.

Однак у деяких виконавців і їхніх начальників, що віддавали злочинні накази, починала горіти земля під ногами. У грудні 1951 р. в Західному Берліні залишився віце-директор X департаменту Міністерства громадської безпеки підполковник Юзеф Святло, який перебував тут у відраджженні. У вересні наступного року він розпочав цикл передач перед мікрофонами Радіо «Вільна Європа». Юзеф Святло розповідав про факти, старанно приховувані перед громадською думкою, передусім про стиль життя і різноманітні стосунки (в т.ч. з НКВД і гестапо)

окремих партійних і державних діячів. Незалежно від ступеню достовірності цих відомостей, їх слухало в країні порівняно широке коло осіб і – принаймні в деяких колах – жваво коментували. Найвірогідніше одним з найважливіших наслідків «викриттів» Святла було рішення про серйозну реорганізацію апарату безпеки.

Але в 1954 р. поляки ще не зауважили практично жодних суттєвих змін у способі здійснення влади. Втім, цілком імовірно, що ці зміни більшою мірою зауважували історики через багато років. Адже сталінська система в Польщі (як, зрештою, в усьому советському блоці) не закінчилася несподівано в один день. Процес її ерозії тривав понад три роки і загалом називався «відлигою». Усе більш очевидним ставало закінчення

певної фази в історії комуністичної системи. А водночас вичерпувалися можливості її подальшого реформування в існуючих межах, а до радикальніших дій влада ще не була готовою, чекаючи сигналу з Кремля. Його дав XX з'їзд Комуністичної партії Советського Союзу, що відбувався у Москві в лютому 1956 р., найважливішою подією на якому була доповідь, виголошена Микитою Хрущовим «Про культ особи і його наслідки». Зміст цього виступу досить довго залишався невідомим ширшим колам, і лише керівництво ПОРП зважилося розмножити й поширити цей текст. Протягом наступних кількох тижнів з ним ознайомилися тисячі людей. Багатьом членам ПОРП доповідь відкрила очі на масштаб сталінських злочинів; для них це був переломний момент у житті.

4 Політична криза в керівництві ПОРП

Болеслав Берут помер 12 березня 1956 р. у Москві, після завершення засідань XX з'їзду КПРС. У похоронах Берута взяв участь Хрущов, який прибув до Варшави, щоб проконтролювати вибори нового I секретаря ЦК ПОРП. Ним врешті став Едвард Охаб. Водночас поглибилися й стали значно виразнішими розбіжності в керівництві ПОРП.

З нинішньої перспективи, однак, здається, що для суспільних процесів, які тоді відбувалися в Польщі, значно важливішим від закулісних комбінацій на верхівці влади був суспільний бунт, який 28 червня вибухнув у Познані. Протест,

започаткований робітниками найбільшого в місті металургійного комбінату ім. Йосифа Сталіна (фабрика Іполита Цегельського), мав економічне й суспільне підґрунтя. На тодішній площі Сталіна, де була садиба місцевої влади, зібралося близько 100 тис. осіб. Співали патріотичні і релігійні пісні, вигукували антикомуністичні й антиурядові гасла. Частина маніфестантів рушила до Воеводського управління Громадської безпеки, з вікон якого пролунали перші постріли. Незабаром у багатьох точках міста розпочалася стрілянина, оскільки й демонстранти швидко здобули вогнепальну зброю. До

Танки на вулицях м. Познань

Познані прислали понад 10 тис. солдатів, озброєних 360 танками, 31 з яких був знищений чи пошкоджений у ході сутичок сотнями броньовиків, автомобілів та мотоциклів. Попри запровадження міліційної години окремі постріли в місті лунали ще зранку 30 червня. Загинули щонайменше 73 особи, кількасот було поранено.

Рокосовський і багато інших советських офіцерів і радників були відкликані до СРСР. У напруженій атмосфері змін звільнили кардинала Вишинського, який відразу включився у вир публічного життя, прагнучи поліпшити стосунки з державною владою. Як компенсацію за постачання Советському Союзові у 1945–1953 рр. вугілля за

Кульмінацією подій 1956 р. в Польщі стали кілька жовтневих днів, а її головним героєм був Гомулка, що повернувся до влади. Підпорядковані Рокосовському війська були приведені у стан бойової готовості, а розміщені в Польщі радянські частини почали переміщення в бік Варшави, до якої 19 жовтня прилетіла радянська делегація на чолі з Хрущовим. Усі вважали це проявом втручання СРСР у внутрішні справи Польщі. Однак польському керівництву вдалося переконати Хрущова, що Гомулка є найкращим кандидатом на посаду шефа партії, а водночас гарантом втримання Польщі в радянському блоці. На ранок під час VIII пленуму ЦК ПОРП Гомулку обрали I секретарем ЦК. На той момент він був великою надією чи не всього суспільства, яке вбачало в ньому національного героя і колишнього в'язня сталінізму.

Владислав Гомулка на площі Парадів у Варшаві

Владислав Гомулка (1905–1982) з 1926 р. був діячем Комуністичної партії Польщі. Під час Другої світової війни і після її закінчення належав до безпосереднього керівництва ПОРП. 1948 р., у ході фракційної боротьби, був звинувачений у т.зв. націоналістичних відхиленнях і усунутий з партійних і державних посад, а 1951 р. навіть заарештований. Це викликало зростання його популярності як прихильника «польського шляху до соціалізму» й полегшило зміну влади в ПОРП восени 1956 р. Отримав величезний кредит суспільної довіри, пов'язаний зі сподіваннями на побудову «соціалізму з людським обличчям». Однак, досить швидко виявився дуже консервативним і категоричним, до того ж так само підпорядкованим СРСР, як і інші представники керівництва ПОРП. При владі втримався до грудня 1970 р., коли був змушений подати у відставку в умовах гострої суспільної й господарської кризи.

винятково низькими цінами, Польща отримала скасування боргу й новий кредит на закупівлю 1,4 млн. тонн збіжжя. Сформульовано також засади перебування у Польщі советських військ та підписано репатріаційну угоду, в силу якої протягом наступних двох років до країни повернулося 224 тис. осіб. Влада

була не в стані протидіяти спонтанній деколективізації. До кінця 1956 р. з понад 10 тис. колективних господарств залишилося не більше 2 тис. Радикальніші зміни в Польщі унеможливила трагічна доля угорського повстання в Будапешті, криваво придушеного внаслідок листопадової советської агресії.

5 Від «малої стабілізації» до «великої дестабілізації»

Наступні роки в Польщі – після змін 1956 р. – як правило окреслюють терміном «мала стабілізація». Польське суспільство перестало жити в такому типівому для сталінського періоду страху, що не означає, що влада цілком припинила застосування переслідувань і репресій. Розширилася сфера громадянських свобод і відчутно зріс рівень життя поляків. Продовжував відбуватися започаткований ще у сталінський період процес урбанізації і модернізації Польщі. Це супроводжувалося цивілізаційним зростанням мільйонів людей, зокрема вихідців з сіл і малих містечок. Продовжувалася електрифікація країни, наслідком чого була поява в сільських господарствах і ремісничих закладах сучасних машин, а в домашніх господарствах щораз більшої кількості електричних приладів (праски, пральні машини, холодильники, пирососи, радіоприймачі, грамофони, а згодом також телевізори й магнітофони). Перші несміливі кроки у повоєнній Польщі робила моторизація. Приватні автомобілі були ще нечисленними, але

в досить великій кількості вже з'явилися мотоцикли й мопеди.

Тимчасова лібералізація мала також вплив на інтелектуальне життя: з'явилися нові цікаві твори польських авторів, розвивався театр, золоті роки переживав кінематограф, символом якого стали твори «польської школи кіно». Попри систематичне «закручування гайок» командою Гомулки, поляки гірко жартували, що живуть у «найвеселішому бараковій соціалістичного табору». Залишається незаперечним фактом, що порівняно з мешканцями інших країн Центрально-Східної Європи вони значно більше могли користуватися з доробку сучасних культури й науки. З'являлися переклади книжок письменників, донедавна заборонених чи небажаних для влади. Великі тріумфи на міжнародній сцені почали здобувати польські джазисти, котрі щороку мали можливість порівнювати свій рівень зі світовими зірками, що виступали на фестивалі «Джаз джемборі» у Варшаві. Щороку кіно-публіка Варшави в рамках «Фільмових конфронтацій» могла

Збігнев Цибульський у фільмі «Попіл і алмаз»

оглянути найкращі, а часом просто найвідоміші і найкасовіші фільми світу. Усе це разом не могло залишатися без впливу на загальний рівень польського суспільства, яке ставало чимраз освіченішим. Цьому, безумовно, сприяв динамічний розвиток телебачення, яке у шістдесяті роки значно більше, ніж згодом, відіграло освітню й культуротворчу роль. Можна сказати, що після Жовтня 1956 р. керівники уклали неписану угоду з керівниками, що базувалася на засаді «ми вам даємо жити, а ви нам не перешкоджайте

керувати». Такій ситуації мала сприяти згадана лібералізація й толерування поміркованих споживчих потреб.

Через два роки від Жовтня 1956 р. сталося нове погіршення стосунків між Церквою і державою. Влада систематично обмежувала свободу дій Церкви і провокувала наступні інциденти. У Новій Гуті, яка за первісним задумом комуністів мала бути «містом без костелів», 17 квітня 1960 р. трапилися заворушення, викликані усуненням владою хреста з місця, в якому мешканці хотіли спорудити костел. Заборонено душпастирську діяльність у замкнених місцях (в'язницях, армії, шпиталях, у дитячих санаторіях і таборах), у Церкви відбирали будинки, не призначені безпосередньо для сакральних цілей, та запровадили високі податки, що значно погіршили її бюджет. 1962 р. з державних шкіл усунули навчання релігії. Влада не давала згоди на будівництво нових каплиць і костелів навіть у місцевостях, де взагалі не було святинь. Мало того, як правило, не давали дозволу навіть на ремонт існуючих костелів. Усе це не раз викликало бурхливі суперечки, а в крайніх випадках, – які були зовсім непоодинокими, – породжували суспільний протест і сутички з міліцією. Це поступове погіршення стосунків Церква–державою було наслідком наростання суперництва

«Польська кіно-школа»

У десятиліття після Жовтня 1956 р. золоті роки переживала польська кінематографія. Саме в цей час виникла переважна більшість творів «польської школи». Фільми Анджея Вайди (зокрема, «Попіл і алмаз», «Канал»), Анджея Мунка (зокрема, «Героїка», «Зизооке щастя»), Єжи Кавалеровича (зокрема, «Потяг», «Мати Йоанна від Ангелів») чи Войцеха Гасса («Як бути коханою») назавжди увійшли до історії фільму, і не лише польського.

Релігійні урочистості на Ясній Горі (3 травня 1966)

щодо форми й характеру наступного Тисячоліття хрещення Польщі.

Видане 18 листопада 1965 р. Польським єпископатом «Послання польських єпископів до їх німецьких братів у Христовому пастирському служінні», що запрошувало до участі у святкуванні Тисячоліття хрещення Польщі, викликало різку реакцію влади й атаку на єпископів, а особливо на кардинала Вишинського. Послання, що нагадувало тисячолітню історію складних польсько-німецьких стосунків містило в кінці нову ноту – польсько-німецького порозуміння зі славними словами «пробачаємо і просимо пробачення». Значна більшість поляків, у тому числі більшість

практикуючих католиків, не була ще, зрештою, готова до порозуміння з Німеччиною і не до кінця зрозуміла глибину християнського жесту. Однак, коли державна влада надзвичайно агресивно почала атакувати Єпископат і примаса, закидаючи їм навіть зраду національних інтересів, більшість поляків стала на бік своїх душпастирів.

Церковним урочистостям Тисячоліття хрещення Польщі влада протиставила влаштовані з величезним розмахом світські урочистості Тисячоліття польської держави. В рамках підготовки до річниці організували широкомасштабну акцію будівництва «за громадські кошти» тисячі шкіл у всій країні для відзначення

«Парад Тисячоліття» (солдати в історичних костюмах)

Тисячоліття хрещення Польщі чи Тисячоліття польської держави

1966 р. минуло тисяча років від часу, коли перший історичний володар Польщі Мешко I прийняв хрещення. З 966 р. прийнято датувати джерельно задокументовану історію польської держави. Водночас це була подія величезної ваги для історії Церкви у Польщі – вона символізувала початок християнства на польських землях. Хоча дата мала умовний характер як для формування держави, так і прийняття її мешканцями християнства (ці процеси були тривалими й не можна сказати, що вони відбулися саме 966), однак – як виявилось – стала чудовим полем для конфронтації між комуністичною владою й Католицькою церквою. По суті це була суперечка про історичний спадок, до якого мала звертатися Польща в кінці XX ст.

Тисячоліття. Також здійснили масштабні археологічні й історичні дослідження початків польської державності. Центральні світські державні урочистості поєднали зі щорічним відзначенням свята 22 Липня (річниця утворення Народної Польщі). У Варшаві організували «парад тисячоліття», в якому марширували солдати в історичних костюмах.

Водночас під час релігійних урочистостей, проведення яких ускладнювалося

адміністративними й міліцейськими перешкодами, було організовано фестивалі, спортивні змагання й відпочинкові заходи. Партійно-державне керівництво також серйозно розглядало концепцію організації 3 травня 1966 р., – тобто в день головних святкувань Тисячоліття на Ясній Горі в Ченстохові, – концерту ансамблю „The Beatles”, який перебував у цей час на вершині слави. Врешті, цю думку відхилили. Однак не з причини

Міліція з палицями на вулицях Варшави

браку валютних коштів, а тому, що хтось доречно зауважив, що якби натовп, який повертатиметься з релігійних урочистостей, зустрівся з групами молоді, що йтимуть з концерту, «сили правопорядку» можуть втратити контроль над ситуацією в місті. Слід також нагадати, що 1966 р. державна влада двічі не дала згоду на приїзд до Польщі на урочистості Тисячоліття папи Павла VI, що – незалежно від теологічного аспекту – мало ознаки небувалого дипломатичного афронту.

У першій половині шістдесятих років систематично посилювалося також втручання цензури, що – в поєднанні з обмеженнями на виділення паперу на видавничі цілі – призвело до значної видавничої кризи. Поет Антоні Слонімський 14 березня 1964 р. подав до Ради

міністрів листа, підписаного 34 видатними письменниками й науковцями, в якому ті висловлювали своє занепокоєння з приводу обмежень у виданні книжок і посилення цензури. Влада відреагувала переслідуваннями підписантів, що, своєю чергою, викликало на Заході численні голоси солідарності з авторами «Листа 34» та хвилю протестів проти культурної політики влади ПНР.

Політика заборон у сфері культури, яку здійснював уряд Гомулки, чимраз частіше викликала конфронтацію з інтелектуалами й вихованою уже в повенній Польщі критично налаштованою студентською молоддю Варшавського університету, що групувалася навколо Яцека Куроня, Кароля Модзелевського й Адама Міхніка. Ця група в січні

Польсько-російські стосунки в контексті боротьби поляків за незалежність епохи поділів – це головний сюжет «Дзядів», одного з найвидатніших творів Адама Міцкевича. Інсценізація цього твору на сцені Національного театру у Варшаві 1967 р. викликала жваву реакцію публіки, яка за змістом твору XIX ст. вбачала коментар до сучасної залежності Польщі від СРСР. Влада вирішила зняти виставу з афіші, що викликало відкриті протести варшавських студентів та численної групи письменників.

1968 р. відіграла велику роль в мобілізації молоді на протестаційну акцію проти рішення влади зняти зі сцени Національного театру у Варшаві драму великого романтичного поета Адама Міцкевича «Дзяди».

У відповідь на репресії влади проти студентів, 8 березня 1968 р. на подвір'ї

Варшавського університету молодь організувала мітинг протесту, який надзвичайно брутально розігнали палицями «сили правопорядку». В наступні дні це викликало хвилю виступів протесту на підтримку студентів у різних академічних середовищах, які нерідко набирали форми несподіваних вуличних

Збори на виробництві проти «сіоністів»

Антисемітська кампанія 1968 р.

У шістдесяті роки в Польщі жила невелика група євреїв та осіб, що мали єврейське коріння, яка налічувала кількадесят тисяч. Більшість із них належала до інтелігенції, працювала переважно в державному апараті, закладах науки і культури. Частина партійної еліти почала пропаганду антисемітських гасел, переконуючи, що польські євреї не є лояльними до співгромадян і служать чужим, «сіоністським» інтересам. У червні 1967 р. неофіційна пропаганда переросла в різку антисемітську кампанію. Багато осіб усунули з ПОРП, позбавили посад, які вони займали, і вигнали з роботи, почали численні розслідування за абсурдними, як правило, звинуваченнями. Наслідком нагінки була вимушена еміграція понад 15 тис. осіб.

демонстрацій. Виступ студентів тривав близько трьох тижнів і охопив практично всі цивільні вищі навчальні заклади Польщі. Їх супроводжувала одночасна прихована політична боротьба у владній верхівці та агресивна пропагандистська кампанія у засобах масової інформації, що мала виразно антисемітський і антиінтелігентський характер.

Палаючий Ришард Сівец

1968 р. Чехословаччина була ареною політичного експерименту, що увійшов до історії під назвою Празької весни. Після кількамісячного тиску, особливо негативну роль у якому відігравав Гомулка, керівники держав Варшавського договору зважилися на збройну інтервенцію. 20 серпня почалася операція «Дунай», у якій – крім советських, угорських і болгарських військ – взяли участь 25 тис. польських солдатів, озброєних важкою технікою. Участь Війська польського у вторгненні викликала у Польщі протести. Найвиразнішим проти інтервенції в Чехословаччині був протест Ришарда Сівца, який 8 вересня 1968 р. під час офіційних центральних «дожинків», організованих на Стадіоні десятиліття у Варшаві, вчинив самоспалення і за кілька днів помер.

1968–1970 рр. були (поруч із пізнішим періодом воєнного стану) найсумнішим періодом, що давав найменше надії на краще майбутнє в усій ПНР після 1956 р. Карні заклади знову заповнилися політичними в'язнями. Наприклад, 1970 р. арешти знищили конспіративну організацію «Рух», що діяла кілька років і готувала, серед іншого, підпал музею Леніна у Пороніно біля Закопаного.

Підписання угоди ФРН–ПНР 7 грудня 1970 р.

Наступного року її лідерів засудили на терміни від чотирьох до семи років ув'язнення.

Найважливішою справою для Гомулки й усієї комуністичної формації в галузі закордонної політики і міжнародних стосунків було здобуття Польщею гарантій непорушності її західного кордону. Це вже 1950 р. підтвердила влада НДР, але в Західній Німеччині стан, що існував від війни, вважали тимчасовим, перехідним і не збиралися офіційно визнавати кордонів на Одері й Нисі Лужицькій. Щойно прихід до влади соціал-демократа Віллі Брандта провіщає зміни в цьому плані.

Врешті, через кілька місяців складних переговорів 7 грудня 1970 р. канцлер Федеративної Республіки Німеччини підписав у Варшаві з прем'єром Циранкевичем угоду між ПНР і ФРН про основи нормалізації взаємних стосунків.

Вона передбачала через 25 років після закінчення Другої світової війни визнання Західною Німеччиною кордону на Одері й Нисі Лужицькій, а також згоду влади ПНР на еміграцію осіб, що доведуть німецьке походження. Для Гомулки, який надавав особливої уваги польсько-німецьким стосункам і питанню визнання польського західного кордону, це було одним із найбільших успіхів в його політичній кар'єрі. Напевно він вважав, що так думають більшість поляків, і, можливо, розраховував, що цей безумовний успіх на міжнародній арені дозволить полякам легше сприйняти оголошене за якихось два тижні до свят Різдва Христового значне підвищення цін на харчі. Воно мало бути першим кроком щодо впровадження обмеженої господарської реформи.

Підвищення цін на харчі стало безпосередньою причиною суспільного

Убитий Збігнев Годлевський, якого несуть на дверях вулицею у Гдині; одним із символів трагедії у Гдині став образ процесії, на чолі якої несуть останки вбитого юнака

вибуху. 14 грудня 1970 р. застрайкував Суднобудівний завод ім. Леніна у Гданську. Протест поступово розширювався і дійшло до запеклої вуличної боротьби, в ході якої підпалили, зокрема, будівлю Воеводського комітету ПОРП. Влада ввела у Гданськ значні військові сили,

забезпечені важкою технікою; були вбиті й поранені. Події поширювалися на інші міста, найбільш запеклого і кривавого характеру вони набрали 17 грудня у Щецині й Гдині.

Під впливом повідомлень, що надходили з Узбережжя частина членів

Едвард Ґерек (1913–2001) з десяти років разом із родиною перебував в еміграції у Франції, а потім в Бельгії. Загалом провів на Заході понад двадцять років життя, більшість часу працював на шахтах. До Польщі повернувся 1948 р., в наступні роки зробив блискавичну кар'єру в ПОРП. 1956 р. став секретарем ЦК, а згодом також членом Політбюро. До Жовтня 1956 р. здобув посаду I секретаря ВК ПОРП у Катовицях. Там виявив себе вмілим адміністратором і «добрим господарем». У шістдесяті роки, як потенційний кандидат на спадщину після Ґомулки, здобув прихильність Кремля. На нього, принаймні з 1968 р., робив ставку Леонід Брежнєв. У сімдесяті роки особисто керував закордонною політикою, відвідав багато країн і приймав у Польщі багатьох лідерів світової політики, зокрема, трьох наступних президентів Сполучених Штатів і папу Івана Павла II. Ґерек несе відповідальність як за успіхи з першої половини десятиліття, так і за глибоку економічну кризу другої половини сімдесятих років. Усунутий від влади у вересні 1980 р.

партійно-державного керівництва розпочала таємні дії, які призвели до зміни на посаді I секретаря ЦК ПОРП: Гомулку

замінив дотеперішній I секретар Воеводського комітету ПОРП у Катовицях Едвард Герек.

6 «Друга Польща»

Гереківі вдалося завоювати суспільну довіру й особисту популярність. Цьому сприяли безпосередні зустрічі з робітниками-страйкарями у Щецині і Гданську, під час яких він звернувся до них з проханням про допомогу. Позитивно сприйняли рішення про відбудову знищеного німцями Королівського замку у Варшаві, а особливо про замороження (загалом на 5 років) цін на продовольчі товари. Виразно лібералізувалася паспортна політика. Вміло використовували пропаганду, висуваючи гасло: «Аби Польща набирала силу, а люди жили заможнo». «Господарські візити» I секретаря ЦК у супроводі прем'єра Пйотра Ярошевича стали символом нового стилю виконавчої влади. «Другу Польщу» будували завдяки західним кредитам, що надходили невинним потоком, їх нерідко супроводжували новітні технології та ліцензії, які закуповували у значній кількості. При цьому зростали споживчі потреби суспільства.

Розвиток інвестицій у 1971–1975 рр. спричинився до небувалого зросту рівня життя поляків. Гасло будівництва «Другої Польщі» було, безумовно, дуже привабливим. Для багатьох діячів з широко зрозумілого апарату Герек створював шанс збагачення. Там, де були колосальні інвестиції типу Гута Катовиці

чи Північний порт, були також високі премії і нагороди. Тіснішому пов'язанню цих людей із владою сприяла також дуже розвинута система неформальних привілеїв. Для покірних, відданих і лояльних людей були талони на дефіцитні споживчі товари, зокрема, на автомобілі, були також черги на помешкання, будівельні і відпочинкові ділянки, були закордонні поїздки (службові й відпочинкові). Учасники згаданих зарубіжних поїздок дуже часто не платили чи, завдяки втриманню штучного курсу злота до долара, платили чисто символічно.

Задля правди слід, однак, додати, що в певному сенсі з господарчого підйому користувалися не лише партійні активісти й «апаратники», але й ширші кола суспільства, особливо технічна інтелігенція, артистичні кола, люди науки, культури й спорту. Саме з думкою про це «нове міщанство» купили ліцензію на «Фіат 126п», який виготовляли на збудованих спеціально для цього заводах.

Інтелігенція ширшою мірою, ніж інші суспільні групи, користувалася з тимчасової лібералізації цензури. Це супроводжувалося значним полегшенням виїзду на Захід, а також виділенням певної суми валюти, яку після отримання персонального дозволу можна було викупити за зниженим офіційним банківським

Малий «Фіат»

«Фіат 126п» – це невеликий (за розмірами близький до «Запорожця»), економний і порівняно дешевий автомобіль, zaprojektований в Італії, виробництво якого в Польщі розпочали 1973 р. До 2000 р. виготовили понад 3 млн. 300 тис. машин. Він був головним героєм польської автомобільної революції, предметом мрій чи не кожної родини. На його тему виникла величезна кількість анекдотів. – «Чому „малюх“ не має глушника? – Він не потрібен. Водій і пасажир затикають вуха колінами».

курсом. У цей час суспільству також обіцяли остаточне вирішення житлової проблеми до 1985 р. Оскільки це супроводжувала значна – як на стандарти реального соціалізму – політична стабілізація, можна не дивуватися, що й нині багато поляків вважає першу половину сімдесятих років найкращим, найвдалішим періодом у житті, забуваючи про те, що це було життя в кредит, який Польща сплачувала ще на початку XXI ст.

Тим часом добра економічна ситуація в країні почала погіршуватися вже з 1974 р. Прикре підвищення цін

(значно більше, ніж те з грудня 1970, що стало безпосередньою причиною різких суспільних протестів), яке влада довго відкладала, у поєднанні з україн несправедливими грошовими відшкодуваннями (найбільше мали отримати найзаможніші) викликали в доведеному до відчаю суспільстві вибух гніву. Коли 24 червня 1976 р. прем'єр Ярошевич у промові, виголошеній у сеймі пообіцяв підвищення цін, наступного дня вибухнули страйки в усій Польщі. У трьох містах – Радомі, Урсусі й Плоцьку – дійшло до вуличних маніфестацій і сутичок

KOMITET SAMOOBRONY SPOŁECZNEJ „KOR”

Warszawa, styczeń, 1979 r.

KOMUNIKAT NR 26/27

Komitet Samoobrony Społecznej „KOR” demaga się spełnienia niezrealizowanych do chwili obecnej postulatów Komitetu Obrony Robotników i udziela pomocy tym spośród ofiar poczerwcowych represji, które pomocy tej nadal potrzebują. Celem Komitetu Samoobrony Społecznej „KOR” jest:

1. walka z represjami stosowanymi z powodów politycznych, światopoglądowych, wyznaniowych, rasowych oraz udzielenie pomocy ludziom z tych powodów prześladowanym,
2. walka z łamaniem praworządności i pomoc pokrzywdzonym,
3. walka o instytucjonalne zabezpieczenie praw i wolności obywatelskich,
4. popieranie i obrona wszelkich inicjatyw społecznych zmierzających do realizacji Praw Człowieka i Obywatela.

KSS „KOR”

«Інформаційний бюлетень» з повідомленням Комітету соціальної самооборони

Діячі опозиційного руху кінця сімдесятих років переважно полишали конспірацію. Вони виступали й публікували під справжніми прізвищами, подавали свої адреси й телефони. Завдяки цьому опозиція стала важливим учасником публічного життя, а це дозволило легше зламати бар'єр страху звичайних громадян. У переважній більшості випадків влада застосовувала лише обмежені репресії щодо головних постатей опозиції – стеження, заборону публікації, затримання на 48 годин. Натомість суворо карали осіб, менше відомих, які виконували технічну роботу, наприклад, передрук самвидаву.

з міліцією. У Радомі підпалили будівлю комітету партії. Місто було брутально умиролюбне, а символом репресій стали жорстокі «стежки здоров'я» (дві шеренги озброєних кийками міліціонерів, через які проганяли затриманих). Але ще того ж дня влада відмовилася від підвищення цін, а в наступні Польщею прокотилася – організована апаратом ПОРП – хвиля мітингів на підтримку Герека. На них публічно засуджували учасників радомських протестів. Тим часом на захист репресованих робітників стала група інтелігенції, що прискорило процес народження в Польщі демократичної

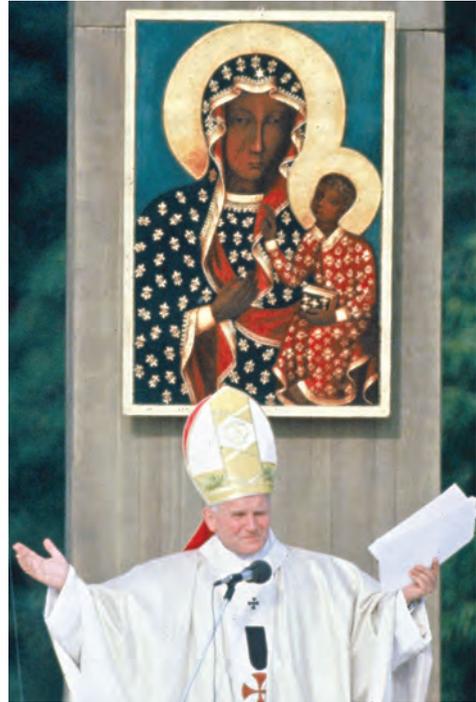
опозиції. У вересні 1976 р. виникла перша – нелегальна, але діюча явно – організація: Комітет захисту робітників.

У наступні місяці й роки виникли інші організації й опозиційні структури: Рух захисту прав людини й громадянина, Студентські комітети Солідарності (СКС), Вільні профспілки, Товариство наукових курсів, Рух молоді Польщі й Конфедерація незалежної Польщі (КПН). Опозиційні діячі виявили низку ініціатив, створивши, зокрема, незалежний видавничий рух. З освітньою метою без відома цензури видавали критичні щодо існуючої в Польщі

політично-суспільної системи книжки з історії, белетристики, соціології, економіки, суспільної психології.

Народження опозиції співпало в часі з наростаючою, мов лавина, господарською кризою. Ще влітку 1976 р. у Польщі запровадили картки на цукор. Було помітно, що господарська політика Герека зазнала краху. Водночас посилювалася істерична «пропаганда успіху».

16 жовтня 1978 р. папою обрали архієпископа краківського митрополита, кардинала Кароля Войтилу, який прибрав ім'я Івана Павла II. В усій країні ця історична звістка викликала небачений ентузіазм. Влада, попри клопоти, офіційно висловила задоволення з цього приводу, але було зрозуміло, що це добра міна до поганої гри. Вона була не в стані заперечити, коли 1979 р. Святий отець побажав відвідати вітчизну.

Іван Павло II

Друге папське паломництво відбувалося у червні 1983 р. у цілком інакшій

Богослужіння на площі Перемоги у Варшаві 1979 р.

Перші паломництва Івана Павла II до Польщі

До моменту падіння комуністичної системи в Польщі (1989) папа Іван Павло II тричі відвідав батьківщину. Кожне з цих паломництв мало свою власну драматургію і кожне відіграло важливу роль. Уперше Святий отець подорожував Польщею в червні 1979 р. Одночасно це був перший папський візит у країну, керовану комуністами. По всій трасі подорожі папу вітали мільйони вірних. Польське суспільство вперше за багато років повірило у свої сили. Державна влада пробувала використати візит для власної пропаганди: Гєрек прийняв Івана Павла II в Бельведері. Під час служби на площі Перемоги у Варшаві з уст папи, який розбудив земляків, пролунали історичні слова: «Нехай зійде Дух Твій і відновить лице землі. Цієї землі!». Складно аргументовано ствердити, наскільки це було простим наслідком суспільного потрясіння, яке викликав у поляків Іван Павло II, але близько року після першого паломництва – в результаті хвилі страйків улітку 1980 р. – виникла «Солідарність».

атмосфері. Запроваджений у грудні 1981 р. воєнний стан був майже скасований, але багато діячів «Солідарності» надалі перебували у в'язницях. Деякі прихильники «Солідарності», зрештою, побоювалися, що Іван Павло II може своїм візитом виправдати владу, що запровадила воєнний стан. Однак нічого подібного не сталося, попри те, що папа двічі зустрівся з генералом Войцехом Ярузельським. На чітку вимогу папи відбулася також його зустріч у Татрах з Лехом Валенсою. Суспільство, використовуючи папську «захисну парасольку» і присутність багатьох зарубіжних журналістів, уперше від запровадження воєнного стану могло відверто маніфестувати свою справжню позицію і настрої. Знаковим було гасло, яке скандувала

колона, що марширувала вулицями Варшави: «Ходіть з нами, нині не б'ють!».

Під час третього паломництва, у червні 1987 р. папа прибув, зокрема, до Гданська, на відвідини якого в ході попереднього паломництва влада воєнного стану не дала згоди. В резиденції гданського єпископа він прийняв Валенсу та його родину. Подібно як чотири і вісім років тому на всій трасі подорожі папу вітали мільйони людей. Іван Павло II зустрівся також із молоддю, яку заохочував до терплячості й витривалості у діях. Знову – як і 1983 р. – люди відчули себе вільніше, знову могли переконатися, яку велику силу вони складають. Назагал урочистості відбувалися спокійно, хоча людей, які поверталися з папської служби у Гданську, брутально атакувала міліція.

7 «Солідарність» і воєнний стан

На межі вісімдесятих років хід історії прискорився. Влітку 1980 р. вибухнула найбільша в історії Польщі хвиля страйків. 14 серпня у Суднобудівному заводі ім. Леніна в Гданську розпочався страйк,

на чолі якого став діяч Вільної професійної спілки Лех Валенса. Небавом було проголошено створення Об'єданого страйкового комітету і сформульовано перелік 21 постулат, домагаючись

Лех Валенса і Чеслав Мілош

Польські нобелівські лауреати – Чеслав Мілош (1980) і Лех Валенса (1983)

Протягом років триває суперечка про те, наскільки нагороди Нобеля мають політичний характер, а наскільки є доказом визнання за здійснене лауреатом. Після Другої світової війни лише троє поляків були вшановані цією великою честю, і принаймні у двох випадках можна було підозрювати існування зв'язку між «Нобелем» для поляка й важливими подіями у Польщі. Тоді, коли восени 1980 р. організувалася «Солідарність», літературною премією Нобеля вшанували видатного поета Чеслава Мілоша, який тридцять років творив на еміграції. Своєю чергою 1983 р., невдовзі після скасування воєнного стану, Нобелівською премією Миру нагородили лідера «Солідарності» Леха Валенсу.

найперше права на створення вільних професійних спілок. 30 серпня у Щецині, а наступного дня у Гданську представники уряду підписали зі страйкарями угоду, визнаючи всі постулати робітників. 3 вересня подібну угоду уклали зі страйковим комітетом у Ястшембі в Сілезії.

Польське суспільство в цей час виступило єдиним – як ніколи доти в ПНР. Робітників підтримували численні митці, письменники, актори, науковці й журналісти, які не хотіли далі жити в брехні. Це був початок «самообмежованої революції». Наслідком перемоги страйкарів були зміни у владному керівництві: з посади І секретаря ЦК відкликали Герека.

Його наступником став дотеперішній член Політбюро і секретар ЦК ПОРП, що курував військо і апарат безпеки Станіслав Каня.

У середині вересня 1980 р. у Гданську зустрілися делегати з усієї країни, які постановили створити єдину загальнопольську Незалежну самоврядну професійну спілку «Солідарність». Крайову комісію з порозуміння очолив Валенса. Влада намагалася стримати розвиток нової незалежної організації, але врешті Верховний суд зареєстрував «Солідарність» 10 листопада 1980 р. Це була перша масова, діюча явно й легально, незалежна від партійно-державних властей організація

суспільного характеру в усьому советському блокові. Тому багато хто вважає, що її поява ознаменувала початок кінця системи, і не лише у польському вимірі.

Тим часом, однак, восени 1980 р. над Польщею нависла загроза советської збройної інтервенції. Протягом кількох тижнів тривала справжня війна нервів. Лише в грудні під час московської зустрічі керівників держав Варшавського договору, Леонід Брежнєв відмовився від планів вторгнення. З нинішньої перспективи видається безсумнівним, що тоді вирішили, що бар'єр «контрреволюції» – як напівофіційно називали «Солідарність» – збудують самі польські комуністи, хоча за політичної й економічної підтримки союзників з Варшавського договору.

Протягом наступного року траплялися численні конфлікти між «Солідарністю», яка влітку 1981 р. зосередила у своїх лавах уже понад 9 млн. членів, і комуністичною владою, яка не хотіла трактувати профспілки як політичного партнера. «Солідарність», серед іншого, провадила боротьбу за історичну пам'ять, уперше в історії ПНР організуючи великі патріотичні маніфестації, вшановуючи річниці наступних суспільних бунтів і виступів.

Навесні 1981 р. поляків потрясли дві події: 13 травня на площі св. Петра в Римі стався замах на життя Івана Павла II. У Польщі відбувалися безупинні молитви про видужання папи. Ще перед тим, як Іван Павло II вийшов з лікарні, помер примас Польщі кардинал Стефан Вишинський. Його похорон відбувся через

три дні за участю багатотисячних натовпів, спеціального папського посланця, представників державної влади й керівництва «Солідарності». Наступником примаса Тисячоліття – як Вишинського окреслив Іван Павло II – став тодішній вармінський єпископ Юзеф Глемп.

У вересні й жовтні 1981 р. відбувся I загальний з'їзд делегатів НСПС «Солідарність». Засідання були бурхливими й багатими на процедурні й суттєві суперечки. Однак найбільший розголос набуло «Послання до людей праці Східної Європи», у якому делегати заявили про підтримку всіх, хто вирішить боротися за вільний профспілковий рух: «Віримо, що вже незабаром ваші й наші представники зможуть зустрітися з метою обміну профспілковим досвідом». Документ викликав лютю у Кремлі й у всіх державах советського блоку. Адже після суспільних змін кінця вісімдесятих років «Послання» набуло нового сенсу. В ньому почали вбачати заповідь майбутніх змін.

Восени 1981 р. добігали кінця приготування, що велися протягом кількох місяців у найсуворішій таємниці до запровадження воєнного стану. Вже в лютому тодішній міністр національної оборони ген. Войцех Ярузельський (не відмовляючись від своєї посади) став прем'єром, а в жовтні додатково ще й I секретарем ЦК ПОРП. Після запровадження 13 грудня воєнного стану він додав до списку своїх титулів ще посаду голови Військової ради національного порядку. Ніколи в історії Народної Польщі одна людина не зосереджувала у своїх руках стільки посад і такої влади.

8 Воєнний і «повоєнний» стани

У ніч з 12 на 13 грудня 1981 р. у Польщі запровадили воєнний стан. Інтерновано кілька тисяч осіб, обмежено громадянські свободи (зокрема, таємницю листування чи недоторканість житла), припинено послуги зв'язку, замкнено кордон, мілітаризовано найбільші заклади, встановлено міліційну годину від 22.00 до 6.00 ранку, заборонено подорожувати між містами без перепусток і збиратися навіть у приватних помешканнях; також припинено навчання у школах всіх типів і рівнів та посилено цензуру.

У багатьох регіонах країни сталися страйки й протести. Для втихомирення опору було залучено загалом близько 200 тис. службовців МВС і солдатів, озброєних важкою бойовою технікою. Силою придушили страйки в сорока закладах. Найбільшого розмаху протести набули в Катовицькому воєводстві, де під час захоплення шахт міліція використала зброю. Трагедія сталася в шахті «Вуек», де загинуло дев'ятох шахтарів, а кількадесят було поранено.

З перших днів воєнного стану тривало незалежне, підпільне життя. Виходили сотні видань і бюлетенів. Незалежний обіг видань, а також підпільне Радіо «Солідарність» були дуже важливою зброєю в боротьбі з пропагандистською монополією влади воєнного стану. Так само суттєву роль відіграла культурна й освітня діяльність, що велася поза офіційними структурами. В інтелектуальних середовищах відбувся широкомасштабний

бойкот державних засобів масової інформації, а особливо телебачення, яке, на загальне переконання, тісно пов'язувалося з пропагандою проти «Солідарності». Особливо помітним був бойкот телебачення акторами, який порушили небагато осіб з відомими прізвищами. Ще в грудні 1981 р. був створений Комітет примаса з допомоги особам, позбавленим волі та їхнім родинам, який займався, зокрема, розподілом дарунків, що надходили з-за кордону.

Після першого року поступово створювалися конспіративні структури «Солідарності». У квітні 1982 р. з кількох відомих діячів створили першу конспіративну загальнопольську структуру – Тимчасову координаційну комісію НСПС «Солідарність», котра, – визнаючи зверхність інтернованого Валенси – була найвищою владою підпільної «Солідарності». З нагоди другої річниці підписання угоди в Гданську, 31 серпня 1982 р. «Солідарність» організувала в 66 містах вуличні маніфестації, які часто закінчувалися запеклими сутичками з міліцією. Найтрагічнішого перебігу набрала демонстрація у Любіні в Долішній Сілезії, де міліція стріляла в людей на вулицях – тоді там загинули три особи.

Восени влада заборонила всі діючі в Польщі професійні спілки, в тому числі, звісно, й «Солідарність». Влада вирішила, що опанувала ситуацію в країні й зважилася припинити воєнний стан

від 31 грудня 1982 р. Звільнили майже всіх інтернованих, але не припинили нещадної боротьби з опозицією «Солідарності». 12 травня міліція затримала й тяжко побила в дільниці на Старому місті у Варшаві випускника школи Гжегожа Пшемика. За два дні хлопець, мати якого була діячкою «Солідарності», помер у лікарні. Похорон Пшемика набрав маніфестаційного характеру й зібрав тисячі людей.

Хоча влада вперто повторювала, що Валенса ніколи не буде для неї політичним партнером, для значної частини суспільства саме він залишався беззаперечним вождем. 5 жовтня Комітет Нобелівської премії Миру оголосив, що лауреатом за 1983 р. став саме Валенса. Велика радість мільйонів членів і прихильників «Солідарності» різко контрастувала з відвертим невдоволенням партійно-державної влади. Попри те, що формально воєнний стан було скасовано, в Польщі зберігалася напружена ситуація.

19 жовтня 1984 р. душпастиря «Солідарності» о. Єжи Попелушка викрали й убили троє офіцерів СБ. 3 листопада у Варшаві в костелі св. Станіслава Костки відбувся урочистий похорон, участь у якому взяли примас Глемп, делегації «Солідарності» з усієї країни на чолі з Валенсою та незліченні натовпи вірних. Отець Попелушко став мучеником за справу «Солідарності» (у червні 2010 Католицька церква беатифікувала його). У лютому 1985 р. в процесі вбивць о. Попелушка винесли вироки. Їх засудили на терміни від чотирнадцяти до 25 років ув'язнення.

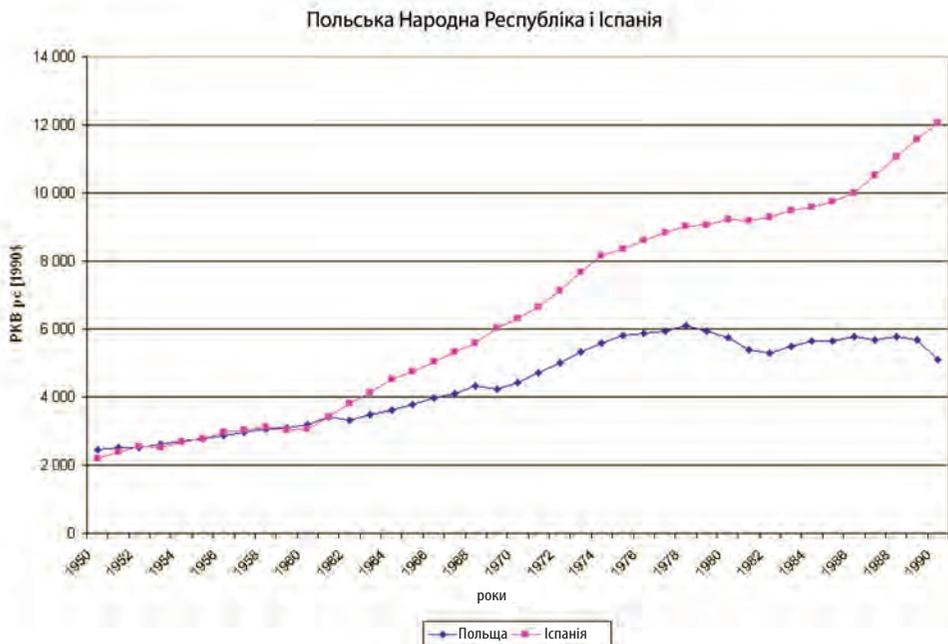
Як процес, так і винесені вироки були безпрецедентними для країн, керованих комуністами.

У 1984–1985 рр. значну частину членів і прихильників «Солідарності» поступово охопила апатія і сумніви. Політичне підпілля – що, зрештою, цілком зрозуміло – до певної міри, принаймні, було відірваним від проблем насущного дня. Мільйонам людей жилося тяжко, а віра в кінцевий успіх жила в серцях лише найсильніших і найзагартованіших. На політичній сцені з'явилося нове покоління діячів, які були надто молодими, щоб свідомо й активно брати участь у подіях 1980–1982 рр. Ці молоді люди мали свої власні проблеми і справи, якими мушили займатися, при чому на «Солідарність» часто дивилися не так некритично, як ті, хто брав участь у її створенні і боровся за її існування. Для цих молодих людей однією з найважливіших життєвих проблем було питання обов'язкової військової служби. У квітні 1985 р. у Кракові оголошено декларацію новозаснованого руху «Свобода і мир», який домагався добровільності військової присяги і надання можливості відбувати альтернативну службу всім тим, хто не хоче служити у війську з політичних чи етичних поглядів. 1988 р. діяльність цього руху, переслідуваного арештами, закінчилася повним успіхом: зміною тексту військової присяги і запровадженням альтернативної служби.

У другій половині вісімдесятих років Польща опинилася на роздоріжжі і здавалося, що сама не дасть собі ради. Деякі розраховували, що нові реформаторські

Підсумки ПНР

Відповідь на питання про підсумки комуністичного правління у Польщі все ще значною мірою залежить від того, хто її надає. Зрозуміло, що людям, які роками були зв'язані з широко зрозумілим табором влади, трудно переписати своє життя. Особи, які ототожнюють себе з лівими ідеалами, хотіли б якнайбільше зберегти з доробку ПНР на соціальній ниві, а представники правіці – які роками залишалися поза руслом офіційного публічного життя чи існували на його узбіччі – чи не все, поєднане з періодом комуністичного правління, видається поганим, дурним, несправедливим, злочинним. Можливо, ми ще не можемо дати повну і об'єктивну оцінку періодові комуністичного правління в Польщі, але можемо навести таке промовисте порівняння. Якщо 1938 р. національний прибуток на душу населення в Польщі становив 45% національного прибутку тодішньої Франції, 82% Італії і 206% Греції, то 1988 р. становив аналогічно 11% прибутку Франції, 13% Італії і... 36% Греції. Незалежно від різних злочинів і несправедливостей, які вчинила комуністична влада в Польщі, нехай краще ці цифри, – які говорять самі за себе, – замінять повний і всебічний підсумок комуністичного правління в Польщі.

Порівняння національного прибутку на душу населення в Польщі й Іспанії у 1950–1990 рр.

імпульси прийдуть зі Сходу, де починалася проголошена новим генеральним

секретарем Комуністичної партії Советського Союзу «перебудова».

Розділ 9. Про що слід розмовляти

- Після Другої світової війни влада комуністичної Польщі, воюючи з Українською Повстанською Армією й українськими націоналістичними організаціями, здійснила в рамках акції «Вісла» переселення тисяч українців, бойків і лемків з південно-східних воєводств на т.зв. Повернуті землі. Які асоціації з польського боку викликає визначення «акція «Вісла», а з чим ототожнюють його нащадки українців, бойків, лемків, які до 1947 р. жили на Прикарпатті, в Бескидах чи на Люблінщині? Чи польські учні, які проводять канікули в Бескидах, помічають у цих теренах сліди українських мешканців цих земель, чи поляки, які відвідують Мазовію можуть відповісти, чому на цих землях є найбільше скупчення українського населення у Польщі? Своєю чергою, чи учні українських шкіл під Тернополем чи в Кременці знають історію виселення поляків з давніх воєводств II Речі Посполитої: Волинського, Львівського, Станіславівського, Тернопільського? Чи знають, звідки в їхній місцевості руїни палацу чи двору, або звідки римо-католицький цвинтар? Про це треба розмовляти в ім'я спільної пам'яті.
- Чи комунізм у Польщі мав свою специфіку? Дев'ятий розділ дає багато аргументів на користь того, що польський «барак советського табору» значно відрізнявся від оригіналу й від інших держав советської зони впливу, особливо після 1956 р. Варто зазначити дві фундаментальні різниці: неколективізоване село й силу Католицької церкви. Селяни й Церква чинили загальний пасивний опір комунізмові. Це, як мало хто інший, розумів кардинал Стефан Вишинський, примає Польщі (1948–1981), якого значна частина суспільства вважала духовним керівником польського народу.
- Польський календар. Поляки послуговуються особливим шифром. Коли кажуть «Польський жовтень», мають на увазі політичні події 1965 р., коли кажуть «Грудень на Узбережжі», то розуміють криваве робітниче повстання 1970 р. «Польський серпень» здобув міжнародну славу завдяки угоді, підписаній у серпні 1980 р. між гданськими страйкарями-суднобудівниками й комуністичною владою – дерев'яні щити з 21 постулатом страйкарів у 2003 р. були внесені до світового списку культурної спадщини ЮНЕСКО «Пам'ять світу». У цьому списку є найважливіші документальні пам'ятки з історії людства. Пропонуємо розшифрувати наступні «польські місяці»: червень і березень.
- Польське суспільство в період т.зв. першої «Солідарності» (1980–1981) виявило надзвичайну здатність до самоорганізації. Запровадження генералом Войцехом Ярузельським 13 грудня 1981 р. воєнного стану заморозило польські політичні й цивілізаційні зміни на вісім років. Дискусія про мотиви запровадження воєнного стану є однією з живих тем у польських публічних дебатах. Ось аргументи захисників рішення про впровадження воєнного стану: «Ярузельський зберіг нас від чужої інтервенції, бо Кремль був готовий, і якби воєнний стан не був запроваджений, незабаром відбулася б советська інтервенція»; «здійснення цієї операції командою Ярузельського вберегло країну від непередбачуваного розвитку подій (Кремль розглядав заміну Ярузельського групою „твердоблох“ з ПОРП – готових запровадити воєнний стан без огляду на суспільні втрати й міжнародні ускладнення)»; «генерал Ярузельський, запроваджуючи воєнний стан, захищав польську обмежену суверенність». Критики рішення про впровадження воєнного стану твердять: «Советський Союз у жодному випадку не передбачав введення своїх військ до Польщі, бо вважав, що розгром „Солідарності“ має бути здійснений польськими руками: польською армією і польським апаратом безпеки»; «Кремль пам'ятав політичну й господарську ціну, яку йому довелося заплатити у зв'язку з інтервенцією

в Угорщині (1956) і Чехословаччині (1968)»; «позиції СРСР на міжнародній арені в 1981 р. були інакшими від тих, які були в 1956 і 1968 рр., а виникнення „Солідарності” викликало в польському суспільстві загальний ентузіазм, а приготування до силової розправи з „Солідарністю” комуністична влада послідовно готувала від перших тижнів після підписання серпневих угод, а найважливіше вирішення сталося щойно 13 грудня 1981 р.».

Порозмовляймо з людьми, які пам'ятають запровадження воєнного стану. Як тоді вони оцінювали рішення Ярузельського, що тоді відчували, як тепер оцінюють ті події?

Антоні Дудек

ПОЛЬЩА У 1986–2012 РОКАХ

1. Переговори «круглого столу» та вибори 4 червня 1989 року	328
2. Перші успіхи і проблеми трансформації. Лех Валенса президентом Речі Посполитої	332
3. Курс на Захід	336
4. Вибійста дорога до членства в Європейському Союзі	342
5. Сучасні дилеми Польщі і поляків	344
Розділ 10. Про що слід розмовляти	352

1 Переговори «круглого столу» та вибори 4 червня 1989 року

Патова ситуація, яка виникла у стосунках між командою генерала Ярузельського, що керувала Польщею, і значною частиною суспільства, що надалі симпатизувала «Солідарності», вдалося поступово подолати щойно в другій половині вісімдесятих років. Зміну ситуації спричинило як усе більше розчарування поляків відсутністю відчутних результатів господарських реформ, які обіцяв генерал Ярузельський після запровадження військового стану, так і зміною міжнародної ситуації після того, як до влади в СРСР 1985 р. прийшов Михайло Горбачов. Вже під час зустрічі керівників держав советського блоку у Варшаві 26 квітня 1985 р., під час якого було підписано протокол про продовження існування Варшавського договору, Горбачов казав, що «кожна з братерських партій самостійно визначає свою політику і відповідає за неї перед своїм народом». Це був виразний сигнал, що Москва збирається розширити автономію, якою володіють країни-сателіти.

Керівництво ПОРП відреагувало на зміни в СРСР обережно, довго не вірячи у тривкість прокламованого Горбачовим нового курсу. Однак еволюція суспільних настроїв у Польщі від кінця 1985 р. спричинилася до того, що поступово в думках частини співробітників генерала Ярузельського почав викристалізовуватися сценарій глибокої зміни політичної й господарської системи як єдиного способу уникнути неминучого вибуху суспільного

невдоволення. Але прискорення відбулося щойно в другій половині 1988 р., після двох хвиль страйків (у травні й серпні), в ході яких з'явилися вимоги поновної легалізації НСПС «Солідарність». У кінці серпня 1988 р. міністр внутрішніх справ ген. Чеслав Кіщак уперше після воєнного стану зустрівся з Лехом Валенсою, що започаткувало кількомісячні переговори, які стосувалися розмов за круглим столом. Завдяки великій допомозі представників Католицької церкви складні підготовчі переговори закінчилися успіхом і 6 лютого 1989 р. у палаці, який через кілька років мав стати резиденцією президента Речі Посполитої, почалися розмови за круглим столом, що тривали близько двох місяців.

Найсуттєвіше значення мали політичні реформи. Лех Валенса і його співпрацівники, які репрезентували найсильнішу гілку опозиції, погодилися на запровадження посади президента ПНР, наділеного широкими компетенціями, та гарантування представникам ПОРП і її союзникам 65% мандатів у майбутньому сеймі (за інші 35% мала вестися демократична боротьба). Взамін за це влада погодилася на легалізацію НСПС «Солідарність» та вільні вибори до майбутньої другої палати парламенту (сенату). Для ПОРП саме президент, якого мали обрати сейм і сенат, об'єднані в Національні збори, мав бути найважливішим гарантом збереження комуністичних впливів у державі. Також не приховували, що

Засідання «круглого столу»

Круглий стіл

Насправді за круглим столом засідали лише двічі, 6 лютого й 5 квітня 1989 р., під час початку і завершення двомісячних переговорів, але саме цей стіл став політичним символом, що викликав у одних захоплення, а в інших ненависть. Насправді політичний контракт, про який домовилися за прямокутним столом у садибі МВС у Магдаленці, не означав ані мирної передачі влади, як твердять деякі ентузіасти круглого столу, ані макіавеллівської змови, як уважають його радикальні критики. Команда Ярузельського, стимульована «перестройкою» Горбачова, а водночас стурбована наслідками погіршення суспільних настроїв, зважилася на початку 1989 р. на стрибок уперед. Опозиція і Церква за круглим столом мали узаконити операцію перенесення центру влади з Центрального комітету ПОРП до кабінету президента, яким мав стати ген. Ярузельський. Однак ціна, яку вирішили заплатити за це опозиції – зокрема, вільні вибори до сенату – виявилася для комуністів настільки високою, що вже за два місяці перед їхніми очима постав привид банкрутства.

кандидатом коаліції на посаду голови держави буде ген. Ярузельський.

Кампанія перед виборами, перший тур яких відбувся 4 червня 1989 р., стала величезним успіхом «Солідарності». Завдяки законам про більшість, її кандидати здобули назагал, у двох турах, 99 зі ста

місць у сенаті та всі можливі для здобуття мандати у сеймі (35%). Після виборів виявилось, що керівництво ПОРП має проблеми із дисципліною в лавах союзних партій (ЗСЛ і СД), частина депутатів від яких відмовилася підтримати кандидатуру ген. Ярузельського на президента.

Врешті-решт після численних заходів, 19 липня 1989 р. Національні збори обрали Ярузельського. Однак факт, що це сталося за допомогою більшості лише в один голос та що його вибори практично уможливили деякі депутати «Солідарності», значно послабив позицію генерала-президента. У тому, що Ярузельського обрали президентом, суттєву роль відіграла підтримка США щодо його кандидатури. У Вашингтоні побоювалися, що усунення Ярузельського може спричинитися до поразки процесу демократизації у Польщі, а це, своєю чергою, могло б привести навіть до падіння Горбачова.

Значна частина суспільства, зокрема та, що підтримувала «Солідарність», не приховувала невдоволення з вибору Ярузельського. З початку 1989 р. наростало також суспільне бродіння, пов'язане з погіршенням господарської ситуації і зростанням інфляції. Його проявом були дві хвилі страйків, які сягнули апогею в березні й липні, а також вуличні демонстрації радикальної молоді (найбурхливіші мали місце в травні у Кракові). Це добре усвідомлював Валенса, якого тривалий час гостро атакувала радикальна частина опозиції за надмірні поступки щодо комуністів. Тому, коли на початку серпня 1989 р. президент Ярузельський довірив місію створення нового уряду ген. Кіщаківі, керівник «Солідарності» запропонував керівництву ЗСЛ і СД укласти урядову коаліцію. Це перекреслило місію Кіщака і виразно відібрало ініціативу у керівництва ПОРП. З огляду на дії ЗСЛ і СД, які позитивно відповіли на пропозицію Валенси, ген. Ярузельський був змушений довірити

місію створення уряду кандидатіві, висунутому лідером «Солідарності». Ним став багатолітній радник Валенси Тадеуш Мазовецький. Його уряд, створений у серєдині вересня 1989 р., склали наполовину представники «Солідарності», а наполовину репрезентанти ЗСЛ, СД і ПОРП. Формально остання партія не була членом коаліції, але з огляду на роль, яку вона досі відіграла в політичній системі (зокрема у сфері контролю над силовими структурами), Мазовецький визнав, що її міністри мусять бути представлені в його уряді.

Сейм 29 грудня 1989 р. вніс зміни до конституції ПНР. Назву держави було змінено, повернувшись до традиційної форми Польська Річ Посполита. З конституції зник ідеологічний вступ, а місце статті про керівну роль ПОРП (її остаточно ліквідували в січні 1990) зайняв абзац, у якому йшлося про свободу творення політичних партій. Усунули також статті зі згадками про соціалізм і планову економіку. Однак ці зміни в контексті «осені народів», що почалася в жовтні, швидко перестали бути достатньо радикальними в ситуації розриву з буднями реального соціалізму. Буднями, оцінці яких у наступні роки було присвячено багато публічних дискусій. Захисники ПНР висували в них аргументи про ефективну відбудову країни після воєнних знищень, про встановлення стабільних кордонів і системи суспільної опіки, яка, зокрема, гарантувала повну зайнятість. Вказували також на значні досягнення польської культури й науки у повоєнному півстолітті. Своєю чергою критики нагадували про

W związku z pismem nr AB-III-009/89 z dnia 14 listopada 1989 roku uprzejmie wyjaśniam, iż na polecenie I Zastępcy Ministra Spraw Wewnętrznych zarządzeniem zniszczenie określonych kategorii dokumentów operacyjnych, posiadanych przez były Departament III MSW.

Logiczną konsekwencją tych działań było zniszczenie również dzienników korespondencji, w których materiały te były zaewidencjonowane w sposób umożliwiający identyfikację zainteresowań operacyjnych przechodzących w zniszczonych materiałach.

Całość tych działań nie jest oczywiście zgodna z Zarządzeniem nr 049/85 Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie organizacji i zasad postępowania z materiałami archiwalnymi, ale decyzja ta podjęta została przez osobę posiadającą odpowiednie kompetencje i podyktowana była ważnymi względami politycznymi.

Фрагмент документа про нищення ділових паперів Служби безпеки

Знищення документів СБ

Широкомасштабне знищення документів з архівів комуністичних спеціальних служб почалося після створення уряду Мазовецького. Щоправда, на чолі МВС у ньому далі перебував ген. Чеслав Кішчак, а МНО очолював ген. Флоріан Сівіцький, тобто найближчі співробітники ген. Ярузельського. Але їхні підлеглі явно не вірили, що цей стан вдасться довго втримати. Деякі категорії документів (наприклад, папки з оперативною інформацією на кожного священика і єпископа) знищували за дорученням керівництва, інші – внаслідок ініціативи низу. Папки палили на сміттєзвалищах і перемелювали на паперових фабриках, але частину з них службовці приховали. До цієї акції долучився навіть сам генерал-президент Ярузельський. На його доручення у грудні 1989 р. на фабриці у Констанціні-Єзьорні на туалетний папір переробили сотні тисяч аркушів стенограм засідань Політбюро ЦК ПОРП вісімдесятих років.

негативний підсумок цього періоду для цивілізаційного розвитку Польщі, вказували, що 1989 р. Польща була значно біднішою за такі країни, як Греція чи Іспанія, у яких в міжвоєнний період національний прибуток був нижчим, ніж

у Польщі. Порушували також питання відсутності державного суверенітету, високих суспільних і екологічних затрат форсованої індустріалізації, а також жертв різноманітних репресій щодо осіб, які протистояли диктатурі.

2 Перші успіхи і проблеми трансформації. Лех Валенса президентом Речі Посполитої

Утворення кабінету Тадеуша Мазовецького започаткувало перехідний період між ПНР і III Річчю Посполитою, що тривав до часу здійснення перших вільних парламентських виборів у жовтні 1991 р. Навесні 1990 р. сейм ухвалив пакет законів, що уможливили заміну

СБ і ГМ (міліція) Управлінням охорони держави та Поліцією. Також ухвалили закон, що запроваджував самоврядування на рівні громади, а у травні 1990 р. відбулися перші демократичні вибори самоврядування. В цей час найсуттєвішим процесом, що визначав тотожність

Перша сесія Біржі цінних паперів у Варшаві (16 квітня 1991)

Біржа

Виникнення у Польщі Біржі цінних паперів (БЦП) було одним із проявів повороту до ринкової економіки. Символічною була також перша садиба варшавської біржі, яку вмістили в будівлі Центрального комітету ПОРП. Початково сесії біржі відбувалися лише раз на тиждень і на них нотували акції лише п'яти спілок. Під час першої сесії у квітні 1991 р. надійшло лише 112 заявок купівлі-продажу, а загальний обіг біржі був рівноцінним близько 2 тис. \$. Першого високого виторгу варшавський паркет дочекався 1993 р., а торги закінчило помітне падіння ринку наступного року. Однак, це не злякало наступних інвесторів, що шукали зиску на біржі. Починаючи з жовтня 1994 р. сесії відбувалися вже п'ять днів на тиждень. На початку 2012 р. на БЦП було зареєстровано 428 товариств, сумарна капіталізація яких складала понад 240 мільярдів \$.

нової польської державності стала радикальна трансформація керованої централізовано економіки. Її символізував план віце-прем'єра Лешка Бальцеровича, основні положення якого оприлюднили у жовтні 1989 р. Він передбачав три основні напрямки діяльності: 1) реформу фінансів держави і здобуття бюджетної рівноваги; 2) запровадження ринкових механізмів; 3) зміну структури власності економіки.

Першу зі згаданих цілей збиралися досягнути передовсім ліквідацією автоматичних підвищень зарплат і різкою зупинкою їхнього зростання. Крім того, програма передбачала обмеження преференційних кредитів та скорочення різноманітних дотацій, а також ліквідацію більшості податкових пільг. Ті з цін, які мали залишитися під контролем уряду, були радикально підняті (навіть на 400%). У подальшій перспективі мала розпочатися реформа фіскальної системи й передбачалося запровадити три податки: прибутковий від юридичних осіб, від особистих прибутків та податок на додану вартість (VAT).

Ринкові механізми в економіці мали запрацювати завдяки звільненню більшості цін, приведенню до реального опроцентування кредитів та запровадження внутрішньої обмінності злого. В подальшому збиралися досягнути зовнішньої обмінності злого, а також демонополізації і деконцентрації економіки, налагодження ринку цінних паперів, реформи системи суспільного страхування і бюджетної сфери. Натомість зміну структури власності економіки мала забезпечити

широка приватизація, а також виділення комунального майна і зняття обмежень на обіг землі, будівель і житла. Суттєвим елементом реформ стало також створення 1991 р. Біржі цінних паперів у Варшаві.

Радикальні економічні реформи, які лише 1990 р. принесли падіння реальних прибутків поляків у середньому на понад 20%, супроводила поступова переорієнтація закордонної політики. Вихідним пунктом стала перебудова стосунків з СРСР та іншими країнами советського блоку, в яких до кінця 1989 р. впали комуністичні режими. Для Польщі і всієї Європи найважливішим виявилось падіння берлінського муру в листопаді 1989 р., що започаткувало процес об'єднання обох німецьких держав. Рішення про координацію дій у справі об'єднання Німеччини ухвалила конференція міністрів закордонних справ держав НАТО і Варшавського договору в Оттаві в лютому 1990 р. Там прийняли формулу переговорів «2+4», тобто НДР, ФРН + США, СРСР, Великобританія, Франція. «Конференція 2+4», що розпочалася в березні 1990 р. у Берліні, тривала п'ять турів. На одному з них (паризькому) був присутній – під час обговорення питання визнання Німеччиною кордону на Одері й Лужицькій Нисі – польський міністр закордонних справ Кшиштоф Скубішевський. Тоді прийняли рішення про обов'язковість укладення польсько-німецького трактату про кордон, що відбулося 14 листопада 1990 р. «Конференція 2+4» завершилася 12 вересня 1990 р. підписанням Угоди про остаточне врегулювання питання Німеччини. В силу цієї угоди об'єднана

Німеччина, до складу якої увійшли території: ФРН, НДР і Західного Берліна, здобула цілковиту суверенність і стала членом НАТО. Паралельно з «Конференцією 2+4» обидві німецькі держави провадили переговори про внутрішні аспекти об'єднання. 3 жовтня 1990 р. відбулося офіційне об'єднання Німеччини через включення НДР, поділеної на п'ять союзних земель, до Федеративної Республіки Німеччина.

Уряд об'єднаної Німеччини висловив згоду на розміщення до кінця 1994 р. советських військ на терені колишньої НДР, але від 1990 р. їх систематично виводили, зокрема й через територію Польщі. Тим часом справа присутності контингенту советських військ у Польщі, що налічував близько 60 тис. солдатів, була порушена урядом Мазовецького щойно восени 1990 р. Переговори з Москвою на тему виведення її військ закінчилися

лише за понад рік, а укладена тоді угода передбачала, що останні советські солдати покинуть територію Речі Посполитої до кінця 1993 р. Перед закінченням переговорів з цього питання у Празі 1 липня 1991 р. було ліквідовано Варшавський договір, а за два дні до того у Будапешті підписано порозуміння про розпуск Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), а водночас відкинута пропозиція СРСР щодо створення нової економічної організації. У серпні 1991 р., після поразки т.зв. московського путчу, організованого групою комуністичних догматиків на чолі з віце-президентом СРСР Геннадієм Янаєвим, процес розпаду Советського Союзу увійшов у завершальну стадію і завершився в грудні 1991 р., коли на руїнах комуністичної імперії постало п'ятнадцять нових держав, чотири з яких стали новими сусідами Польщі (Росія, Литва, Білорусь і Україна). Польща

Лех Валенса під час президентської кампанії 1990 р.

Перші загальні президентські вибори

Коли в квітні 1990 р. Лех Валенса офіційно висунув свою кандидатуру на президента, багато поляків побачили в цьому логічне завершення процесу докорінних перетворень, розпочатих рік тому. Однак прем'єр Мазовецький і його соратники зустріли цю думку критично, вважаючи, що Валенса не має достатніх компетенцій, щоб стати главою держави. Через те в таборі «Солідарності» стався гострий конфлікт, який Валенса назвав «війною вгору». Суперечку між Валенсою і Мазовецьким вирішили через проведення президентських виборів шляхом загального голосування. Таким чином до будованої в Польщі парламентсько-кабінетної системи запровадили посаду президента, обраного загальними виборами, що започаткувало низку нескінченних конфліктів між черговими президентами й прем'єрами.

з задоволенням сприйняла розпад СРСР, свідченням чого був факт, що вона була першою державою в світі, яка визнала незалежність України. У мирному перебігові цього процесу, а також у недопущенні до поширення советської ядерної зброї важливу роль відіграла співпраця президента Росії Бориса Єльцина і президента США Джорджа Буша, який – також у результаті вдалої військової операції з витіснення іракських військ з Кувейту (1991) – став керівником єдиної світової супердержави.

З ліквідацією СРСР збігся в часі кінець перехідного періоду на польській політичній сцені, який символізувало двовладдя Мазовецького й Ярузельського та контрактний сейм. Прискорення політичних змін відбулося внаслідок гострого конфлікту всередині табору «Солідарності», який вирішили – після скорочення президентського терміну Ярузельського – перші в історії Польщі загальні президентські вибори в грудні 1990 р. Перемогу на них здобув Лех Валенса, який у другому турі переміг Станіслава Тимінського. Великої поразки зазнав прем'єр Мазовецький, який зайняв лише третє місце. Натомість перші в Польщі після Другої

світової війни вільні парламентські вибори, що завершили перехідний період між епохою ПНР і III Річчю Посполитою, відбулися 27 жовтня 1991 р. Однак ці вибори не виявили переможця й започаткували період політичної роздробленості, що супроводжувався погіршенням економічної ситуації (зростання безробіття, падіння реальних прибутків).

Створений у грудні 1991 р. правий уряд Яна Ольшевського, що спирався на багатопартійну коаліцію, був неспроможний здобути стійку більшість у парламенті. Мало того, він швидко потрапив у конфлікт з президентом Валенсою щодо стосунків з Росією і контролю над армією. Та найгостріший характер мала суперечка, пов'язана з люстрацією, яку уряд трактував як вступ до декомунізації держави. Люстрація мала полягати на оприлюдненні фактів співпраці з комуністичними спецслужбами публічних осіб і змушенні їх, таким чином, піти з політики, державної адміністрації чи судочинства. Противники люстрації вважали, що це буде форма «полювання на відьом», натомість прихильники дотримувалися думки, що це одна з основних умов очищення публічного життя. Але в сеймі,

вибраному 1991 р., ці останні опинилися у виразній меншості. Тому в ніч з 4 на 5 червня 1992 р. сейм, на заклик президента, ухвалив пропозицію про вотум недовіри до кабінету Ольшевського, міністр внутрішніх справ якого Мацеревич намагався попередньо виконати люстраційну ухвалу сейму. Призначений прем'єром лідер ПСЛ Вальдемар Павляк більше місяця намагався створити наступний уряд. Врешті у липні 1992 р. на чолі нового кабінету стала Ганна Сухоцька з ліберального Демократичного об'єднання (УД). У її

уряді, створеному коаліцією семи партій, найбільше посад зайняли репрезентанти УД і правого Християнсько-Національного об'єднання. В період існування уряду Сухоцької Польщею прокотилися подальші хвилі страйків, організованих колективами державних підприємств, що стояли перед загрозою банкрутства. 28 травня 1993 р. сейм прийняв поданий депутатами «Солідарності» вотум недовіри урядові. Президент Валенса в цій ситуації прийняв рішення про розпуск парламенту, а дату виборів призначили на 19 вересня 1993 р.

3 Курс на Захід

Попри гострі внутрішні конфлікти, Польща послідовно продовжувала політику орієнтації на Захід, вступом до чого стало підписання у грудні 1991 р.

угоди про асоціацію з Європейськими спільнотами. Паралельно старалися розвивати регіональну співпрацю з Угорщиною, Чехією і Словаччиною, виявом

Підписання конкордату

Конкордат між Апостольською Столицею і Польською Річчю Посполитою

Рішення уряду Ганни Сухоцької про підписання конкордату в липні 1993 р. викликало невдоволення лівих і ліберальних кіл. Вони вважали, що врегулювання положення Римо-Католицької церкви в Польщі за допомогою угоди з Апостольською Столицею буде необґрунтованим привілеюванням і черговим проявом поширення впливів духовенства. Найбільше суперечок викликало рішення у конкордаті трьох питань: цивільних наслідків канонічного подружжя, управління цвинтарями та дотування католицького шкільництва. Після перемоги на виборах у вересні 1993 р. СЛД заблокував ратифікацію конкордату на кілька років, обґрунтовуючи це, між іншим, необхідністю попереднього ухвалення нової конституції. Остаточна угода набула чинності лише 1998 р. Справа конкордату була черговим – після повернення навчання релігії у школах (1990) і ухвалення закону про обмеження права на переривання вагітності (1993) – актом суперечки про роль католицизму в житті сучасної Польщі.

якої стало підписання 15 лютого 1991 р. у Вишеграді декларації про співпрацю між цими державами. Спочатку Вишеградська група була союзом, скерованим проти імперської політики, яку провадив СРСР, а після його ліквідації своє основне завдання вбачала у діях, скерованих до інтеграції з Європейським Союзом. У середині дев'яностих років Група переживала кризу, а її діяльність поступово згорталася. До цього спричинилася позиція Чехії, прем'єр якої Вацлав Клаус уважав, що Група сповільнить інтеграцію його країни з ЄС. Ударом по солідарності Групи стало також подання у квітні 1994 р. Польщею й Угорщиною формальних прохань про прийняття до Європейського Союзу та ізоляціоністська політика Словаччини, якою керував Владимир Мечіар.

З проханням про прийняття Польщі до ЄС звернувся уряд Вальдемара Павляка, створений після виборів у вересні 1993 р. Їх переможцем стали ліві сили (посткомуністичний Союз демократичної лівіці (СЛД) і Польське народне об'єднання (ПСЛ), які вміло

скористалися помилками кількох постсолідарних урядів й суспільним невдоволенням з обтяжливих реформ. Союз СЛД–ПСЛ також зазнавав потрясінь від внутрішніх конфліктів, які, однак, протягом чотирьох років не спричинилися до його розпаду. Натомість двічі змінився прем'єр. 1 березня 1995 р. сейм відкликав Павляка, якого атакували одночасно СЛД і Валенса. Його місце зайняв Юзеф Олексі, якого на місці маршалка сейму замінив діяч ПСЛ Юзеф Зих. Олексі, звинувачений міністром внутрішніх справ Анджеєм Мільчановським у шпигунстві на користь Росії, в січні 1996 р. подав у відставку, однак слідство не підтвердило закидів. Новим прем'єром став Влодзімеж Цимошевич (СЛД), а склад його уряду підтвердив домінацію СЛД над партнером. У листопаді 1995 р. у другому турі президентських виборів лідер СЛД Александр Квасневський незначною більшістю голосів переміг Леха Валенсу (51,7 проти 48,3%). Це підтвердило домінування посткомуністичної лівіці на політичній сцені, а сам Квасневський протягом майже десятиліття

був найпопулярнішим польським політиком.

Коаліція лівиці не змінила прозахідного курсу закордонної політики і продовжувала заходи у справі прийняття Польщі до структур Північноатлантичного пакту, виявом чого стало приєднання 2 лютого 1994 р. до програми «Партнерство заради миру». Ця програма була підготована адміністрацією нового президента США Білла Клінтона у вигляді своєрідного перехідного етапу для держав, що бажають стати членами НАТО. Після кількарічних вагань у цій справі, що впливали, зокрема, зі спротиву Росії, адміністрація Клінтона врешті вирішила в середині десятиліття розпочати процес розширення НАТО на схід.

Віслава Шимборська отримує Нобелівську премію

У травні 1997 р. опір Кремля було подолано підписанням угоди про спеціальні стосунки між НАТО і Росією, а через два місяці керівники держав НАТО, зібравшись у Мадриді, ухвалили рішення про запрошення Польщі, Чехії й Угорщини до переговорів про вступ.

Коаліція СЛД–ПСЛ не зважилася відмінити вже запроваджених вільноринкових реформ, натомість відмовилася форсувати подальші модернізаційні зміни, які мали дорого коштувати суспільству. Вона також значно обмежила процес приватизації і припинила роботи над розбудовою місцевого самоврядування. Лівим урядам, натомість, сприяла господарська кон'юнктура – 1995 р. зафіксовано рекордне семивідсоткове зростання прибутку на душу населення, відбулося також помітне зниження безробіття.

Національні збори 2 квітня 1997 р. голосами СЛД, ПСЛ та опозиційних Унії

«Двічі не трапляється й не трапиться нічого. Через те ми народилися невправні, а помремо недосвідчені», – це слова одного з найвідоміших віршів Віслави Шимборської, яка 1996 р. отримала Нобелівську премію з літератури. З огляду на засилля літературної сірятини, її творчість була одним із найсвітліших пунктів на мапі польської культури, яка хоча й позбулася після падіння комуністичної влади цензорського кляпа, але відчула також радикальне обмеження державного меценатства. Особливо болісно відчували це люди кіно й культури. Найбільшою проблемою для письменників стало, натомість, падіння читачького попиту. Дослідження, проведені 2011 р., з'ясували, що 56% поляків не прочитали за минулий рік жодної книжки.

свободи (УВ як продовження УД) й лівій Унії праці ухвалили проект нової конституції. Кампанія перед референдумом, що мав затвердити основний закон, стала тестом популярності для створеної у червні 1996 р. правої Виборчої акції «Солідарність» (АВС), яка закликала відкинути конституцію. На референдумі 25 травня 1997 р. за конституцію висловилося 52,71% його учасників. Але велика кількість противників конституції була сигналом про зростання популярності правих, які, зосередившись у АВС, виграли парламентські вибори 21 вересня 1997 р., здобувши 33% голосів. На другому місці був СЛД, якого підтримали 27% виборців, а в сеймі опинилися також представники Унії свободи, Польського народного об'єднання й правого Руху відбудови Польщі.

Прем'єром коаліційного уряду блоку АВС–УВ 17 вересня 1997 р. став Єжи Бузек, який належав до кола найближчих радників лідера АВС і НСПС «Солідарність» Мар'яна Кшаклевського. Останній обмежився посадою голови парламентського клубу АВС, але насправді був фактичним керівником правлячого табору. Кабінет Бузека довів до кінця процес вступу Польщі до НАТО. В грудні 1997 р. у Брюсселі було підписано т.зв. акцесійний протокол, що передбачав вступ трьох держав Центральної Європи до НАТО. Далі розпочався етап ратифікації цього протоколу парламентами всіх країн-членів, що тривав протягом усього 1998 р. Його започаткували канадський і данський парламенти, а закінчив у грудні 1998 р. голландський сенат. Однак вирішальне значення у цьому процесі мала згода сенату США,

який висловився за це перевагою вісімдесяти проти дев'ятнадцяти голосів (потрібна більшість становила 2/3 голосів) 30 квітня 1998 р. Голосування попередила багатомісячна кампанія полонійних середовищ у США, яка сприяла подоланню застережень з боку частини впливових американських політичних кіл, які боялися роздратувати Москву або ж – у випадку деяких республіканських кіл – не бажали підтримувати ініціативу, започатковану демократичною адміністрацією Білла Клінтона. В організації цього виняткового польського лобі поважну роль відіграли Ян Новак-Єзьоранський і Збігнев Бжезінський, яких підтримав посол РП у Вашингтоні Єжи Козмінський.

Міністр закордонних справ Броніслав Ґеремек 12 березня 1999 р. в Індепенденс штату Міссурі передав до рук державного секретаря США Мадлен Олбрайт документи про ратифікацію членства Польщі в НАТО. Значно складнішими виявилися переговори, що розпочалися в листопаді 1998 р., пов'язані з вступом Польщі до складу ЄС. Уряд Бузека заявляв, що Польща досягне повної готовності до членства 1 січня 2003 р., але спротив більшості держав ЄС, – пов'язаний, зокрема, з побоюваннями напливу дешевої робочої сили та величезними коштами, потрібними для модернізації польського сільського господарства – спричинився до того, що до кінця існування цього уряду Брюссель не вдалося схилити визначити точну дату вступу до Союзу Польщі й інших держав Центрально-Східної Європи.

Уряд коаліції АВС–УВ здійснив чотири великі суспільні реформи. 1 січня

1999 р. вступила в дію реформа адміністративного поділу країни. Замість 49 воєводств створили шістнадцять. Водночас повернулися до триступеневого адміністративного поділу Польщі (ліквідованого 1975) на воєводства, повіти й гміни (громади). У січні 1999 р. увійшла в силу також нова організація публічної служби

охорони здоров'я, нагляд над якою здійснювали каси хворих. Удосконаленню системи суспільних забезпечень мала, своєю чергою, слугувати пенсійна реформа, основою якої стало доповнення діяльності реформованого державного Закладу суспільних забезпечень приватними пенсійними фондами, які, однак,

Фрагмент з фільму «Борг» Кшиштофа Краузе

Заангажоване кіно

Як слід діяти щодо безжалісного гангстера, який починає перетворювати наше життя на пекло, домагаючись повернення неіснуючого боргу? Перед цією дилемою стали герої фільму Кшиштофа Краузе, прототипами яких стали двоє молодих бізнесменів, які 1994 р. вбили бандита, який їх переслідував, і його помічника. «Борг» не був точною екранізацією справжніх подій, але допоміг обом убивцям, засудженим на 25 років ув'язнення, раніше вийти на волю. Питання, чи в цій справі перемогла справедливість, залишається відкритим. Не підлягає, натомість, сумніві, що фільм нещадно оголив безпорадність поліції і решти державного апарату щодо хвилі злочинності, яка прокотилася Польщею в першій декаді III Речі Посполитої. Також фільм заслужено ввів до грона найкращих польських акторів Анджея Хиру.

Анджей Вайда під час зйомок фільму «Катинь»

У березні 2000 р. Анджей Вайда отримав з рук Джейн Фонди почесного «Оскара» за сукупність творчих досягнень. Кандидатуру Вайди висунув Стівен Спілберг, відзначаючи його художні досягнення – від першого фільму «Покоління» (1954) до фільму «Корчак» (1990) – «одного з найповажніших європейських фільмів про голокост». На «Оскар» номінували також два інші фільми Вайди: «Панни з Вілька» та «Катинь». Останній фільм висвітлює драму понад 20 тис. польських офіцерів, убитих советською владою 1940 р. До самого кінця ПНР у цьому злочині звинувачували гітлерівців, а катинська брехня стала одним із найважливіших символів брехливості комуністичних властей. Щойно 1990 р. Михайло Горбачов визнав, що відповідальність за катинський злочин лежить на СРСР.

мали державні гарантії. Останньою, з 1 вересня 1999 р., була здійснена реформа освіти, найважливішим елементом якої було запровадження 6-річної початкової школи й 3-річної гімназії.

Далекий від досконалості спосіб підготовки реформ і зниження темпів економічного розвитку країни, пов'язані з господарською кризою в Росії 1998 р. (її наслідком було падіння темпу зростання

ВВП й посилення безробіття), спричинилися до втрати суспільної підтримки правлячої коаліції АВС–УВ. Падіння популярності стало каталізатором, що прискорив розпад коаліції, кінець якої стався у червні 2000 р., коли з уряду вийшли міністри, які представляли УВ на чолі з віце-прем'єром Лешком Бальцеровичем. Від цього моменту уряд Бузека діяв як кабінет меншості АВС.

4 Вибійста дорога до членства в Європейському Союзі

У жовтні 2000 р. треті загальні президентські вибори виграв уже в першому турі Александр Квасневський (53,9%), випередивши одинадцятьох інших кандидатів, в тому Анджея Олеховського (17,3%) та Мар'яна Кшаклевського (15,57%). Слабкий результат Кшаклевського поглибив внутрішню кризу АВС, а наступні афери за участю політиків цього табору викликали різке падіння популярності уряду Бузека. Парламентські вибори, що відбулися на тлі атаки ісламських терористів на Сполучені Штати, виграв союз СЛД–УП, який здобув 41% голосів. Поза сеймом опинилися як АВС, так і УВ, а їхнє місце зайняли Право і справедливість (ПіС) братів Леха і Ярослава Качинських (9,5%) та створена Анджеєм Олеховським за підтримки вихідців із УВ (Дональд Туск) і АВС (Мацей Плажинський) Громадянська платформа (ПО, 12,68%). Уперше до парламенту потрапили також численні представники популістських угруповань як лівого відтінку («Самооборона» Анджея Леппера), так і правого (Ліга польських родин Романа Ґертиха). На чолі нового уряду, головним завданням якого стало завершення переговорів, пов'язаних із членством Польщі в ЄС, став Лешек Міллер. Це вдалося в грудні 2002 р., під час зустрічі керівників держав ЄС у Копенгагені, де остаточно вирішили найсуттєвіші спірні проблеми щодо польського сільського господарства

й ступеня відкритості ринків праці держав ЄС для польських громадян.

СЛД–УП, не маючи в сеймі більшості, вирішили повторити коаліцію з ПСЛ. Але цим разом союз із «народовцями» протримався ледве кільканадцять місяців. У лютому 2003 р. Міллер, незадоволений відсутністю підтримки послами ПСЛ урядових проектів законів у сеймі, усунув з кабінету міністрів цієї партії. Від цього моменту уряд Міллера формально представляв меншість, але фактично виграв усі важливі голосування у сеймі завдяки підтримці послів, що покинули свої фракції, та «Самооборони». У жовтні 2002 р. відбулися вибори до самоврядування, в котрих уперше вибирали безпосередньо президентів міст і бурмістрів. Символом наростання негативних явищ у публічному житті стала т.зв. афера Льва Ривіна, розкрита в грудні 2002 р. Відомий кіновиробник від імені групи впливових політиків вимагав у видавця «Виборчої газети» („Gazety Wyborczej”), яка тоді була найбільшою польською газетою, величезного хабара взамін за корисний для нього текст закону про радіомовлення і телебачення. Афера показала громадськості ігнорування основних засад правової держави й високий рівень корупції в урядовому таборі. Вона спричинилася до падіння суспільної підтримки урядові СЛД й розвитку політичних угруповань, які декларували радикальну перебудову моделі публічного життя

Роман Ключка як власник фірми «Оптімус»

Бізнес і чиновники

Роман Ключка був одним із тих польських підприємців, які в дев'яності роки здобули помітний успіх. Створена ним фірма «Оптімус» протягом кількох років перетворилася на найбільшого в Польщі виробника комп'ютерів. Проблеми почалися після запровадження абсурдних законів, за якими вигіднішим став імпорт комп'ютерів, аніж їх виробництво в Польщі. У липні 2002 р. Ключку заарештували й звинуватили у спробі виманити податок ПДВ. Водночас родині бізнесмена анонімно запропонували «вирішити» справу взамін за відповідну оплату. Врешті Ключка вийшов на волю, не даючи хабара, але заплативши рекордно високу заставу в розмірі 8 млн. злотих, які вмістили на безвідсотковий рахунок. 2003 р. визнали, що бізнесмен не порушував закон, а суд великодушно присудив йому 5 тис. злотих відшкодування. Ключці пощастило, що його справою зацікавилися ЗМІ. На відміну від багатьох інших підприємців, знищених анонімними податковими чиновниками й прокурорами, йому вдалося не лише виправдатися від звинувачень, а й стати символом державного рекету. Чиновники й прокурори, причетні до цієї справи, залишилися анонімними.

й безкомпромісну боротьбу з корупцією (ПО, ПіС).

16 квітня 2003 р. представники Польщі підписали в Афінах акцесійний трактат з ЄС. Підписання трактату не

означало, однак, вступу Польщі й дев'яти інших країн до ЄС. У більшості з них мали відбутися референдуми, громадяни мали висловитися щодо членства в Союзі. Поляки схвалили цей крок на

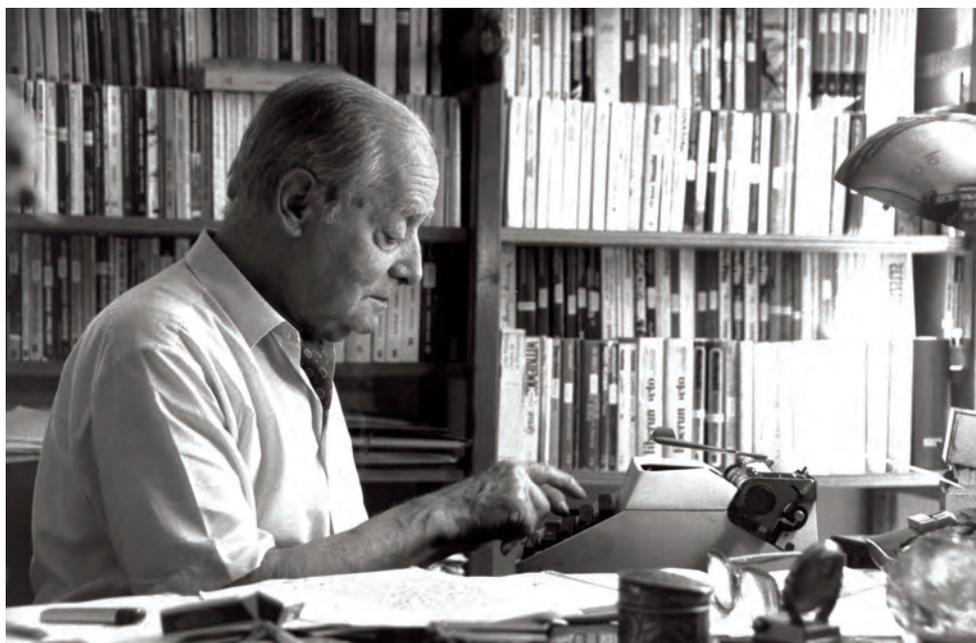
референдумі, що відбувся 7–8 червня 2003 р. Вступ до ЄС схвалили понад 77%, у голосуванні взяли участь близько 59% громадян. Польща стала членом Союзу в травні 2004 р., що завершило процес зближення країни до західних військових і політичних структур. Вступ до Союзу співпав у часі з відставкою Міллера, позиція якого похитнулася у зв'язку

з вибухом нових афер за участю політиків СЛД та розколу в цій партії. Новим прем'єром у травні 2004 р. став Марек Белька, уряд якого мав підтримку президента й розрізної сеймової лівиці. Уряди Міллера й Бельки збільшили темпи економічного зростання, натомість не змогли впоратися з обмеженням швидкого зростання безробіття.

5 Сучасні дилеми Польщі і поляків

У січні 2003 р. прем'єр Міллер підписав т.зв. лист восьми, засвідчений також керівниками Великої Британії, Португалії, Італії, Іспанії, Данії, Угорщини й Чехії, в якому висловлювалася підтримка цих держав американській політиці щодо Іраку, звинуваченого в підтримці ісламського тероризму й набутті зброї

масового ураження. Підписання цього листа викликало велике невдоволення у Берліні й Парижі, та попри це президент Квасневський заявив, що Польща не лише надасть політичну підтримку американській інтервенції в Іраку, а й вишле туди своїх військових. Це впливало з послідовного проамериканського

Єжи Гедройць

Єжи Ґедройць і «Культура»

Єжи Ґедройць (1906–2000) заснував 1947 р. і до смерті був редактором місячника «Культура», що виходив у Парижі. Разом із Юліаном Мерошевським він сформулював ідею, що важливою умовою повернення й утримання Польщею суверенності є примирення народів, що заселяли територію давньої Речі Посполитої і їхня спільна боротьба проти російського імперіалізму. Польським внеском у справу примирення народів повинна бути підтримка незалежницьких дій Білорусі, України й надбалтійських країн, а також добровільна відмова від давніх східних земель II Речі Посполитої. Спочатку ідеї Ґедройця наштовхнулися на гостру критику більшості польської політичної еміграції й викликали слабкий відгук у країні. Цей спротив не впливав з переконання, що Польща мусить боротися за повернення територій, втрачених після 1939 р., а з думки, що умовою визнання такої радикальної територіальної зміни мусить бути добровільне й висловлене в умовах цілковитої суверенності рішення польського народу. Раніше ніхто не повинен присвоювати собі право висловлювати зобов'язання й декларації від імені народу. Однак в міру стабілізації повоєнного міжнародного ладу, особливо з середини шістдесятих років, підтримка ідей, висловлених «Культурою» почала зростати. Вони знайшли зрозуміння також у частини українських, білоруських і литовських еміграційних кіл. Для поширення концепції солідарної співпраці народів давньої Речі Посполитої вирішальне значення мала демократична опозиція другої половини сімдесятих і вісімдесятих років, більшість угруповань якої схвалила думку Ґедройця і в межах другого видавничого обігу (самвидаву) поширила її серед широких кіл суспільства.

курсу, який Польща прийняла після вступу до НАТО.

Після повалення навесні 2003 р. військами коаліції більше двадцяти країн (основну силу в ній становили американські й британські війська) режиму Саддама Хусейна в Іраку, цю країну поділили на окупаційні зони: американську, британську та польську, яка охоплювала центрально-південну частину країни. Саме в цьому регіоні, що спочатку становив близько чверті території Іраку, з вересня 2003 р. за порядком стежила багатонаціональна дивізія, в якій, крім 2,4 тис. польських солдатів, служили також вояки з понад двадцяти інших країн (головно українці й іспанці). Рішення про участь Польщі в іракській операції з плином часу і внаслідок щораз помітнішої поразки американської окупаційної

політики в цій країні, викликало негативні оцінки все більшої кількості громадян. Участь Польщі в Іраку викликала погіршення польсько-німецьких стосунків. Про те, наскільки крихким, попри спільне членство в ЄС і НАТО, є польсько-німецьке партнерство, Варшава переконалася 8 вересня 2005 р., коли в Берліні канцлер Герхард Шредер і президент Росії Володимир Путін підписали угоду про будівництво по дну Балтики газопроводу між двома країнами. Ця угода, яку частина польської преси охрестила «економічним пактом Ріббентроп–Молотов», стала результатом багаторічних зусиль з боку Кремля, який прагнув створити ситуацію, за якої країни Західної Європи отримували б транспортований з Росії газ, оминаючи країни колишнього СРСР і його сателітів. З огляду на глибoku

Демонстрація під редакцією тижневика «Жечпосполіта» („Rzeczpospolita”) на захист звільненого з нього Броніслава Вільдштайна; Варшава, 4 лютого 2005 р.

«Список Вільдштайна»

Оприлюднення журналістом „Rzeczpospolitej” Броніславом Вільдштайном списку зі 160 тис. прізвищ з шифрами Інституту національної пам’яті (що зберігав документи комуністичних спеціальних служб) поділило поляків. Одні були переконані, що це давно очікуваний перелік агентів комуністичної безпеки, хоча співробітники ІНП постійно повторювали, що їх не можна так трактувати, а в самому списку найбільше кадрових функціонерів безпеки. Для інших список був коронним доказом «люстраційного божевілля» й «полювання на відьом», зокрема тому, що в ньому, крім кадрових функціонерів СБ і «таємних співробітників», опинилися й особи, за якими стежила СБ. Також вони не брали до уваги, що ім’я та прізвище й шифр нічого не доводять. У цьому переконалися близько 90% з кількадесяти тисяч осіб, які – після блискавичного ухвалення з цією метою сеймом доповненого закону про ІНП – подали до Інституту відповідну заяву, щоб дали довідатися, що, попри збіг імені й прізвища, у «списку Вільдштайна» фігурують не вони.

залежність цих останніх країн від поставок російського газу, це дозволило б Москві вільно використовувати проти них економічний тиск без необхідності

обмежувати поставки для Західної Європи. У поєднанні з наростанням у Росії, якою з 2000 р. керував Володимир Путін, авторитарних тенденцій та іншими

помітними кроками, скерованими на відбудову впливів Кремля на терені колишньої імперії Советського Союзу, це було реальним викликом для закордонної політики Речі Посполитої.

Неприятність путінської Росії до Польщі досягла апогею після втручання Варшави в мирне вирішення т.зв. Помаранчевої революції, яка потрясла Україну на переломі листопада й грудня 2004 р. Президент Квасневський разом із головою дипломатії ЄС Хав'єром Соланою відіграв суттєву роль у поступовому дипломатичному вирішенні конфлікту. Перемога Помаранчевої революції загальмувала процес відходу України від Заходу. Помаранчева революція викликала також зближення українців і поляків та подолання багатьох стереотипів з обох сторін. Але наслідком цього успіху став гнів Кремля, який звинуватив Євросоюз, а особливо Польщу, у втручанні у внутрішні справи України. Події на Україні спричинилися до замороження польсько-російських стосунків на кілька наступних років. Фатальними були також польсько-білоруські стосунки, вирішальний вплив на які мало переслідування польської національної меншини авторитарним режимом Олександра Лукашенка.

Майже одночасні парламентські й президентські вибори восени 2005 р. принесли перемогу ПiС (27%) і його кандидатові Лехові Качинському, котрий з невеликою перевагою голосів здолав лідера ПО Дональда Туска. В результаті цих виборів на польській політичній сцені відбулася найглибша зміна від 1993 р. Після дванадцяти років, коли принаймні

один з найважливіших осередків влади контролювали політики посткомуністичного табору, як президентський палац, так і парламент опинилися під контролем людей, що вийшли з постсолідарного табору. Подвійна перемога ПiС, однак, призвела до того, що керівники цієї партії, брати Ярослав і Лех Качинські не змогли досягнути порозуміння з ПО, що прогнала, в результаті чого ця остання партія опинилася – разом із СЛД і ПСЛ – у все виразнішій опозиції щодо нового правлячого табору, котрий ПiС врешті збудувало, спираючись на створювану протягом багатьох місяців нестабільну коаліцію з «Самообороною» і ЛПР. Нова коаліція схвалила гасло ПiС будівництва IV Речі Посполитої, та з огляду на брак спільної візії на це й відсутності парламентської більшості, необхідної для зміни конституції, в цьому було більше політичного маркетингу, ніж реальних можливостей.

Два наступні уряди, створені ПiС: меншості Казимира Марцинкевича й більшості (після укладення в травні 2006 коаліції з ЛПР і «Самообороною») Ярослава Качинського не принесли жодних поважних конституційних реформ. Попри сприятливу господарську кон'юнктуру, зростаючі суперечності всередині коаліції спричинилися влітку 2007 р. до її розпаду, а далі викликали дочасні парламентські вибори 21 жовтня. ПiС, яку ПО та частина ЗМІ звинуватили у схильності до авторитарних форм здійснення влади і значному погіршенні стосунків з Росією та Європейським Союзом (у т.ч. особливо з Німеччиною),

програло вибори, поступившись Громадянській платформі, яку підтримав 41% виборців. ПіС, здобувши 32% голосів – тобто більше, ніж два роки тому, коли воно виграло вибори – стало головною силою опозиції, у якій опинився також СЛД – з найгіршим результатом від моменту створення. Натомість керівництво

ПО, якому для здобуття безумовної більшості забракло 22 депутатські мандати, пішло на укладення коаліції з ПСЛ. На чолі нового уряду став лідер ПО Дональд Туск.

До найважливіших завдань, що стояли перед урядом ПО–ПСЛ, відносилися: приготування до організації чемпіонату

Президенти України і Польщі Віктор Ющенко і Лех Качинський під час урочистостей у Павлокомі, 13 травня 2006 р.

Гута Пеняцька під Львовом і Павлокома біля Перемишля – це села-символи. У першому в лютому 1944 р. українці з УПА й частин СС, керованих німцями, вбили близько 1 тис. поляків. У другому вояки Армії Крайової вбили в березні 1945 р. від 150 до 360 українців. Нині важко усвідомити розмір ненависті, яка призвела до таких огидних подій, але про них не можна забувати. Беручи участь в урочистостях як у Павлокомі (2006), так і в Гуті Пеняцькій (2009), президенти Лех Качинський і Віктор Ющенко наткнулися на критику з боку частини своїх земляків. Висловлювався закид, що ці офіційні акти примирення намагаються – услід за українською історіографією – фальшиво зрівняти провини й злочини обох сторін і провести паралелі між АК й УПА. Слухаючи подібні звинувачення, слід пам'ятати, що польсько-українське примирення є процесом, який щойно починається, і його не можна штучно прискорити. Попри дискусії і пам'ять про болісне минуле важливим чинником у цьому процесі є польсько-українська співпраця у різних сферах, найважливішим прикладом якої була спільна організація матчів чемпіонату Європи з футболу «Євро 2012».

Відкриття «Євро 2012»

Європи «Євро 2012», господарем яких мала бути Польща спільно з Україною, та ефективна співпраця з президентом Лехом Качинським. У цьому останньому питанні особливе значення мало доведення до кінця процесу ратифікації трактату про реформу ЄС, який представники Польщі підписали разом із керівниками інших держав ЄС 13 грудня 2007 р. у Лісабоні. Для майбутнього польської економіки, яка в перші роки після вступу до ЄС швидко розвивалася, суттєвою проблемою, що ділила різні політичні сили, став вибір дати запровадження євро. Після входження Польщі у грудні 2007 р. до Шенгенської зони, вступ до Євросоюзу залишився останнім кроком, який наша країна могла зробити на шляху до цілковитої інтеграції в рамках Європейського Союзу. Однак після початку економічної кризи 2008 р., з якою Польща

справлялася найкраще в ЄС, як єдиний член, що уникнув рецесії, кількість прихильників вступу до загрузлої в кризі зони євро почала зменшуватися.

Російсько-грузинський конфлікт, що розпочався у серпні 2008 р., а далі перерва Росією на початку 2009 р. на кільканадцять днів постачання газу до Європи, що, своєю чергою, було результатом російсько-української суперечки, довели до того, що Кремль не зрікається з прагнення відновити контроль над усією територією колишнього СРСР. Водночас виявилось, що Польща – головно через протидію Німеччини і Франції – не в змозі домогтися відкриття перед Україною і Грузією перспективи членства у НАТО, що дало б обом країнам суттєву гарантію збереження суверенності. Та й сама Польща, попри членство в ЄС і НАТО, досі не домоглася безпеки для

Діти на дитячому майданчику

себе у сфері постачання енергоресурсів, а особливо газу. І хоча наступні центро-праві уряди, починаючи з 2005 р., уживали заходів для більшого унезалеження Польщі від постачань російського газу, однак, дотеперішній баланс цих зусиль важко визнати задовільним. Щойно 2014 р. Польща відкриє будований у Свиноуйсті газопорт, тривають також роботи із включення до західноєвропейської системи газопроводів. Не вдалося, натомість, запобігти, завершеному 2012 р., будівництву на дні Балтики північного газопроводу (Nordstream), який уможливило Росії постачання газу до Західної Європи, оминаючи держави, розташовані на схід від Німеччини.

Шанси переконати інші держави Європейського Союзу щодо польської точки зору на східну політику послаблювала

суперечка між президентом Качинським і прем'єром Туском про сферу компетенцій обох політиків у керівництві закордонною політикою Польщі. Конфлікт між главою держави і шефом уряду, за яким приховувалася конкуренція між ПіС та ПО, ще раз виявила недосконалість ладу Речі Посполитої, визначеного конституцією 1997 р. Драматичне вирішення цього конфлікту трапилося внаслідок катастрофи під Смоленськом президентського літака, що летів на ювілейні урочистості в Катині, 10 квітня 2010 р. У ній загинув президент Лех Качинський разом із дружиною Марією, та 94 інші особи, в тому числі політики всіх політичних угруповань, представлених у сеймі. Дочасні президентські вибори, що відбулися під знаком смоленської трагедії та великої повені, що трапилася в Польщі навесні

Старіюче суспільство

У часи II Речі Посполитої, між 1921 і 1939 рр., кількість її громадян зросла з 27 до близько 35 млн., тобто майже на 30%. Натомість після закінчення першого двадцятиліття III Речі Посполитої кількість її громадян змінилася незначно, налічуючи близько 38 млн. Насправді ж, унаслідок масової трудової еміграції, яку нині оцінюють у 2 млн., нас над Віслою є менше, ніж 1989 р. За прогнозами після 2015 р. у Польщі щороку бракуватиме по 200 тис. громадян. У результаті, якщо наступні польські уряди продовжуватимуть дотеперішню, *de facto* антинаталістичну політику, у 2035 р. кількість поляків зменшиться до 35 млн. Це супроводжуватимуть негативні зміни у віковій структурі суспільства. До 2035 р. кількість поляків у т.зв. продуктивному віці (18–65 років) зменшиться з нинішніх 24 млн. до 20 млн., у той час як група найстарших (понад 65 років) зросте з 6 до близько 10 млн. А це означатиме, що на двох (потенційно) працюючих припадатиме один пенсіонер. Через це уряд Дональда Туска 2012 р. ухвалив рішення про значне продовження пенсійного віку, що викликало хвилю суспільного невдоволення. Пенсійний вік чоловіків поступово має продовжитися з 65 до 67 років, натомість жінок з 60 до 67 років.

2010 р., проходили в гострій боротьбі між братом загиблого президента Ярославом Качинським і кандидатом ПО маршалком сейму Броніславом Коморовським, який, відповідно до конституції, тимчасово виконував обов'язки глави держави. У другому турі виборів 4 липня 2010 р. Коморовський переміг Качинського і став четвертим президентом РП, обраним на загальних виборах. У той же час це означало перебрання усієї повноти виконавчої влади в Польщі політиками ПО. Підтвердженням домінації ПО на польській політичній сцені стали парламентські вибори у жовтні 2011 р., в яких ПО, здобувши 39% голосів, явно перемогла головну опозиційну партію ПіС (29%), натомість Дональд Туск залишився на посаді прем'єра, продовжуючи виборчу коаліцію з ПСЛ.

Попри все гострішу політичну риторику, суттєвий вплив на яку мала дискусія щодо оцінки ставлення влади Речі Посполитої до Росії після смоленської катастрофи, в середині 2012 р. Польща – особливо на фоні охопленої

господарчою кризою більшості Європи – залишалася найстабільнішою державою у цій частині континенту. Протягом більше двадцяти років від падіння комуністичного режиму Польща здійснила великий цивілізаційний стрибок. 2011 р. її господарство займало 22 місце у світі і восьме серед країн ЄС. Значно, майже на десять років, збільшилася середня тривалість життя. Відсоток студентської молоді зріс у чотири рази, також багаторазово зросла кількість поляків, які проводять відпустку за кордоном. Однак, попри кількарізове зростання ВВП *per capita* (на душу населення) у цей період (за оцінкою Міжнародного валютного фонду до 20 тис. \$ у 2011), підрахований таким чином рівень заможності Польщі давав їй лише 44 місце у світі. Україна з сумою 7,2 тис. \$ займала в переліку МВФ 102 позицію. Натомість рівень майнового розшарування у Польщі надалі є вищим від середнього в країнах ЄС, а в різних частинах країни (зокрема на сході) локалізуються великі терени,

охоплені високим безробіттям і злиднями. Поважною проблемою, що обмежує розвиток Польщі, залишається також низький рівень комунікаційної й енергетичної інфраструктури, а також охорона здоров'я, що перебуває у хронічній

кризі. Однак найповажнішою проблемою в далекосяжній перспективі може виявитися демографічна яма, викликана різким спадом натурального приросту, що зберігається протягом усього періоду існування ІІІ Речі Посполитої.

Розділ 10. Про що слід розмовляти

- Народна Польща не була суверенною державою. Донині не закінчилася суперечка про цезури Народної Польщі і період існування комуністичної влади. І якщо всі погоджуються, що початки комуністичної влади ми можемо датувати 22 липня 1944 р. – так, як визначали її самі комуністи, то щодо кінцевої межі тривають безкінечні політичні суперечки. Одні вважають кінцем комунізму частково вільні вибори 4 червня 1989 р., інші повернення назви Польська Річ Посполита. Є й такі, які вказують на перші загальні президентські вибори 1990 р. або на перші вільні парламентські вибори 1991 р. Врешті, є й такі, які вважають, що кінець комунізму означало лише виведення з Польщі останніх підрозділів советської армії 1993 р. Чи є подібні суперечки? Чи відомо, яку дату можна вважати кінцем комунізму і советської присутності в Україні?
- Після 1991 р. ялтинсько-потсдамська система стала історією. Наступним спільним випробуванням наших народів став вихід з комунізму. Напевно треба розмовляти про польський і український шляхи від комунізму до повної демократії і суверенності. Польща як перша держава на світі визнала незалежність України 1991 р., а польське суспільство симпатизувало змінам в Україні в добу Помаранчевої революції.
- Незвичайною постаттю польської повоєнної еміграції у Франції був Єжи Ґедройць (1906–2000), засновник і редактор місячника «Культура», що видавався в Парижі. Протягом років він послідовно обстоював думку, що суттєвою умовою повернення і збереження Польщею суверенності є примирення з народами, які заселяють територію давньої Речі Посполитої. На сторінці: http://www.culture.pl/baza-literatura-pelna-tresc/-/eo_event_asset_publisher/eANS/content/ukraina-w-zyciu-jerzego-giedroycia-i-na-lamach-paryskiej-kultury міститься інформація про Ґедройця і його зв'язки з Україною.
- Врешті, варто розмовляти про нормалізацію стосунків між нашими народами і про щоденні польсько-українські контакти. У статті *Українці в Польщі*, вміщеній у польській Вікіпедії, читаємо: «Під час національного загального перепису населення 2002 р. українську мову задекларувало 27 172 громадян Польської Речі Посполитої, найбільше громадян, що декларували українську мову, жило у Вармінсько-Мазурському воєводстві – 11 881. У 106 школах як рідну її вивчало 2007 учнів. Українці переважно є віруючими двох Церков: Католицької церкви візантійсько-українського обряду й Польської автокефальної православної церкви». На сторінці Центральної екзаменаційної комісії, яка здійснює всі перевірки й державні екзамени в польських школах, можна знайти екзаменаційні аркуші з української мови, що застосовуються під час випускного екзамену в Польщі, наприклад, випускний аркуш з української мови для розширеного рівня, використаний під час екзамену 2015 р.: http://www.cke.edu.pl/images/_EGZAMIN_MATURALNY_OD_2015/Arkusze_egzaminacyjne/2015/formula_od_2015/MOU-P1_1P-152.pdf; http://www.cke.edu.pl/images/_EGZAMIN_MATURALNY_OD_2015/Arkusze_egzaminacyjne/2015/formula_od_2015/MOU-R1_1P-152.pdf.

Календар історії Польщі

- IX ст. – держава Віслян; початки держави Полян
- 966 – хрещення Мешка I (960–992)
- 997 – місійна подорож празького єпископа Войцеха
- 1000 – з'їзд у Гнєзні імператора Оттона III і Болеслава Хороброго (992–1025); запровадження архієпископства у Гнєзні
- 1025 – коронація і смерть Болеслава Хороброго; коронація його сина Мешка II
- 1034–1038 – криза й занепад ранньоп'ястівської держави
- 1039 – відновлення польської держави Казимиром Відновителем (1039–1058); перенесення осідку монарха до Кракова
- 1076 – коронація Болеслава Щедрого (1058–1079)
- 1079 – конфлікт Болеслава Щедрого з краківським єпископом Станіславом
- 1138 – смерть польського князя Болеслава Кривоустого, початок феодального роздроблення (тривало до поч. XIV ст.)
- 1226 – запрошення тевтонців у Хелмінську землю
- 1241 – перший напад монголів на Польщу
- 1257 – локація Кракова
- 1309 – захоплення Гданського Помор'я тевтонцями
- 1320 – коронація Владислава Локєтка (1306–1333)
- 1333 – коронація Казимира Великого (1333–1370), останнього П'яста на польському троні
- 1340 – підкорення Галицької Русі (до 1366)
- 1364 – заснування університету у Кракові (Краківської академії)
- 1370 – Людовик Угорський і правління д'Анжу в Польщі (до 1385)
- 1374 – кошицький привілей польському лицарству
- 1385 – польсько-литовська унія в Крєві
- 1386 – коронація Владислава Ягайла (1386–1434); хрещення Литви; династія Ягеллонів на польському троні
- 1410 – поразка тевтонців у битві під Грунвальдом
- 1444 – битва з турками під Варною; загибель Владислава Варненчика, короля Польщі й Угорщини
- 1447 – початок панування Казимира Ягеллончика (1447–1492)
- 1454 – нешавські привілеї для шляхти
- 1466 – повернення Гданського Помор'я; Тевтонський орден – ленник Польщі
- 1493 – перше засідання шляхетського сейму
- 1498 – перший турецький напад на терени Польського Королівства
- 1505 – конституція *Nihil novi*
- 1514 – битва під Оршею, початок польсько-московських конфліктів
- 1525 – ленна присяга Альбрехта Гогенцоллерна, Князя Пруссія – ленник Польщі
- 1543 – праця Міколая Коперніка *De revolutionibus orbium coelestium*
- 1569 – польсько-литовська унія в Любліні; Річ Посполита Обоих Народів

- 1572 – смерть останнього Ягеллона, Зигмунта II Августа (1548–1572)
- 1573 – Варшавська конфедерація, підтвердження релігійної толерантності в Речі Посполитій
- 1573 – перша вільна елекція, вибір Генрика III Валуа; *Генриківські статті*
- 1578 – створення університету у Вільні
- 1582 – зупинка експансії Івана IV в Лівонії Стефаном Баторієм (1576–1586)
- 1596 – релігійна унія в Бересті, виникнення Греко-Католицької церкви в Речі Посполитій
- поч. XVII ст. – Зигмунт III Ваза (1587–1632) переніс осідок монарха з Кракова до Варшави
- 1610 – поляки в московському Кремлі (до 1612)
- 1618 – максимальний територіальний розмір Речі Посполитої (понад 1 млн. км²)
- 1621 – перемога військ Речі Посполитої в битві з турками під Хотиним
- 1648 – вибух повстання Богдана Хмельницького
- 1654 – Переяславська угода, втручання Москви в конфлікт Речі Посполитої з козаками
- 1655 – шведський напад на Польщу («потоп») до 1660 р.; Швеція захоплює в Польщі Лівонію
- 1657 – Річ Посполита визнає суверенність Княжої Пруссії
- 1658 – угода в Гадячі, проект польсько-литовсько-української унії
- 1683 – перемога Яна III Собеського (1674–1696) у битві з турками під Віднем
- 1686 – Річ Посполита віддає Московії Київ і Задніпрянську Україну
- 1697 – персональна унія з Саксонією (до 1763); у саксонський період Росія здобуває перевагу над Річчю Посполитою
- 1764 – елекція Станіслава Августа Понятовського; спроба встановлення російського протекторату над Польщею
- 1768 – вибух антиросійської Барської конфедерації (до 1772)
- 1772 – перший поділ Польщі – учасники: Росія, Пруссія і Австрія
- 1773 – запровадження Комісії національної освіти
- 1791 – ухвалення Великим сеймом (1788–1792) Конституції 3-го травня
- 1792 – Торговиця і польсько-російська війна на захист Конституції 3-го травня
- 1793 – другий поділ Польщі – учасники: Росія і Пруссія
- 1794 – антиросійське національне повстання – інсурекція Косцюшка
- 1795 – третій поділ Польщі – учасники: Росія, Пруссія і Австрія
- 1797 – створення в Італії Польських легіонів при французькій армії; пісня *Jeszcze Polska nie umarła*
- 1807 – створення Варшавського Князівства; Наполеон I надає Князівству конституцію
- 1809 – збільшення території Варшавського Князівства після війни з Австрією
- 1812 – участь військ Варшавського Князівства під проводом князя Юзефа Понятовського в поході Наполеона на Москву
- 1815 – утворення Польського Королівства в персональній унії з Росією, цар Олександр I надає Королівству конституцію
- 1816 – створення університету у Варшаві
- 1823 – звільнення селян у Великому Познанському Князівстві (пруська займанщина)
- 1828 – заснування Польського банку у Варшаві

- 1830 – вибух Листопадового повстання; війна з Росією (до осені 1831)
- 1831 – початок Великої еміграції після поразки Листопадового повстання
- 1845 – відкриття першого відтинка залізничної колії Варшава—Відень
- 1846 – селянське повстання в Галичині (Галицький бунт)
- 1848 – звільнення селян в Галичині
- 1861 – початок автономії Галичини (підтверджена 1867)
- 1863 – вибух Січневого повстання (1863–1864)
- 1864 – звільнення селян у Польському Королівстві
- 1865 – репресії й посилена русифікація Польського Королівства після Січневого повстання
- 1871 – початок германізаційної акції у прусській займанщині
- 1872 – заснування Польської академії мистецтв у Кракові
- 1892 – виникнення Польської соціалістичної партії
- 1893 – виникнення Національної ліги (з 1897 – Національно-Демократичне угруповання)
- 1895 – на селянському з'їзді в Галичині (у Ряшеві) створено Народне об'єднання (СЛ)
- 1905 – революція у Польському Королівстві (до 1907)
- 1911 – Марія Склодовська-Кюрі отримала другу Нобелівську премію (перша 1903)
- 1914 – створення Польських легіонів Юзефа Пілсудського в австрійській армії
- 1915 – німецька й австрійська окупації Польського Королівства
- 1916 – Акт 5-го листопада – Німеччина й Австро-Угорщина створюють Польське Королівство
- 1917 – президент США Вудро Вільсон визнає право Польщі на незалежність
- 1917 – Тимчасовий уряд Росії
- 1918 – визнання державами Антанти права Польщі на незалежність
- 1918, листопад – формування вищих влад польської держави
- 1919–1921 – польсько-більшовицька війна
- 1920, квітень – Київський похід
- 1920, серпень – битва під Варшавою
- 1920, жовтень – похід ген. Люціана Желіговського й утворення Центральної Литви (інкорпорована до Польщі 1922)
- 1921, березень – прийняття конституції II Речі Посполитої
- 1922, грудень – замах на президента Речі Посполитої Габрієля Нарutowича
- 1923, березень – рішення Ради амбасадорів держав Антанти про визнання повоєнних кордонів польської держави
- 1926, квітень – початок трансляції програм Польського радіо (станом на 1939 – 1 млн. абонентів)
- 1926, травень – державний переворот Юзефа Пілсудського і встановлення санаційного режиму
- 1927, січень – перший конкурс Шопена у Варшаві
- 1929, вересень – прем'єра першого польського звукового фільму
- 1929, осінь – початок великої економічної кризи (у Польщі тривала до 1935)

- 1930, червень—грудень — політична криза, виявами якої були демонстрації антисанацийної опозиції, розпуск парламенту, диверсійно-саботажна акція ОУН, арешти серед опозиції, пацифікація Східної Галичини і сфальшовані парламентські вибори
- 1934, квітень — відкриття аеропорту у Варшаві (Окенце)
- 1935, квітень — нова конституція, що відійшла від класичного тричленного поділу влади
- 1935, травень — смерть Юзефа Пілсудського
- 1938, жовтень — зайняття Заолзья (Тешинської Сілезії); вимоги Гітлера до Польщі
- 1939, серпень — британсько-польський договір про союз, укладений з огляду на німецьку загрозу
- 1939, серпень — договір Ріббентроп—Молотов
- 1939, вересень — німецька й совєтська агресії проти Польщі; війна з Німеччиною
- 1939, вересень — виникнення еміграційного уряду ген. Владислава Сікорського у Франції (з червня 1940 у Лондоні)
- 1939, жовтень—грудень — виникнення військових структур Польської підпільної держави під німецькою й совєтською окупаціями — Служби перемозі Польщі, Союзу збройної боротьби (з 1942 Армія Крайова — АК)
- 1940, квітень — Катинський злочин, за наказом Сталіна НКВД вбив польських офіцерів-військовополонених з вересня 1939 р.
- 1940, травень—липень — масові вбивства польської інтелігенції в Генеральній Губернії в рамках німецької пацифікаційної акції АВ (*Ausserordentliche Befriedungsaktion*)
- 1940, червень — перший транспорт поляків до концентраційного табору Аушвіц
- 1940, липень—жовтень — участь чотирьох польських авіаційних дивізіонів у битві за Англію
- 1941, липень — договір Сікорський—Майський, внаслідок якого в СРСР виникла Польська армія під командуванням ген. Владислава Андерса
- 1942, січень — німецьке рішення про остаточне вирішення єврейського питання, тобто початок винищення єврейського населення Європи
- 1942, серпень — закінчення евакуації Польської армії з СРСР на Близький Схід
- 1942, грудень — виникнення у рамках структур Польської підпільної держави Ради допомоги євреям «Жегота»
- 1943, лютий — початок злочинів ОУН-УПА проти поляків на польсько-українському прикордонні
- 1943, квітень — виявлення поховань польських офіцерів у Катині, вбитих НКВД; Сталін розриває стосунки з польським урядом
- 1943, квітень — повстання у варшавському гетто
- 1943, липень — у авіакатастрофі над Гібралтаром загинув ген. Владислав Сікорський
- 1943, жовтень — битва під Леніно, поруч з Червоною армією воюють частини Берлінга
- 1943, листопад—грудень — конференція Великої трійки у Тегерані
- 1944, січень—листопад — акція «Буря» в кордонах II Речі Посполитої
- 1944, травень — битва за Монте Кассіно за участю 2-го Польського корпусу ген. Владислава Андерса
- 1944, липень — виникнення просовєтського, комуністичного осередку влади під назвою Польський комітет національного визволення (ПКНВ)
- 1944, серпень — вибух Варшавського повстання

- 1944, вересень – декрет про земельну реформу ПКНВ
- 1945, січень – розпуск Армії Крайової
- 1945, лютий – конференція Великої трійки у Ялті
- 1945, червень – показовий процес керівників Польської підпільної держави у Москві; виникнення Тимчасового уряду національної єдності (ТУНЕ)
- 1946, червень – народний референдум
- 1947, січень – комуніст Болеслав Берут стає президентом Польщі
- 1947, червень – перший номер часопису «Культура», редагованого Єжи Гедройцем
- 1948, грудень – усунення Владислава Гомулки з керівництва Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП), його місце займає Болеслав Берут (до 1956)
- 1952, травень – радіо «Вільна Європа» розпочинає щоденні передачі польською мовою
- 1952, липень – ухвалення Конституції Польської Народної Республіки
- 1953, вересень – арешт та інтернування (до жовтня 1956) примаса Польщі кардинала Стефана Вишинського
- 1955, травень – підписання Варшавського договору
- 1955, травень – відкриття Палацу культури й науки (на той час – ім. Й. Сталіна) у Варшаві
- 1956, березень – смерть Болеслава Берута у Москві
- 1956, червень – криваве придушення робітничого повстання у Познані
- 1956, жовтень – ПОРП очолив Владислав Гомулка (до 1970)
- 1966 – напруження між державою і Церквою: державні святкування Тисячоліття Польщі проти церковних урочистостей Тисячоліття хрещення Польщі
- 1968, березень – студентські виступи в багатьох містах Польщі після заборони «Дзядів» в Національному театрі у Варшаві; ескалація антисемітської кампанії, організованої ПОРП
- 1968, серпень – участь польських військ, у рамках Варшавського договору, в інтервенції у Чехословаччину
- 1970, грудень – робітниче повстання на Узбережжі (Гданськ, Гдиня, Ельблонг, Щецин); ПОРП очолює Едвард Герек (до вересня 1980)
- 1976, червень – робітничі виступи в Радомі й Урсусі; на захист репресованих створено Комітет захисту робітників (КОР)
- 1978, жовтень – кардинал Кароль Войтила, краківський архієпископ, митрополит, став папою і прийняв ім'я Івана Павла II (1978–2005)
- 1979, червень – перше паломництво папи Івана Павла II до Польщі (наступні паломництва відбулися 1983, 1987, 1991, 1995, 1997, 1999, 2002)
- 1980, серпень – страйк на суднобудівному заводі ім. Леніна у Гданську; підписання угоди між Об'єднаним страйковим комітетом і урядовою комісією
- 1980, вересень – виникнення Незалежної самоврядної професійної спілки «Солідарність»; комуністичну партію очолив Станіслав Каян (з жовтня 1981 ген. Войцех Ярузельський)
- 1980, грудень – Чеслав Мілош отримав у Стокгольмі літературну Нобелівську премію
- 1981, травень – замах на Івана Павла II; смерть примаса Польщі Стефана Вишинського
- 1981, грудень – запровадження воєнного стану

- 1983, грудень – Нобелівську премію миру присудили Лехові Валенсі
- 1984, жовтень – убивство священика Єжи Попелушка
- 1989, лютий–квітень – засідання Круглого столу
- 1989, червень – вибори до сейму і сенату, що завершилися перемогою опозиції
- 1989, серпень – сейм призначив Тадеуша Мазовецького керівником уряду
- 1989, грудень – сейм повернув назву Польська Річ Посполита й ухвалив план Бальцєровича
- 1990, листопад – перші загальні президентські вибори виграв Лех Валенса
- 1991, липень – розпуск Варшавського договору
- 1995, грудень – президентські вибори виграв Александр Кваснєвський (президент до 2005)
- 1996, грудень – Віслава Шимборська отримала у Стокгольмі Нобелівську премію з літератури
- 1999, березень – Польща стала членом НАТО
- 2004, травень – Польщу прийняли до Європейського Союзу
- 2010, квітень – у катастрофі урядового літака під Смоленськом загинув президент РП Лех Качинський
- 2010, жовтень – президентські вибори виграв Броніслав Коморовський

Рекомендовані Інтернет-сторінки

Офіційний промоційний портал Польської Речі Посполитої <http://www.poland.gov.pl/>
Бібліографія історії Польщі <http://www.bibliografia.ipn.gov.pl/>
Інтернет-бібліотека польської літератури <http://literat.ug.edu.pl/>
Цифрова національна бібліотека <http://polona.pl/>
Федерація цифрових бібліотек <http://fbc.pionier.net.pl/owoc>
Рада польської мови <http://www.rjp.pan.pl/>
Вільне читання <http://www.wolnelektury.pl/katalog/>
Національний цифровий архів <http://www.nac.gov.pl/>
Національний центр культури <http://www.nck.pl/>
Національний аудіовізуальний інститут <http://www.nina.gov.pl/>
Національний інститут Фридерика Шопена <http://pl.chopin.nifc.pl/institute/>
Інститут Адама Міцкевича <http://www.iam.pl/pl>
Інститут національної пам'яті <http://www.ipn.gov.pl/>
Інститут національної пам'яті. Польські місяці www.polskiemiesiace.pl/
Інститут національної пам'яті. Архівні джерела – зокрема, український розділ http://ipn.gov.pl/portal/pl/715/Pomocze_archiwalne.html і новий освітній портал <http://pamiec.pl/>
Варшава. Національна бібліотека <http://www.bn.org.pl/>
Варшава. Дім зустрічей з історією <http://www.dsh.waw.pl/>
Варшава. Національна фільмотека <http://www.fn.org.pl/page/>
Варшава. Музей Фридерика Шопена <http://chopin.museum.pl>
Варшава. Музей історії Польщі <http://www.muzhp.pl/>
Варшава. Національний музей <http://www.mnw.art.pl/>
Варшава. Музей Варшавського повстання <http://www.1944.pl/>
Варшава. Головна дирекція державних архівів <http://www.archiwa.gov.pl/pl/naczelna-dyrekcja-archiwow-pastwowych.html>
Варшава. Осередок «Карта» <http://www.karta.org.pl/>
Варшава. Палац у Лазенках <http://www.lazienki-krolewskie.pl/>
Варшава. Палац у Вілянові <http://www.wilanow-palac.pl/>
Варшава. Королівський замок <http://www.zamek-krolewski.pl/>
Варшава. Музей історії польських євреїв <http://www.polin.pl/>
Варшава. Єврейський історичний інститут <http://www.jhi.pl/>
Краків. Кафедра на Вавелі <http://www.katedra-wawelska.pl/>
Краків. Національний музей <http://muzeum.krakow.pl/>
Краків. Віртуальна прогулянка <http://wirtualnyspacer.krakow.pl/#/52619/>
Краків. Королівський замок на Вавелі <http://www.wawel.krakow.pl/pl/>
Люблін. Національний музей. Каплиця св. Трійці у Люблінському замку <http://www.zamek-lublin.pl/index.php?r=1798&l=pl>
Вроцлав. Національний музей <http://www.mnwr.art.pl/>
Музей пам'яті Аушвіц-Біркенау <http://pl.auschwitz.org/m/>
Путівник по Варшаві до 1944 р. <http://www.stalus.iq.pl/show.php>
Варшава 1939 <http://www.warszawa1939.pl/>

Варшава довоєнна <http://warszawa.przedwojenna.prv.pl/>

Польський фільм <http://www.filmpolski.pl/fp/index.php/6>

Польські кабаре <http://kabaret.tworzymyhistorie.pl/>

Музей ПНР <http://www.mpri.pl/>

Польський рок <http://www.polskirock.com/>

Польський інститут культури в Києві <http://www.polinst.kiev.ua/>

Об'єднання українців у Польщі <http://www.zup.ukraina.com.pl/>

Іменний покажчик

- Август II див. Зигмунт II Август
Август II Веттін див. Август II Сильний
Август II Сильний 67, 74, 75, 86, 87, 119, 129
Август III див. Август III Сас
Август III Сас 74, 129, 130, 132, 134
Александр Ягеллончик 43
Александр із Малонне, єпископ 22
Альбрехт Гогенцоллерн 353
Альтомонте Мартин 84
Андерс Владислав 261, 279, 282, 286, 356
Анелевич Мордехай 269
Анна Цельська 43
Анна Ягеллонка 74, 75
Арцишевський Томаш 286
- Бадені Казимир 174, 175
Байзени фон (Бажинські) 103
Бальцерович Лешек 333, 341, 358
Барбоне П'єтро 113
Бартель Казимир 279
Бахледа Клімек 201
Бачареллі Марчелло 135, 163
Бейєр Кароль 219
Безприм, князь 12
Бек Юзеф 253
Белька Марек 344
Бербецький Леон 228
Берлінг Зигмунт 282, 285, 356
Бецалель Хаїм бен 117
Берут Болеслав 278, 298–301, 303, 357
Бжезінський Збігнев 339
Бжозовські 99
Биліца Мартин 48
Битнар Ян «Руди» 274
Бісмарк Отто фон 220
Блок Ісаак ван ден 101, 102
Богун Іван 213
Богуславський Войцех 200
Болеслав I Високий 12
Болеслав I Хоробрий 12, 16–20, 22, 353
Болеслав II, князь мазовецький 12
Болеслав II Щедрий (Сміливий) 12, 16, 21, 32, 35, 353
Болеслав III Кривоустий 12, 19, 20, 50, 353
Болеслав IV Кучерявий 12
Болеслав V Соромливий 12
Болеслав Юрій (Тройденович) 12, 41
Бона Сфорца 59, 87
Брандт Віллі 313
- Браун Георг 55, 106
Брежнєв Леонід 314, 321
Бродзінський Казимир 201
Броневський Станіслав «Орша» 274
Бруно Кверфуртський, св. 23
Будний Шимон 95
Бузек Єжи 339, 341, 342
Бурідан Жан 47
Буш Джордж 335
- Вавжецький Томаш 204
Вази 74, 75
Вайда Анджей 307, 341
Валенса Лех 319, 320, 322, 323, 327, 328, 330, 332, 334–337, 357, 358
Василевська Ванда 282
Вашингтон Джордж 146
Вебер Макс 160
Венделер Ернст 180
Венява-Длугошовський Болеслав 228
Вергілій 197
Весберген Йоганн Янсоніус ван 120
Веттіні 74, 75, 129–131
Вежинський Казимир 240
Вельпольський Александр 212
Вибіцький Юзеф 198
Виговський Іван 79, 80, 124
Виговські 98
Висоцька Станіслава 240
Виспянський Станіслав 240
Вишинський Стефан 302, 304, 308, 321, 325, 357
Вишневецький Міхал Корибут 74
Вишневецький Ярема 71
Вишневецькі 99
Віллен Франсуа де 168
Вілсон Томас Вудро 226, 355
Вільдштайн Броніслав 346
Віткевич Станіслав Ігнацій (Віткаці) 240
Вітовт Кейстутович 60
Вітос Вінченці 226, 233, 235, 240, 241
Владислав I Герман 12
Владислав I Локетек 12, 36, 353
Владислав II Вигнанець 12
Владислав II Ягайло (Ягелло) 12, 32, 41–43, 45, 46, 50, 54, 55, 60, 353
Владислав II Ягеллончик 43, 45
Владислав III Варненчик 43, 45, 353
Владислав IV Ваза 65, 74, 98

- Владислав із Гельнова 47
 Влодковіц Павел 46
 Влостович (Влостовіц) Пйотр 20
 Влостович (Влостовіц) Святослав 20
 Влостовичева Марія 20
 Войтила Кароль див. Іван Павло II
 Войткевич Вітольд 221
 Войцех (Адальберт), св. 16, 17, 21–23, 36, 353
 Володийовський Єжи 83
 Володимир Великий 49, 122
 Воронич Ян Павел 201
 Вульпіус Ричард 212
- Габсбурги 157, 173, 192, 195, 223
 Галл Анонім (Космас) 23
 Гарденберг Карл Август 168, 177
 Гасс Войцех 307
 Геббельс Йозеф 259
 Гейкінг 83
 Генрик, князь сандомирський 12
 Генрик I Бородатий 12
 Генрик II Побожний 12, 32, 33
 Генрик III Валуа 74, 116, 354
 Герберт Збігнев 301
 Гердер Йоганн-Готфрід 200
 Гімmlер Генріх 264, 273
 Гітлер Адольф 253, 260, 273, 289, 356
 Гоголь Микола 212
 Гоґенберг Франс 55, 106
 Голувко Тадеуш 250, 251
 Горбачов Михайло 328–330, 341
 Грешем Томас 111
 Гулевич Вітольд 265
- ґалензовський Марек 6, 257
 ґаліца Анджей 228
 ґеллнер Ернест 219, 222
 ґеремек Броніслав 339
 ґедройць Єжи 344, 345, 352, 357
 ґерек Едвард 314, 315, 317–320, 357
 ґеримський Максиміліан 211
 ґертих Роман 342
 ґлемп Юзеф 321, 323
 ґодлевський Збігнев 314
 ґолуховський Аґенор молодший 175
 ґолуховський Аґенор старший 175
 ґомбрович Вітольд 240
 ґомулка Владислав 287, 288, 305, 306, 310, 312–315, 357
 ґотард, св. 22
 ґрабовський Вацлав «Пуцик» 298
 ґрабський Владислав 238, 239
 ґротггер Артур 153, 217, 218
 ґруневег Мартін 107, 112, 113
- Ґудеріан Гайнц 262
 Ґустав Адольф 75
- Давидовський Мацей Олекси «Алек» 274
 д'Анжу 12, 42, 54, 353
 Дейвіс Норман 92
 Декерт Ян 141
 Денгоффи 103
 Дзержинський Фелікс 230, 255
 Длугош Ян 45, 46
 Дмовський Роман 216, 226, 227, 230, 231, 233
 Добронєга Марія 12
 Доленґа-Ходаковський Зорян (Чарноцький Адам) 201
 Домбровська Марія 240
 Домбровський Францишек 258
 Домбровський Ян Генрик 149, 198
 Домейко Ігнацій 155
 Дорн Богуслав 180
 Дорхі (Дорінг) 113
 Друцький-Любецький Францишек Ксавери 182, 191
 Дубравка 12, 15
 Дудек Антоні 6, 327
 Дунаєвський Юліан 175
- Еґідій, св. 22
 Езофович Міхал 109
 Ейслер Єжи 5, 291
 Ельжбета, донька Владислава Локетка 12
 Ельжбета Грановська 43
- Євлашевський Федір 78
 Єзерський Яцек 135
 Єльцин Борис 335
- Желіговський Люціан 355
 Жепка 23
 Жеромський Стефан 240
 Жулкевський Станіслав 83
- Заблоцький Францишек 135
 Закшевський Казимир 265
 Залеський Марцин 207
 Залуський Анджей 133
 Залуський Юзеф 133
 Залуські 132, 133
 Замойський Анджей 171
 Замойський Ян 75, 183
 Заславський-Острозький Владислав Домінік 71
 Збараський Кшиштоф 70
 Збислава, княжна київська 12
 Зебжидовський Микола 72, 73
 Зємовіт I 12
 Зигмунт (Сигізмунд) Старий 43, 57, 58, 59, 62, 74

- Зигмунт (Сигізмунд) II Август 57–60, 63, 66, 67, 70, 79, 116, 354
 Зигмунт (Сигізмунд) III Ваза 69, 73–75, 87, 98, 125, 285, 354
 Зих Юзеф 337
- Іван Павло II, св. 314, 318, 319, 321, 357
 Іван IV Грозний 62, 69, 82, 354
 Індик Станіслав «Станіслав Циран» 276
 Іссерлес Мойсей (Рему) 117
- Йосиф II 128, 137, 176
- Кавалерович Єжи 307
 Кадлубек Вінценти 23, 33, 35
 Казимир I, князь куявський 12, 43
 Казимир I Відновитель 12, 20, 353
 Казимир II Справедливий 12
 Казимир III Великий 12, 36, 37, 39, 41–43, 46, 48, 50, 55, 113, 353
 Казимир IV Ягеллончик 32, 43, 45, 47, 55, 60, 353
 Калиновський Константи 211
 Каллімах Філіп 46, 47
 Камінський Лукаш 5, 8
 Каня Станіслав 320, 357
 Кара-Мустафа 85
 Карл Великий 13
 Карл X Густав 82, 85
 Карл XII 86
 Карл Роберт Анжуйський 12
 Каролінги 13
 Карський Ян 268
 Катерина II 128, 134, 135, 139–143, 146, 147, 156
 Качинська Марія 350
 Качинський Лех 342, 347–350, 358
 Качинський Ярослав 342, 347, 351
 Квасневський Александр 337, 342, 344, 347, 358
 Квятковський Еугеніуш 246, 247
 Керзон Джордж 280, 286
 Киселевський Стефан 194
 Киселі 99
 Кисіль Адам 98
 Кізвальтер Томаш 5, 159
 Кіндерманн Леопольд 185
 Кітович Єнджей 129, 130
 Кіщак Чеслав 328, 330
 Клаус Вацлав 337
 Клінтон Білл 338, 339
 Ключка Роман 343
 Козмінський Єжи 339
 Коллонтай Гуго 142, 147, 200
 Кольберг Оскар 201
 Коммендоні Франческо 63
 Коморовський Броніслав 351, 358
- Коморовський Тадеуш «Бур» 273, 283–285
 Конарський Шимон 132
 Конашевич-Сагайдачний Петро 123
 Кондзеля Лукаш 155
 Кондратович Францишек 81
 Конколевський Ігор 5, 89
 Конрад I Мазовецький 12
 Констант Бенжамен 199
 Конті Франсуа Луї де 74
 Копернік Міколай 46, 110, 111, 353
 Коржалка Їжі 221
 Корецькі 99
 Коссак Юліуш 210
 Костецький Платон 209, 213
 Костин Мирон 195
 Костомаров Микола 202, 205
 Костянтин, імператор 20, 208
 Косцюшко Тадеуш 133, 144–146, 148, 149, 151, 152, 191, 282, 287, 354
 Кохановський Ян 78
 Красінський Зигмунт 202, 240
 Красовський Петро 113
 Краузе Кшиштоф 340
 Кривошеїн Семен 262
 Кроль Пйотр 5, 51
 Кромвел Олівер 79
 Кромер Марцин 124
 Куля Вітольд 190
 Куронь Яцек 310
 Куртика Януш 7
 Кусоцинський Януш 265
 Кшаклевський Мар'ян 339, 342
 Кшижановський Александр «Вовк» 283
 Кшижевич Тадеуш «Буздиган» 274
- Лелевель Йоахім 202–204
 Ленін Володимир 255, 290, 301, 312, 314, 319, 357
 Леппер Анджей 342
 Лехонь Ян 240
 Лешек Білий 12
 Литвин Генрик 122
 Ліндлеї 190
 Ліндлей Вільям 190
 Ліндлей Вільям Геерлейн 190
 Ліндлей Джозеф 190
 Ліндлей Роберт Сірл 190
 Лістовський Антоні 231
 Ломницький Ян 274
 Лукаевич Ігнацій 187
 Лукашенка Олександр 347
 Любомірський Єжи 73, 206
 Людвіка Марія Гонзага 87
 Людовик Великий (Анжуйський, Угорський) 12, 42, 54, 55, 353

- Люм'єри Огюст і Луї 189
- Мазепа Іван 195
- Мазовецький Тадеуш 330–332, 334, 335, 358
- Майський Іван 270, 279, 356
- Максиміліан, ерцгерцог 74
- Максиміліан II, імператор 74
- Маліновський Ернест 155
- Мальчевський Антоні 203, 207
- Мантойфелі 103
- Марія, княжка руська 20
- Марія-Терезія, імператриця 137, 149
- Мархлевський Юліан 229, 255
- Марцинкевич Казимир 347
- Матейко Ян 68
- Матильда, княжна лотаринзька 17
- Мацеревич Антоні 336
- Мачек Станіслав 286
- Мейєрхольд Всеволод 240
- Мейзельс Дов Бер 219
- Менджецький Влодзімеж 5, 6, 8, 9, 225
- Мефодій, св. 14
- Мечіар Владимир 337
- Мельцажевич Теофіль 136
- Мерошевський Юліан 345
- Мешко I 11–16, 19, 21, 49, 309, 353
- Мешко II 12, 16, 17, 20, 353
- Мешко III Старий 12
- Микола I Романов 133, 167, 168, 170, 171, 192, 199, 208
- Міколайчик Станіслав 280, 286–288, 297, 299
- Міллер Лешек 342, 344
- Мілош Чеслав 320, 357
- Міхнік Адам 310
- Міхновський Микола 220
- Міцкевич Адам 202, 204, 205, 209, 210, 240, 311, 359
- Моджевський Анджей Фрич 66
- Модзелевський Кароль 310
- Молотов В'ячеслав 253, 294, 345, 356
- Монтеск'є Шарль Луї де 134
- Морельовський Юзеф 128, 129, 197
- Моро Жан Мішель 128
- Мосцицький Ігнацій 237, 247, 261, 262
- Мохнацький Маурицій 207
- Мунк Анджей 307
- Мурашко Андрій 123
- Мурашко Діонісій 123
- Налковська Зофія 240
- Наполеон I 149, 151, 152, 157, 161–164, 166, 167, 178, 198, 199, 204, 208, 354
- Нарутович Габріель 233, 234, 280, 355
- Невмирицькі 98
- Немирич Юрій 95, 98
- Нерон 214
- Недзялковський Мечислав 265
- Немцевич Юліан Урсин 135
- Новак-Єзьоранський Ян 339
- Норблін Ян Пйотр 58, 67, 143
- Ода, дружина Мешка I 12, 15
- Ожеховський Станіслав 79, 122
- Окулицький Леопольд 288
- Олбрайт Мадлен 339
- Олекси Юзеф 337
- Олександр Великий 23
- Олександр I Романов 138, 151, 161, 162, 166–169, 199, 204, 354
- Олександр II Романов 178, 214
- Олеховський Анджей 342
- Ольшевський Ян 335, 336
- Орлік-Рюкеманн Вільгельм 261
- Оссолінський Єжи 65
- Оссолінський Юзеф Максиміліан 169
- Оссолінські 169
- Остерва Юліуш 240
- Острогський Костянтин 99
- Осубка-Моравський Едвард 286, 288
- Оттон I, імператор 15
- Оттон III, імператор 12, 16, 17, 21, 353
- Охаб Едвард 303
- Павло I Романов 146
- Павло VI, папа 310
- Павляк Вальдемар 336, 337
- Падеревський Ігнацій Ян 215, 241
- Падеревський Францишек 150
- Пайдак Антоні 288
- Пашинські 98
- Петлюра Симон 230–232
- Пескалкевич Ян 275, 276
- Перацький Броніслав 251
- Пій II, папа 47
- Пікколоміні Енеа Сільвіо 47
- Пілецький Вітольд 299
- Пілсудський Юзеф 226–228, 230–237, 250, 251, 255, 280, 355, 356
- Плажинський Мацей 342
- Понятовський Юзеф 142, 146, 150, 151, 198, 354
- Понятовські 134
- Попелушко Єжи 323, 358
- Потій Іпатій 99
- Потоцький Альфред 175
- Потоцький Станіслав Щенсни 143
- Потоцькі 74
- Пужак Казимир 275, 288
- Путін Володимир 345, 346
- Пшемик Гжегож 323

Пшемисліди 23
Пшеспюрка Давид 264, 265
П'яст 23
П'ясти 12, 15, 16, 18, 41, 42, 49, 50, 54

Радзивілл Микола «Рудий» 79
Радзивілл Микола «Чорний» 79
Ракоші Матяш 299
Ратай Мацей 264, 265
Ратайський Цириль 275, 276
Рачкевич Владислав 237, 262
Реймонт Владислав 240, 241
Рембрандт 77
Ривін Лев 342
Рихеза 12
Ріббентроп Йоахім фон 253, 294, 345, 356
Робесп'єр Максиміліан 142
Ровецький Стефан «Грот» 272, 273
Рокосовський Костянтин 300, 304, 305
Рубінштейн Артур 241
Рудницькі 281
Ружицький Кароль 211
Рузвельт Франклін Делано 268, 280
Руссо Жан-Жак 134, 200
Рюрик 122
Рюриковичі 49, 50

Садик-Паша див. Чайковський Міхал
Саломея, дружина Болеслава Кривоустого 12
Свято Юзеф 302, 303
Святополк, князь руський 12
Святослав 20
Сендлерова Ірена 268
Сенкевич Генрик 213–215
Семірадзький Генрик 214
Серов Іван 286
Сівец Ришард 312
Сівіцький Флоріан 331
Сікора Єжи 276
Сікорський Владислав 262, 270, 272, 279, 280, 297, 356
Сільвестр Луї де 130
Сіцинський Владислав 70
Скловдовська-Кюрі Марія 355
Скотт Вальтер 207
Скубішевський Кшиштоф 333
Славніковичі 16
Словацький Юліуш 137, 202, 203, 209, 240
Слонімський Антоні 240, 310
Слота Пшецлав 47
Смігли-Ридз Едвард 261
Смоленський Владислав 133
Смосарська Ядвіга 241, 242
Смуґлевич Францишек 145

Солана Хав'єр 347
Соснковський Казимир 272, 280, 284
Софія Гольшанська 43, 46
Спасович Володимир 215
Спілберг Стівен 341
Стадіон Франц 178
Стажинський Стефан 261
Сталін Йосиф 272, 278–280, 283, 284, 286, 287, 289–291, 294, 296, 297, 301–303, 356, 357
Станіслав, єпископ, св. 21, 22, 32, 33, 35, 36, 353
Станіслав Август Понятовський 74, 128, 133–137, 139, 140, 142–144, 146, 147, 151, 156, 157, 162, 203, 354
Станіслав Лещинський 74
Станіславський Богуслав 240
Станчик 154
Старинкевич Сократ 190
Старнавська Марія 5, 11
Сташці Станіслав 182, 183
Ствош Віт 47
Стефан Баторій 62, 68, 69, 74, 75, 82, 354
Стюарди 207
Суворов Олександр 147
Сухарський Генрик 258
Сухощька Ганна 336, 337

Тазбір Януш 87, 115
Тенчинський Анджей 47
Тизенгаузи 103
Тимінський Станіслав 335
Тишкевичі 99
Токажевський-Карашевич Міхал 272, 274
Торосович Миколай 111
Траугутт Ромуальд 212
Трипільські 98
Тройден I, князь мазовецький 12
Тувім Юліан 240
Туск Дональд 342, 347, 348, 350, 351

Ульма Вікторія 268
Ульма Юзеф 268
Ульріх, св. 22

Фільдорф Август Еміль «Ніль» 299
Флоріан, св. 22
Фогель Зигмунт 132
Фонда Джейн 341
Франк Ганс 264
Франко Іван 271
Франц Йосиф I 175, 220
Френкель Павло 269
Фрідріх Август I 74
Фрідріх Август II 74
Фрідріх Вільгельм II 140

Фрідріх II Гогенцолерн 128, 134, 138

Химка Іван-Павло 221

Хира Анджей 340

Хлебовчик Юзеф 221

Хмельницький Богдан 9, 52, 78–80, 99, 104, 123–125, 213, 354

Ходкевич Ян Кароль 82, 83

Хрущов Микита 303, 305

Хусейн Саддам 345

Хшановський Ігнацій 197

Цегельський Іполит 170, 303

Цегельський Тадеуш 155

Цельтис Конрад 46

Цибульський Збігнев 307

Цимошевич Владзімеж 337

Циранкевич Юзеф 298, 313

Цукерман Іцхак 269

Чайковський Міхал (Садик-Паша) 208, 210, 212, 213

Чарнецький Стефан 83

Чарториський Адам Єжи 157, 202, 204, 207

Чарториські 74, 134

Чацький Тадеуш 128, 133

Черчілл Вінстон 279, 280

Чубати Ярослав 5, 127

Шандрук Павло 261

Швайпольт Фіоль 4

Шеля Якуб 179

Шендзеляж Зігмунт «Лупашка» 295

Шептицький Андрей 268

Шимановський Кароль 241

Шимборська Віслава 338, 358

Шіллер Леон 240

Шопен Фридерик 241, 355, 359

Шредер Герхард 345

Штайн Генріх 168, 177

Шуйський Юзеф 150, 153, 154

Юлій Цезар 23

Юнгінген Ульріх фон 45

Юстиніан, імператор 20

Ющенко Віктор 348

Ягеллони 11, 42, 43, 45, 50, 52, 57, 59, 67, 74, 75, 92, 353, 354

Ядвіга Сілезька, св. 12, 32, 33

Ядвіга Анжуйська, св. 12, 42–44

Ян Ольбрахт 43

Ян II Казимир 65, 73, 74, 82, 87, 270, 271, 278

Ян III Собеський 74, 82, 83, 85, 86, 208, 354

Янаєв Геннадій 334

Янковський Ян Станіслав 275, 276, 288

Яновський Мацей 5, 193

Ярач Стефан 240

Ярошевич Пйотр 315, 316

Ярошевичова Гелена 26

Ярузельський Войцех 319, 321, 325, 326, 328–331, 335, 357

Ясюкович Станіслав 288

Zamoyski Jan див. Замойський Ян

Джерела ілюстрацій

Світлини походять зі збірок:

Agencji EastNews (s. 24: fot. Marek Bazak, 28: fot. Artur Barbarowski, 304, 305, 307, 312: fot. Leszek Łożyński, 313, 316: fot. Wojtek Laski, 318 góra i okładka góra – z prawej, 329, 336, 338); Agencji Forum (s. 318 dół: fot. Chris Niedenthal); Agencji Fotonova (s. 47: fot. Adam Brzoza, s. 320: fot. Jerzy Gumowski, 332: fot. Tomasz Wierzejski, 341: fot. Piotr Bujnowicz/Fabryka Obrazu); Agencji Gazeta (s. 343); Agencji Reporter (s. 30: fot. Wojciech Strożek, s. 32: fot. Wojtek Stein, s. 334: fot. Grzegorz Boguszewski, 346: fot. Witold Rozbicki, 350: fot. Adrian Szluzok); Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie (s. 308); Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie (s. 110); Archiwum Głównego Akt Dawnych (s. 97, 116, 123 dół, 133); Archiwum Narodowego w Krakowie (s. 39 z lewej); Archiwum Państwowego w Bydgoszczy (s. 259); Arcybractwa Miłosierdzia w Krakowie (s. 73); Biblioteki Jagiellońskiej (s. 45); Biblioteki Kórnickiej PAN (s. 58, 105); Biblioteki Narodowej (s. 69, 148); Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie (s. 56); Centralnej Biblioteki Geografii i Ochrony Środowiska PAN (s. 120); Fototeki (s. 349: © Studio Filmowe ZEBRA, „Dług”, reż. Krzysztof Krauze, fot. Jeremiasz Prokopowicz); Imperial War Museums (s. 267: fot. Willy Georg, 271); Instytutu Literackiego „Kultura” w Paryżu (s. 344: fot. Bohdan Paczowski); Instytutu Pamięci Narodowej (s. 266, 285: fot. Julien Bryan, 298, 310, 314 i okładka dół – z lewej, 331); Katedry Królewskiej na Wawelu (s. 44); Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu (s. 118); Library of Congress (s. 227, 237, 280); Lwowskiej Galerii Sztuki (s. 70, 84, 130); Ministerstwa Spraw Zagranicznych (s. 270); Muzeum Historii Polski w Warszawie (s. 112); Muzeum Lubelskiego w Lublinie (s. 42); Muzeum Narodowego w Krakowie (s. 153, 214,

217); Muzeum Narodowego w Poznaniu (s. 53, 145, 210); Muzeum Narodowego w Warszawie (s. 61, 71 dół, 132, 135, 143, 163, 204, 207, 211); Muzeum Okręgowego w Rzeszowie (s. 121); Muzeum Pałacu w Wilanowie (s. 71 góra); Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego (s. 48); Narodowego Archiwum Cyfrowego (s. 228, 229, 231, 235, 236, 240, 243, 245, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 258, 260, 262, 264, 265, 274, 275 góra, 275 dół – z lewej); National Gallery of Art w Waszyngtonie (s. 77); Ośrodka „Karta” w Warszawie (s. 295 i okładka dół – z prawej, 311: fot. Stanisław Gawliński); Parafii Świętego Stanisława BM w Bielsku-Białej (s. 35 i okładka góra – z lewej: fot. ks. Grzegorz Klaja); Podlaskiej Biblioteki Cyfrowej (s. 72); Polona.pl (s. 14, 111, 141, 169, 170, 174, 182, 186, 201, 209, 214 góra, 219, 234, 238, 241); Polskiej Agencji Prasowej (s. 297, 309: fot. Mariusz Szyperko, 348: fot. Maciej Chojnowski, 349: fot. Radek Pietruszka); Regionalnego Muzeum Sztuki w Czernihowie (s. 78); Societas Lindleiana (s. 190); Śląskiej Biblioteki Cyfrowej (s. 183); The J. Paul Getty Museum w Los Angeles (s. 32); Warszawskiego Centrum Numizmatycznego (s. 39 z prawej); Wikimedia Commons (okładka góra – środek, s. 17, 29, 37: fot. Jakub Hałun, 38, 40 dół, 55, 79, 81, 83: fot. Håkan Henriksson, 96, 101, 106, 112, 123 góra, 128, 164, 166: fot. Piotr Wąglowski, 168, 172, 179, 185, 203, 220, 221, 275 dół – z prawej); Zamku Królewskiego na Wawelu (s. 67); Zamku Królewskiego w Warszawie (s. 68, 150); Zespołu Szkół Ogólnokształcących nr 1 w Tarnowie (s. 276); Ewy i Władysława Siemaszków (s. 281); Mateusza Szpytmy (s. 268); Krystyny Roweckiej-Trzebieckiej (s. 273); Wykorzystano także zdjęcia autorstwa: Moniki Jakubek-Raczkowskiej (s. 17 góra), Agnieszki Sikory (s. 40 góra).

Польща – нарис історії – це публікація спеціально призначена для українців. [...]

Книжка повинна була просто допомогти ближче пізнати один одного та представити українцям сусідню країну і націю – слов'янську націю, багато в чому схожу на українців, але у багатьох аспектах зовсім іншу. Сьогодні така книжка стає ще потрібнішою, оскільки 2022 рік нагадав обом націям, що історія ніколи не закінчується. Відкрита війна, яка може перевизначити категорії мислення цілих націй, знов стала фактом.

У Польщі раптово з'явилося багато українських національних прапорів. Поляки, хоча їхній погляд на українську націю був і залишається пов'язаним із пам'яттю про незагоєні рани Другої світової війни, з розпростертими обіймами зустріли мільйони українських біженців. Героїзм українських воїнів став предметом повсякденних розмов простих людей, які відчують, що ця війна і ця оборона свободи України є нашою спільною справою.

Кароль Навроцький

ISBN: 978-83-8229-479-8

9 788382 294798

ПОВНА ПРОПОЗИЦІЯ НА

www.księgarniaipn.pl